MÉDIATUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

Paál Vince – Sz. Nagy Gábor (szerk.)

Médiatörténeti mozaikok 2023

nmhh
Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság
Médiatanács • Médiatudományi Intézet

Médiatörténeti mozaikok 2023

MÉDIATUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

57.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente: 2012–2019
Nyakas Levente – Szadai Károly: 2020–

Médiatörténeti mozaikok 2023

Szerkesztette:
Paál Vince – Sz. Nagy Gábor

Médiatudományi Intézet
2025

A kutatást támogatta:

nmhh
Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság
Médiatanács • Médiatudományi Intézet

Minden jog fenntartva.

© Ábrahám Barna, Bárány Zsófia, Dede Franciska, Fedeles-Czeferner Dóra, Fleisz János, Klestenitz Tibor, Landgraf Ildikó, Mann Jolán, Paál Vince, Sz. Nagy Gábor, Szabó Ferenc János, Takács Róbert, Turbucz Dávid, Ujvári Hedvig, Vörös Boldizsár, 2025
© Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2025

Tartalom

Előszó **7**

Vallásközi kapcsolatok a reformkori Csanádi egyházmegyében és a nyilvánosság **9**
(Különös tekintettel a zsidóságra és az iszlámra)
Bárány Zsófia

Siker és (el)hallgatás **23**
Goldziher Ignác 1889. évi stockholmi elismerésének narratívája a Pester Lloydban és Naplójában
Ujvári Hedvig

„Ma én ülök az asztalfőn” **49**
A Hét jubileumi számai (1899, 1913)
Dede Franciska

A Turisták Lapja hon- és népismereti tevékenysége 1889 és 1920 között **87**
Landgraf Ildikó

Magyarok, németek és a románok Ioan Slavici publicisztikájában **103**
Ábrahám Barna

Tükör által homályosan **135**
A magyar katolikus és protestáns sajtó egymásról alkotott képei (1867–1944)
Klestenitz Tibor

Schwimmer Rózsa újságírói tevékenysége az 1890-es évektől haláláig **163**
Fedeles-Czeferner Dóra

Felbontott jegyesség **187**
Marija Jurić Zagorka horvát újságírónő cikkei a Horvát-Szerb Koalíció magyar parlamenti szerepléséről
Mann Jolán

A sajtót érintő törvényjavaslatok képviselőházi vitája 1867-1914 **205**
Paál Vince

„ó Attila, / Jó a Tilla”? **225**
Herczeg Ferenc drámájának fogadtatása a budapesti sajtóban 1918–1919 fordulóján
Vörös Boldizsár

„Ne vigyétek a forradalmi törvényszék elé, hanem vigyétek haza” **251**
Mildner Ferenc tüzérszázados meggyilkolása és a nyilvánosság
Sz. Nagy Gábor

Az erdélyi magyar sajtó jellegzetességei 1940–1944 között **265**
Fleisz János

Jemnitz Sándor és a gépzene **299**
Szabó Ferenc János

A „heavy metal királyai” a vasfüggöny mögött **325**
Az Iron Maiden Magyarországon az 1980-as években
Turbucz Dávid

Tabuk a gyakorlatban **347**
Lehetett-e nyilvánossága az állambiztonságnak az államszocialista Magyarországon?
Takács Róbert

Előszó

Az NMHH Médiatudományi Intézete 2023. december 7-én ismételten megrendezte Médiatörténeti mozaikok címmel évente sorra kerülő sajtótörténeti konferenciáját, amely jó évtizedes múltjával – talán szerénytelenség nélkül mondhatjuk – mára már hagyományt teremtett. A konferencián tudományos intézetek kutatói és egyetemek oktatói tartottak előadást a médiatörténet tárgyköréből. A „Médiatörténeti mozaikok"-projekt keretében már mintegy két tucat kutató kapott lehetőséget, hogy bemutassa médiatörténeti kutatásainak eredményeit és azokat publikálhassa is. Jelen kötetben nemcsak a konferencián elhangzott előadások kapnak helyet bővített és szerkesztett formában, hanem azoknak a kutatóknak a tanulmányai is, akik nem tudtak ugyan azon részt venni, de szívesen vállalták, hogy legújabb eredményeiket bemutató tanulmánnyal hozzájáruljanak a kiadványhoz. A kötetben szereplő tanulmányok szólnak a reformkornak, a dualizmus korának, a Tanácsköztársaságnak, a Horthy-korszaknak, valamint a visszakerült Észak-Erdélynek a sajtóviszonyairól, az 1980-as évek nyilvánosságának kérdéseiről, több író-újságíró működéséről.

Paál Vince – Sz. Nagy Gábor

Vallásközi kapcsolatok a reformkori Csanádi egyházmegyében és a nyilvánosság

Különös tekintettel a zsidóságra és az iszlámra

Bárány Zsófia*

„(...) [á]ltalam felolvastatá [ti. a pápa] a Párisban kijövő hír lapnak egy Magyar Országot illető czikjét"[1] – olvasható az 1840–41. évi római misszióról fennmaradt püspöki naplóban az egyik pápai audiencia kapcsán.[2] A szövegből kiderül, hogy az egyházfő sajtóértesülései, valamint a Csanádi egyházmegye felekezeti viszonyainak megismerése következtében[3] kezdett el komolyabban érdeklődni a magyarországi politikai és társadalmi viszonyok felől. A kiküldött csanádi püspök mind Esztergomtól, Pozsonytól vagy épp Budától távol lévő, nagy kiterjedésű egyházmegyéjének működtetése, mind az egyházmegye felekezeteinek együttélése valóban számos kérdést vont maga után. Noha a római tárgyalásokon perdöntőnek bizonyultak a csanádi püspök tapasztalatai az ortodoxokkal történő együttélésről, az egyházmegyei felekezeti sokszínűségre vonatkozólag nem csupán a jelentős többséget képviselő keresztényekről találunk információkat a különböző hivatali, személyes, valamint a nyilvánosságnak szánt dokumentumokban. A tanulmányban – ennek megfelelően – elsősorban a katolicizmus és a zsidóság, valamint a katolicizmus és a muszlimok kapcsolatába kívánok betekintést tenni, különös tekintettel az egyházmegye és a nyilvánosság összefüggéseire.

1. Néhány adat a Csanádi egyházmegye felekezeti viszonyairól: hivatalos beszámoló, országgyűlési napló

A Csanádi egyházmegyét a 19. század első felében Arad, Csanád, Temes, Torontál, Krassó vármegyék egésze, valamint Csongrád délkeleti része, egy falu Békés vármegyéből, a német-bánsági, az illír és az oláh végezred területe alkotta.[4] A nagy kiterjedésű egyházmegye korabeli kulturális életét a felekezeti sokszínűség, valamint azon belül a görögkeleti (ortodox) vallásúak kiemelkedően magas arányszáma jellemezte. Például 1841-ben 943 714

* Bárány Zsófia PhD; Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport; tudományos kutató; barany.zsofia@oszk.hu

1 Várady (1924): 208.

2 A római misszióról lásd: Bárány (2024).

3 Várady (1924): 206–207.

4 Vanyó (1933): 85.

görögkeleti, 410 527 katolikus, 21 243 görögkatolikus, 30 858 református, 29 957 evangélikus, 10 109 zsidó fő lakta a területet.[5]

Az egyházmegye központja Temesvár volt. Fényes Elek leírása szerint e szabad királyi város volt a „legszebb, 's legrendesebb város" az egész országban, amely a katolikus mellett ortodox püspöki székhely is volt egyben. A 1835. évi adatok alapján 14 652 fő, köztük 7402 katolikus, 5784 görögkeleti, 884 zsidó, 372 evangélikus és 120 református lakott a városban. Nyelvükre nézve főleg németek, szerbek, románok és magyarok voltak.[6]

A vallások együttéléséből azonban számos nehézség, konfliktus fakadt, miként arról a katolikus egyházmegye vezetése több ízben is beszámolt a bécsi udvarnak. Ilyen volt például a görögkatolikus unió kérdése. A püspök az 1830-as évek közepén például prozelitizmust, térítői buzgóságot panaszolt egyházmegyéjében, miután Arad vármegyében az unióhoz áttért görögöket az ortodoxokhoz visszatérítve találta. Úgy vélte, fáradozásainak csak akkor lenne eredménye, ha az uralkodó a visszatérés lehetőségét határozattal gátolná.[7] Egy másik beadványban pedig arról lehet olvasni, hogy az egyházmegye vezetője azért ellenzett egy kamarai kinevezést, mivel úgy vélte, a magyar országgyűlésen is részt vevő jelölt túlságosan függött a görögkeleti egyháztól, és különösen jó viszonyt ápolt az egyik ortodox protopópával.[8] Mindezen példák jól mutatják a Csanádi egyházmegyében a katolikusok és az ortodoxok (görögkeletiek) együttéléséből fakadó nehézségeket, amelyek a korabeli magyar nyilvánosságban is fontos szerepet kaptak. Erről tanúskodik például az 1839–40. évi országgyűlés egyik – ekkor már nyomtatásban olvasható – vitajelenete is.

1840 márciusában ugyanis a karlócai érsek, Sztankovics István a bánáti románokon esett csábítás sérelmére vezette vissza az alsó tábla átcsábítást szankcionáló törvényjavaslatát:

> „Azon indítóokok, melljek a T[ekintetes] K[aro]K es Rendeket az igazságon alapuló illy törvények alkotására vezérelték, valóban nagyok és fontosak; – úgy tetszik, hogy azokra azon ember és emberiség iránt legméltatlanabb, merész és vakmerő csábítások szolgáltattak alkalmatosságot, mellyek a' szánakodásra méltó banátusi részeken lakó oláh népen követtettek el."[9]

Főként az áttéréssel járó vagyon (alapítványok, egyházi épületek) kérdését feszegette az érsek, illetve arra konkrét példát is hozott a temesvári, valamint az aradi ortodox püspökségek területéről.

Az érsek beszédére válaszolva a csanádi püspök a következőképpen kezdte felszólalását: „Hogy ment máshol a' dolog, nem tudom; – szólok csupán megyémről".[10] Adatokra hivatkozva röviden bemutatta a megyebeli történéseket, miszerint az Arad vármegye 14 000 és Krassó vármegye 2000 áttértjei hivatalos úton, saját belső meggyőződésükből tértek át az ortodox vallásból a görögkatolikusokhoz, majd visszavádolta az ortodox főpapot: „Hogy

---

5 Oltványi (1867): 147.

6 Fényes (1839): 342–343.

7 Der Csanader Bischof Lonovich relationiert unter 18ten Dezember 1836. über seine in den Jahren 1835 und 1836 vorgenommenen kanonischen Visitationen. HHStA KA KKA 1836. Nr. 173.

8 Vortrag des königlich ungarischen Hofkanzlers. 1838. augusztus 3. HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1838. Nr. 4074.

9 Sztankovics István felszólalása. 1840. március 18. *Fő-rendeknél* (…) *tartatott országos ülések naplója* (1840): 182.

10 Lonovics József felszólalása. 1840. március 18. *Fő-rendeknél* (…) *tartatott országos ülések naplója* (1840): 184.

ezen hívek közül ma már talán sokan habzanak, sokan visszatérni vágynak, ennek oka nem az, hogy csábíttattak, hanem az, hogy csábíttatnak".[11]

Noha kijelentette, hogy nem kívánja részletezni azokat az „alacsony módokat", „fondorkodásokat", „méltatlan eszközöket", amelyekkel az ortodoxok élnek, mégis megnevezett néhányat közülük:

> „Ígéret, pénz, egyházi körlevelek, ezen tudatlan nép lelkére olly igen ható babonás fenyegetés: hogy hitveseik holt magzatokat fognak szülni, hogy kenyerök kővé fog válni, hogy konyhájokban a' tűz ki fog aludni; – azon mesterségesen elterjesztett hír, hogy az egész unio Ő Felségének nem tetszik (…)."[12]

Ám nem csupán a keleti és nyugati kereszténység együttélésének nehézségeiről olvashattak Bécsben: a nyugati keresztények közti problémás viszonyról szóló leírás szintén megjelent az udvarnak szánt püspöki beszámolókban. A csanádi főpap például a katolikusokat érő „visszaélésekként" részletezte, valamint az evangélikus vezetés számlájára írta,[13] hogy az oravicai bányaigazgatóság elnöke, Graenzenstein Gusztáv[14] péntekenként olykor lakomákat rendez, amelyekre az igazgatóság katolikus tagjait is meghívja. Így ők megsértik a böjtöt, rossz példát adva ezáltal a nép számára. Többen közülük ritkán jönnek vasár- és ünnepnapokon a templomba is, sőt ezeken a napokon gyakran lármás vadászatokat, nagyböjtben magántáncmulatságokat szoktak tartani, ami általános megütközést vált ki.[15]

De nem csupán Bécsben tájékozódhattak a felekezeti nehézségekről. Adott esetben még a pápai udvar is kapott azokról információt. Egy alkalommal az egyházmegye vezetője a pápának írt levelében számolt be a jelenségről, hogy egyházmegyéjében elterjedt az a szokás (*consuetudo*), hogy harmadfokúként mentik fel a házasságot, még ha másodfokot is érint.[16] Így bizonyos speciális eseteket, amelyekben a két − a másod és a harmad − fokozat keveredik, Róma püspökének döntésére kívánt bízni. A kialakult helyzet okaira is felhívta a Szentszék figyelmét, miszerint az egyházmegyéje legnagyobb része olyan katolikus közösségekből áll, amelyek a török dúlás következtében elnéptelenedtek, majd a 18. században[17] a „Német Birodalom" különböző tartományaiból népesítették be azokat. Ennek következtében a saját nemzetség iránti természetes elköteleződés (*tali originis suae nativo studio*) olyannyira tartja magát, hogy a másik közösségből, avagy eltérő származású személyt

11 Uo.

12 Uo.

13 A konkrét nevet nem említette a beszámolóban a főpap.

14 1848-ban a pénzügyminisztérium bányászati osztályának főnökévé lett. Ekkor ismerkedett meg Lónyay Menyhérttel, kivel haláláig szoros barátságban maradt. 1867-ben Lónyay pénzügyminiszterként magához vette, osztályfőnök és államtitkári helyettese lett. Szinnyei: Graenzenstein Gusztáv.

15 „Anno 1838 (…)" kezdetű töredékes ügyirat. HHStA KA KKA 1839. Nr. 243.

16 A trienti zsinat úgy rendelkezett, hogy a vérrokonság (*consanguinitas*) és sógorság (*affinitas*) második foka alól, amennyiben törvényes együttélésből ered, csak fejedelmi családoknak lehet felmentést adni, valamint csak nyilvános, fontos okból. Később az egyház enyhített a fegyelmen, így a sógorság esetén a felmentést másoknak is megadta. Rézbányay (1900): 627.

17 A főpap „az előző évszázad" kifejezést használta.

nem könnyen választanak a jegyesek. Ezért jelentős számúak a felmentésekre vonatkozó beadványok.[18]

Úgy tűnik, ezek a felmentéseket igénylő esetek is megjelentek a nyilvánosság előtt zajló országgyűlési vitákban. Akad ugyanis példa arra, hogy a püspöknek magával az idővel kellett versenyt futnia. Ez volt a helyzet a súlyos betegségben szenvedő Mayer József esetében, akinél kérdéses volt, megéri-e egyáltalában a hivatalos értesítő megérkezését. A püspök mind a bécsi udvari ügyintézőt, mind Rómát sürgette, mihamarabbi eljárásra kérve azokat a házasság, valamint a gyermekek miatt.[19] A Mayer-féle esetekről így számolt be 1840. április 10-én az országgyűlésen:

> „mindennapiak az olly esetek, hol valaki egész életében valamelly személlyel botránkoztató szövetségben élvén, halálos ágyán a' Lelkipásztor ösztönözésére rá szánja magát, hogy rögtöni copulatio által, mind bünös szövetségét, mind pedig ennek gyümölcsét törvényesítse; természetes pedig, hogy illy sürgető körülményekben a' kötés csupán bizonyságok 's a' Pap jelenlétében minden szertartás nélkül történik."[20]

Az összeütközések mellett azonban olykor pozitív jelenségekről is tájékoztatnak a források. Figyelemre méltó például egy református lelkész alábbi feljegyzése:

> „Különösen ékesített őt [ti. Kőszeghy László, csanádi püspök 1800–1828 között] a mindenkihez való nyájasság, a különböző vallásúak iránti példás türelem, melyet papjaiba is annyira belécsepegtetett, hogy e tekintetben a Csanádi egyházmegye első volt az országban. Valahányszor ellátogatott Makóra, be-benézett a református iskolákba is és nem mulasztotta el a jelesebb tanulók megjutalmazását."[21]

A püspöki látogatás nem volt véletlen Makón, hiszen a püspökség fő javadalma a makói uradalom volt, amely 1717 óta állt egyházi kezelés alatt.[22] A lelkész egyébként magáról a városról is elismerően nyilatkozott a kérdés kapcsán:

---

18 A pápának címzett levél másolata. 1837. október 14. HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918. Gesandschafts- und Konsulatsarchive Rom Archiv der k. k. Agentie für geistliche Angelegenheiten (a továbbiakban Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA Rom Geistliche Agentie) Nr. 110. [A Csanádi egyházmegye iratai.]

19 Lonovics József levele. Temesvár, 1838. augusztus 8. HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA Rom Geistliche Agentie. Nr. 110. [A Csanádi egyházmegye iratai.]

20 Lonovics József felszólalása. 1840. április 10. *Fő-rendeknél* (…) *tartatott országos ülések naplója* (1840): 387.

21 Juhász (1942): 12.

22 Makó 20 644 lakosa közül 6763 római katolikus, 2000 görögkatolikus, 20 görögkeleti, 10 488 református, 253 evangélikus, 1120 zsidó volt. Földesura a csanádi püspök volt. Nevezetes épületei közé tartozott a püspöki kastély 11 holdnyi kerttel. Fényes (1851): Makó. Temesvár visszavételéig csak a Maroson túli vidékre terjedhetett ki a püspöki kormány hatósága. Ott – Szeged kivételével – csak öt római katolikus lelkészség volt, köztük Makón. A Maroson túl Makó volt az egyházi központ, ahol már Nádasdy László (1662–1729/30) püspök idejében volt esperesi hivatal. Szentkláray (1898): 34., 126.

> „Egyébiránt örömmel említem itt meg azt a' szép egyességet, barátságot, melly Makón a' különböző Vallásbeli felekezetek között uralkodik. Nem tudnak itt semmit arról az idegenségről, mellyet sok helyeken a' Felekezetek között tapasztalhatni (…).”[23]

Szintén méltatással találkozunk Johann Georg Kohlnál, az útleírás műfajának német nyelvterületen egyik legtermékenyebb szerzőjénél 1841. évi utazása alkalmával. Kohl azonban nem Makóról, hanem Temesvárról nyilatkozott pozitívan:

> „Tudomány és műveltség mindenütt jótékony hatással van, különösen akkor, ha olyan országban találkozunk, amely távol esik az európai kultúra központjaitól. Igaz, Temesváron az a szerencse ért, hogy csupa barátságos és művelt emberrel találkozhattam.”[24]

2. Zsidóság: prédikáció, országgyűlési napló, pápai audiencia

Ismeretes, hogy noha már II. József rendeleteivel jelentős mértékben könnyített a zsidóság helyzetén, a magyar országgyűlés csak 1840 márciusában vette fel külön napirendre az emancipációt. A kérdésben elsődleges szerepe volt Eötvös Józsefnek, aki a szóban forgó diéta után, 1841-ben jelentette meg *A' zsidók' emancipatiója* című apologetikai írását, illetve már az általános vallásszabadság elve melletti kiállása a zsidók egyenjogúsításának kívánalmát is magában foglalta.[25]

Kevésbé ismert azonban, hogy a katolikus papság részéről volt, akik rokonszenvezett a fiatal liberális politikus nézeteivel a reformkori országgyűlések idején: az 1834 óta a Csanádi egyházmegye élén álló Lonovics József, a korabeli diéták egyik legjelentősebb egyházi szónoka.[26] Igaz, itt nem elsősorban a zsidósággal kapcsolatos, hanem az általános vallásszabadsággal összefüggő felszólalásokra kell gondolni. Példaként említhető, amikor a Csanádi egyházmegye püspöke egykori elöljárója, a költő-mecénás egri érsek, Pyrker János László védelmében fogalmi tisztázásra vállalkozott.[27] Szót ejtett többek között a „vallás” és a „felekezet” megnevezés közötti eltérésről, miszerint az utóbbi privát, semmint politikai kérdésekben használatos.[28] Sőt, kiemelte, hogy a politikai szférában a zsidóság is vallásnak tekintendő: „a theológiai és politikai körben még a zsidó s pogányok hitét is religió névvel illetjük (…).”[29]

Nem előzmény nélküli a püspök zsidósággal való kapcsolata. Lonovicsnak − jóllehet egykori plébániájának (Sajóvárkony) színhelyén és az ahhoz tartozó filiákban (Bolyok, Ózd)

---

23 Eperjesy (1926): 43.

24 Vizkelety (2014): 279.

25 Konrád (2014): 499.

26 Vö. Bárány (2023): 55−71. Lonovics József diétai működéséről bővebben: Bárány (2022): 56–64.

27 Érdemes megjegyezni a témát, valamint az egri érsekség korabeli politikai közhangulatát illetően, hogy az erőszakos jelenetekkel tarkított, halálos áldozattal járó 1833. októberi Heves vármegyei követ- és alispánválasztás meglehetősen agresszív kampány jegyében zajlott, amelyben arra is akadt példa, hogy egy közismert zsidóellenes nótát költöttek át az érsek nevére. Dombóvári (2011): 85.

28 Vö. OGYK Magyar Parlamenti Gyűjteménye. Országgyűlési Tudósítás 1839–40. II. Szerk. Stuller Ferenc. 648–649.

29 Bodon (1860): 936.

elenyésző volt a protestánsok száma[30] – új hivatali munkakörének megfelelően egyre nagyobb figyelmet kellett szentelnie a más vallásúaknak is. Az apátfalvi kerület al-, majd rendes espereseként ugyanis a 11 plébánia és az azokhoz tartozó filiák felügyelete kapcsán jelentős számú református és zsidó vallású lakossal számolhatott.[31] Már ez idő tájt készített prédikációiban jelen volt a zsidóságból származó kereszténység, ahogy felhívta a figyelmet a marginális rétegekben rejlő társadalomformáló erőre is: „Ime egy szegény zsidó szűztől születik ő, Betlehemben, a barmok közt egy rongyos istállóban, s valamint később mondta: hogy a szegényeknek hirdettetik az Evangélium".[32]

Néhány évvel később – már kanonokként –, az 1832–36. évi diétai felszólalásában pedig a kereszténység és a zsidóság törvény előtti egyenlőségének kívánalmára utalt:

> „Én azon doktrinát, mintha a polgári törvényekkel, miként azok ön meggyőződésünkkel ellenkeznek, engedelmeskedni nem tartoznánk, mint antisociálist (…) visszavetem. (…) Kötelessége tehát a törvényhozónak arra nézni, hogy mind[en] vallásbeli felekezet[nek] dogmáit tiszteletben tartsa (…). Véleményem szerint (…) menthetetlenül vétene, aki p[éldának] o[káért] a zsidóknál a Sabbathot v[agy] circumcisiot el akarna törölni, mint az, aki p[éldának] o[káért] a katolikusoknak a gyónást akarná megtiltani."[33]

Szövegtervezetének hátán pedig feljegyezte, hogy „hevenyészett beszédét" több követ kérésének megfelelően a gyorsírók írásba foglalták.

Mindezek fényében nem meglepő az 1840. április 1-jén elhangzó egyik országgyűlési hozzászólása, amelyben ugyan megjelentek bizonyos, pénzzel kapcsolatos sztereotípiák, de azokat a zsidósággal nem kötötte össze, ahogy ezt más főpap megtette. A fennmaradt, vélhetőleg nyilvánosság előtt is elhangzó prédikációi alapján szintén úgy tűnik, hogy a püspök nem osztotta azt a morális felfogást, amely a kereszténységnél rosszabbnak ítélte meg a zsidókat.[34] Templomi beszédeiben ugyanis a zsidó nép kapcsán erősödik a kereszténység származásának hangsúlyozása. Így lesz a „zsidó pásztoroknak elsőként hirdetett"[35] betlehemi jászol az első keresztény templom,[36] a „megfélemlített zsidók" az elsők, akik a feltámadás híréről értesülnek. Mindeközben „istenölőkké" csupán a „papok, a farizeusok és az írástudók" válnak.[37] A bárminemű hanyatlás lehetőségét ekkorra már egyértelműen a keresztények hitehagyásával szemléltette.[38] 1848-ban pedig a felebaráti szeretetre hivatkozva intette türelemre egyházmegyéjét a választott nép irányába:

---

30 Kezdetben 2116 katolikus mellett más vallású csupán 3 fő evangélikus volt. Schematismus (1826): 53. Később a zsidó vallás képviselői (12 fő) is megjelentek a bolyoki filiálában. Schematismus (1827): 54–55.

31 Az apátfalvi esperesi kerület lakossága az 1828. évi sematizmus alapján: 17 025 katolikus, 7406 református, 243 evangélikus, 334 zsidó. Schematismus (1828): 50–56.

32 Lonovics József egyházi és országgyűlési beszédei. Prédikációk: Sajóvárkony, 1825. Nagypéntek (Kiemelés Lonovics Józseftől). OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

33 Lonovics József 1833. április 7-i országgyűlési felszólalásának tervezete. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664. 207r.

34 Lonovics prédikációiról bővebben: Bárány – Somorjai (2020): 617–626.

35 1835. Vízkereszt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

36 Az Egri főszékesegyház felszentelésére. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

37 Temesvár, 1839. Húsvét. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

38 Vö. 1835. Vízkereszt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.; Temesvár, 1839. Húsvét. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

> „Kedves Fiam! A felebaráti szeretettel, melyet Üdvözítőnk valamennyi embertársaink irányában kötelességünkké tett, merőben ellenkezik a zsidók ellen több helyen szánandó kitörésekben jelentkező gyűlölet; s felhívva érzem magamat Cz[ímzett] Urságodat, s általa a kerületebéli lelkész urakat e hó [május] 19-ről 944. sz[ám] a[latt] kiadott körlevelem kapcsában is figyelmeztetni: miszerint amennyiben híveik közt hasonló ellenszenvet tapasztalnának, azt célszerű oktatások, s felvilágosítások használatával a lelkipásztori hatáskör korlátai közt legyőzni, s híveiket a zsidók iránti türelemre s kéméletre bírni igyekezzenek."[39]

Éppen ezért feltűnő, és feltehetőleg politikai indíttatású, hogy a szóban forgó, 1839–40. évi diéta alatt, 1840 áprilisában gróf Apponyi György, későbbi kancellár és Sztáray Júlia grófnő esküvőjének prédikációtervezetében tőle szokatlan módon a zsidóságot dehonesztáló szavakkal magyarázta a keresztény házasság elsőbbségét: „később a zsidóknál a testiség fertőjévé fajúlt [ti. a házasság intézménye], a pogányoknál pedig alig volt egyébb, mint az emberi méltóság lealacsonyítása".[40] Ugyancsak feltűnő, hogy a minden vallási témában felszólaló Lonovics egy tárgykörben néma maradt a diétán: ez volt a zsidó emancipáció kérdése.[41]

Hasonlóan beszédes csendre lehet figyelmes az olvasó a püspök 1840–41. évi római kiküldetése alatt vezetett naplójának egyik rövid leírásában is. A részlet szerint az egyik tárgyaláskor XVI. Gergely azt fejtegette, hogy a pápaság nem a protestáns Észak-Amerika, hanem éppen a katolikus Ausztria részéről van támadásnak kitéve. Véleménye igazolásaként a zsidósággal szembeni erőszakos damaszkuszi vérvádat hozta fel. Az ügy kapcsán „menthetetlennek" ítélte a katolikus uralkodót képviselő osztrák konzul viselkedését, miszerint ő „tellyes erejéből a zsidókat pártolta".[42]

1840. február 5-én Damaszkuszban muszlim szolgálójával együtt eltűnt egy kapucinus szerzetes, amelynek következtében a helyi zsidó közösséget rituális gyilkossággal vádolták meg. A damaszkuszi francia konzul által támogatott vád hamar a nemzetközi diplomácia, illetve a nagyhatalmi politika homlokterébe került. A nyilvánosságnak köszönhetően pedig a damaszkuszi ügytől szokás számítani a modern zsidó politika kezdetét. A zsidó közösségek és vezetők ugyanis Európa-szerte kampányba fogtak: a politikai nyomás és a nemzetközi közvélemény befolyásolásával igyekeztek segíteni a távoli zsidó közösséget, illetve megakadályozni a vád terjedését.[43]

Egyelőre nem lehet megállapítani, hogy a püspök politikai megfontolásból és/vagy saját meggyőződéséből nem reagált-e az egyházfő vádjaira, illetve szóban tett-e megjegyzést azokra. Mindenesetre érdemes – akár csak két példa erejéig – rátekinteni, milyen tudósításokkal találkozott a korabeli Magyarországon az ügyről. A kormányzat támogatását élvező, a közvé-

39 Lonovics József levele Makra Imrének. Temesvár, 1848. május 20. Idézi Zakar (2021): 58–59.

40 Pozsony, 1840. április 23. Apponyi György és Sztáray Júlia esküvőjére. OSZK Kt. Quart. Hung. 2664.

41 Az elfogadott törvényjavaslatot végül egyébként 1840-ben szentesítette az uralkodó, így a zsidók a bányavárosok kivételével bármely városban letelepedhettek.

42 Várady (1924): 201.

43 Avineri (2008): 11–12. A vérvádról bővebben: Frankel (1997); Frankel alapján áttekintést ad a tárgykörben: Kende (2012): 49–52.

lemény kormányzati előkészítését szolgáló *Hirnök* például elmondása szerint Giovanni Gasparo Merlato osztrák konzul egyik jelentéséből közölt kivonatot 1840 júniusában:

> „Tudja excellentiád [ti. a főkonzul] előbbi tudósításaimból, hogy a' damascusi legelőkelőbb zsidók közül hét, a' gyilkosságról vádoltatván, a' legiszonyatosb kínzásoknak valának átadva; (…). Füleik össze tépettek, arczaik marczangoltattak, állaik, orraik és szakállaik tüzes vassal égettettek. Kifeszített testeiken katonák, parancsolat szerint gázoltak. A' szerencsétlenek közül egyikének, Mussa Salniclinak, más kínzást készítettek, kis fogakat szúrtak a' kéz- és lábkörmök közti húsba... E' kínzásokat folytatták, mig legalább a' több szám bűntettét megvallotta."[44]

Júliusban pedig a konzervatív *Nemzeti Újság* a következőképpen írt az ügyről: „Az ausztriai főconsul a' perfolyam újra vizsgálatát inditványozá, de európai szokás szerint, az az ügyvéd megengedésével a' zsidók részére, 's minden kényszerítő eszközök elmellőzésével".[45]

Az elsősorban a damaszkuszi keresztények és egyes diplomaták, főleg a francia konzul által megfogalmazott vád alapján a nagyszámú letartóztatottakat valóban brutális vallatásnak tették ki, amelynek során négyen meghaltak, a letartóztatottak közül pedig többen muszlimok lettek. Az osztrák konzul pedig valóban igyekezett előmozdítani a vádlottak ügyét.

Az osztrák politikával szembeni pápai vádakat érdemes az általános vallásszabadság egyházfői értelmezésének figyelembevételével is megvizsgálni. 1840 májusában ugyanis az egyházfő a következőképpen vélekedett − az egyházfegyelmet figyelmen kívül hagyó − szabad szülői megegyezés metternichi tervéről a vegyes − keresztények közötti − házasságok kapcsán: az érvényben lévő szabályozást, a Türelmi rendeletet, amelyet az egyház nem fogadhat el, még mindig jobb megoldásnak vélte a tervezetteknél, mivel biztosította a katolikus apa mindegyik gyermekének, valamint a katolikus anya leányainak vallásbeli nevelését, így a katolikus egyház elsőbbséget élvezett a többi felekezettel szemben. Ezzel szemben hogyan feltételezhető, hogy hasznosabb a teljes szabadság, ami a gyermekek vallását a szülők döntésére bízná? Felhívta a figyelmet egyúttal a vallási közömbösségre, amely Európa-szerte terjed, valamint a sajtóra, amely egyre kevésbé visszafogott még a Monarchia kormányzatában is, és a protestánsoknál számottevően jelen lévő prozelitizmusra: „(…) lehetetlen megjósolni, hogy – az emberi ügyek természetes menetének megfelelően – több jó származhat belőle, mint amennyi kárt okozhat a katolikus egyháznak"[46] – állapította meg a jövőbeli változtatásokkal kapcsolatban.

A pápa a pátensben és a házasságokat érintő, hatályban lévő ausztriai szabályozásban sérelmezte, hogy azok nem szólnak a katolikus egyházról, sem annak szentségeiről, hanem csak az anyagiakról, így a templomokról, illetve a papokról, akikről hivatalnokokként rendelkeznek, így tévesen akarják távol tartani őket a szentségektől. Mindemellett ugyanolyan

---

44 Egyiptom. *Hirnök*, 1840. június 15., 48. sz.

45 Syria és Egyptom [!]. *Nemzeti Újság*, 1840. július 1., 53. sz. 212.

46 „(…) non si sa prevedere, come secondo il naturale corso delle umane cose possa derivarne, come supponesi, più utile, che danno alla Catholica Chiesa." Luigi Lambruschini római államtitkár levele Ludovico Altieri bécsi nunciushoz és a mellékelt pápai összefoglalók. Róma, 1840. május 9. Archivio Apostolico Vaticano, Archivio Nunziatura Vienna 281 G fol. 751r–v..

módon és célból szólnak a katolikusokról, a nem katolikus keresztényekről és a zsidókról. Sőt, az utóbbi kettő esetében figyelembe veszik saját vallásukat a házasságok kapcsán. A vallásszabadságot nem tartotta kivitelezhetőnek:

> „Ha tehát a Szentszék a lelkiismereti szabadság fent említett maximáját elismerné vagy nem kifogásolná, akkor a fent említett dogmával szemben [ti. az egyházon kívül nincs üdvösség] ellenkezne, vagy legalábbis elhallgatná azt, vagy akár közömbösnek is mutatkozna iránta. Arról sem győzhető meg Őszentsége, hogy az egyenlőség és szabadság elve, amely mindenféle kényszert kizár − elfogadva egy olyan uralkodó hatalom által, mint Ausztria − a németországi protestantizmus kilátásait − mint állítják − olyan módon gátolná, amely az [ti. a katolikus] egyház számára csak előnyös lehet."[47]

Miként ebben az egyházfői megnyilvánulásban is tetten érhető, Bartolomeo Alberto Cappellari, azaz XVI. Gergely figyelemmel volt a sajtó irányába, ami nem meglepő, hiszen 1826-tól pápává történő megválasztásáig ő volt a Hitterjesztési Kongregáció[48] prefektusa.[49]

3. Iszlám: pápai audiencia, országgyűlési napló, útleírás

A protestánsokat elismerő pápai méltatásról más, a naplóval egyidős diplomáciatörténeti forrásból is értesülhetünk. Klemens von Metternichnek egyik levelében hasonló élményről számolt be bizalmasa, Karl Ernst Jarcke,[50] ám a publicista tanácsos 1840 decemberében kelt soraiban már a muszlimok is helyet kaptak.

> „A jövő kilátásairól beszélve a pápa mindenekelőtt az amerikaiakat és az angolokat dicsérte. Ezekből az országokból maguk a protestánsok soha nem jönnének Rómába anélkül, hogy kifejezzék iránta [ti. a pápa iránt] a tiszteletüket. – Megtiszteltetés számukra, ha bármilyen apró ajándékot kaphatnának az ő kezéből. Ugyanezt dicsérte több török esetében, akiket neki bemutattak. Ezek a tények legalább azt bizonyítot-

---

47 „Se quindi la S[anta] Sede ammettesse o non riprovasse la divisata massima di libertà di coscienza, verrebbe a contrarie od almeno a dissimulare il sopraindicato domma od anche a mostrarsi intorno al medesimo indifferente. Nè la Santità Sua sa persuadersi che un principio di uguagliaza e di libertà che escluda ogni specie di coazione adottato da una Potenza così preponderante qual' è l'Austria, contrarierebbe come si asserisce le viste del Protestantismo in Allemagna in una maniera che non potrebb' essere che vantaggiosa alla Chiesa." Uo. fol. 753r.

48 A világszerte folyó hittérítési tevékenységet összefogó és irányító szentszéki hivatal. Latinul *Congregatio de Propaganda Fide*. Az elnevezésből ered a modern nyelvek propaganda szava is. M. Kat. Lex.: Hitterjesztési Kongregáció.

49 Vö. „»Most Önnek kell átnéznie kijavítandó íveit. Félek, hogy ezután nem leend időm azokat javítani.« E szavakat hallá először XVI. Gergely szájából. (…) Csak néhány nappal történt trónralépte után. (…) Ő felszólított engem, hogy olaszul fejtsek ki egy themát, mely őt, mint a propaganda főnökét érdekelte. A munka az intézet sajtóján ment keresztül, és ő maga fáradozott az ivek javításán." Wiseman (1861): 259.

50 A berlini egyetem büntetőjogi professzora 1830-ban fordult a politika felé. 1831-től a *Berliner Politisches Wochenblatt* szerkesztőjeként működött, 1832-től pedig az Österreichischer *Beobachter*t alapító Friedrich Gentz utóda lett tanácsosként és kancelláriai publicistaként. DB: Jarcke, Karl Ernst.

> ták, hogy ezeknek a népeknek az esetében már nincs szó a keresztény egység központjától történő ellenséges elhatárolódásról."[51]

Az iszlám mint elfogadott, illetve szabadon gyakorolható vallás a magyar reformkori országgyűléseken is szóba jött. Éppen a későbbi csanádi püspök vetette fel az 1832–36. évi diétán azt az elvet, miszerint „amit a törvény nem tilt, azt tenni szabad", amikor is kijelentésére Bars megye első követe és alispánja megemlítette, hogy: „Lonovicsnak azon principiumát, hogy »mit a törvény nem tilt, azt meg engedi« – majd használni fog lehetni, sok helyütt különösen a sajtó kérdésében".[52] Sőt, az elv még ennél is távolabbra mutatott. Így Trencsén vármegye követe[53] ellenvetését fejezte ki azzal szemben: „[m]ert ha ez állana [ti. amit a törvény nem tilt, azt szabad], akkor a' Törvényben nincsen az, hogy valaki Muhamedanus ne lehessen, és így által mehetne a' Muhamedána vallásra is".[54]

Feltehetőleg nem véletlen ezek után, hogy a következő, 1839–40. évi diétán a szerzetesi közösségekre vonatkozóan már egyenesen a hindu és a muszlim vallásgyakorlat elméleti szabadságára tett utalást a csanádi főpap.

> „Mihelyt valamelly religio be van véve, annak eredményeit is, habár némellyek előtt feleslegeseknek 's nevetségeseknek látszanak is, tűrni kell; 's ha Hazánkban laknának hinduk, mozlimek, szinte olly kevés kifogás lehetne az ellen, hogy legyenek Bonczaik, Fakirjeik, vagy Derviseik, mint most az ellen lehet, hogy vannak Barátjaink, vagy Kalugyerjeink. – A'szabad embernek szabad alkotmány alatt szabadnak kell lenni (…)."[55]

Ezzel a vallásszabadság két előfeltételére hívta fel a figyelmet, egyrészt annak állami és társadalmi szavatolására, másrészt a személyi méltóságra.[56]

Ám nem csupán a diplomáciában, a politikai nyilvánosságban jelent meg – adott esetben kedvező módon – az iszlám. A már említett Johann Georg Kohlnál[57] a pápaihoz hasonló, elismerő részletet olvashatunk a muszlimok és a keresztények érintkezéséről a korabeli Csanádi egyházmegyében. Kohl 1842-ben németül, 1843-ban pedig angolul is megjelent, 1841. évi ausztria-magyarországi utazását részletező művében elismerően nyilatkozott ugyanis egy tekintélyes, „művelt" és „tudós", temesvári pap ismerőséről, akihez a közelmúlt-

---

51 Karl Ernst Jarcke levele Klemens Metternichnek. Róma, 1840. december 5. Közli: Weinberger (1926): 589–591.: „Von den Aussichten in die Zukunft schprechend rühmte der Papst die Amerikaner und Engländer vor allen. Selbst die Protestanten aus diesen Ländern kämen nie nach Rom, ohne ihm ihre Ehrfrucht zu bezeigen. – Es sei Ehrensache bei ihnen, irgend ein kleines, von seinen Händen empfangenes Geschenk aufweisen können. Dasselbe rühmte er an mehreren Türken, die ihm vorgestellt worden. Dergleichen Tatsachen bewiesen wenigstens, dass von einer feindseligen Absperrung von dem Mittelpunkte der christlichen Einheit bei diesen Völkern nicht mehr die Rede sei."

52 KLÖM (1948): 194.

53 Feltehetőleg Borsiczky István.

54 Magyar ország' gyűlésének jegyzőkönyve (1832): 168.

55 Lonovics József felszólalása. 1840. március 28. *Fő-rendeknél* (…) *tartatott országos ülések naplója* (1840): 270. Vö. KLÖM (1848): 407.

56 Vö. Erdő (2016): 91.

57 Johann Georg Kohl (1808–1878) 1841–1870 között 46 kötetnyi terjedelemben 21 önálló útleírást jelentetett meg, továbbá csaknem száz földrajz-, nyelv- és történelemtudományi cikket publikált. Vizkelety (2014): 5.

ban egy muszlim zarándok tért be. Miután az „idegen országbeli vendég" nem találta otthon a házigazdát, akinek vendéglátásában bízott, bement annak kertjébe, hogy ott várakozzon. Amikor a pap hazaérkezett, a zarándokot kertjében találta, amint „Mekka felé fordulva egy leterített szőnyegen leborulva esti imádságát végezte". A katolikus pap hátrébb lépett, és megvárta az ima befejezését, majd vendége kérésére szállást adott annak. Másnap pedig több pap részvételével ebédre is meghívta:

> „Megkérdezték tőle [ti. a muszlim zarándoktól a vele együtt ebédelő katolikus papok], hogy van-e elég pénze a további utazáshoz. »Csak annyi − felelte −, amennyi elég ahhoz, hogy a legközelebbi városba érjek. Ott Allah majd elvezet valami vendégszerető emberhez, aki tovább segít, ugyanúgy, ahogyan itt hozzád küldött. Allah nagy, és gondot visel teremtményeire.«"[58]

Noha Kohl nem hallgatta el olvasói elől a török hódoltság alatti pusztítást, a temesvárihoz hasonló pozitív képet fest a katolikus–muzulmán kapcsolatról az ismert máriaradnai kegyhely,[59] valamint a Szeged környéki ferencesek kapcsán is. Elmondása szerint ennek a rendnek volt köszönhető, hogy a „török uralom alatt élő magyarok megmaradtak katolikusoknak".[60] A német utazó beszámolt egy szegedi esetről, miszerint egykor egy, a városba érkező protestáns lelkész hittérítői munkájához a török vezetőtől kért engedélyt, amely ellen azonban a ferencesek tiltakoztak. A protestáns lelkész nyilvános vitát javasolva kívánta a kérdést eldönteni. Végül a magyarul zajló nyilvános disputát a ferences szerzetes nyerte:

> „A végén feltette hát a rövid kérdést a protestánsnak: »Ki a világ legnagyobb prófétája?« »Mózes és Krisztus« – hangzott a válasz. »Micsoda?! – kiáltott közbe a ferences barát –, hát Mohamedet meg sem említed?« Mikor ezt a pasa hallotta, a protestánst nyilvánította ki vesztesnek. Dolgavégezetlen el kellett hagynia a várost. A ferenceseket pedig még jobban megbecsülték a törökök, mint annak előtte (…)."[61]

Figyelemre méltó, hogy az egyházmegyével határos missziók működése valójában a korszakban nem volt ennyire egyöntetűen pozitív az egyházmegye vezetése számára. Jóllehet a damaszkuszi vérvád alapján korholt osztrák politika ellensúlyozására a boszniai missziók osztrák és magyar támogatását hozta fel a csanádi főpap az egyházfőnek,[62] Bécsnek azonban nehezményezte a magyarul nem tudó minoriták működését Moldvában.[63]

---

58 Vizkelety (2014): 279−280.

59 Máriaradna város Arad vármegyében (Radna, Ro.). Itt található a Kegyelmek Anyja ferences konvent és kegytemplom. Az 1520-ban épített kápolnát ferencesek gondozták. Az 1695. évi tűzvészből épen kikerült Mária-kép kegykép lett. 1730-ban konvent, 1767-ben kegytemplom épült, amely köré város alapult (Radna). A konvent a boszniai vikariátushoz, 1697-től a bulgáriai provinciához tartozott. (M. Kat. Lex.: Máriaradna)

60 Vizkelety (2014): 280., vö. 203.

61 Uo. 280−281.

62 Várady (1924): 201.

63 Lonovics József levele Klemens Metternichnek. HHStA KA CA s 149/1845.

4. Összegzés

A tanulmányban bemutatott részletek a magyarországi reformkori katolikus és protestáns együttélés során felszínre jövő lelkiismeret- és vallásszabadság kérdéskörének vizsgálata kapcsán kutatott forrásokból származnak. E tárgyban a Csanádi egyházmegyének felekezeti adottságai, valamint vezetői révén kiemelt szerep jutott. Noha elsősorban szórványos leírásokról van szó, mégis jól szemléltetik, hogy a nyugati kereszténység körében kibontakozó szabadságjogi vita a korszakban mennyire túlmutatott a saját határain. Mindemellett arra is felhívják a figyelmet, hogy érdemes a földrajzilag jól körülhatárolt közösségekre vonatkozó vizsgálódásokat folytatni, rávilágítva azok működési sajátosságaira. A kutatás pedig különösen széles körű lehet, ha a hivatalos vagy épp magánhasználatra szánt forrásokat a nyilvánosságban megjelent dokumentumokkal vetjük össze.

Források és irodalom

Levéltár, kézirattár

HHStA KA KKA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei Kabinettskanzleiakten

HHStA KA CA s = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv Staatskonferenz Konferenzakten S

OSZK Kt. = MNMKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

OGYK = Országgyűlési Könyvtár

Periodikák

Hirnök, Nemzeti Újság

Feldolgozások, forráskiadványok

Avineri (2008) = Shlomo Avineri: Állam nélküli államiság. Zsidó újítás a politikatörténetben? *2000*, 2008/1. 6–17.

Bárány (2022) = Bárány Zsófia: „A szeretetnek mértéke az önszeretet" Vallásügyi viták az 1839–1840. évi országgyűlés utolsó hónapjairól. In: Zombori István (szerk.): *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 56–64.

Bárány (2023) = Bárány Zsófia: „Sajátos és különcznek tartott véleménye". Eötvös József és a reformkori egyházpolitika. In: Cieger András − M. Lovas Krisztina (szerk.): *„Mi volt célod más, mint az emberiség boldogítása?" Beszédek és tanulmányok báró Eötvös József halálának 150. évfordulója alkalmából.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2023. 55–71.

Bárány (2024) = Bárány Zsófia*: „Lelke mélyén szabad röptű szellem" – Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, 2024.

Bárány – Somorjai (2020) = Bárány Zsófia – Somorjai Szabolcs: Szakrális és politikai tér találkozása a nyilvánosságban. Lonovics József prédikációi a reformkori csanádi egyházmegyéből. In: Hende Fanni − Kisdi Klára − Korondi Ágnes (szerk): *„Mesterek-nek gyengyének". Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, 2020. 617–626.

Bodon (1860) = Bodon Ábrahám: Vallásügyi tárgyalások az 1839–40. évi országgyűlésen. *Sárospataki Füzetek,* 4., 1860. 819–844., 918–945.

DB = *Deutsche Biographie*. www.deutsche-biographie.de/

Dombóvári (2011) = Dombóvári Ádám: *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844.* PhD-értekezés. ELTE BTK. Budapest, 2011.

Eperjesy (1926) = *Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklésiának különös leírása. Szirbik Miklós prédikátor által 1835/36. eszt. S*. a. r. Eperjesy Kálmán. Makó, Makói Friss Ujság Nyomda- és Lapkiadóvállalat, 1926. (Csanádvármegyei könyvtár 6.)

Erdő (2016) = Erdő Péter: *Jog az Egyház hagyományában és életében*. Budapest, Szent István Társulat, 2016.

Fényes (1839) = Fényes Elek: *Magyar országnak, ,s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. IV. kötet. Pest, Trattner–Károlyi, 1839.

Fényes (1851) = Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik*. Pest, Kozma Vazul, 1851.

Fő-rendeknél (…) tartatott országos ülések naplója (1840) = Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehország e' néven Ötödik Koronás Királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik évi junius 2-kára rendeltetett Magyar Országgyülésen a' Méltóságos Fő-rendeknél 1840. februarius 25-kétől majus 12-ig tartatott országos ülések naplója. Pozsony, Nyomtatta és kiadta Schmid Antal, 1840.

Frankel (1997) = Jonathan Frankel: *The Damascus affair. „Ritual murder," Politics and the Jews in 1840.* Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Juhász (1942) = Juhász Kálmán: *Remetei Kőszeghy László csanádi püspök.* Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1942.

Kende (2012) = Kende Tamás: *Együttélés – együttfélés. A vérvádak és pogromok az újkori Kelet-Európában.* PhD-értekezés. Miskolc, 2012.

Konrád (2014) = Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* 56/3, 495–509.

KLÖM (1948) = Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások.* S. a. r. Keleteurópai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének Munkaközössége. I. kötet. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1948. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Kossuth Lajos Összes Munkái.)

M. Kat. Lex. = Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon.* I–XVII. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014. lexikon.katolikus.hu/

Magyar ország' gyűlésének jegyzőkönyve (1832) = Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Posony szabad királyi várossába 1832-dik esztendőben, karácson havának 16-dik napjára rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyzőkönyve. I. kötet. Pozsony, Nyomtattatott Belnay, Landerer és Wébernél, 1832–1833.

Oltványi (1867) = Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története.* Szeged, Nyomatott Bába Imrénél, 1867.

Rézbányay (1900) = Dr. Rézbányay József: A házasság szentsége. *Hittudományi Folyóirat,* 11. (1900), 585–643.

Schematismus (1826); (1827); (1828) = *Schematismus cleri Archidioecesis Agriensis (…).* Agria, 1826; 1827; 1828, 1826–1828.

Szentkláray (1898) = Szentkláray Jenő: *A csanád-egyházmegyei plebániák* története. Temesvár, Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda, 1898.

Szinnyei = Szinnyei Miklós: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914. mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm

Vanyó (1933) = Vanyó Tihamér Aladár OSB: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850.* Pannonhalma, A MTA támogatásával, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.)

Várady (1924) = Várady L. Árpád: *Lonovics József római kiküldetése. Függelékül Lonovics római naplója.* Budapest, Buzárovits Gusztáv, 1924.

Vizkelety (2014) = Johann Georg Kohl: *Utazás Ausztria országain keresztül: Magyarországi utazás*. Ford., bev. és jegy. ell. Vizkelety András. Budapest, Argumentum, 2014.

Weinberger (1926) = Otto Weinberger: Karl Erns Jarcke. Ein Beiztag zu seiner Würdigung nebst unveröffentlichten Briefen und Aktenstücken. *Historisches Jahrbuch*, (1926) 46. Bd., 563–593.

Wiseman (1861) = [Nicholas] Wiseman *visszaemlékezései a négy utolsó pápára* [VII. Piusz, XII. Leó, VIII. Piusz, XVI. Gergely] *és Rómára korukban.* Ford. Bodnár Zsigmond. Esztergom, Horák Egyed, 1861.

Zakar (2021) = Zakar Péter: *A csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában*. Budapest, Gondolat, 2021.

Siker és (el)hallgatás

Goldziher Ignác 1889. évi stockholmi elismerésének narratívája a Pester Lloydban és Naplójában

Ujvári Hedvig*

1. Bevezetés

A 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszust 1889. szeptember 1. és szeptember 12. között rendezték meg Stockholmban és Kristianiában (Oslóban). A fórumon több mint húsz ország kormánya képviseltette magát, valamint a világ különböző egyetemeiről is nagy számban érkeztek küldöttek. A kongresszus összlétszáma ezáltal 700 fő fölé emelkedett, ami jócskán felülmúlta a korábbi rendezvények látogatottságát.[1] A stockholmi kongresszuson két hét alatt mintegy 130 előadás hangzott el.[2] A rendezvénnyel kapcsolatban kiemelkedő jelentőséggel bírt, hogy a különböző országokból több mint 3500 szakkönyv érkezett adomány formájában, amelyek többsége az Uppsalai Egyetemi Könyvtárba került.

A kongresszus Stockholmban kezdődött, majd Kristiániában folytatódott, ami Svédország és Norvégia unióját volt hivatott szimbolizálni. Hivatalos nyelvként az angol, a francia, a német, az olasz, a latin, valamint a keleti nyelvek szolgáltak. A kongresszus motorja, főszervezője Carlo Landberg gróf, alexandriai svéd konzul volt,[3] aki II. Oszkár[4] támogatását is maga mögött tudhatta. Az uralkodó a keleti nyelvek és kultúrák terén végzett kutatásaiért a kongresszuson két tudóst jutalmazott: Theodor Nöldeke[5] mellett Goldziher Ignác részesült

* Habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar. E-mail: h.ujvari@t-online.hu

1 Összehasonlításképpen: Berlinben (1881) 290, Leidenben (1883) 454, Bécsben (1886) 424 fő vett részt a kongresszusokon. A létszám a hazai és a külföldi vendégek megoszlásában is beszédes: Berlinben 117 német, Leidenben 160 holland, Bécsben 117 osztrák jelent meg; Stockholmban azonban csak az 515 külföldi vendég révén volt magasabb a részvételi arány, mint a korábbi találkozókon az összlétszám. Lásd Weber (1889): 1., Nylander (1890): VI–VII. A stockholmi kongresszus kapcsán a több mint 700 fő a jelentkezők számát jelöli, ebből kb. 500 fő jelent meg. Az orientalista kongresszusok jelentőségét lásd alább.

2 Ezek egy részéhez lásd *Actes du huitieme Congrès.*

3 A svéd orientalista, Carlo v. Landberg gróf (1848–1924) Uppsalában, olasz egyetemeken és Párizsban tanult, majd Szíriában és Egyiptomban az arab nyelvet tanulmányozta. 1883-ban Lipcsében doktorrá avatták. Umberto olasz király grófi címet adományozott neki, a svéd király pedig 1888-ban egyiptomi főkonzullá nevezte ki. Részletesen lásd Zetterstén (1942). Ezúton köszönöm Éva Á. Csató Johanson (Uppsala) szíves könyvészeti tanácsait, a rendelkezésemre bocsátott szakirodalmi tételeket, valamint a kézirattal kapcsolatos értékes tanácsait.

4 Bernadotte Oszkár Frigyes (1829–1907) svéd és norvég király az irodalom, a tudományok nagy pártolójának számított.

5 Theodor Nöldeke (1836–1930) német orientalistával Goldziher pályája során intenzív szakmai kapcsolatban állt. Lásd kiterjedt levelezésüket MTA KIK Keleti Gyűjtemény. real-ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_-_N=F6ldeke_correspondence.html.

rangos elismerésben. A tudományos kitüntetésekről a nemzetközi, illetve a magyar sajtó is beszámolt.[6]

A budapesti sajtó egyik legtekintélyesebb lapjának számított az 1867 óta Falk Miksa által szerkesztett, német nyelvű *Pester Lloyd*. Felelős szerkesztőként fő célkitűzései között szerepelt, hogy lapja számára a legjobb újságírókat nyerje meg, valamint támaszkodni kívánt az orgánum köré tömörülő irodalmi erőkre, a különböző szakterületek ismerőire. A külföldi lapokhoz hasonlóan Falk is fontosnak érezte a külföldi tudósítói hálózat megszervezését, valamint a gazdasági rovat erősítését. A lap mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, többek között Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Másfelől a lap közvetítette olvasói felé a világirodalom legfrissebb műveit is, többek között Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne regényeit. A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarellenes bécsi lapok híradásaiból tájékozódtak.

A *Pester Lloyd* a budapesti német nyelvű (nagy)polgárság orgánumaként ugyancsak hangsúlyt fektetett arra, hogy a jelentősebb nemzetközi eseményekről (például világkiállítások, képzőművészeti tárlatok Bécsben, Párizsban, Münchenben, Berlinben stb.) rendszeresen közöljön a híreken, tudósításokon felül az olvasók által elvárt tárcaleveleket is. Az orientalista kongresszusokról rendszerint informatív híranyagok jelentek meg, csupán Vámbéry Ármin adott közre az 1878. évi firenzei rendezvényről két terjedelmesebb írást.[7] Ehhez képest jelentős, összefüggő beszámolónak tekinthető Goldziher öt tárcalevele, amelyek a kongresszus ideje alatt jelentek meg a Falk Miksa által szerkesztett lapban.

A szépirodalom és zsurnaliszika határán húzódó tárcalevél kifejezés alatt érthető a feuilleton mint az újság kultúrával foglalkozó része, a feuilletonszerű stílus, valamint a feuilleton mint műfaj is. A tárca értelmezhető „hibrid intertextualitásként" is, amely irodalom és publicisztika metszéspontjában áll, és amely magát mint „publicisztikai használati irodalom" (publizistische Zweckform) határozza meg. A műfajelmélet felől leegyszerűsítve „kis formaként" lehet meghatározni. Csak a funkcionalitás felől közelítve mediális helye a napilapban van, mely ezen a helyen a különböző kulturális regiszterek között specifikus módon tudásfolyamokat stimulál és szabályoz.

Amennyiben a tárca fogalma alatt az újság szórakoztató és kulturális részét értjük, ebben helyet kaphat többek között kritika, kommentár, glossza, interjú, útirajz, novella, mese, anekdota, levél, tárcaregény. Ezek az írások a „vonal alatti részben" találhatók, azaz a politikai résztől vizuálisan is elkülönültek. A tárca mint műfaj a nemfikcionális próza részét képezi az esszéhez, naplóhoz, levélhez, önéletrajzhoz stb. hasonlóan. Egy tárca a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nemcsak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatirikus, és ked-

6 Az egyéb kitüntetett személyekhez lásd pl. *Vossische Zeitung,* 1889. szeptember 2., 2.

7 Vámbéry (1878).

veli az expresszív kifejezéseket. A tárcaíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. A tárcák fontos tartozéka a csevegő stílus és a nagyfokú írói szubjektivitás, témája a szószátyárkodó cikkektől a fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet, helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztalatokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is.[8]

Goldziher öt tárcát szentelt az 1889-ben Stockholmban megrendezett orientalista kongresszusnak.[9] A feuilletonokból kirajzolódik, hogy a rendezvény jócskán túlmutatott egy nemzetközi szakmai összejövetelen, mivel a társasági komponens is jelentősen előtérbe került a nagyszabású, keleti pompát idéző monumentális gálavacsorák, látványos programok, nagyvonalú fogadások, valamint a királyi érdeklődés közepette. Goldziher a tárca műfaji sajátosságait és az olvasók igényeit szem előtt tartva adja ennek a két hétnek a leírását: a tudományos munka mellett részletes betekintést enged az azt kísérő társadalmi, protokolláris történésekbe, ünnepségekbe, valamint részletesen leírja a skandináv lakosság részéről a rendezvény iránt megmutatkozó felfokozott várakozást és érdeklődést is.

A napilapban közölt feuilletonok mellett Goldziher *Napló*jában is hangot adott az őt ért elmondhatatlan örömnek, ahogy a Hunfalvy Pál részéről tapasztalt elhallgatásnak is. Ami ezekből a bejegyzésekből a leginkább kiütközik, az a kárpótlás, a jóvátétel érzése a másfél évtized alatt a mindennapi kenyérkereső tevékenysége során elszenvedett – vélt vagy valós – viszontagságokért.[10]

Jelen tanulmány Goldziher stockholmi elismerésének a körülményeit kívánja bemutatni elsősorban a *Pester Lloyd*ban közölt tárcalevelek alapján, emellett kitér Goldziher *Napló*jában rögzített reflexióira is. A témaválasztás megköveteli, hogy részletesen vázoljuk az orientalista kongresszusok megjelenését, a történettudománytól való különállását, illetve a Goldziher idejében még erőteljesen megmutatkozó belső feszültségeket is.[11]

2. Az orientalista kongresszusok jellege és feladatai – Goldziher álláspontja

Az első orientalista kongresszust 1873-ban Párizsban rendezték. Mivel a 19. század a növekvő internacionalizálódás jegyében állt – amely kiterjedt mind az állami-politikai, mind a társadalmi-kulturális szférára –, a nemzetközi együttműködések alól a tudományos diszciplínák sem vonhatták ki magukat. A tudományosság sajátosságai, mint az univerzalitás és a kozmopolita irányultság természetesen már jóval korábban is adottak voltak, de a 19. században új dimenziókat és minőséget értek el. A nemzetköziesülés folyamata egybeesett a

8 Belke (1973): 110–112., Todorow (1996): 1–82., Weissenberger (1985).

9 Ujvári (2025). A tárcalevelek fordításához lásd Ujvári (2024).

10 Goldziher Eötvös József miniszter halálát követően nem kapott egyetemi katedrát, így főállásban 1876-tól harminc éven át a pesti izraelita hitközség titkáraként kereste kenyerét, és csak munka után, leginkább éjszaka, valamint a szabadsága alatt tudott tudományos tevékenységgel foglalkozni. A problémára többször utal *Napló*jában. A legfrissebb Goldziher-kutatásokhoz lásd Turán (2023).

11 Jelen dolgozat kifejezetten a Goldziher-szövegekre fókuszál, így nem tér ki részletesen politika- és kultúrelméleti, filozófiai kérdésekre (alteritás, kolonializmus, orientalizmus, interkulturalitás stb.). A Goldziher-szövegek, valamint a tanulmányban közölt egyéb szövegek fordítása tőlem (U. H.) származik.

nemzeti tudományok virágkorával és a nemzeti gondolkodással, miközben egyszerre volt jelen a nacionalizmus és az univerzalizmus kettőssége, másfelől a tudomány, illetve a tudományterületek fragmentálódása, valamint a szintézis iránti törekvés.[12]

Ebben a folyamatban, a tudományosság nemzetközivé válásában, a tudósok közti együttműködésben a nemzetközi kongresszusok jelentős szerepet töltöttek be a levelezés, a tudományos folyóiratok és szaklapok, valamint a tudományos utazások (tanulmányút, vendégelőadások stb.) mellett. A felsoroltak közül a kongresszusok bírtak a legnagyobb jelentőséggel, s egyben lehetőséget teremtettek nemzetközi szervezetek alapításához is. A kongreszszusok, valamint a szakemberek tömörülései a 19. században egyben olyan diszkurzív közösségek új intézményeivé váltak, amelyek egy már meglévő intézményrendszer, a 17. század közepe óta működő, nemzetek fölötti kutatási koordinációt ellátó akadémiák konkurenciájává váltak.[13]

Az európai történettudomány professzionálissá válása során az Európán túli területiumok a nemzeti irányultságú historiográfia érdeklődésén kívül estek, így a filológiával és a régészettel együtt egy perifériikus tudományterület, az orientalisztika kutatási területévé lettek. Ily módon a keleti tanulmányok transzkulturális jellegüknél fogva a nemzetközi tudományos közösség földrajzi és kulturális expanziójának ideális példájaként szolgálnak.[14] E folyamat kezdetben főleg a nemzeti történelem kutatására összpontosított, amely nem igényelt nemzetközi együttműködést. Az első történészkongresszust 1898-ban, valójában 1900-ban rendezték Párizsban, de a Kelet története először csak 1908-ban, Berlinben került be a programba, majd 1913-ban a londoni kongresszuson egészült ki az egyiptológiával. Mindegyik kongresszus szigorúan tudományorientált volt, a politikai tényező ekkor még alig játszott szerepet.[15]

Noha Goldziher kapcsán elsősorban az 1889 és 1891 között megrendezett orientalista kongresszusok[16] történései relevánsak, rá kell mutatni arra, hogy az ekkor eszkalálódó, majd a(z ideiglenes) szakadáshoz vezető problémák már jóval hamarabb megjelentek.

Az orientalisták a szakmai kérdéseken túl a kezdetektől fogva élénk vitát folytattak a kongresszusok tudományos és politikai céljait illetően. Már rögtön a második kongresszuson, 1874-ben Londonban Max Müller[17] elnöki beszédében öntudatosan az európai intellektuális közösség részeként határozta meg magukat, de nézetei szerint ez nem vezetett szükségszerűen nemzetközi együttműködéshez. A kongresszusok hasznosságát abban látta, hogy a tudósok felmérhetik a tudományterületek pillanatnyi állását, lehetőséget kapnak az összehasonlításra, vagyis a tanácskozás helyzetjelentést biztosít, és útmutatást nyújt a jövőbeli kutatásokhoz.[18]

---

12 Fuchs (1995/5–6): 156. Az orientalista kongresszusok jelentőségének bemutatása olvasható Max Nordau és Goldziher levelezésének bemutatása kapcsán is. Lásd Ujvári (2020).

13 Uo. 160.

14 Fuchs (2002): 206.

15 Uo. 208–209.

16 A kongresszusok időrendben 1891-ig: 1873 – Párizs, 1874 – London, 1876 – Szentpétervár, 1878 – Firenze, 1881 – Berlin, 1883 – Leiden, 1886 – Bécs, 1889 – Stockholm/Kristiania, 1891/1892 – London.

17 Friedrich Max Müller (1823–1900): német nyelvész, filológus, orientalista.

18 Fuchs (2002): 211–212., Rabault-Feuerhahn (2013).

Néhány évvel később, 1881-ben Berlinben Dillmann[19] elnökölt, és már más hangnemben beszélt. A kongresszusokról kifejtette, hogy sem tudományos innovációval, sem a tudománypolitika szempontjából fontos döntésekkel nem szolgálnak, új felfedezésekkel végképp nem, sőt a tudományos vitákat sem tartotta kielégítőnek. Lényegüket a nemzetköziségükben látta a nacionalizmussal szemben, hiszen az akkori tudományos eredményeket is különböző nemzetek tudósai érték el.[20] A nemzetköziségre főleg azoknak van szükségük, akiknek a kutatási területe nem nélkülözheti a másokkal, más nemzetbeli tudósokkal való együttműködést, vonatkozik ez mind a keletkutatókra, mind a földrajz- és néprajztudósokra vagy éppen az antropológusokra.

A keletkutatás tudományos céljairól való eltérő gondolkodás vezetett a szakadáshoz egy évtized múlva, de akkor a törésvonal a „gyakorlati tudomány" vs „öncélú tudomány" mentén fogalmazódott meg. A szakadáshoz vezető út egyik fontos állomása volt a stockholmi kongresszus 1889-ben, amelyen nem határozták meg a következő szimpózium helyszínét. Albrecht Weber[21] petíciót nyújtott be, amelyben egy ideiglenes szervezőbizottság felállítását javasolta az előző elnökökkel, a következő kongresszusi helyszínnek pedig Oxfordot nevezte meg.[22] A franciák ezt nem tudták elfogadni, mivel teljes egészében a németek vállalkozásaként értékelték, valamint sérelmezték, hogy az alapító (első) elnök, a francia de Rosny[23] nem kapott meghívást a bizottságba. A franciák, angol orientalistákkal kiegészülve, akik nem támogatták ezt az „emeritus" találkozót, a 9. kongresszust 1891-ben Londonban akarták tartani, végül a stockholmi bizottsággal kiegyezve 1892-re tették át Max Müller elnökletével, megtartva a londoni helyszínt. Ennek ellenére a londoni szervezőbizottság egy része követte az eredeti tervet, és összehívott egy külön kongresszust Londonban, 1891-ben. Ezek után a 10. kongresszust a „reformerek" 1892-ben Lisszabonban tartották meg, míg a „hivatalosra" Genfben került sor 1894-ben.

A konfliktus azonban jóval túlmutatott az alapszabály-problémáknál: az igazi problémaforrás, a vita tárgya a kongresszusok jellegének a meghatározása volt. A tudósok egy része azon az álláspontón volt, hogy a kongresszusok őrizzék meg tisztán tudományos jellegüket, így a laikusok és egyéb kongresszusi vendégek ('Kongreßbumlerek', kongresszusi turisták) kizárása mellett érveltek, valamint a társasági komponens visszaszorítását szorgalmazták, mivel utóbbi nagyon elhomályosította a stockholmi kongresszus tudományos eredményeit. A németek nyíltan síkra szálltak a szakmaiság erősítése és a központi irányítás mellett. Ugyanakkor elképzeléseiket nem egyeztették a franciákkal, ami újabb nézeteltérésekhez vezetett: 1892-ben a francia tudósok nem voltak hajlandók részt venni egy német (Müller) által elnökölt kongresszuson.

Goldziher a *Pester Lloyd*ban közreadott tárcaleveinek hozzávetőlegesen a felében ezekről a részben kifogásolt társasági eseményekről, fogadásokról ír.[24] A stockholmi orientalista kongresszus presztízsét nagymértékben növelte a svéd uralkodó kitüntető érdeklődése, vala-

---

19 Christian Friedrich August Dillmann (1823–1894): teológus, orientalista, az etióp nyelv szaktekintélye, a berlini kongresszus elnöke.

20 Fuchs (2002): 211.

21 Albrecht Weber (1825–1901): szanszkrit nyelvész, egyetemi tanár Berlinben.

22 Weber (1891): passim.

23 Léon de Rosny (1837–1914): etnológus, nyelvész, orientalista.

24 Goldzihernek ugyanakkor ezek ellen nem volt kifogása, ez következtethető ki a Max Nordauval folytatott levelezésből. Lásd alább.

mint a lakosság körében mutatkozó felfokozott érdeklődés. Előbbinek hű leírását nyújtja Goldziher:

> „A nyitóülés utáni estére a király meghívta a kongresszus minden tagját a szigeten álló kastélyába, *Drottningholm*ba. Itt, a lenyugvó nap fényében áhítattal nézhettük a Mälaren-tó csodálatos sziklaszigeteit; a kis szigetek, valamint az ugyanott, illetve a partokon sűrűn épült, dúsan fellobogózott villák lakói összegyűltek, hogy törülközőt lóbálva és barátságos kiáltással fogadjanak bennünket, majd Drottningholmba érkezésünkkor királyi fogadás várt ránk, amelyre mi, a tudomány emberei mindig büszkén tekinthetünk majd vissza. Szinte kollégaként mozgott őfelsége az *ő* orientalistái[25] körében, akik néhány órával korábban a »Riddarhuset«[26] tiszteletre méltó termében tanúi voltak annak »a felvilágosult pártfogásnak és gondoskodásnak, amelyben őfelsége minden tudományos törekvést, így a keleti tanulmányokat is részesítette«. (…) Körülbelül 10 óra tájban ünnepi lobogóval díszített hajóink visszakísértek bennünket Stockholmba. Az utazás szinte varázslatos látványt nyújtott; a parton és a szigeteken lévő villák ünnepi fényárban úsztak, az erdők csodálatos bengáli világításban ragyogtak, pirotechnikai remekművek kísértek végtelen váltakozásban a kikötő eléréséig; a Stromparterre[27] ezer lámpával megvilágított mór palotát ábrázolt; szemünket elbűvölte ez a tündérmese, amely mellett még a keleti varázspaloták leírása is csak árnyékként jelenik meg az eredeti mellett. Csupán az Eiffel-torony, mely egy hatalmas tűzoszlopként tűnt fel előttünk, mutatott rá a tűzművészek nyugati ihletésére.
>
> A drottningholmi fogadást másnap a Grand Hotel termeiben a Landberg gróf és grófné[28] által szervezett estély követte, melyen őkirályi felsége és a koronaherceg is megjelent, hogy egyesületünknek több órán keresztül megadja azt az ünnepi hangulatot, amely részvétele által ebben az orientalista kongresszusban a kezdetek óta benne rejlik. A stockholmi társadalmi élet vezetői, a diplomáciai testületek tagjai stb. mind összegyűltek a fényesen megvilágított szalonokban, melyeknek művészetkedvelő házigazdánk 15 éves keleti tanulmányútja[29] során szerzett tapasztalatainak felhasználásával orientális jelleget varázsoltak. Amott megcsillant a telihold a gízai piramisok felett, egy másik sarokban kényelmes pálmaliget jelent meg, szolgák tucatjai nyüzsögtek kifogástalan keleti viseletben, és a keleti helyszínnek ez az utánzata olyan élethűnek tűnt, hogy teljes komolysággal üdvözöltük a felénk keleti frissítőkkel érkező szolgákat (de »az általunk helytelenített« nyugati italok sem hiányoztak), mindenféle keleti nyelven szóltunk hozzájuk, és felhúztuk az orrunkat,

---

25 „Wie ein theilnehmender Kollege bewegte sich Se. Majestät inmitten *seiner* Orientalisten." Eredetiben az 'övéi' kiemelve.

26 A Riddarhuset (magyarul: a Nemesség Háza) 1641 és 1674 között épült Stockholm óvárosában. Goldziher a tárcákban hol a Riddarhus, hol a Riddarhuset szóalakot használja.

27 Strömparterre: nagy népszerűségnek örvendő sétány, park Stockholm központjában.

28 Gabriele Landberg-Hallberger (1850–1915) második férje volt Landberg, 1884-ben kötöttek házasságot. Apja, Georg Eduard von Hallberger (1822–1880) könyvkiadással foglalkozott, illetve egyéb érdekeltségei is voltak, tk. Stuttgartban megalapította az egyik legnagyobb fametszetekkel foglalkozó vállalkozást (Xylographische Anstalt Eduard Hallberger). Georg Ebers 1879-ben megjelent, majd számos nyelvre lefordított, *Aegypten in Bild und Wort* című művének 700 fametszete is Hallbergertől származik.

29 Landbergről pályafutásához kiegészítésként (1889-ig): miután 1869-ben leérettségizett Stockholmban, nyelveket tanult, tk. olasz egyetemeken, rövid ideig Uppsalában, majd 1871/72-ben Párizsban. Arabul Szíriában tanult, beduinok között is. 1876-tól többször beutazta Egyiptomot, 1888-tól svéd–norvég főkonzul volt Alexandriában. Kiválóan ismerte az arab nyelvet, különösen a modern dialektusokat.

> amikor meg kellett tapasztalnunk, hogy olyan rosszul használjuk a nyelvünket, hogy a szolganép meg sem értett bennünket. A tudományos beszélgetések közepette, melyekben az egyes csoportok elmerültek, szakadatlan szólt a keleti zene, vendéglátónk gondoskodott a folyamatos keleti műsor összeállításáról, amely annyira tökéletes volt, hogy a bajadér és a néger táncok is egyre jobban és jobban erősítették bennünk keleti jellegünket. Leginkább sejkjeink érezhették otthon magukat, akik itt látták azt a 4000 kilométert áthidalva, amely elválasztja otthoni partjaikat *Landberg* gróf varázskertjétől."[30]

Albrecht Weber a stockholmi kongresszus után kifejtette, hogy az orientalista kongresszusoknak tisztán tudományos célokat kellene szolgálniuk. A keleti vendégek jelenléte és előadása csak „dekorációként" fogadható el; amennyiben a tudományosság nem sérül, abban az esetben is inkább csak „valamiféle bemutatóként" nyernek értelmet. A kongresszusok nem silányulhatnak az orientalisták és a keleti utazók összejövetelévé. A kevés Európán kívüli tudóst, akik kapcsolatban álltak nyugati akadémiai körökkel, nem tekintették egyenrangú partnernek; úgy néztek rájuk, mint akik hálásak azért, amit a nyugati kutatók értük tettek, illetve ha részkutatásokban feladatot kapnak. A jelszó nem *ex oriente lux* („Kelet felől jön a fény"), hanem *orienti reddenda lux* („vissza kell adni a Keletnek a fényt").[31]

Az alapprobléma kapcsán Albrecht Weber nemcsak szakmai körökben, hanem a nagyközönség előtt is kifejtette érveit egy, a *National-Zeitung*ban közölt tárcalevelében.[32] Érvelése szerint az eddigi orientalista kongresszusok alapvetően tudományos jelleggel bírtak, így amennyiben ezeken megjelent a Kelet néhány képviselője, azok optikailag és előadásaikkal tartalmilag némi színt vittek a tanácskozásokba. A kongresszusok tudományos jellegének megőrzése végett azonban tartózkodni kellene attól, hogy ezek a rendezvények „a modern keleti nyelvek szemináriumává váljanak". A helyes arányokat azonban nehéz megtalálni a stockholmi rendezvényen megjelentek számát tekintve. A Keletről tömegével érkezett küldöttek miatt már fennáll a veszélye annak, hogy ezek a fórumok elvesztik jellegüket, és „a keletiek és a keleti utazók kongresszusává süllyednek".[33] Hosszú előadásaik szinte meggyötörték a hallgatóságot, akik közül alig valaki értette meg azokat, valamint tartalmilag is sekélyesek voltak, tudományos, kultúrtörténeti értékkel alig bírtak. A keleti vendégeknek felrója továbbá, hogy semmi tapintatot nem mutattak vendéglátóik felé, természetesnek vették, illetve intelligenciaszintjük nem tette lehetővé, hogy érzékeljék azt a barátságos hozzáállást, amit a nyelvüket nem értők mutattak hosszas „arab-perzsa-török kornyikálásuk" irányában, és azt – élükön II. Oszkárral – tapintattal és türelemmel viselték.[34] A kongresszus többi résztvevőjének azonban „kínos" volt, hogy ezekkel az emberekkel egy szinten említették őket, sőt még előtérbe is kerültek; a szekcióüléseken megmutatkozott, hogy „a tudomány szemszögéből ezek az emberek nullák voltak". Goldziher ebben a kérdésben maga is egyértelmű álláspontra helyezkedett:

---

30 Goldziher (1889): III.

31 Fuchs (2002): 215.

32 Weber (1889): 1.

33 Ugyanakkor azt nem vitatta, hogy a stockholmi kongresszus résztvevőit mindenütt nagy szeretettel fogadták; a skandináv népek megtiszteltetésnek vették, hogy ennyien eljöttek hozzájuk. Uo.

34 Weber szerint a keleti nyelvek nazális sajátosságainak megfelelően előadásaik gyakran szinte „macskanyávogáshoz" hasonlítottak. Weber (1889): 1–2.

„A kongresszusok feladatai közül eddig csak egy szempontot vettek figyelembe, az *európai* keletkutatás szolgálatát. E kongresszusok azon rendeltetését, *hogy befolyást gyakoroljanak a Kelet szellemi életére, annak kulturális fejlődésére*, soha nem hangsúlyozták ennyire komolyan és kifejezően egyik korábbi rendezvényen sem. És valóban, azoknak a küldöttségeknek, amelyeket a keleti államok és keleti testületek küldenek azon férfiak tömörülésébe, akik Nyugaton a keleti népek nyelveinek, történelmének, kultúrájának és intézményeinek kutatását választják élethivatásuknak, nem lehet kizárólagos céljuk, hogy az orientalista kongresszusoknak a couleur locale[35] csillogását kölcsönözzék, hogy növeljék a találkozók pompáját és sokoldalúságát, vagy ahogy egyesek gondolják, a *Kelet hódolatát fejezzék ki* az európai tudomány vívmányai előtt. Magasabb céljuk van *maga a Kelet számára.*

A keleti országok elmúlt évtizedekben megjelent progresszív kulturális törekvései nagyrészt egy irányba haladnak: a keleti *ember európaizálódása felé,* részben ott is, ahol a modern törekvések a társadalmi feladatok mélyebb felfogásaiból, a *társadalomból* merítettek. A kairói és stambuli, valamint a teheráni és jeddói[36] reformerek számára mindig is Európa volt a követendő ideál.[37] Azokban az országokban, amelyek kapcsán a megfigyelő már több évtizedes tapasztalattal rendelkezik, ez az európai eszmény lényegtelen fantomnak, csillogó szappanbuboréknak bizonyult. A belső kultúra nem mozdítható elő importtal, az idegen szokások és intézmények bizony megváltoztathatják a mindennapi életet – amelynek felületesen átadják magukat anélkül, hogy az valóban elsajátította volna az előbbieket – jó vagy rossz értelemben; de nem léphetik át a nép saját ősi hagyományait, melyeket a legtöbb keleti reformorientált ország elképzelése szerint el kellene fojtaniuk. A saját történelem kritikátlan megtagadása, a tradíciókról való hirtelen lemondás, amelyek eredménye a jelenlegi társadalom, sehol sem lehet az a morális alap, amelyre hosszú távon haladó állapotok épülhetnek. Senki sem tanítthatja meg gyermekeinek anélkül, hogy elpirulna: őseid bolondok voltak, olyan eszmékért küzdöttek és szenvedtek, amelyek fennmaradása saját szerencsétlenségünk, téged, fiam, az őseim eszméi elleni megsemmisítő harcnak szentellek.

De a dolgok nem maradhatnak mindig változatlanok, és a fizikai és erkölcsi világ fejlődésének örök törvénye nem tűri a társadalom megtorpanását. Lehet, hogy ez a sekélyes gondolkodók és a hamis-fantasztikus különcök szívügye, de nem tudja megállítani a gondolatok ár-apályát. Egy nép intézményeinek egészséges fejlődése azonban csak saját nemzetisége és hagyományai alapján mehet végbe. Ezt a zseniális macedón, Muhammed Ali[38] követői, valamint azok tanácsadói és ötletadói nem értették vagy nem értékelték. Ismail pasa[39] úgy vélte, hogy országát megreformálhatja operettekkel

35 Helyi színezet, az ábrázolt helyre, korra és társadalmi környezetre egyedien jellemző mozzanat.

36 Jeddó vagy Yeddó: Tokió korábbi neve.

37 Az iszlám világ reformjának és megújulásának első hulláma a 19. század második felétől élénkült meg. A célok között szerepelt a gazdaság nyugati minták alapján történő megreformálása és az iszlám hagyományok gyakorlatának megváltoztatása, esetenként hatókörének leszűkítése is.

38 Muhammad Ali pasa (vagy Mehmed Ali pasa, kb. 1770–1849) az oszmán tartomány, Egyiptom rendkívül nagy önállósággal rendelkező kormányzója volt 1805 és 1848 között. Európai nyomásra 1841-ben fel kellett adnia Szíriát és Palesztinát, valamint Egyiptomot meg kellett nyitnia az európai gazdaság előtt, ami saját iparának fejlődését gátolta.

39 Ismail pasa (1830–1895) Egyiptom kormányzója, majd 1867 és 1879 között alkirálya volt. Uralkodása alatt rendelkezett Egyiptom a legnagyobb területi kiterjedéssel. Modernizálási törekvései mellett jelentős adósságot is felhalmozott.

és balettekkel, európai (akkoriban még különösen a francia) jelleg árasztotta el a közéletet, az európaiak francia mintára alakították iskoláikat, a fiatal egyiptominak alig volt lehetősége nagy nemzeti költőinek a megismerésére, irodalmi tanulmányai idegen központok körül forogtak, s a jó modorhoz hozzátartozott a mohamedán múlt nagyjait, valamint a vén szenilis mesemondókat kigúnyolni. Szomorúság áradt azokból a megjegyzésekből, amelyekkel jó tanáraim az Azhar mecsetben[40] kísérték ezt a vandalizmust; de azt a pártot, amely e kétes értékű, felszínes és hibrid lény helyett a múltra támaszkodó, a hibáitól megszabaduló, az érdemeit fejlesztő, egyszóval *történelmi* haladásban gondolkodott, a falhoz szorították és kiűzték. E párt magas rangú tisztségviselőinek minden pillanatban számítaniuk kellett arra, hogy a magasabb utasítás értelmében iratkötegüket átadják valamely francia vagy svájci utódnak, aki még a nemzeti nyelvet sem beszéli, csupán az otthoni kezelőorvosa küldte a Nílushoz a jótékony éghajlat miatt, idővel aztán kedvet és hivatástudatot érzett, hogy horribilis fizetésért a mohamedánok kulturális fejlődésébe tevékenyen beleavatkozzék. Ezt az araboknak és társaiknak a szélsőséges reakciója kellett, hogy kövesse, és mindenki ismeri ezeknek a hatvanas évektől folyamatosan alakuló állapotoknak az eredményét, amelyek által az okozott kárt a mindenkori uralkodók ugyan el fogják tudni fedni, de visszafordítani már soha nem lehet.

A keletiekből hiányzik a történelmi érzék, a történelmi folyamatok megértése, és ez a hiány az utóbbi időben megakadályozta köreikben az egészséges és jótékony reformtevékenységet. Az európaiaktól elsősorban nem a divatot és kifinomult életmódunk mellékes kellékeit kell megtanulniuk, hanem azt a történelmi tudatot, amely szellemi és társadalmi tökéletesedésünk alapja. Ez a tudat nem veleszületett adottság és senki sem örökölte; mélyebb műveltség eredménye, amelynek kiemelkedő tulajdonságaként – bármit is mondanak az antihumanista buzgólkodók – a továbbiakban is figyelembe kell venni. Csupán ennek a tudatnak a hiánya vezethette a keleti reformokat azokra a tévutakra, amelyek mentén az egyes emberek külső finomítása, valószínűleg a korhadt képződmények megrendülése, de nem a társadalom tartósan üdvös átrendeződése érhető el.

A keleti kultúra Skandináviában megjelent képviselői a történelmi folyamatok, a hazai intézményeik növekedésének és hanyatlásának tanulmányozását láthatják olyan mélységben és szélességben megelevenedni, amelybe nem tudtak behatolni. Tudományos gondolkodásuk és munkásságuk nem ismeri azokat a módszereket, amelyek az európai szem számára segítik a helyes és igaz történelemkép kibontakozását. Irodalomtörténetük büszkén utalhat nagy történet*írókra*, a történelem valódi *ismerőire*, történészekre, akik kritikusan vizsgáló filozofikus tekintettel vetik bele magukat a múlt tényeibe és az ezekről ismeretet nyújtó beszámolókba, de országaikban csak keveseket lehetett megnevezni, így elvétve egy észak-afrikai történelemfilozófust Trinur[41] idejéből – ennek az

[40] Goldzihert keleti tanulmányai során (1873/74) az a megtiszteltetés érte, hogy kairói tartózkodása során első európaiként látogathatta az Azhar Egyetem előadásait.

[41] Timur Lenk (azaz Sánta Timur, 1336–1406) mongol-török fejedelem, Közép-Ázsiában jelentős területszerző hadjáratokat vezetett.

> afrikai gondolkodónak, Ibn Chaldûnnak[42] a történelmi propedeutikája[43] olvasható francia fordításban is –, aki évszázadokkal megelőzte Montesquieu-t és Buckle-t. Ha a keleti kultúra elitje intenzív tudományos érintkezés révén tartósan összekapcsolódik az európai orientalisztika képviselőivel, és ezt állandóan egyengetik és jótékonyan támogatják, akkor a giccs és csillogás utáni gyermeki vonzódás helyébe tudományosan megalapozott, az életet és a népek feladatait illetően mélyebb történelmi elképzelések léphetnek a keleti társadalom vezetőinek elméjébe. És elsősorban ez tűnik azon küldöttségek valódi céljának, melyek még egyetlen korábbi orientalista kongresszuson sem jelentek meg ekkora létszámban, a nyolcadik fényét és az iránta való érdeklődést ilyen nagyszerűen emelik."[44]

Az alapszabály-módosítókat képviselő („szakadár") G. W. Leitner[45] a nyitás, „a keleti tudományok nyílt köztársaságának fennmaradásáért folytatott harc" mellett érvelt, és visszautasította azt a kísérletet, amely ezt „egy zárt társasággá vagy hivatalos oligarchiává, néhány professzor és hivatalnok monopóliumává" kívánta tenni. A vezetést illetően ellenezte egy állandó és kis létszámú orientalista tanács felállítását, helyette egy nemzetközi orientalista társaság életre hívását szorgalmazta, amely majd dönt a kongresszusok helyzetéről és struktúrájáról. A kongresszus jellegét illetően a nyitás mellett foglalt állást, függetlenül attól, hogy valaki a tudós társadalom tagja vagy sem; ahogy Müller is tette fél évtizeddel korábban, a tudomány és az élet szoros kapcsolata mellett érvelt. Kettejük felfogásában annyi különbség mutatkozott, hogy míg Müller a tudomány gyakorlati életben való hasznosulását látta elsődlegesnek, addig Leitner megkérdőjelezte a tudomány exkluzivitását, így a tudósok jelentőségét is.[46]

Leitner kritikáját azonban nem vették figyelembe: a német orientalisták, illetve tudós társaságuk, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft bojkottálták a „szakadár" kongresszust (erről beszélt Max Müller is Londonban, a 9. kongresszus megnyitóbeszédében).[47] A vita végül 1897-re teljesen elült. A Párizsban rendezett 11. kongresszuson a vezető orientalisták konszenzusra jutottak, és megállapodtak abban, hogy a jövőben tiszta tudós társaságként kívánnak működni, a kongresszusok szervezésével kapcsolatos pontokat pedig új alapszabályban rögzítették.

A Magyar Tudományos Akadémia érdemben csak évekkel később értesült a problémáról, mivel az orientalista kongresszusokról Hunfalvy Pál volt hivatott beszámolni,[48] de ezt Goldziher fényes sikere miatt a stockholmi rendezvény után nem volt hajlandó megtenni. Goldzihernek azonban az 1892-ben Londonban rendezett kongresszus után lehetősége

---

42 Walī ad-Dīn ʿAbd ar-Rahmān ibn Muhammad Ibn Chaldūn al-Hadramī (1332–1406) észak-afrikai történész és politikus, a szociológiai gondolkodás előfutára.

43 Magyarul: bevezetése. Újabb kiadása: *Die Muqaddima. Betrachtungen zur Weltgeschichte.* Übertragen und mit einer Einführung von Alma Giese unter Mitwirkung von Wolfhart Heinrichs. Beck, München, 2011.

44 Goldziher (1889): I.

45 A pesti születésű Gottlieb Wilhelm Leitner (1840–1899) a lahori egyetem rektora volt.

46 Fuchs (2002): 212–213., 234.

47 Fuchs (2002): 234.

48 Lásd Vásáry (2017). Az *Akadémiai Értesítő*ben (1889, 1890) valóban nincs nyoma a stockholmi tanácskozásról szóló beszámolónak.

nyílt a konfliktus bemutatására, mivel Hunfalvy halálát követően ő írta az MTA számára a beszámolókat.

A kongresszusok jelentőségéről elöljáróban megjegyzi, hogy ezek a folyóiratokkal ellentétben a tudósok közvetlen érintkezését, eszmecseréjét teszik lehetővé, erre a hivatalos aktusok, ülések mellett a kapcsolódó programok során nyílik lehetőség.[49]

Goldziher az 1892-ben írt beszámolóban tér ki részletesen a keleti tudományok művelői körében történt szakadásról a 8. kongresszust követően. Fő vádként az fogalmazódott meg, „hogy a congressuson a tudomány érdekeinek nem elég időt szenteltek". Goldziher azonban cáfolja ezt, hiszen „150 felolvasást hallgathattak a különböző köz- és osztályüléseken". A másik vád:

> „Az időnek egy részét – úgy mondanak – azon profán időtöltésre fordították, hogy Európa és Amerika könyvmolyait egyúttal Skandinávia bájoló természetébe kivezették, és királyi fényes fogadtatásokon (azt mondja az oppositió, hogy a tudomány demokratikus jellegének rovására) egy vajmi mostohán méltányolt tudományt páratlan elégtételben részesítették."[50]

A kritikusok vezére, „kitűnő hazánkfia, Akadémiánk külső tagja, dr. Leitner a demokratikus és a viszonyoktól rég túlszárnyalt párisi ügyrend zászlaja alatt számos hívet toborzott az általa hirdetett schisma számára". A konfliktus „az 1891 őszén Londonban egybegyűlt dissidens congressuson nyert kifejezést".[51]

A továbbiakban kifejti:

> „A résztvevők között csak elenyésző csekély számmal voltak a tudomány sajátképeni előmozdítói: ezek nem kívánták megszakítani a folytonosságot, és csak azon comité meghívásának akartak megfelelni, mely a IX. congresszus szervezésére Krisztiániában

---

[49] Goldziher (1892): 634. Erre Goldziher máskor is utalt. Így például az 1894-ben Genfben rendezett összejövetel kapcsán feljegyezte, hogy a kongresszusok értelmére már a rendezvény elnöke is kitért megnyitóbeszédében: „Sokan – úgymond – tévesen azt hiszik, hogy az ily congressusnak az a czélja, hogy nagy felfedezéseket mozdítson elő, vagy hogy az emberi ismeretek fejlesztése érdekében nagyfontosságú határozatokkal lépjen elő. Nem erre valók a congressusok. A congressus nem egyéb, mint látogatás, melyet a tudomány emberei egymással tesznek; a tudósok társalgása egymás között." Lásd Goldziher (1894): 685–686.

[50] Goldziher (1894): 634. Goldziher értékelte ezeket a gesztusokat. Egy másik példa a genfi (1894) kongresszusi beszámolóból az egyéb programokra: „Orientalistáink ily alkalommal túlságos hívei az üléstermeknek, a formális előadásoknak és az aprólékos discussióknak. Skandináviában szinte fellázadtak azon gondolatra, hogy az üléseknek dukáló idő egy részét a fjordokon és a Trolhätta hatalmas vízesései mellett pazaroltatták el velük. […] Mindamellett a szervező bizottságnak volt annyi szeretete irányunkban, hogy a Genfi tó hatalmas természetében az egész életükön át foliánsok fölött görnyedező orientalista népséget ne zárja el napszámra csupán csak az üléstermek mélyeibe. Sőt teljes joggal, és a tudományos érintkezés előnyére, nagy súlyt helyezett a congressus szabadabb kollegiális hivatására. (…) Egymást érték a hivatalos és magános jellegű meghívások és fogadások a genfi nagy családok kastélyaiban a tó partján; a hófedte ormoktól koszorúzott parkok lombos fasorai között, a tudósok sokkal czélszerűebben [!] és, úgy hiszem, sokkal emelkedettebb hangulatban érintkezhettek más országokból idegyűlt kollégáikkal, és tán termékenyebb módon is közölhették egymással tudományos érdekeiket és eszméiket, mint ezt csupán csak az üléstermekben mindenféle formaságoktól korlátolt előadások és discussiók alatt tehetnék." Goldziher (1894): 685.

[51] Goldziher (1892): 634.

> felhatalmazást nyert, melynek egybeállítása azonban a dissidensek véleménye szerint, a párisi ügyrendnek nem mindenben felelt meg."[52]

A két bizottság, a Leitner-féle és a kristianiai (stockholmi) felhatalmazást teljesítő bizottság párhuzamosan működött, és mindkettő a következő kongresszus szervezését tűzte ki célul. Ugyanakkor Goldziher úgy értékeli, hogy a Leitner-szárny „alábbhagyott régibben roppant emphasissal hirdetett azon thesisével, hogy a tudomány igaz érdekeinek akar ismét érvényt szerezni azokkal szemben, kik a congressusoknak inkább gyakorlati és társadalmi oldala iránt bírnak érzékkel".[53] Goldziher már előrevetíti:

> „Minden bizonynyal két orientalista congressusunk lesz az idén: az egyik Lissabonban a portugál király tiszteletbeli elnöksége, a másik Connaught herczeg tiszteletbeli és Müller Miksa tényleges elnöklése alatt. (…) Ez utóbbi kizárólagosan philológiai és tudományos természetű lesz. Az oxfordi professorok congressusa, ellentétben az administrátorok és utazókéval, kik a keletet inkább gyakorlati úton tanulmányozzák, semmint kizárólag dolgozó szobáikban."[54]

Goldziher utalt arra is, hogy felmerült egy központi szerv(ezet), egy állandó bizottság felállításának szükségessége is. Ellenzői viszont a kongresszusok autonómiáját, demokratikus jellegét, a tudomány szabadságát féltették, így a stockholmi kongresszus után ez is hozzájárult a szakadáshoz. Goldziher két nézőpont ütközését láttatja: az individualisták az egyéni munkát kívánták előtérbe helyezni, és ellenezték egy állandó szervezet felállítását, valamint a központosítást. A centralisták ezzel ellentétben az egyes kongresszusok autonómiájának, önállóságának fenntartásához, a nemzetközi tudományos munka folytonosságának biztosításához célszerűnek tartották egy központi szervezet létrehozását. Míg eddig az individualisták voltak túlsúlyban, a 9. kongresszus a centralisták győzelmével és egy negyventagú bizottság felállításával végződött.[55]

Goldziher szerint ez a Max Müller által elnökölt kongresszus nem volt annyira pazar, mint a stockholmi. „Ugynevezett magáncongressus volt, tudósok hitták egybe."[56]

A feszült helyzet még a genfi kongresszuson (1894) is éreztette hatását. Az eseményről írt beszámolójában Goldziher megjegyzi:

> „Az érdeklődök száma és minősége azon általánosan érzett óhajról tanúskodott, hogy az orientalisták között az utolsó években uralkodó viszály után a tudomány érdekében kivánatos egyetértés ismét helyreálljon. S ez óhaj teljesülésének reménye volt az irányadó szempont, midőn azt határozták, hogy e tizedik congressus oly gyorsan következzék elődjére."[57]

---

52 Uo. Goldziher beszámolóiban római számokkal jelöli a kongresszusokat.
53 Uo.
54 Uo. 635.
55 Uo. 636–637.
56 Uo. 641.
57 Goldziher (1894): 683.

Weber, a berlini szanszkritista pohárköszöntőjében a helyreállt békét ünnepelte, az összejövetelt „Friedenskongress"-nek nevezte, azaz helyreállt a francia–német egyensúly.[58]

Ezen túlmenően is adódtak nézeteltérések, ugyanis a kongresszus résztvevői, illetve az európai kutatók kulturális távlatait vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy noha az orientalisták szorosan kötődtek az Európán kívüli kultúrákhoz és társadalmakhoz, ezekre legtöbbjük mégis puszta kutatási tárgyként tekintett. Leitner azon kevés orientalista közé tartozott, akik kifogásolták az európai tudósok eurocentrizmusát és kolonialista szemléletmódját. Müller is hasonló módon gondolkodott: véleménye szerint a keletkutatás hídszerepet kell, hogy betöltsön Kelet és Nyugat között. Nézete szerint a keletkutatás bontotta le a Keletet és Nyugatot elválasztó évezredes falakat, s egyesítette őket. A Nyugat köszönettel tartozik a Keletnek, az antik keleti kultúráknak, a keleti „kincstárnak", hiszen a nyugati ember tudásának, civilizációjának számtalan elemét köszönheti a Keletnek (ábécé, számok, mértékegységek, művészetek, vallás, hagyományok stb.). Gondolatmenete szerint az orientalisták ebben a tekintetben katonaként viselkednek, mint akiknek vissza kell hódítaniuk a keleti világot azzal a magatartással, hogy „a Kelet a mienk, mi vagyunk az örökösei".[59] Az ókori Kelet felsőbbrendűsége miatt és az Európára gyakorolt sokféle hatás alapján tekintik magukat az európaiak jogos örökösöknek, tartanak igényt a tudományos kutatásokra és a keleti államok kizsákmányolására. Az európai orientalisták természetesnek tartották, hogy a nemzetközi tudományos közösség tagjai csak európaiak lehetnek, az Európán kívüliek nem nyerhettek felvételt ebbe a tömörülésbe, mivel a modern tudáshoz vezető út tisztán az európai tudományosság érdeme; az Európán kívüli tudományos tradíciókat elutasították vagy marginálisnak tekintették.

Müller ezzel szemben elismerte például az Indiában tevékenykedő szanszkrit kutatókat, akiket európai tudósok képeztek, és akikre szinte konkurenciaként tekintett,[60] a velük való együttműködést kötelezőnek nevezte, mivel véleménye szerint egymásért dolgoznak. Egy évtizeddel később, a 9. kongresszus elnökeként Londonban lényegében megismételte ezeket a gondolatokat: amennyire lehetséges, közel kell hozni az európaiak számára a távoli Keletet, az európai ember gondolkodásához, szívéhez. Ebben, az „Orient" és az „Okcident" közötti határok lebontásában látta a keletkutatás szerepét. Ugyanakkor ez a nézőpont inkább csak a kivétel volt, a kongresszusok keleti vendégeire – ahogy erre már történt utalás – gyakran inkább egzotikus kreatúraként, semmint egyenlő félként tekintettek.[61]

---

58 Uo. 687. Ez a téma a következő kongresszuson is felmerült, minek kapcsán Goldziher a beszámolójában hosszan ír a németek és a franciák tudományágbeli szerepéről, a mostani egyensúly létrejöttéről. Goldziher szerint tudományága fejlődésében nagy szerepe volt a németek mellett a franciáknak: „Az orientális tudomány *mai* állásában legelőkelőbb érdemök van a *német* egyetemeknek. Itt teremtették e tanulmányok igaz tudományos alapját, a lankadatlan kutatásból előhozott gazdag anyagot itt alakították rendszerré, itt fejlesztették a tudományos munka biztos módszereit. A tanulmányok *első kezdetei* azonban nagyrészt Francziaországból és különösen Párisból indultak ki." (Egyiptológia, mohamedán irodalom kutatása, sinológia, kelet-ázsiai kultúra kutatása, a Biblia irodalomtörténeti és kritikai elemzése.) Kiemelés az eredetiben. Az orientalista kongresszusok ötlete is párizsi tudósoktól származik, az elsőt is itt tartották 1873-ban. Lásd Goldziher (1898): 8–9. A genfi kongresszus elfogadta a francia kormány meghívását, így a tudósok 1897-ben Párizsban gyűltek össze. Az orientalisták párizsi összejövetele „mintegy zarándoklás lesz az újkori orientalista tanulmányok bölcsőjéhez, szülőhelyéhez". Lásd Goldziher (1898): 8.

59 Fuchs (2002): 213–214.

60 Hasonlóan pozitív véleményt fogalmazott meg Theodor Nöldeke is.

61 Fuchs (2002): 215.

Európában a keletkutatás nem volt elképzelhető politikai érdekek és nagyvonalú kormányzati támogatás nélkül. A szüntelen harc a kongresszusok hivatalos nyelvét illetően is jól mutatta ezt, de legalább ennyire a nemzeti rivalizálást is. Az alapszabály értelmében a franciát és a vendéglátók nyelvét tekinthették hivatalosnak, de az előadások elhangozhattak angolul, németül, olaszul vagy a keleti nyelvek valamelyikén is. A francia dominanciája mellett a németek is igyekeztek propagálni a nyelvüket, és mindig győzelemként ünnepelték, ha egy hivatalos vendég vagy résztvevő a beszédét németül mondta el.[62] A kongresszusok helyszínválasztásában is nagy szerepet játszottak a nemzeti motívumok, például a franciák politikai okok miatt visszautasították Berlint a 3. kongresszus (1876) színhelyeként.[63]

A keletkutatás és a politika összefonódása egyrészt a tudomány javát szolgálta, másrészt nemzeti és imperialista érdekek markáns érvényesítéséhez is vezetett. A német példa jól mutatja a tudományos kutatás és a politikai érdekek közötti szoros kapcsolódást. Németországban 1810 és 1881 között a keletkutatással foglalkozó tudósok száma 15-ről 34-re emelkedett, valamint számos nemzetközi ásatás szervezésében és finanszírozásában vállalt szerepet a német kormány, s ezek egyben a német múzeumok keleti gyűjteményének az alapját is megvetették. Nem véletlen, hogy Németországban a 19. század végén a keleti tanulmányok nagy népszerűségnek örvendtek.[64]

A németek tudatában voltak annak, hogy nekik nincs közvetlen kapcsolatuk a Kelettel, hiszen nincsenek gyarmataik, így egyedül a kutatói kedv, a felfedezés vágya, a tudásszomj eredményezte mindezt. Dillmann „csak a tudománynak élő német kollégákról" beszélt, ugyanakkor mindezzel jól lehetett álcázni Németország valós politikai célkitűzéseit. Mivel a németek gyarmatok hiányában hátrányban voltak Angliával és Franciaországgal szemben, így a legfőbb cél a felzárkózás volt, azaz a nagyhatalmi politika és a német tudománypolitika célkitűzései egybeestek. Dillmann szavaival élve: „Még nincs jelentős zsákmányunk Ninive és Babilon kincseiből".[65]

Az európai kutatókat nemcsak a tudományos érdeklődés vezérelte Indiába, a Közel-Keletre, Perzsiába, Afrikába, hanem legalább ennyire foglalkoztatta őket a kulturális misszió lehetősége is, amely lehetővé tette a tudósoknak, hogy kulturális diplomataként is működjenek, és terjeszthessék a „finom európaiságot" világszerte.[66]

Az orientalista kongresszusok magas politikai értéke leginkább az egyes nemzetek hivatalos delegáltjainak a számában mutatkozott meg, főleg az egyéb tudományágak

---

62 Weber is kitért a nyelvkérdésre rögtön a stockholmi kongresszus zárását követően. A tanácskozás hivatalos nyelve a német és a francia volt. Noha utóbbi volt az ülések hivatalos nyelve, mindegyik küldött beszélhetett az anyanyelvén; a szekcióülések nyelve, azaz a tudományos munka közege azonban a német volt, a skandináv küldöttek is ehhez tartották magukat. A német nyelv pozícióját erősítette, hogy a svéd uralkodó és fiai akcentus nélkül beszéltek németül. Lásd Weber (1889): 2. Ugyanakkor II. Oszkár a kongresszus megnyitóbeszédét franciául mondta el. Lásd N. N.: Der achte internationale Orientalistenkongreß. *Vossische Zeitung,* esti kiadás, 1889. szeptember 6., [2.]

63 Fuchs (2002): 215.

64 Egy adat ehhez az 1908-ban tartott koppenhágai kongresszus kapcsán: összesen 18 kormány és 98 tudományos intézet küldött ki képviselőket a kongresszusra. A kormányok közül a német egymaga tizenkilencet, a belga nyolcat, a francia kilencet, a görög négyet, az amerikai négyet, az osztrák kettőt. Lásd Goldziher (1908): 537.

65 Fuchs (2002): 215.

66 Uo.

szimpóziumaival összevetve.[67] Az állami támogatás teljes költségtérítést jelentett, azaz kormányzati pénzből fedezték a delegáltak utazását és egyéb kiadásait. A kongresszusok általában a rendező ország kormányának vagy uralkodó családjának a védnöksége alatt álltak,[68] és a meghívókat diplomáciai csatornákon küldték ki. Az egyes nemzetek kormányai hivatalosan delegálták a küldötteiket, akiktől, mint például a németek esetében, saját érdekeik egyhangú képviseletét várták el. A résztvevők a kongresszusokon való megjelenést nemzeti kötelességnek érezték, és a nemzeti szempont érvényesítése volt az érv a kormányzati támogatás elnyeréséhez. A keletkutatók a kulturális misszió jegyében támogatták kormányaik kolonizációs törekvéseit. Albrecht Weber ezt minden nagyhatalom esetében sürgette, azaz az iszlám népek kerüljenek minél hamarabb európai kormányok fennhatósága alá.[69]

A *National-Zeitung* tárcájában kifejtette, hogy az orientalista kongresszusok a puszta tudományos szempont mellett politikai jelentőséggel is bírnak. Álláspontja szerint a keleti ember egyik jellemvonása – amely a rendezvényen is kiütközött –, hogy

> „látókörének szűkössége teljesen lehetetlenné teszi számára, hogy különbséget tegyen aközött, ami jár neki, és amit udvariasságból kap. Velük született önhittség és önmaguk túlbecsülése vég nélkül jellemzi őket. (…) Éppen ezért jelent veszélyt minden, keleti alattvalókkal rendelkező kormány számára, ha őket úgy tisztelik meg, hogy az táptalajt biztosít gőgjüknek."

Az iszlám vallású népeket mind európai kormányok uralma alatt szeretné tudni, például „a teljesen elrohadt Perzsia" számára azt tartaná üdvösnek, ha azt

> „Oroszország tetőtől talpig elnyelné. Ott, akárcsak egész Közép-Ázsiában a fehér cár népének gazdag kultúrmissziót kell teljesítenie! (…) Ugyanakkor Konstantinápolyban

---

67 Uo.

68 Hunfalvy Pál a következőket jegyezte le a bécsi (1886) kongresszusról: „A bécsi gyűlés protectora Rainer főherczeg, császári királyi fensége, tiszteletbeli tagjai tizen valának: a brazíliai császár Don Pedro, a Svéd király II. Oszkár, Károly Lajos főherczeg, az egyiptomi khedive, herczeg Koburg Fülöp, Bécs városának polgármestere dr. Uhl Eduard, a bécsi herczeg primás-bibornok dr. Gangelbauer Coelestin, a császári tudományos akadémiának helyettes gondnoka Schmerling lovag, a császári tudományos akadémiának elnöke Arneth Alfred lovag s a cs. kir. egyetem magnificus rectora dr. Zimmermann R. udvari tanácsos. E nevek mutatják, hogy a gyűlés külső fény híjával nem lesz." Lásd Hunfalvy (1886): 208. Goldziher a stockholmiról azt írta, hogy maga a király elnökölt, és a tudósok munkásságának elismeréseként személyesen is megjelent az orientalisták körében. Lásd Goldziher (1892): 641–642. Az 1908-as dániai összejövetelről is precízen beszámolt: „Látnivaló, hogy egy komoly orientalista congressus megtartására Dániában és itt a kopenhágai egyetem és tudományos akadémia árnyékában nem voltunk hiányában a genius loci-nak. És ehez hozzájárult Dánia királya és a királyi udvar érdeklődése congressusunk irányában, melyben mintegy visszhangját hallottuk ama buzdításnak és elismerésnek, melyben a keleti tanulmányok Dánia uralkodói részéről már a XVIII. században örvendhettek. A kopenhágai congressus VIII. Frederik király védősége mellett alakult; első ülését a trónörökös, Keresztély herczeg nyitotta meg; maga a király és a herczegek az egyik közülésen személyesen megjelentek és nagy érdeklődéssel hallgatták végig az előadásokat. Augusztus 18-án este ö Felsége a congressus tagjai közül többet vendégül hívott meg asztalához, mely alkalommal egy üdvözlő felköszöntője is tanúskodott róla, mily nagy fontosságot tulajdonít azon tudománynak, melynek munkásai székvárosába gyűltek. A M. Tud. Akadémia képviselőjének is volt szerencséje a meghívással megtisztelt tagok sorába tartozni." Goldziher (1908): 541.

69 Weber (1889):1.

> nincs szükségünk az oroszokra. (…) A jelenlegi iszlám nem tud már kultúrmissziót teljesíteni. Keresztény alattvalókon uralkodó hatalomként takarodjon, legalább Európából!"[70]

3. Fény és árnyék

Goldziher számára a viták, nézetkülönbségek ellenére a stockholmi kongresszus szakmai életének egyik csúcspontját jelentette:

> „A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientalisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmet. Mellére a fennkölt II. Oszkár svéd király személyesen tűzi a Wasarend lovagkeresztjét, nemes szellemű beszédet intéz hozzá, annak autogramját személyesen emlékül felajánlja neki, s azontúl is kitüntető figyelemmel kíséri."[71]

Előtte Landberg főtitkár a következő szavakkal méltatta Goldzihert:

> „Tizenhét évvel ezelőtt Damaszkuszban találkoztam egy fiatal magyarországi tudóssal, aki kiválóan beszélt arabul; mindenütt, a bazárokban, az üzletekben, a kávézókban lehetett vele találkozni. A fájdalmasan hiányolt lipcsei sejkünk[72] egyik kedvenc tanítványa méltónak mutatkozott mesteréhez, és új távlatokat nyitott az iszlám nyelvét, irodalmát és vallását illetően. Goldziher Ignác rajong az arab nyelvért, amelyben kivételes tudással rendelkezik, és mindenkinél mélyebben ismeri az iszlám titkait, ugyanakkor ritka szerény ember. Csendes otthonából, a kis budapesti Holló utcából egyik remekmű után küldi a következőt számunkra. A közelmúltban kiadott egy dolgozatot az iszlám előtti arabokról, amely ugyanannyira eredeti, mint amennyire jól meg van írva. A tudomány emberének, az arab tudományok mesterének ítélte oda őfelsége a második aranyérmét. Uraim, többé-kevésbé mindannyian ismerik Goldziher életét és helyzetét: tudják, hogy az ember nála soha nem talál mentsvárra tudásánál anélkül, hogy ott a legtisztább arany darabjaira ne lelne. Nyitott és barátságos jelleme, jóindulatú kritikája révén igaz barátokra tett szert nemcsak szülőhazájában, hanem minden olyan országban, ahol a tudományt tisztelik. Arra kérem Goldziher urat, lépjen elő, hogy őfelségétől átvegye a számára megítélt jutalmat."[73]

II. Oszkár 1889. szeptember 2-án nyújtotta át Goldzihernek a kitüntetést, majd az eredeti szöveget a kongresszus nyilvánossága előtt átadta az ünnepeltnek: „Tudásának és munkájá-

---

70 Uo. 1–2. Ez a cikk is bekerült a stockholmi kongresszus sajtómegjelenéseit összefoglaló kiadványba, de szerkesztett, letisztultabb, semlegesebb formában. Lásd Nylander (1890): 70–80.

71 Heller (2000): 33.

72 Utalás mesterükre, Heinrich Leberecht Fleischer orientalistára, az arabisztika németországi meghonosítójára (1801–1888), aki előző évben halt meg. Munkásságáról a kongresszuson előadás formájában is megemlékeztek.

73 Landberg laudációja a kitüntetés alkalmával. *Pester Lloyd,* 1889. szeptember 7., esti kiadás, 1.

nak aranya magasabb karátszámú, mint egy éremé. De örömmel tölt el, hogy ma átnyújthatom Önnek a keleti tudományok iránti nagyszerű erőfeszítéseiért."[74]

Goldziher *Napló*jában kifejti, hogy a Skandináviában eltöltött időszak alatt lelke szinte újjászületett, és a király által átnyújtott elismerés, a kongresszus legnagyobb kitüntetése, a nagy aranyérem kárpótlást jelentett az elmúlt másfél évtized viszontagságaiért:

> „[…] mekkora értékkel járult lelkem újjáéledéséhez a Skandináviában eltöltött húsz nap.[75] (…) 1889. szeptember 2-ika kárpótolt 15 év megszégyenítéséért és megaláztatásáért, és új lendületet adott szellememnek. Erről drága barátaim gondoskodtak, és hálámat örökül hagyom gyermekeimre és gyermekeim gyermekeire is. Azóta Peszách-estéken, mielőtt felemelem a nagy ezüst Élijahu-serleget, hogy elmondjam a következő szavakat (…), csendes áhítattal elmondom ezt is: »Atyám és anyám Istene! Áldd meg és óvd a Te szolgádat és a Te szereteted papját, II. Oszkárt, Svédország királyát, ki meggyógyította szolgád lelkét, felemelte a porból a szűkölködőt, és a megaláztatásból a szerencsétlent. Tedd őt boldoggá a Te színed előtt, egész házával együtt! Ámen.« Ezt a szokást meg akarom honosítani családomban, hogy halálom után se tűnjék el utódaim köréből."[76]

Goldziher örömét fokozta, hogy a másik kitüntetett személy Theodor Nöldeke volt, továbbá feledhetetlen volt számára annak a módja, ahogy a kitüntetés tényét közölte vele a király, s nem utolsósorban (külföldi) tudós társai is örömmel fogadták a hírt:

> „Augusztus 31-én délután a kongresszus hivatali helyiségeiben voltam (…). (…) jelezték, hogy a kongresszus elnöke, Őfelsége, a király, a szomszéd teremben tartózkodik. Alig figyelmeztettek erre, máris feltűnt a teremben II. Oszkár (…). A véletlenül jelenlevők félkört alkottak: körülbelül 25-en lehettünk. A király egyenként bemutatta a külföldieket. Amikor rám került a sor, és a királynak megmondták nevemet, mindenki szeme láttára mindkét kezemet megragadva, egy ablakfülkébe vont, és körülbelül ezeket mondta: »Nagyon örülök, doktor úr, hogy máris láthatom. Jövő hétfőn megkapja tőlem a kongresszus legnagyobb kitüntetését, a nagy aranyérmet. Nagyon örülök, hogy ezt már most közölhetem Önnel. Művei és törekvései méltóvá teszik a legnagyobb kitüntetésre.«"[77]

További elismerést jelentett számára, hogy

> „[a]z egyik nagy fogadáson, amelyen a király a bemutatott tudósokat megszólításával tüntette ki, meglapultam egy sarokban, csak hogy figyelmét magamra ne vonjam, s a rosszindulatúak (mert voltak ilyenek, hiszen honfitársaim is voltak jelen) tolakodónak nézzenek. Csak akkor merészkedtem vissza a társaságba, amikor teljes biztonság-

---

74 „Das Gold Ihres Wissen und Ihres Wirken ist von höherem Karat als das einer Medalje. Doch bin ich froh Ihnen heute diese zu überreichen als Preis Ihrer geistvollen Bestrebungen für die orientalischen Wissenschaften." Lásd II. Oszkár (1889). Lelőhely: MTA Keleti Gyűjtemény, jelzet: Goldziher 203/1, real-ms.mtak.hu/26881/1/Goldziher_203_1.pdf.

75 Stockholm előtt egy hetet Koppenhágában, illetve Malmöben töltött. Lásd Goldziher (1985): 152.

76 Uo. 151.

77 Uo. 152–153.

> ban éreztem magam, azt hivén, hogy Őfelsége már eltávozott. Éppen egy csoporthoz csatlakoztam, amikor a király kíséretével elment mellettünk. Tisztelettel megajoltunk. Ekkor Őfelsége megpillantott, és felszólított, hogy kísérjem el a kocsijáig. Örökké emlékezetes számomra, ahogyan ezen a rövid úton beszélt velem. Zokon lehet-e venni, ha ezeket a napokat tudósi pályám legünnepibb, legértékesebb emlékének nevezem?"[78]

Goldziher öröme azonban kétségekkel vegyült, mivel a kongresszuson részt vevő honfitársai ármánykodásától tartott. Félelme nem volt alaptalan, hazatérve leginkább Hunfalvy Pál magatartása szomorította el:

> „Itthon azt kellett tapasztalnom, hogy mintha hazaáruló volnék, amiért az európai tudósvilág ilyen hangos elismeréssel méltatott, és egy fennkölt gondolkodású fejedelem maga is tolmácsolta ezt egy zsidónak, kit saját hazájában félreállítottak, elszigeteltek. Ezt sugallta a mi európai tudósköreink viselkedése. Stockholmban és Khristianiában a magyar királyi oktatásügyi miniszter hivatalos képviselőjeként jelentem meg. Hazatérve, írásban jelentettem, hogy küldetésemnek eleget tettem. Ad acta! Hunfalvy Pállal együtt a Magyar Akadémiát is képviseltem."[79]

Hunfalvy azonban, aki pozíciójánál fogva a kongresszusokról részletesen tájékoztatta a tudós testületet,

> „ezúttal nyomatékosan kijelentette, hogy nem számol be a kongresszusról. Természetesen! A dicsőséggel övezett magyar tudós, a királyi tanácsos, a főrendiházi tag stb. H. P. megorrolt – mint ezt másoktól megtudtam –, hogy delegátustársa nagy megtiszteltetésre találtatott méltónak. Ezt nem hallgathatta volna el tudósításában. Hogy szóljon róla, arra nem vitte rá a lelke. Így a tudóstestület, amelynek hivatalos képviselője voltam, nem vehetett tudomást a stockholmi ügyekről. Mások, köztük ifjúkori meghitt barátaim, mint bűnössel bántak velem, ki, szerintük, szégyent hoztam hazámra. Egyetlen meleg, gratuláló szót sem kaptam tőlük. Nem adták meg azt az elégtételt, hogy a magasztos, szinte példátlan módon kifejezett elismerés visszhangra találjon hazámban, csak platonikusan is."[80]

Goldziher azonban a *Pester Lloyd*ban a tudósító pontosságával és tárgyszerűségével írt a magyar delegáció részvételéről, így Hunfalvyról is:

> „Olvasóink érdeklődésére tarthat számot, hogy a katalógusban szereplő 106 tételből hat magyarországi vonatkozású. A címek között találkozunk a fáradhatatlan *Torma Zsófia*[81] Hunfalvy által előterjesztett (a római kor előtti Erdélyről és az

78 Uo. 154–155.
79 Uo. 155.
80 Uo. 155–156.
81 Torma Zsófia (németül Sophie von Torma, 1832–1899) amatőr magyar antropológus és régész volt, tudományos képzettséget nem szerzett.

agathyrsi[82] népről szóló tájékozódó megjegyzésekkel kísért), »*A római kor előtti Dácia és a Közel-Kelet őskori kapcsolatai*« című értekezésével, melyben a tudós hölgy felvázolja azokat a figyelemre méltó problémákat, melyek az általa eltántoríthatatlanul folytatott erdélyi ásatások hozadéka.

Bármit gondoljanak is a régészek azon összefüggés tényszerűségéről, melyet Torma kisasszony Dácia prehistorikus korszaka és Elő-Ázsia régi kultúrnépe között feltételez, annyi bizonyos, hogy a lelkes kutató rámutatott azokra a kérdésekre és talányokra, amelyek megoldása megérdemli annak a gazdag anyagnak a mélyebb vizsgálatát, amelyet kutatásai napvilágra hoznak. – Hunfalvy Pál »*A magyarországi cigányságról, nyelvükről és folklórjukról*« címmel tartott előadást.[83] – A tudós csurgói rabbi, dr. *Schreiner* Márton,[84] aki már értékes építőkövekkel szolgált a zsidó és mohamedán dogmatika fejlődéstörténetéhez, szisztematikusan mutatja be »*az asarita iskola belső történetét*«,[85] amely a hidzsra[86] harmadik évszázada óta az iszlám dogmatikai mozgalmának gerincét képezi. – *Krcsmarik* úr Kristianiában »*Wakfrecht az iszlámban*« címmel fog előadást tartani.[87] – Honfitársunk, *Klein* Gottlieb,[88] jelenleg a stockholmi zsidó közösség rabbija »*Judit könyvéről*« kíván értekezni. Alulírott »*A mohamedán hadísz legrégebbi történetéről*« nyújtotta be munkáját.[89] – Honfitársunk, dr. *Leitner* több közleményt is eljuttatott a kongresszushoz, beleértve a mohamedán társadalmon belüli törekvéseiről, valamint a wokingi intézetében[90] épült mecsetről szóló előadását."[91]

---

82 Agathyrsi, agathirszek: a népcsoportnak ezt a nevet a görögök adták, valójában traususoknak hívták őket. Hérodotosz az első, aki róluk említést tesz, szerinte a Maros mentén, Erdélyben laktak, a szkíták rokonai, míg más leírás szerint a Balti-tenger környékén voltak honosak. Ugyancsak Hérodotosz szerint fényűző életmódot folytattak, és különös szokásaik voltak. Sok aranyat viseltek, nőközösségben éltek, asszonyaikat közösen birtokolták, így vérségi kapcsolatban álltak.

83 *Etwas über die ungarländischen Zigeuner*. archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/page/n98/mode/1up. Az előadás lényegét Baron J. de Baye foglalta össze. Lásd Nylander (1890): 104.

84 Schreiner Márton (1863–1926) rabbi, orientalista, vallásfilozófus, Goldzihernek is tanítványa volt. Rabbiként Dunapentelén, majd Csurgón szolgált, 1894-től a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums tanára. A zsidó–arab irodalom, az arab irodalom zsidó vonatkozásai és a zsidó vallásfilozófia kutatója volt.

85 Lásd Martin Schreiner: *Zur Geschichte des Asaritenthums* (Leiden, 1890). Előadása ugyanezzel a címmel hangzott el, lásd archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/n86/mode/1up. Magyarul *Az iszlám vallásos mozgalmai az első négy században* (Budapest, 1889) címmel publikálta kutatási eredményeit.

86 Kivándorlás, kivonulás. Az iszlám történetében több kivonulás is ismert, célja, hogy a muszlimok az üldöztetés elől békésebb helyen találjanak menedéket.

87 Hasonló tematikájú előadásához lásd J. Krcsmárik: Das Wakfrecht vom Standpunkte des Śarî›atrechtes nach der hanefitischen Schule. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 1891/4. 511–576. www.jstor.org/stable/43362196. A waqf jelentése: anyagi javakat ajándékozni az istenfélelmet szolgáló munkára vagy a közösség jóléte érdekében (pl. az iskolák, kórházak, mecsetek, egyéb szociális intézmények, vízvezetékek stb. folyamatosan a közösséget szolgálják, így az adományozó is folyamatos áldásban részesül).

88 A magyarországi születésű rabbi és vallástörténész Gottlieb Klein (1852–1914) Eisenstadtban járt jesivába, majd Heidelbergben és Berlinben végezte egyetemi tanulmányait. 1883-ban rabbiként nyert alkalmazást a stockholmi zsidó gyülekezetben. Előadása: *Über das Buch Judith*. archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/85/mode/1up

89 Goldziher a hádísz-tudománnyal foglalkozó jelentős műve a kétkötetes *Muhammedanische Studien* (Halle a. S., Max Niemeyer, 1889/90). A stockholmi előadásának összefoglalását nyújtja: Referat ur Trübners Record. In: Nylander (1890): 130–131.

90 A Leitner által alapított Oriental Institute részeként épült 1889-ben a Shah Jehan (más néven Woking mecset) az angliai Wokingban (Surrey), Londontól 50 km-re délnyugatra. Leitner felsőoktatási központnak szánta az intézetet, de halálát követően a kezdeményezés elsikkadt.

91 Goldziher (1889): II.

Goldziher mint hitközségi titkár felekezetében annál több elismerést aratott, ami viszont nem volt kedvére, Wahrmann Mór dicsérő szavai pedig kifejezetten feszélyezték:

> „Az egyetlen hely, ahol a Stockholmból Pestre eljutott hírt barátságosan fogadták, az volt, ahol inkább kínosan éreztem magam, mintsem örültem. Hazatérésem után újra elfoglaltam íróasztalomat a zsidó hitközségben. A hatalmas elnök pedig két ülésen is üdvözlő és dicsőítő beszédet mondott (…). Hogy milyen jólesett az éppen tőle jött kinyilatkoztatás, azt mindenki gondolhatja, aki ismer. (…) annak szájából, ki évek óta oly mesterien gyalázta becsületemet, csak hivalkodó gúny és sértés[92] volt ez. Ugyan mit ér hátralevő életemben ennek az embernek a magasztalása? Hazatérésem másnapján visszaültem íróasztalomhoz, és minden kín és tortúra elölről kezdődött, változatlanul, nem enyhült, inkább növekedett."[93]

Goldziher elismerése azonban nem maradt titokban, a napilapok mindegyike hírt adott a rangos kitüntetésről. Ezen túlmenően Goldziher maga is öt tárcalevélben írt a műfaj sajátosságait szem előtt tartva, a tudós alaposságával és intellektusával szórakoztató, olvasmányos, ugyanakkor informatív stílusban a stockholmi történésekről, így az akadémiai körök, ha nem is a maguk tudományos folyóiratában, de a sajtóból annál terjedelmesebben tájékozódhattak az 1889. évi orientalista kongresszus eseményei felől.

4. Utórezgések 1891-ben

Goldziher *Napló*ján túl az egykori középiskolai diáktárs, a későbbi író, újságíró, orvos, kultúrkritikus, cionista Max Nordauval (1849–1923) folytatott levelezésben is érinti az orientalista kongresszusok körüli eseményeket.[94] Egy 1891-ben kelt levelében beszámolhatott arról, hogy nem ment el a legutóbbi (londoni) orientalista kongresszusra,[95] ami miatt Nordau sajnálkozását fejezte ki, főleg az ugyancsak pesti születésű orientalista, Gottlieb Wilhelm Leitner miatt. Az 1880-ban Párizsban letelepedett Nordau élénk figyelemmel kísérte több kortársának

---

92 Kiemelés az eredetiben.

93 Goldziher (1985): 156. Goldziher és Wahrmann Mór konfliktusokkal terhelt kapcsolatára nem térek ki.

94 A MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményének adatbázisa szerint mintegy 13 500 levél alkotja a tudós orientalista levelezését (levelek és lapok), amelyek több mint 1600 személytől származnak, ezek zömét húsz embernek címezte. Max Nordau, a gyerekkori pesti barát, az egykori diáktárs a pesti református gimnáziumból nem tartozott ebbe a kiterjedt, leginkább tudományos kapcsolatrendszerbe, az évtizedek során alig néhány levelet váltottak. A fennmaradt hét levél időbeli eloszlásából azonban kiderül, hogy életük végéig figyelemmel kísérték egymás pályáját, tudtak egymásról rendszeres kapcsolattartás nélkül is. Nordau levelei több életszakaszban íródtak: kettő-kettő 1878-ban, illetve 1891-ben Párizsban, egy 1915-ben Spanyolországban, kettő pedig 1919–1920-ban Londonban. A stockholmi orientalista kongresszus ideje alatt nincs tudomásunk fennmaradt levelekről, de két évvel később, 1891-ben mégis élénk disputa folyt kettejük között a rendezvényről, illetve az orientalista kongresszusok feladatáról, küldetéséről. Lásd Scheiber (1956), Ujvári (2020). – Goldziher leveleiről nincs tudomásom. A Nordau-hagyaték a jeruzsálemi Központi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives), illetve a Héber Egyetemen (Hebrew University) található; elképzelhetőnek tartom, hogy itt fellelhető a levélváltás eddig nem ismert része.

95 A 9. Nemzetközi Orientalista Kongresszust 1891-ben Londonban rendezték meg.

pályáját,[96] így Leitner tevékenységével is tisztában lehetett, akit támogatásra méltónak tartott főleg olyan „komoly és független férfiak részéről, akik nem kitüntetések után loholnak".[97]

Nordau levelének befejező gondolatai a londoni kongresszus nyomán a korábbi stockholmi rendezvényhez kapcsolódnak, amelyet hevesen elítélt: a két évvel azelőtti találkozót túl csillogónak tartotta,[98] s ezt nevezi az egyik hibájának. Több munka, kevesebb hírverés kellett volna a svéd orientalista Carlo Landberg grófnak, az 1889. évi stockholmi kongresszus főtitkárának,[99] kevesebb bókolás „a bohóc II. Oszkárnak", a rendezvény szabad jellegét pedig meg kellett volna hagyni:

> „Amit a londoni orientalista kongresszusról mond, annak a szó szerinti ellentétét meg tudom ismételni Önnek. Úgy tűnik, ex parte[100] információkból ítél. A skandináv »fényes«, túl fényes volt, és ez az egyik gravamina[101] ellene. Lakmároztak és poharazgattak, nem dolgoztak, reklámot csináltak a szégyenteljesen méltatlan Landberg grófnak, nyalogatták a hiú bolond II. Oszkár nyálát, és a szabad gyűlést egy zárt céhhé akarták alakítani, amelyből Landberg temploma lehetett volna. Ezek az indítékok nem teljesen triviálisak, de rendkívül fontosak. A szakadás megszűnik abban a pillanatban, amikor a corybantákat és a sicariusokat[102] formálisan kiutasítják Stockholmból, és a régi kongresszusok szabad formáit – elnézést kérve a merényletkísérletért! – elismeri a Max Müller–Weber–Dillmann–Kuenen-klikk."[103]

---

96 Nordau Goldziher Ignácról is tájékozódhatott, többek között a *Pester Lloyd*ban (*PL*) is olvashatott tőle néhány írást. Lásd Ignaz Goldziher, Islam in Afrika. I–III. *PL,* 1882. április 12., 3. és melléklet; április 14., melléklet; április 19., melléklet. Továbbá Eine Volkskrankheit. *PL,* 1884. február 14., melléklet.

97 Nordau visszaemlékezéseiben többször is megemlíti a pesti születésű Gottlieb Wilhelm Leitnerrel, a lahori egyetem rektorával való barátságát. Lásd Nordau (1928): 92., 141., 180. Leitnertől idézett is a 4. cionista kongresszuson elmondott beszédében. Lásd Nordau (2018): 152.

98 Nordau ezt jól látja, és erre alapvetően Goldziher is ráerősített a *Pester Lloyd*ban közölt írásaival, amelyeket minden bizonnyal Nordau is olvasott. Mivel ezek zöme a tárcarovatban jelent meg, természetesen nem szakmai közönségnek szóltak, hanem a feuilleton műfaji sajátosságainak megfelelően szórakoztató, szellemes, csevegő stílusban íródtak. Mindegyik középpontjában a királyi pompa, II. Oszkár vendégszeretete és szakmai érdeklődése, a fényes estélyek, a csillogó délutáni és esti programok, a skandináv lakosságnak az esemény és a résztvevők iránt tanúsított lelkesedése s nem utolsósorban Landberg gróf méltatása állt. Két példa a keretprogramokra a 3. levélből: A drottningholmi királyi fogadást másnap Landberg grófnak és nejének estélye követte a stockholmi Grand Hotelben, melyen a király és a trónörökös, valamint a svéd társadalmi elit is képviseltette magát. Landberg 15 évnyi keleti tartózkodásának hozadékaként a termek orientális hangulatot árasztottak piramissal, pálmaligettel, keleti ruhába öltöztetett felszolgálókkal, keleti frissítő italokkal, autentikus orientális dallamokkal. Legalább ennyire lenyűgözve írt Goldziher a kongresszus második napjának lezárásaként rendezett műúszóprogramról, amelyet az erő és a szépség jellemzett. Lásd Goldziher (1889).

99 Goldziher *Napló*jában mindvégig meleg hangon ír a Landberghez fűződő baráti viszonyáról, a nála (a birtokán) eltöltött időről, kitűnő könyvtáráról. Lásd Goldziher (1985): 214. skk., 238. Az MTA adatbázisa szerint (Goldziher Ignác Levelezése = GIL) Goldziher és Landberg 1881 és 1921 között 178 levelet váltott.

100 Részinformációkból ítél.

101 Sérelem.

102 Sicarius (*sica* = tőr), orgyilkos és útonálló a római császárság idején; jelenthet ultraradikálist is. A koribantok a görög mitológiában Kübelé (*Cybele, Kybele*), az összes istenségek anyja (Magna Mater) papjai voltak, akik tánc közben fegyvereikkel, felszerelésükkel nagy zajt csaptak. Nordau szövegében ez azt jelenti, hogy amennyiben sikerül megszabadulni a lármázó, szélsőséges nézeteket valló csoportosulástól.

103 Scheiber (1956): 204. – Abraham Kuenen (1828–1891): holland teológus, az 5. (leideni) orientalista kongresszus elnöke.

4. Összefoglalás

Goldziher Ignác pályafutása és életműve méltán kiemelkedőnek számít a keletkutatásban. Az 1889-ben Stockholmban megrendezett orientalista kongresszuson elért sikere jelentős mérföldkő volt tudományos pályafutása során, mivel eredményeit II. Oszkár is elismerte és méltányolta. Azonban Hunfalvy Pál, az MTA hivatalos küldötte nem adott hírt Goldziher elismeréséről az őt delegáló tudós testületnek. A fényes siker azonban nem marad(hatot)t titokban, mivel Goldziher tárcalevelei révén ráirányította a figyelmet a kongresszus eseményeire. Kommunikációs csatornaként a legpatinásabb, Bécsben is olvasott budapesti német nyelvű napilapot, a *Pester Lloyd*ot választotta, melynek hasábjain öt feuilletonban tájékoztatta a honi olvasókat a tudományos tanácskozásról. A (nagy)polgári olvasók elvárásainak eleget téve beszámolt úgy a szakmai, mind az azt övező társasági eseményekről, melyekből egyértelműen kirajzolódik, hogy a kongresszus sokkal több volt egy egyszerű tudományos tanácskozásnál: az orientalista közösség nagyszabású rendezvényén a tudomány és a társasági élet egyaránt fontos szerepet játszott. A szakmai vonatkozásokon túl Goldziher élvezettel számolt be a társasági eseményekről, kiemelve a keleti pompát idéző gálavacsorák, a látványos programok és a királyi érdeklődés által fűszerezett nagyvonalú fogadások jelentőségét és hangulatát. A Falk Miksa szerkesztette *Pester Lloyd*ban közölt tárcalevelek nem csupán a kongresszus tudományos jelentőségét örökítik meg, hanem rámutatnak az akkoriban zajló sajtó- és tudománypolitikai folyamatokra is. Goldziher útirajzszerű tárcái mellett naplóbejegyzései is értékes betekintést nyújtanak az orientalista kongresszusok világába, valamint tudomány és politika összefonódásába.

Goldziher Ignác tudósításai és megfigyelései nem csupán a kongresszus résztvevőit célozták meg, hanem a szélesebb olvasóközönséget is, amely érdeklődött az orientalista kutatások és az iszlám világ iránt. Írásai részletesen bemutatják a kongresszus társadalmi és kulturális kontextusát, valamint észrevételeivel rávilágít azokra a dinamikákra, melyek formálták az eseményeket és azok értelmezését. Tárcalevelei értékes dokumentumok a korabeli orientalista szakmai diskurzusról és az akadémiai politika rejtett szálairól. Goldziher írásai révén a stockholmi események értelmezése messze túlmutat a szűk tudományos kereteken, és rávilágít a kor sajtó- és társadalmi kontextusának összetettségére is.

Források és irodalom

Periodikák

National-Zeitung, Pester Lloyd, Vossische Zeitung, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesells

Feldolgozások, forráskiadványok

Actes du huitìeme Congrès = Actes du huitìeme Congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania. archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/mode/1up; archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/mode/1up

archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/85/mode/1up

archive.org/details/actesduhuitemec00unkngoog/page/n86/mode/1up

Belke (1973) = Horst Belke: *Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag, 1973.

Etwas über die ungarländischen Zigeuner. archive.org/details/actesduhuitemec01unkngoog/page/n98/mode/1up.

Fuchs (2002) = Eckhardt Fuchs: The Politics of the Republic of Learning. International Scientific Congresses in Europe, the Pacific Rim, and Latin America. In: Eckhardt Fuchs – Benedikt Stuchtey (eds.): *Across Cultural Borders. Historiography in a Global Perspective.* Boulder, Rowman & Littlefield, 2002. 205–244.

Fuchs (1995) = Eckhardt Fuchs: Wissenschaft, Kongreßbewegungen und Weltausstellungen. Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg. *Comparativ,* 1995/5/6. 156–177. www.comparativ.net/v2/article/view/1365/1208

Goldziher (1985) = Goldziher Ignác: *Napló*. Budapest, Magvető, 1985.

Goldziher (1908) = Goldziher Ignác: Jelentés az orientalisták XV. nemzetközi congressusáról. *Akadémiai Értesítő,* 1908/11. 537–555. adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1908/?pg=550&layout=s

Goldziher (1898) = Goldziher Ignác: Jelentés az orientalisták XI-ik nemzetközi congressusáról. *Akadémiai* Értesítő, 1898/1. 8–28. adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1898/?pg=12&layout=s

Goldziher (1894) = Goldziher Ignác: Jelentés az orientalisták tizedik nemzetközi congressusáról. *Akadémiai Értesítő,* 1894/12. 683–706. adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1894/?pg=0&layout=s

Goldziher (1889) = Goldziher Ignaz: *Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß*. I–V. *Pester Lloyd*, 1889. szeptember 6. (esti kiadás), szeptember 10., 11., 15., 16. (reggeli kiadás). real.mtak.hu/127936/1/133_Vom_Stockholmer_Orientalisten-Kongress_I-V.pdf

Heller (2000) = Heller Bernát: Goldziher Ignác. *Múlt és Jövő,* 2000/2. 32–40. multesjovo.hu/wpcontent/uploads/aitfiles/7/m/7mj2000_2.pdf

Hunfalvy (1887) = Hunfalvy Pál: Harmiczkettedik akadémiai ülés. 1886. október 25. Hunfalvy Pál r. t. felolvassa jelentését az orientalisták Bécsben folyó év szeptember végén tartott nemzetközi congressusának munkásságáról. *Akadémiai Értesítő,* 1887. 207–218.

Nordau (2018) = Max Nordau: *Reden und Schriften zum Zionismus*. Hg. v. Karin Tebben. Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2018 (= Europäisch-jüdische Studieneditionen, 4). doi.org/10.1515/9783110564587

Nordau (1928) = Max Nordau: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Leipzig–Wien, Renaissance-Verlag, 1928.

Nylander (1890) = Karl Uno Nylander: *Orientalistkongressen i Stockholm-Kristiania någraskildringar från utlandet.* Upsala: Almqvist & Wiksells. archive.org/details/orientalistkong00nylagoog/page/n8/mode/1up

II. Oszkár (1889) = II. Oszkár feljegyzése. MTA Keleti Gyűjtemény, Goldziher 203/1. real-ms.mtak.hu/26881/1/Goldziher_203_1.pdf.

Rabault-Feuerhahn (2010) = Pascale Rabault-Feuerhahn: «Les grandes assises de l'orientalisme». La question interculturelle dans les congrès internationaux des orientalistes (1873–1912). *Revue germanique internationale*, 2010/12. 47–67. journals.openedition.org/rgi/259.

Scheiber (1956) = Alexander Scheiber: Max Nordau's Letters to Ignace Goldziher. *Jewish Social Studies*, 1956/3. 199–207. www.jstor.org/stable/4465457

Todorow (1996) = Almut Todorow: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung" in der Weimarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung.* Tübingen, Niemeyer, 1996 (= Rhetorik-Forschungen, 8). 1–82.

Turán (2023) = Tamás Turán: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety.* Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2023. doi.org/10.1515/9783110741285

Ujvári (2020) = Ujvári Hedvig: Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása. I. *Keletkutatás*, 2020/tavasz. 111–130. korosicsomatarsasag.hu/wpcontent/uploads/2021/02/Keletkutatas_2020-tavasz.pdf

Ujvári (2024) = Ujvári Hedvig: Goldziher Ignác és a 8. Nemzetközi Orientalista Kongresszus. A Pester Lloydban közölt tárcalevelek. *Keletkutatás,* 2024/tavasz, 111–152. korosicsomatarsasag.hu/wp-content/uploads/keletkutatas/szamok/Keletkutatas_2024-tavasz.pdf

Ujvári (2025) = Hedvig Ujvári: *Ex Oriente Lux – Orienti Reddenda Lux. Der 8. Internationale Orientalistenkongress (1889) in Feuilletons von Ignaz Goldziher im Pester Lloyd.* Berlin, Frank & Timme, 2025.

Vámbéry (1878) = V-y. [Ármin Vámbéry]: Der Orientalisten-Kongreß in Florenz. *Pester Lloyd*, 1878. szeptember 19., melléklet, és szeptember 21., melléklet. adt.arcanum.com/hu/view/PesterLloyd_1878_09/?pg=143&layout=s

Vásáry (2017) = Vásáry István: „Nemzeti" és/vagy „nemzetközi": a magyar orientalisztika dilemmái a 19. században. In: Fodor Pál (szerk.): *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest, MTA BTK TI, 2017. 141–154. real.mtak.hu/66381/1/SandorK_szekely_iras_nemzeti_gondolat_2017.pdf

Weber (1891) = Albrecht Weber: *Quousque tandem. Der achte internationale Orientalisten Congress; und der neunte?* Berlin, H. Reuther's Verlagsbuchhandlung, 1891. books.google.hu/books/about/Quousque_tandem.html?id=zirgAAAAMAAJ&

Weber (1889) = A. W. [Albrecht Weber]: Der achte internationale Orientalisten-Kongreß. *National-Zeitung,* 1889. szeptember 29., 1-3. https://dfg-viewer.de/show?tx_dlf%5Bdouble%5D=0&tx_dlf%5Bid%5D=https%3A%2F%2Fcontent.staatsbibliothek-berlin.de%2Fzefys%2FSNP24340492-18890929-0-0-0-0.xml&tx_dlf%5Bpage%5D=1&cHash=23e73499c5ffbc22e27f051bd04befcb

Weissenberger (1985) = Klaus Weissenberger (Hg.): *Prosakunst ohne Erzählen. Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa.* Tübingen, Niemeyer, 1985 (= Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 34).

Zetterstén (1942) = Karl Vilhelm Zetterstén: *Carlo Landberg, som orientalist*. Uppsala, Almqvist &Wiksell, 1942.

„Ma én ülök az asztalfőn”

A Hét jubileumi számai (1899, 1913)

Dede Franciska*

„És sorba állnak ujak, régiek,
E várőrségnek katonái:
A ma, a tegnap, a holnapután…
Hej, ily szemlét is ritkán látni! (…)

A gárda üdvözöl, amelynek itt
Minden harczosát te nevelted.
A hir, siker, dicsőség mind tiéd,
A te ujságod: a te lelked.”[1]

> „Jó minap nyájas levélben meginvitáltam az egész czigánysort. Körülbelül ezt irtam nekik: Jertek fiaim, ha jöttök, lesztek, ha hoztok, esztek. Egy része eljött, egy része otthon maradt, egy része örömmel jött, egy része huzódozva, egy részének nem volt kézbesithető a meghivólevél, mert elköltözött ismeretlen helyre, ahol nem zörög a haraszt, ahol ujságot már nem igen olvasnak”

– írta a szerkesztő Kiss József népszerű lapja negyedszázados jubileumán, az ünnepi szám beköszöntő cikkében.[2] A múlt századforduló egyik meghatározó, kezdetben társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként, majd politikai és irodalmi szemleként megjelenő hetilapja fennállása évtizedei alatt két jubileumi számmal köszöntötte szerkesztőjét, munkatársait, szerzőit és közönségét: a tizedik és huszonötödik évfordulóján. *A Hét* mutatványszáma 1889 decemberében látott napvilágot, így az első évfordulós kiadványt 1899, a másodikat 1913 karácsonyán vehették kézbe az olvasók.

A két különleges szám nemcsak ünnepi alkalomnak és nagyszerű (ön)reklámnak, hanem egyfajta számvetésnek is tekinthető, és érdemes abból a szempontból is áttekinteni őket, hogy vajon mi mindent árulnak el a lapról, a szerkesztőről, a munkatársakról, a szerzőkről és a közönségről.[3]

---

* Tudományos kutató, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport. E-mail: dede.franciska@oszk.hu

1 Kempelen Farkas: Diszszemle a hirmezőn. *A Hét,* 1913. december 28., 855. Az idézeteket betűhíven adom közre, de a szövegek eredeti tördelését nem tartom meg.

2 Kiss József: Conférence. *A Hét,* 1913. december 28., 829–830. (Krónika), idézett rész: 829.

3 A tizedik jubileumra megjelent számról lásd részletesen Dede (2018).

1. Szerzők, képek, szövegek

A két jubileumi szám már borítójával és terjedelmével jelezte, hogy különleges alkalomról van szó, amit tovább erősített a számos szövegközi illusztráció és a megszokottnál jóval nagyobb számú szerzői gárda.

1899-ben a lap (a borítóját nem számítva) 44 + 4 hirdetési oldallal jelentkezett, 1913-ban 47 + 25 hirdetési oldalon jelent meg (szintén nem számítva a lap „borítékát"). A tizedik évfordulón százhárom szövegközi (és egy borítón lévő) fénykép (legtöbbször műtermi portré) jelent meg, valamint három karikatúra, két könyvillusztráció, egy kotta és a lap első címlapjának képe, 1913-ban nyolcvannyolc fénykép,[4] tíz egyéb illusztráció (karikatúra és rajz), valamint a borítón szereplő festményreprodukció. Mindkét jubileumon mintegy harminc költemény és több mint hatvan prózai alkotás látott napvilágot (önálló szövegnek számítva a párosros gratuláló üzeneteket és a rövid aforizmákat, gondolatokat is). A szerzők között többen csak az első, mások csak a második, negyvenhatan pedig mindkét jubileumi számban feltűntek írással és/vagy képpel.[5]

Az ünneplők között a szerkesztő és a főmunkatárs Kóbor Tamás mellett találni helyettes szerkesztőt és segédszerkesztőt, számos belső munkatársat, gyakran vagy éppen csak egy-egy alkalommal megjelenő szerzőt, de olyanok is küldtek köszöntést vagy szöveget, akik nem tartoztak *A Hét* írói-szerzői gárdájához, sőt, olyanok is, akikre a közönség elsősorban nem is feltétlenül íróként tekintett, és az utókor emlékezete sem (csak) íróként vagy írói munkásságuk révén őrzi a nevüket. Vannak, akik más lapok munkatársaiként, szerzőiként üdvözölték a jubiláló folyóiratot (Hevesi József, Ujlaki Antal), és olyanok is, akik minden bizonnyal a szerkesztőhöz fűződő régi ismeretség révén szólíttattak meg (Neugebauer László).

A lap különlegessége, hogy sokan nem, vagy nemcsak írást, gondolatot, köszöntést, alkalmi költeményt küldtek, hanem a szerkesztő kérésének megfelelően fényképet is, amelyeket aztán a lap – megszokott gyakorlatától eltérő módon – szövegközi képekként adott közre. Mindkét jubileumi számban rengeteg portrét tettek közzé, amivel a lap egyfajta szerzői arcképes katalógust is átnyújtott olvasóinak, miközben a képek közlése a lap és a szerzők részéről egyfajta önreklámként is felfogható. Annál is inkább, mert a szerkesztői üzenetek tanúsága szerint az olvasók kérték a szerkesztőséget, hogy képben is mutassa meg kedves íróikat. (A folyóirat borítóján hétről hétre a társasági, politikai és szellemi élet egy-egy neves alakjának fényképét közölték legtöbbször valamilyen, az olvasók érdeklődésére számot tartó aktualitáshoz kapcsolódva.)[6] Bár a jubileumi számokban megjelent fényképek esetében csak néhányról tudható, hogy ki készítette, minőségük és a szerkesztő legendás igényessége (ami az illusztrációk terén is megnyilvánult)[7] feltételezi, hogy ismert műtermekből valók. A tizedik jubileum borítóján szereplő Kiss József-portré Strelisky műtermében készült, amit egy későbbi Heti posta árul el.[8] (A hetilap címlapképeinek egyértelműen azonosítható fényképé-

---

4 Nem számítva az egyik hirdetési oldalon szereplő csoportképet.

5 Néhányan több szöveget is jegyeztek egyik vagy másik ünnepi számban, és név nélkül közzétett írásra is van példa.

6 A lap első huszonöt évének címlapképeiről lásd Dede (2023a).

7 Lásd Kiss József Erdős Renée küldött fényképére írt válaszát. Uo. 105.

8 Bár a borítón nem szerepel a fényképész neve, a két számmal későbbi Heti posta egyik válaszából kiderül. „A jubiláris szám boritékán megjelent arczkép Strelisky fotografiája után készült, akinek neve tévedésből maradt le. Kiss Józsefnek ez legujabb és legjobb fényképe, de Streliskynek is." (Arad) Heti posta. *A Hét,* 1900. január 7., 16.

szei között e műteremből[9] közölték a legtöbb felvételt.) Szintén a Strelisky név olvasható ki a huszonötödik jubileumon megjelent, Csáky-házaspárt ábrázoló fénykép jobb alsó sarkában. Az Erdős Renée-ről 1913 karácsonyán megjelent fotográfia készítője a költőnő egy levele alapján azonosítható, aki ugyanez év novemberében írta meg a szerkesztőnek, hogy Máté Olgát kérte: küldjön *A Hét*nek egy fényképet, és remélte, hogy a szerkesztő megkapta és meg van vele elégedve.[10] Bár a fotográfiák nagy többsége műtermi arc- és mellkép, néhány kivétel is említhető, legyen szó egész alakos ülő képről (Mikszáth Kálmán és Jeszenszky Sándorné tizedik évfordulóra küldött képei) vagy néhány fotóról a negyedszázados jubileumi számban (gróf Csáky Albinné az akkor már elhunyt férjével, Kozma Andor pedig az unokáival közös fotográfiát, míg Szabóné Nogáll Janka egy szabadban készült felvételt küldött). A képek elhelyezése és nagysága is sokféle, de egy oldalra összegyűjtött „portrécsokorra” csak 1913-ban van példa.

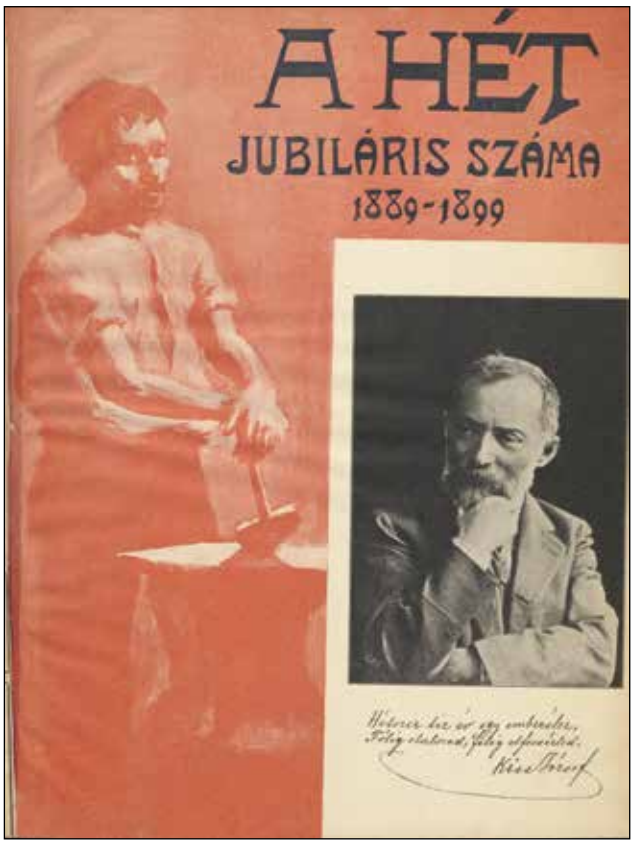

A tizedik jubileumi szám címlapja, Strelisky fényképe Kiss Józsefről
(A Hét, 1899. december 24., borító)

9 Bár a lap nem pontosítja, hogy apáról vagy fiúról van-e szó, Strelisky Lipót az 1890-es évektől fokozatosan fiának engedte át a műtermet, így a képet nagy valószínűséggel Strelisky Sándor készítette. Lásd L. Baji (2001): 40.

10 Erdős Renée Kiss Józsefnek, [1913. november] (PIM Kt., 5239/110/1).

Gróf Csáky Albinné férjével (A Hét, 1913. december 28., 832.)

Kozma Andor unokáival (A Hét, 1913. december 28., 833.)

A küldött írások terjedelme és műfaja is változatos. Vannak párszoros aforizmák, rövid, távolságtartó vagy éppen nagyon is személyes üzenetek, a szerkesztőnek címzett levelek, visszaemlékezések, különböző témájú versek és műfordítások, a lap (és egyben a szerkesztő) jubileumára küldött alkalmi költemények és rigmusok, komolyabb hangvételű tárcák, művészeti kritikák és összegző számvetések.

*A Hét*ben megjelenő szépirodalmi művek jelentős százaléka költemény.[11] A költők hangsúlyos jelenléte a jubileumi számokra is jellemző, még akkor is, ha a versírók az

[11] Az első huszonöt évfolyamban megjelenő összes szépirodalmi alkotások között csak a művek címét számolva (és figyelmen kívül hagyva az egyes írások terjedelmét) a költemények aránya 61%–39%, míg a hazai szépirodalmi műveket tekintve (a külföldiek nélkül) az arány 66%–34%. (Természetesen a terjedelmet is vizsgálva – a megjelenések számát az egyes részek számával mérve – ez az arány módosul: az összes szépirodalmi műnél 52%–48%, a magyar szépirodalmi alkotásoknál pedig 60%–40%.) A lap első huszonöt évfolyamának szépirodalmi szerzőiről és műveiről 2025-ben jelenik meg tanulmányom *A Hét szépirodalmi szerzői (1889–1914)* címmel.

ünnepi alkalmakkor olykor nem költeményt, hanem rövid üzenetet küldtek az ünnepelt(ek)nek (mint például Bartók Lajos), vagy csak arcképüket adták közlésre. A prózai közlemények magas száma pedig a rövid köszöntő üzenetekkel és aforizmákkal magyarázható, szépprózai műveket ezekben a jubileumi számokban jóval kevesebbet találni. Ezt az egyik szerkesztői üzenet is kiemeli, amikor terjedelmi korlátokra hivatkozik a novellák mellőzéséért.

> „Számos érdekes novellisztikus kézirat terjedelmessége miatt már nem fért el az – amugy is háromszorosra kibővített – szám keretébe. Kérjük a kéziratok tisztelt szerzőit engedjék meg, hogy nagyon becses irásaikat jövő számainkban felhasználhassuk. Több czikk és vers sajnos későn is érkezett. Ha iróinknak nincs ellene kifogásuk, ezeket is közelébb mutatnók be.”[12]

A két ünnepi számban megjelent versek egy része alkalmi költemény, amely hol komolyabb, hol játékosabb formában szólította meg a lapot és szerkesztőjét, egy részük azonban nem utal a jubileumra. Utóbbiak szerzői között vannak, akik népszerű, gyakran megjelenő alkotói voltak *A Hét*nek, mások neve azonban inkább csak alkalomszerűen tűnt fel a hasábokon. Vannak, akik csak az első jubileumon vettek vagy vehettek részt (időközben elhunyt a verseivel gyakran jelentkező Makai Emil és Veszelei Károly), mások mindkét alkalomra küldtek költeményt (mint Pásztor Árpád vagy Szabó Sándor). Természetesen itt említhető a költő-szerkesztő Kiss József is. Olyan szerző is van, aki bár mindkét ünnepi számban megjelent, egyik alkalommal verssel, máskor prózával (üzenettel, levéllel) jelentkezett, mint Herman Ottóné vagy Erdős Renée, és olyan is, aki mindkétszer verset küldött, mint Szalay Fruzina.[13] A két ünnepen költeménnyel (is) jelen lévő alkotók a már említetteken kívül ábécérendben (figyelmen kívül hagyva, hogy melyik számban jelentek meg, és hogy hosszabb költeményt vagy párszoros verset írtak-e): Ambrus Balázs, Balázs Mária, Czóbel Minka, Emőd Tamás, Endrődi Sándor, Falu Tamás, Gábor Andor, Gárdonyi Géza, Gáspár Kornél, Heltai Jenő, Jékey Aladár, Jörgné Draskóczy Ilma, Kemény Simon, Kiss Menyhért, Koronghi Lippich Elek, Kosztolányi Dezső, Lenkei Henrik, M. Kornis Aranka, Martos Ferenc, Mezei Ernő, Mezei Sándor, Palágyi Lajos, Szabolcska Mihály, Szávay Gyula, Szilágyi Géza, Váradi Antal és Zalár József. Rajtuk kívül néhányan műfordítást küldtek: Radó Antal egy Paul Bourget-verset, Kovács József és Zempléni Árpád pedig Stecchetti-[Olindo Guerrini-]fordítást. Endrődi Sándor az első ünnepen eredeti verssel, a másodikon egy Heine-átültetéssel vett részt.

---

12 Heti posta, *A Hét*, 1899. december 24., 886. Hasonló üzenetet fogalmaztak meg másfél évtizeddel később is: „A közlésre szánt kéziratoknak oly nagy tömege érkezett hozzánk, hogy egy második jubiláris számra is futotta volna. Meg kellett hát alkudnunk a körülményekkel, s ha fájdalmasan érintett is ez a tömeges csonkitás, mégis rá kellett magunkat arra szánni, hogy egyik-másik munkatársunk jogos érzékenységét megbántsuk.” (Kolozsvár. S.) Heti posta, *A Hét,* 1913. december 28., 875.

13 Az első versénél a címválasztással utalt finoman a különleges alkalomra (ugyanaz a költemény címe, mint *A Hét*ben megjelent első verséé), a másodikat a szerkesztőnek ajánlotta.

Egy oldal a jubileumi számból (A Hét, 1913. december 28., 850.)

A novellák, tárcák, visszaemlékezések, jelenetek, aforizmák szerzői között (nem számítva a szerkesztőnek szóló vagy a lappal kapcsolatos emlékeket felidéző, jókívánságokat megfogalmazó üzeneteket, leveleket, visszaemlékező írásokat és gondolatokat) említhetők ábécérendben (és nem jelezve, hogy melyik számban jelentek meg): Ambrus Zoltán (Ygrec), Bánffy Dezső, Bánóczi József, Bartók Lajos, Bede Jób, Berczik Árpád, Berzeviczy Albert, Csáky Albinné Bolza Anna, De Gerando Antonia, Dienes Márton, Farkasházy Zsigmond, Gáspár Artur, Gyalui Farkas, Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Hevesi Sándor, Immigrant,[14] Ignotus (Emmaként is), Jászai Mari, Jeszenszky Sándorné (Mariska), Kenedi Géza, Kiss József, Kóbor Tamás (több álnéven is: Δ, X., Semper), Lakatos László, Lázár Béla, Lovik Károly, Márkus Miksa, Mikszáth Kálmán, Neményi Ambrus, Pollák Illés, Radó Sámuel, Salgó Ernő, Szabolcsi Lajos, Széchy Károlyné, Vámbéry Ármin, Veigelsberg Leó, Vészi József és Zichy Géza.

A különböző írások között számos személyes visszaemlékezés és a szerkesztőnek szóló üzenet is található, szerzőik egy része korábbi vagy jelenlegi munkatárs, ismerős, tisztelő. E szövegek egy részét alkalmi rovatokban gyűjtötték csokorba, de mindkét számban másutt is található még személyes hangvételű írás.

Volt, aki arról írt, hogy miért nem ad szöveget a jubileumra, vagy miért húzódozik arcképpel megjelenni. Juhász Gyula a portréja mellett párt sort küldött Szegedről.

14 Az álnevet eddig nem sikerült feloldani. A cikk az amerikai kivándorlásról szól.

> „Betegen és megkésve küldöm ezt a »legujabb« arczképemet. Talán még elfér A Hét jubiláris galériájában, a szenvedő az ünneplők között. Jogczimem: hogy vagy nyolcz éven át legtöbb verset tőlem hozott A Hét.[15] Ez is valami, ezért is dukál egy kis stallum a jubiláris számban. (…) Verset azonban nem küldök, mert »sulyos idegkimerülés« czimén orvosaim eltiltottak egy ideig a szellemi munkától. Én még a versirást azok közé számitom.”[16]

Tömörkény István már a tizedik évfordulón is szerepelt egy (sajtóhiba miatt más neve alatt megjelenő) fényképpel, majd a másodikra is küldött arcképet egy rövid szöveggel arról, hogy miért ódzkodik a fényképezkedéstől.

> „Hanem ami a második kivánságot illeti, az ujabb keletü fényképet, − ez már nehéz kenyér. A familiában, hogy valamit mégis örököljünk, az arczképektől való irtózást szokás örökölni. Öregapámról egy fénykép sem maradt. Kedves apámat vőlegény korában − amikor madarat is lehet fogatni az emberrel − birták csak rávenni, hogy lefestesse magát egy helybeli, sok reményekre jogositó fiatalemberrel, akiből később idősb Vastagh György lett, de már a fotográfus masinája elé soha oda nem állott. Szintén igy huzódozok én is ettől a foglalkozástól, bár nem tudnám pontosan az okát adni, hogy miért. Azonban van itt egy régi fénykép, amely valamely nagy muszáj-kényszerüség eredménye lehetett, ezt ide mellékelem: legalább ezen még nincsen rajta a deresedés őszi köde. Elvégre ez ugyis egyre megy: nemsokára már ugy sem azt kérdezik, hogy milyen az ember, hanem, hogy milyen volt.”[17]

Bár a folyóirat megszokott szerkezete ezen alkalmakkor némiképp módosult, több rovatot ezekben a számokban is megtalálhattak az olvasók. Az általában rovaton kívül közzétett szépirodalmi alkotások és gondolatok, aforizmák mellett volt itt is krónika, tárca, Innen-Onnan (*A Hét* jellegzetes, humoros-szarkasztikus minitárcákat tartalmazó rovata), művészeti és irodalmi kritika, az olvasói levelekre válaszoló Heti posta és hirdetés is.[18] Hiányzott azonban a második számból az akkor már jó néhány éve népszerű másik jellegzetes rovat, a Toll és Tőr, illetve mindkét számba bekerült egy köszöntéseket összegyűjtő alkalmi rovat Édességek (1899) és Egy kosár édesség (1913) címmel.

---

15 Az első huszonöt évfolyamot tekintve a legtöbb eredeti verset közlő poéta Telekes Béla volt 103 költeménnyel (1891 és 1911 között), őt követte Juhász Gyula 94 verssel (1904 és 1914 között).

16 Juhász Gyula: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 858.

17 Tömörkény István: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 867. Érdemes utalni rá, hogy amikor az *Uj Idők* a *Magyar írók otthonukban* fényképes sorozatában őt is megörökítette a családjával, a képhez tartozó írás ugyanezt a fényképezéssel szembeni tartózkodást emelte ki. M. J. [Móra István]: Tömörkény István [Magyar írók otthonukban]. *Uj Idők*, 1906. január 7., 33. Lásd még Dede (2023b): 37. és 45., 27. sz. jegyzet.

18 A megszokott hirdetések mellett a két számban hosszabb, olykor személyesebb hangvételű reklámokat is találni. Ezek nagyobb része név nélkül megjelenő ismertetés például a Haas és Fiai szőnyegkereskedésről, az osztálysorsjátékról, Hölzel Károly és fia cipőiről, de volt reklám a fiumei kakaó- és csokoládégyárról, biztosításokról, földhitelintézetről, különböző bankokról, a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságról, a Máv. gépgyárról és 3000. mozdonyának elkészültéről, a Hunyadi János keserűvíz-forrástelepről (beleértve a telep ismertetését és azon bajok felsorolását, amelyekre jótékony hatású az ásványvíz), valamint a Kinetofon beszélő mozgószínház-vállalatról is. Emellett természetesen számos rövid hirdetés is szerepel az ünnepi számok végén.

A Krónika című rovatban tették közzé a szerkesztő két visszatekintő-számvető írását, és itt kapott helyet a tizedik évfordulón Bánffy Dezső nagy vihart kavart naplójegyzete is. A tárcák a szépirodalmi írásokkal vegyesen láttak napvilágot, önálló rovat nélkül, Szinházi krónika, illetve Irodalom azonban szerepelt az ünnepi számokban. Bár itt is van kivétel, mert Ignotus kritikája Palágyi Menyhért Madách-könyvéről rovaton kívül jelent meg, igaz, nem is annyira könyvkritikát írt, mint inkább a megjelent könyv apropóján egy eszmefuttatást Madách családi tragédiájának lehetséges magyarázatáról.[19] Ezzel szemben Simplex (Kóbor Tamás) bírálata a Vígszínház mesejátékáról erőteljes kritika, amely nem annyira a szerzőről, mint inkább a színházról szól. Kóbor nem tartja szerencsésnek, hogy Benedek Elek több meséből gyúrt össze egyet, amitől „valóságos hétfejű sárkány lett belőlük", és az egyes mesék „abban a haché-formában mind elvesztették zamatjukat", hiszen a magyar népmese „legfőbb gyönyörüsége" a „széles, nyugodalmas és piktori elbeszélő hang", amelyet azonban nem lehet színpadra vinni. „Ezt a szélességet, ezt a jóizü hosszadalmasságot nem pótolja sem a dekorációk fényessége, sem az előadás vontatottsága. A mese a szinpadon csak forma lehet, nem pedig téma."[20] Az Irodalom rovat mindkét jubileumi számba bekerült. 1899-ben Bánóczi József (magyar) irodalomra vonatkozó gondolataiból küldött egy válogatást, amelyet több könyvkritika-könyvajánlás követett. Jókai Mór *Csataképei*nek illusztrált díszkiadását és az új Petőfi-kiadást dicsérték, mindkettőnél hosszan kitérve a kiállítás minőségére és az illusztrációkra (mindkettőből tettek közzé egy-egy képet is). Az elsőt Kimnach László festőművész alkotásai után készített fametszetek díszítik, amelyek a korszak neves metszője, Morelli Gusztáv munkái, a második kötetet pedig számos kortárs művész alkotásai. Itt többek között azt is kiemelték, hogy „[h]elyes érzékkel osztozkodtak az Athenaeum festői a versek témáin; kiki azt választotta tárgyul, ami egyéniségéhez leginkább simul. Csak igy érthető az a nagyszerű összhang, amely e diszmű lapjairól lelkünkbe árad".[21] Míg a Jókai-kötet a Franklin-Társulatot dicséri, a Petőfi-kiadás az Athenaeumot (amely egyben *A Hét* nyomdája is volt). Végül röviden említették a szerkesztő, Kiss József költeményei olcsó kiadásának újrakiadását, mert az előző év karácsonyára ötezer példányban megjelent első kiadása fél év alatt teljesen elfogyott, s nem felejtették el hozzátenni, hogy a „külföldi nagy irodalmakban is ritka, hogy verskötetből ilyen rövid idő alatt ennyi keljen el; de nálunk a maga nemében szinte páratlan".[22] Másfél évtizeddel később Sebestyén Károly írását közölték ebben a rovatban, aki az elmúlt negyedszázad irodalmi törekvéseiben kereste *A Hét* helyét és szerepét, újdonságát, eredményeit és egy-egy (kritikus) szóval arra is kitért, hogy kik követték-követik őket. Összefoglaló visszatekintéséből érdemes hosszabban idézni:

> „hogy ott vagyunk az ugynevezett szépirodalom minden területén, a lirában és a novellában, a kritikában és a publiczisztika jobbik részében, abban nincs semmi kétség. (…) *A Hét* lirája kiterjesztette a versben megénekelhetők határait. Uj hangok, uj tárgyak szólaltak meg merészen a kilenczvenes évek elején. (…) A mi novellistáink sora a lap pályakezdése idején olyanokkal indul, akik ma az Akadémia székeiben is elsők. De nemcsak novellairóink gyarapodtak meg méltóságban és világi diszben, hanem novelláink is

[19] Ignotus: Fráter Erzsébet. *A Hét,* 1899. december 24., 870., 872–874.

[20] Simplex [Kóbor Tamás]: Többsincs királyfi (*Benedek* Elek népmeséje a Vigszinházban). *A Hét,* 1899. december 24., 878. (Szinházi krónika)

[21] [N. n.]: Az uj Petőfi. *A Hét,* 1899. december 24., 883–884., idézett rész: 883.

[22] [N. n.]: Kiss József költeményeinek… *A Hét,* 1899. december 24., 884.

terjedelemben és jelentőségben. Az utolsó harmadfél évtized nagyobbszabású regényei mind tartják az atyafiságot velünk, a naturalisták épp ugy, mint a fantasztikusok, a társadalom mélységeiben buvárkodók épp ugy, mint a költői eszmék felhős magaslataira törők. Az ujszabásu novella *A Hét* novellája. (…) Örömmel és büszkén látjuk, hogy szinte kánonná lett egy-egy forma, amelyet kitaláltunk. A mi Krónikáink voltak az események első szines és filozófiai mélységű tolmácsai: ma nagy napilapok ebből a krónikából táplálják népszerüségüket. A mi Saison-czikkeink iskolát alapítottak. A mi Innen-Onnan rovatunk szárnyra kelt és mint illő egészséges szárnyashoz, ép fiókákat nevelt. Mindenfelé a mi ujságunk termékeny és termékenyítő nyomaival találkozunk. Egy nagyszerű és gazdag virágzás támadt azokból a magvakból, amelyeket hétről-hétre elszórtunk.”[23]

2. Akik (örökre) elmentek, akik maradtak, és akik (vissza)jöttek

A munkatársak (későbbi vissza)emlékezéseiben többször is olvasható, hogy *A Hét* (szerkesztője) maga köré gyűjtötte a korabeli írókat és az induló tehetségeket, akik közül nem egyet ő fedezett fel,[24] és többen megfogalmazták azt is, hogy mekkora presztízst jelentett a lapban megjelenni. Érdemes a huszonötödik jubileumi számból Biró Lajos sorait teljes egészében idézni:

„Tizenöt évvel ezelőtt jelent meg *A Hét* első jubiláris száma. Én ötször olvastam végig ezt a számot meghatva, lelkesedve és vágyódva. A Hét iródott a legjobban; A Hét-be irtak a legkülönb irók, A Hét-be bejutni volt a legnagyobb, sőt az egyetlen ambiczió; − ami másutt egy féltuczat revue, egy féltuczat nagy kiadó és az Akadémia együttvéve, az volt nekem A Hét. Akkor tizennyolcz éves voltam. Félévre rá megjelent az első versem A Hét-ben; − erre beszüntettem a versirást, mert nem volt már mit elérnem vele. Pár évre rá rendszeresen irhattam novellát A Hét-be; − akkor éreztem végre irónak magamat. Ez volt nekem A Hét; ami nem érdekes. De ez volt A Hét az egész generáczió számára, amelyhez tartozom; és a Kiss József ragyogó nevén kívül ez az, ami A Hétnek a maga irodalomtörténeti helyét megadja.”[25]

Végiglapozva a hetilap első huszonöt évfolyamának számait, valóban rendkívül sok költő, szépíró és publicista nevével és munkájával találkozhatott az olvasó, bár természetesen sokan csak egy-két költeménnyel vagy prózai szöveggel jelentkeztek, míg mások hosszú évekig állandó munkatársai és/vagy szerzői voltak a folyóiratnak. Míg azonban a tizedik jubileumon még csak néhány név hiányzott a szerzői és munkatársi gárdából, tizenöt évvel később ez a névsor már sokkal hosszabb volt. 1913 karácsonyán több írás is megemlékezett az időközben elhunytakról.[26] Nem

---

23 Sebestyén Károly: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 873−875. (Irodalom).

24 Lásd például Ignotus gyakran idézett sorait: „Nem volt a kilencvenes éveknek megállapodott vagy jelentkező tehetsége, kit Kiss József A Héthez oda nem édesgetett – Ambrus Zoltán és Petelei István, Tolnai Lajos és Jékey Aladár, Justh Zsigmond és Malonyay Dezső, Szemere Attila és Keszler József, Kozma Andor, Bródy Sándor és Herczeg Ferenc mind írt neki. Nála tűnt fel Gárdonyi Géza, nála Kemechey Jenő, Papp Dániel és Cholnoky Viktor – Kóbor Tamást és engemet, Kaffka Margitot és Heltai Jenőt ő kezdett íratni.” Ignotus (1934): 127.

25 Biró Lajos: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 858. Revue: folyóirat (fr.).

26 Babits Mihály: [cím nélkül]. *A Hét*, 1913. december 28., 858.; Kárpáti Aurél: Régi fejfák között. Uo. 863−864.; Hajdu Miklós: Két lirikus. Uo. 866.

volt már köztük az első főmunkatárs, a fiatalon tüdőbajban elhunyt Justh Zsigmond (†1894), a volt helyettes szerkesztő és önálló költeményekkel és műfordításokkal egyaránt gyakran jelentkező Makai Emil (†1901), a szintén belső munkatárs Papp Dániel (†1900), Tóth Béla (†1907) és Cholnoky Viktor (†1912). Hiányzott Barna Izidor (†1911), Bartók Lajos (†1902), Herczeg János († 1902), Inczédy László (†1902), Jókai Mór (†1904), Komócsy József (†1894), Kún József (†1912),[27] Pap Mariska (†1911),[28] Petelei István (†1910), Prém József (†1910), Szana Tamás (†1908), Szentessy Gyula (†1905), Thury Zoltán (†1906) és Veszelei Károly (†1902) is. Mikszáth Kálmán (†1910) sem volt már az élők sorában, tőle azonban a második jubileumon is közöltek egy írást, mert akkor rendezte sajtó alá a „nagy palócz" hátrahagyott iratait Rubinyi Mózes.[29]

A huszonötödik évforduló szerzői névsorából azonban mások is hiányoznak. A szerkesztő 1899-ben a lap indulásáról írt összegzésében még a lap egyik oszlopának nevezte Ambrus Zoltánt, aki nemcsak szépíróként, hanem számos álnéven (is) író publicistaként is meghatározó munkatársa volt a lapnak.

> „Egy oszlopa azonban volt *A Hétnek*, ha neve nem is volt még oly közkeletü, mint ma: *Ambrus* Zoltán, ez a félelmetes pengéjü ur, a formák és a tonusok nagymestere. Ketten alkottuk a redakcziót és éjféli párbajra, akarom mondani tanácskozásra kétszer-háromszor hetenként találkoztunk a Korona kávéházban, mely akkor az irói klubot pótolta. Azt hiszem, neki többet köszönhet *A Hét* és a magyar irodalom, mint amennyit eddig bevallottak. Az ő utolérhetetlen finom stylművészete, előadásának eleganciája mintaképül szolgált annak a kis gárdának, mely lassan *A Hét* köré tömörült. Ő volt *A Hét* első chroniqueurje, az ő nyomdokaiba haladtak azután a többik."[30]

Ugyanebben a számban Ambrus Zoltán nemcsak portréjával, hanem Berzsenyi-sorozatának egyik részével is szerepelt, amelyet Ygrec álnév alatt tett közzé.[31] Bár a szerzőkről sokszor nehéz egyértelműen meghatározni, hogy a belső munkatársak közé tartoztak-e, Ambrus Zoltán nevét (szünetekkel) 1906-ig megtalálni a folyóiratban (az utolsó években már jóval ritkábban, mint korábban).[32] A fennmaradt levelek alapján azonban az is jól látható, hogy a szerkesztő és munkatársa kapcsolata nem mindig volt zökkenőmentes. Nézeteltéréseik elsősorban a határidőkre és a tiszteletdíjakra vonatkoztak.[33]

Hasonló a helyzet a korábban szintén meghatározó munkatárs, Ignotus esetében is. Őt édesapja, a *Pester Lloyd* helyettes főszerkesztője, Veigelsberg Leó révén ismerte a szerkesztő (az 1899-es ünnepi számban a családból az édesapa és két fia – Ignotus mellett a karikatúrákkal jelentkező Veigelsberg Viktor – is megjelent). A kezdő literátor első verse Véghelyi Imre néven látott napvilágot a lapban, majd hamarosan számos különböző álnéven adta közre írásait (legyen szó versről, széppróżáról, tárcáról, krónikáról vagy kritikáról). *A Hét* mellett már korábban is dolgo-

---

27 Lásd Péter (2002). Nagybátyja Kiss József volt.

28 Sz. G.: Pap Mariska meghalt (1882–1911). *Az Ujság,* 1911. szeptember 3., 14.

29 [A szerkesztőség megjegyzése]. *A Hét,* 1913. december 28., 834.

30 Kiss József: Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről. *A Hét,* 1899. december 24., 845–846., idézett rész: 845.

31 A tollrajzokat 1899 és 1902 között álnéven jelentette meg a lap tárcarovatában, *A Berzsenyi lányok tizenkét vőlegénye* című részeket pedig 1903-tól és 1905-ig már a saját nevén.

32 Van év, amikor szerzőként egyáltalán nem találkozni a nevével.

33 Lásd Dede (2018): 161–162.

zott másutt (a *Magyar Hirlap*nál) is, 1907-től kezdve azonban már nem találkozni a nevével Kiss József folyóiratában.[34] S bár az első jubileumi számba ő is írt, a másodikban az ő nevét sem találni.

Hiányzik a huszonöt éves ünnepről a szintén meghatározó munkatárs és szépíróként is gyakran jelentkező Heltai Jenő is. A második évfolyamtól kezdve rendszeresen adott közre szépirodalmi műveket, műfordításokat, különböző rigmusokat, 1905 után azonban már az ő nevével sem találkozhattak az olvasók.

Néhány régi szerző és munkatárs azonban – ha nem is a kezdeti intenzitással – továbbra is jelen volt a lapban, így az egykori főmunkatárs, a szerkesztő sógora, a szintén számos álnéven publikáló, regényekkel, novellákkal és tárcákkal, valamint vezércikkekkel, kritikákkal és krokikkal is jelentkező Kóbor Tamás, aki a huszonötödik évfordulóra írt összegzésében nemcsak a lap jelentőségére tért ki, hanem a lapot elhagyó munkatársakra is.

> „Rajokat bocsátott ki magából A Hét. A mester hütlenséget látott benne és fájlalta, ami a dolgok természetes rendje. Minden fát elhagy a régi lombja, csak igy teremhet ujat. Kiválnak a rajok, valahol letelepednek, valamerre széjjelbomlanak s függetlenül tőle vagy szemben vele folytatják a régi munkát, az ő munkáját.”[35]

Feltehetőleg a „széjjelbomló raj” egyik tagjaként említhető az 1899-ben még munkatársként számontartott Osvát Ernő is, akiről a tízéves jubileumon fényképet is közzétettek, nem sokkal később azonban neve eltűnt a lapból.[36]

A távozók között – legyen szó munkatársakról vagy kedvelt szerzőkről – olyanokat is találni, akik időközben eltávolodtak ugyan *A Hét*től, a negyedszázados jubileumra azonban küldtek köszöntést, emlékezést, mint Bródy Sándor, Erdős Renée és Kozma Andor.

Egy ideig a belső munkatársak közé tartozott Bródy Sándor, aki a huszonöt éves évfordulón emlékezett vissza folyóiratbeli szereplésére.

> „Büszkén emlékszem arra az időre, amikor »A Hét«-nek alkalmazottja voltam. Soha jobb, elnézőbb gazdám nem volt. Megdicsért, sőt ünnepelt, ha valami türhető dolgot irtam és elnéző volt, ha nem tudtam dolgozni. Nem is tudom mért csapott el? Biztosan magának volt igaza. Azonban »A Hét«-től nem maradtam el, eltéphetetlen szálak kötnek össze minden magyar irót ezzel az − úgyszólván egyetlen − nagy nivóju irodalmi organummal.”[37]

---

[34] „Ignotus A Hétnek volt főmunkatársa. A Szerda alakulásakor azonban szerkesztői szerződés és magas honorárium ígéretével elcsábították, s Kiss József szakított vele”. Vitályos (1998): 556. (jegyzet a 378. sz. levélhez)

[35] Kóbor Tamás: Huszonöt év. *A Hét,* 1913. december 28., 830−831, idézett rész: 830.

[36] Nem tartozott a belső munkatársak közé, de Osvát mellett érdemes megemlíteni a néhány verset és prózát közzétevő Ady Endrét is, akit Kiss József szintén igyekezett munkatársnak megnyerni. A két költő kapcsolata azonban – az Ady-levelezés néhány darabja alapján mindenképpen – problematikusnak látszik. Ismerőseinek, barátainak, rokonainak szóló leveleiben a fiatal költő hol bizalommal írta, hogy Kiss József érdeklődik a versei iránt és meg akarja őt munkatársnak nyerni, hol arról szólt, hogy a költő és köre gyűlöli őt. 1907-ben egy levélváltás után küldött néhány írást *A Hét*be, de az együttműködés nem volt hosszú életű. Egyik levelében Ady magára vonatkoztatva használta az ‘ifjú titán’ kifejezést. Két évvel később *A Hét* karácsonyi számának első oldalán jelent meg Kiss József *Időm lejárt* című verse, amelyben ugyanezt a kifejezést használta, és amelyet egyes vélemények szerint Ady ellen írt. A leveleket (és jegyzeteket) lásd Vitályos (1998). A két költő viszonyáról lásd még Kovalovszky (1987): 239−241, hivatkozza Vitályos (1998): 586. Lásd még Kosztolányi Dezső: Kiss József. *Nyugat,* 1922/2. epa.oszk.hu/00000/00022/00309/09354.htm

[37] Bródy Sándor: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 868.

Szintén eltávolodásról írt a levelét Palermóból címző Erdős Renée. Az irodalmi indulásakor *A Hét*ben is gyakran publikáló költőnő mestereként tekintett Kiss Józsefre, és (fennmaradt) leveleikből nemcsak a mester és tanítvány közötti kapcsolat olvasható ki, hanem egy fiatal leány rajongása is az országosan ismert költő és szerkesztő iránt (sőt, nem hiányzik a férfinői játékosság sem a misszilisekből).[38]

> „(…) én már szerepeltem A Hét egy jubileumán. De akkor ő – A Hét – még csak tiz éves volt, – egy elkényeztetett gyermek, akinek nagy czéczóval ülik meg a tizedik születésnapját – én pedig még nem voltam husz. Fiatalok voltunk mind a ketten és illettünk egymáshoz. Én szerettem őt és ő szeretett engem, s a Mester akkor még féltékeny volt minden irásomra, amit másutt pillantott meg, nem A Hét-ben. (…) Ha valaki akkoriban megjósolta volna, hogy mi egyszer még össze fogunk veszni és utaink szétválnak, az illetőre ugy néztem volna, mint egy szelid bolondra. És mégis ez történt később, évek mulva. Nem az én hibámból, nem a Mester hibájából. De ennek igy kellett történni. Ez volt az a korszak életemben, amikor el kellett távolodnom mindentől és mindenkitől. Régen volt, most már az emléke sem fáj többé – remélem a Mesternek sem."[39]

Faragó József karikatúrája (A Hét, 1899. december 24., 871.)

38 Dede (2018): 177–178.

39 Erdős Renée: Levél a Mesterhez. *A Hét,* 1913. december 28., 852.

Belső munkatárs volt Kozma Andor is, aki Faragó József 1899-es karikatúráján Heltai Jenővel, Ambrus Zoltánnal, Tóth Bélával, Kóbor Tamással, Makai Emillel[40] és (az Emmaként magas sarkú cipőt viselő) Ignotusszal[41] emeli a magasba a szerkesztőt *A Hét* egyik példányán. Mindkét évfordulós számban szerepelt írással és képpel is, és mindkettőben a lap újdonságnak számító rovatára, az Innen-Onnanra emlékezett, amelynek egyik legtermékenyebb munkatársa volt. (Bár nemcsak publicisztikát és minitárcákat, hanem számos szépirodalmi művet is megjelentetett tőle a lap.) Érdemes idézni a tízéves jubileumon megjelent emlékező versét.

„Innen-onnan már tiz éve,
Hogy én elmés ifju voltam –
S hétről-hétre minden »*Hét*«-be
»*Innen-onnan*«-t robotoltam.”[42]

Kiss József lapjának egyik újítása volt a rövid, aktuális, sokszor humoros, ironikus, sőt, szarkasztikus és mindig valamilyen jegy alatt megjelenő krokikat tartalmazó Innen-Onnan, amelyet 1908-tól egy hasonló jellegű rovat, a Toll és Tőr egészített ki (amelyek rövid írásait egy-egy piktogrammal jegyezték a szerzők). Az első rovat gyakori szerzője volt a lapban az 1906-tól feltűnt Kosztolányi Dezső is.[43]

Ő már azok között említhető, akik a huszonötödik jubileumon az „újabb” szerzőket és munkatársakat képviselték, mint például a gyakoribb alkotók közül Lynkeusz-Wallesz Jenő, a költők közül pedig Juhász Gyula. (Ő is a szerkesztő felfedezettjei közé tartozik.) Természetesen még jó néhányan említhetők, akik a két jubileumi szám közötti időszakban gyakran publikáltak, de 1913-ra némiképp csökkent a közleményeik száma, így például Molnár Ferenc vagy az 1910-es évektől jelentkező költő, Falu Tamás.

Röviden érdemes felsorolni azokat, akik mindkét jubileumi számban szerepeltek (figyelmen kívül hagyva, hogy képpel vagy írással, esetleg mindkettővel feltűntek): Abonyi Árpád, Ábrányi Emil, Ágai Adolf (Porzó), Apor László, Bársony István, Berczik Árpád, Braun Sándor, Csáky Albinné, Endrődi Sándor, Erdős Renée, Gárdonyi Géza, Gelléri Mór, Gyalui Farkas, Herman Ottóné, Jékey Aladár, Kempelen Farkas, Kiss József, Kóbor Tamás, Kozma Andor, Lovik Károly, M. Korniss Aranka, Martos Ferenc, Mezei Ernő, Mikszáth Kálmán, Milkó Izidor, Molnár Ferenc, Palágyi Lajos, Pásztor Árpád, Radó Sámuel, Rákosi Viktor, Reiniger Simon, Salgó Ernő, Sas Ede, Szabó Sándor, Szabóné Nogáll Janka, Szalay Fruzina,

---

40 A karikatúra jobb hátsó figuráját korábban Bródy Sándorként azonosítottam, Kosztolánczy Tibor azonban egy olvasói bejegyzésre hivatkozva Makai Emilt ismeri fel benne. Kosztolánczy (2009): 38. Ezt a véleményt támaszthatja alá, hogy Makai ekkor a lap helyettes szerkesztője és gyakori szerzője, a lap egyik „oszlopa” volt.

41 Emma 1893-ban született Ignotus tollából, és 1906-ig több mint nyolcvan levelet írt, legtöbbjüket a szerkesztőnek címezve, a legkülönbözőbb témákat érintve és kommentálva. Bár az álnév mögé bújt író az évek alatt néhányszor lelepleződött, a különböző olvasói levelekből és szerkesztői üzenetekből érzékelhető volt, hogy sokan nem tudták, kit rejt az álnév, legfeljebb sejtették, hogy egy férfi írót. Mind a szerkesztő, mind a munkatársak és olvasók éltek az évekig tartó álnévhasználatból fakadó játéklehetőséggel. Lásd bővebben Dede (2007) és Dede (2010).

42 Kozma Andor: [cím nélkül]. *A Hét,* 1899. december 24., 879. (Innen-Onnan)

43 Lásd Kosztolányi (2010). Arra nézve, hogy a Toll és Tőr rovatba írt-e, egyértelmű válasz még nem adható. Lengyel (2011): 219–220.

Szatmári Mór, Szécsi Ferenc, Szomaházy István, Szőllősi Zsigmond, Tömörkény István,[44] Tutsek Anna, Váradi Antal, Veigelsberg Viktor, Zempléni Árpád és Zichy Géza.

S bár még hosszan lehetne sorolni a két szám valamelyikében megjelent, ma is számontartott vagy ma már kevéssé ismert, de a korban népszerű szerzőket, érdemes néhány szóval kiemelni azokat, akiket elsősorban nem, vagy nem csak irodalmi munkásságuk révén ismer(t) a közönség.

3. Még a „nem írók" is írók

Bár a szerzők és belső munkatársak között többen is voltak, akik írói, újságírói tevékenységük mellett hivatali munkát is végeztek (például Kozma Andor), mindkét jubileumi számban több olyan köszöntést és írást is találni, amelynek szerzőjét elsősorban nem íróként ismerték a kortársak.

1913-as hosszabb beköszöntőjében a szerkesztő kitért a lap és a politika kapcsolatára is, és visszautalt az első jubileumi szám egyik írására.

> „A politika is észrevett bennünket, nemcsak az asszonyok. Államférfiak fontolóra vették kritikánkat és olykor az a tisztesség is ért, hogy a parlamentbe czitáltak bennünket. Báró Bánffy Dezső addig járt nálunk iskolába, mig maga is megtanult irni és egy izben meglepett bennünket egy *Naplótöredékkel*, amely nem volt apokrif, de hamisitatlan, valódi. Meg is gyült vele a baja. Ugy elverték rajta a port, mint annak a rendje. Mert ami szabad volt nekünk, rakonczátlan, szilaj firkászoknak, azt nagyon rossz néven vették tőle, a bukott miniszterelnöktől, aki sajtóval már nem rendelkezett."[45]

Kiss József szavait olvasva elsőre furcsa lehet az 'apokrif' jelző.[46] Végiglapozva a másfél évtizeddel korábbi évfolyamot látható, hogy március közepétől háromnegyed évig mintegy tizenöt részben tették közzé „Bánffy Dezső naplóját", amelynek első része előtt azonban a szerkesztőség „Elővigyázat okából" egy rövid bevezetést közölt.

> „A mai napon egy ismeretlen ember hozta nekünk az alant közölt irományokat azzal a kijelentéssel, hogy ezek a Bánffy Dezső báró főudvarmester sajátkezü följegyzései, miket kifejezetten közlés végett rendelkezésünkre bocsát, azt is igéri, hogy amennyiben közlésük ellen A *Hét*-nek kifogása nincsen, ugyanabban az eredeti kéziratban fogja nekünk naplójegyzeteit a jövőben is rendelkezésünkre bocsátani. Ben-

---

44 Az 1899-es jubileumon csak portréja jelent meg, de sajtóhiba miatt Sajó Sándor neve alatt (*A Hét,* 1899. december 24., 867.) „Természetesen lapszus volt. Sajó Sándor nem Janus biformis, s igy a jubiláris számban megjelent két képe közül az egyikről le kell mondania. Annyival inkább, mert a két kép ugy hasonlit egymáshoz, mint Makó Jeruzsalemhez. A kurucz bajuszu portrait Tömörkény Istvánt, ezt a tősgyökeres, zamatos irót, a szegediek méltán dédelgetett kedvenczét vallja eredetijének[.] Hát az ilyen apró dőreségek bizony megesnek az emberen, amikor jubiláris számot csinál, még ha akkora feje van is, mint egy káptalan." (G. G. *Szeged*) Heti posta. *A Hét,* 1899. december 31., 906.

45 Kiss József: Conférence. *A Hét,* 1913. december 28., 829–830. (Krónika), idézett rész: 829.

46 Lásd Schreiter (2014): 34–35. és Schreiter (2021): 100.

> nünk az ismeretlen ur, aki magát sehogy sem akarta megnevezni, nagy rokonszenvet és mélységes bizalmatlanságot keltett. A rokonszenvnél fogva közre adjuk a hozott kéziratot, a bizalmatlanságnál fogva nem hiszszük, hogy az csakugyan a volt miniszterelnök naplója volna. Először is, az irás nem a Bánffy irása, másodszor a napló szerzője akkor is budapesti dolgokról számol be, amikor Bánffy tudvalevőleg Kolozsvárt volt. Harmadszor olyan dolgokról van benne szó, amiket ha Bánffy csakugyan gondolja, semmiképen [!] sem mondaná el a nyilvánosság előtt. Hogy még sem idegenkedünk a közzétételtől, annak okát abban tessék keresni, hogy egy olyan érdekes és elsőrangu államférfiu naplója akkor is számot tarthat a nyilvánosság érdeklődésére, ha nem is ő irta."[47]

A jubileumi számban aztán a volt miniszterelnök „hiteles" naplójából tettek közzé egy rövid szöveget (egy sort a saját kézírásával is), hiszen, amint szerzője megfogalmazta, „*A Hét* szerkesztője azt kivánja, hogy lapja jubiláris számában Naplóm »hiteles« részéből közöljek valamit".[48] Egy héttel később pedig, az azévi utolsó szám krónikáját Kóbor Tamás önleleplezéssel kezdte.

> „Lecsapom a maszkot. Tisztelt közönség, elárulom, mit eddig is tudtak, a Bánffy Dezső naplóját én szegény Zubboly követem el innen-onnan egy esztendeje. Azért szükséges, kijelentenem, hogy ezek az irások csak a forma kedvéért viselik a volt miniszterelnök nevét, mivel a mult héten megjelent igazi naplórészlet, mely a Bánffy Dezső tulajdon neve aláirásával jelent meg, annyira megrémitette a karácsonyi szentimentálizmusba merült politikai világot, hogy fogvaczogva biztatták egymást: ne féljünk, hiszen ez a derék Zubboly munkája! Hogy maguk sem hitték ezt, mutatja nehány derék ember és nehány lakáj mérges kirohanása. (…) A Bánffy Dezső naplója, az, amelyet én irok, nekem nem egyéb irodalmi formánál. Bartha Miklós ur nem hinné el, ha mondanám és ő soha sem is mondaná, ha ő irná e naplót, hogy ami benne hét-hét után foglaltatik, ahhoz Bánffy Dezsőnek semmi köze. Nem *inspirált* közlemények ezek, mert ebben az ujságban minden ember a maga felelősségére és a maga mondanivalójából ir. (…) Nem a Bánffy kedveért, hanem az igazság és az ország érdekében szükséges, hogy minden egyes esetben valaki megmutassa minden jelenségnek és eseménynek a valódi ábrázatját. Ezért irtam az apokrif Bánffy-naplót, ezért irom majd ezentul is. Azaz csak addig, amig a sajtószabadság szent nevében nem konfiskálják a kalamárisomat."[49]

Kóbor Tamás szövegéből is kitűnik, amire másfél évtizeddel később Kiss József is utalt, hogy a jubileumi számban megjelent „hiteles" naplórészlet felbolygatta a (politikai és sajtó-) közvéleményt. 1899 végén és 1900 elején több lap megemlékezett *A Hét* jubileumáról, és közülük nem egy kitért Bánffy Dezső írására vagy közölte a „hiteles naplót". Volt, amelyik

---

47 A szerkesztőség: [Elővigyázat okából]. *A Hét,* 1899. március 12., 166.

48 Bánffy Dezsö „hiteles" naploja. *A Hét,* 1899. december 24., 843–844 (Krónika), idézett rész: 843.

49 Kóbor Tamás: Utazás a napló körül. *A Hét,* 1899. december 31., 891–893, idézett részek: 891, 893. Hivatkozza Schreiter (2014): 35. és Schreiter (2021): 100.

szerint a politikának „ez a legnagyobb karácsonyi eseménye”,[50] más azonban ezt a szöveget (is) Kóbor Tamásnak tulajdonította.[51] A *Budapesti Napló* pedig *Széll Kálmán naplójából* címmel tett közzé csípős hangú vezércikket, amelynek végén erősen maliciózus érveléssel vélte hitelesnek a naplójegyzetet.[52] Ugyane lap az egyik év végi cikkének befejezésében a volt miniszterelnök naplójával kapcsolatban megállapította, hogy „Bánffy most megtette azt, amire semmi szüksége nem volt: megbukott másodszor is”,[53] a *Borsszem Jankó* pedig úgy foglalta össze az eseményeket, hogy

> „Bánffy Dezső b. megirta a »*Hét*« jubiláris számában az ő *hiteles naplój*át, amelyben kifigurázza *Széll* Kálmánt. Erre aztán Vészi ur is megirta a *Széll* Kálmán *hiteles naplój*át és viszont kifigurázta *Bánffy* bárót. Most már kvittek egymással a praesens és a perfectum urak.[54] *Bánffy*nak van *hiteles naplój*a, *Széll* Kálmánnak viszont van *hiteles Budapesti naplój*a.”[55]

A *Kakas Márton* élclap sem maradt le mögötte, és a következő év első számában feltette a kérdést: „Minek az a nagy fölháborodás a Bánffy Dezső naplóján? Jobb, ha naplót vezet, mint ha az országot vezetné!”[56] Az ügy azonban ezzel még nem ért véget. Kóbor Tamás (az olykor igen erőteljes hangú vélemények[57] ellenére) a következő esztendőben is folytatta az apokrif naplót.[58]

Bánffy Dezső nem az egyetlen politikus volt, aki egy jubileumi számban írással szerepelt. 1913-ban Bartóky József „földmívelésügyi államtitkár” személyes köszöntését is közzétette *A Hét*, amelyben azt írta, hogy ő „már az első fordulónál lekanyarod[ott] a Parnasszusra vezető útról”, és „elégia-irás helyett a szocziális ügyek és a birtokpolitika terén az elégiák okát iparkod[ik] megszüntetni”, s bár nem irodalmi működésével, de nem idegen „ezen a helyen, mert a földmivelésügyi igazgatás keretében folytatott szerény munkálkodás[áv]al végeredményében az irodalmat is szolgál[ja]. Hiszen ha erős, hatalmas és gazdag az ország, akkor van –

---

50 [N. n.]: Jubiláló szépirodalmi lap. *Pécsi Napló,* 1899. december 23., [2–3.] [Tárca]

51 „Igaz is, csak most jut eszünkbe, hogy nem Bánffy Dezső báró irta, a fent idézetteket, hanem *Kóbor* Tamás, vulgo Bermann Adolf.” [N. n.]: (Bánffy Dezső báró – Széll Kálmánról). *Alkotmány,* 1899. december 24., 9.

52 „Le vagyok sujtva. Most már nyilvánosan is ellenem támad az én lángelméjü elődöm. (…) A tett: egy *ujságcikk*. (…) A cikk nagyon maliciózus. Több benne a malicia, mint a szellem, de még a szellem is több, mint a grammatika. Nagy baj az, ha az emberben a harag nem tart lépést a nyelvtani tudással. Aki csak haragudni tud, de irni nem, az ne irjon, hanem haragudjék. (…) Már most igazán skrupulusom támad, csakugyan Bánffy irta-e ezt a cikket, vagy valamely apokrif irattal van-e dolgom, amelynek szerzője ügyesen tudta utánozni elődöm klasszikus nyelvezetét? De tétovázásomnak véget vet egy szó, amelyre épp most esik a tekintetem. Az én barmaimról szólva, a cikk *álat*tenyésztést emleget. Igy ni: *álat*tenyésztés. Egy *l-lel.* Ezt már csakugyan nem irhatta más, mint Bánffy Dezső.” (V.) [Vészi József]: Széll Kálmán naplójából. *Budapesti Napló,* 1899. december 23., [1.]

53 [N. n.] Válasz Bánffynak. *Budapesti Napló,* 1899. december 30., [1.]

54 Utalás a volt és a jelenlegi miniszterelnökre.

55 ✱: [cím nélkül]. *Borsszem Jankó,* 1899. december 31., 5.

56 =: [cím nélkül]. *Kakas Márton,* 1900. január 1., 4. (Apró Hirek)

57 Elsősorban az *Alkotmány* és a *Hazánk* szerzői említhetők.

58 Bartha Miklós, akit önleleplező cikkében Kóbor Tamás név szerint is említett, per indítását tervezte *A Hét* és a szerző ellen. Lásd [N. n.]: Bartha Miklós sajtópere. *Budapesti Hirlap,* 1900. január 17., 8. (Törvényszéki Csarnok) A szintén megnevezett Vészi József és Kóbor Tamás a későbbiekben is éles csatákat vívott a *Budapesti Napló,* illetve a *Magyar Szó* munkatársaként, és 1900 tavaszán egy különösen éles – és goromba – szócsata után a két újságíró párbajozott is egymással. Lásd Schreiter (2021): 59.

sok olvasó és előfizető”.[59] S noha szerényen azt írta, „költői babér és irodalmi dicsőség nélkül áll (…) az ünneplők között”, *A Hét* nem sokkal indulása után (és még jóval Bartóky kinevezése előtt) több költeményt tett közzé tőle, később pedig szépíróként működött.[60] Tudható az is, hogy támogatta is a lapot.[61] Röviden érdemes megemlíteni, hogy a századfordulós jubileumra a közéleti és irodalmi munkássága révén egyaránt ismert Podmaniczky Frigyes és Berzeviczy Albert is küldött szöveget a lapba. Míg azonban Podmaniczky egy távolságtartó, párszoros üdvözletet, Berzeviczy egy hosszú, személyes hangú visszaemlékezést jelentetett meg.

A férje révén kapcsolódott a politikához és a közélethez gróf Csáky Albinné Bolza Anna grófnő, a szellemi és társasági életben játszott szerepének azonban elvitathatatlan része volt férje kultuszminiszteri tisztsége. Csákyné időről időre visszatérő szereplője volt a lapnak: olykor szerzőként lépett fel, máskor róla írtak, s néhány fennmaradt levele bizonyítja, hogy előfizetője is volt *A Hét*nek.[62] Az első szám címlapján az ő fényképe fogadta az új lap közönségét,[63] és ekkor szepesmindszenti vidéki otthonát is bemutatták. Sőt, már a mutatványszámban közzétettek egy cikket a tollából, amely azonban hatalmas visszhangot váltott ki az írók között,[64] és mindkét jubileumi számba is küldött rövid írást és fényképet. *A Hét*, mint látható, több arisztokrata származású irodalmi és közéleti szereplőt is megszólított és meghívott az ünnepekre. A képviselők és politikusok, neves közéleti szereplők mellett említhető még a korszak ismert és neves zongoraművésze és zeneszerzője, gróf Zichy Géza is,[65] aki a komponálás mellett verseket is írt, bár ezek színvonaláról a szerkesztő nem mindig nyilatkozott kedvezően.[66]

A fentiek mellett jó néhányan vannak még, akik szintén nem elsősorban íróként váltak ismertté még akkor sem, ha egyébként tudományos, szépirodalmi vagy egyéb (írás)művek is kapcsolódnak a nevükhöz. A Kelet-kutatóként elhíresült Vámbéry Ármin az első jubileumra küldött üzenetében arról írt, hogy

> „[n]emsokára ötven éve lesz, hogy a tollat forgatom. Nyugaton a keletet, keleten a nyugatot ismertettem. Szándékom volt a világ két részét egymáshoz közelebbre hozni

59 Bartóky József: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 854.

60 Bartóky József 1890-től szolgabíró, főjegyző, majd 1904-től miniszteri tanácsos, 1910 és 1918 között pedig államtitkár volt, 1922-ben a Kisfaludy Társaság, 1924-ben a Petőfi Társaság tagja lett. „Bartóky József már túl volt az ötvenen, mikor tollat vett kezébe, s közelebb járt a hatvanhoz, mikor első könyve megjelent. Aztán kötetei egymás után hullottak ki a rotációs gépből, s rövidesen – alig pár év alatt – mestere lett a prózának.” Kosztolányi (1977): 70. (A szöveg eredeti megjelenése: *Budapesti Szemle,* 1930. december.)

61 A fennmaradt levelek tanúsága szerint 1916-ban, tehát a jubileumi szám után. Lásd Lengyel (2012): 87.

62 Egy induló lap számára nem lehetett közömbös az arisztokrácia érdeklődése. Egyfelől közvetlen előfizetés miatt, másfelől presztízs és a többi már megszólított (vagy reménybeli) olvasó miatt. Talán részben ez is magyarázhatja, hogy Kiss József *Ujabb költeményei*t Csáky Albinnénak ajánlotta (a Révai Testvéreknél jelent meg 1891-ben).

63 Ezt a számot megelőzte 1889 decemberében egy mutatványszám, amelynek borítóján a színésznő Márkus Emília rajzos portréja volt látható.

64 A kor társasági életét foglalkoztató téma volt az arisztokrata irodalmi szalon kérdése, és a kultuszminiszter felesége ezzel a cikkével nyitotta meg termeit az írók előtt. A megfogalmazás azonban nem volt a legszerencsésebb, s a félresikerült meghívásra nem egy író sértetten válaszolt. Lásd Fábri (2004) és Dede (2018): 167–168. Néhány korabeli levél és újságcikk azonban tanúsítja, hogy nem sokkal később (legalább néhány alkalomra) megvalósult a kezdeményezés.

65 Fiatalkorában egy vadászbaleset szétroncsolta a jobb karját, ennek ellenére virtuóz zongorajátékos lett.

66 „Hagyja a pokolba azokat a régi várakat, azt a hazug romantikát, azt a lovagregényekbe és holmi Zichy Gézáknak való borzalmasságokat! Hisz ön poéta!” Kiss József Gáspár Imrének, Budapest, 1875. március 29., közli Scheiber – Zsoldos (1972) 40–42, idézett rész: 41.

> (…) Nem a vagyon, sem a nyers erő, hanem a sokat gunyolt fekete tinta az, melynek befolyása alatt a mindnyájunk által várt világosság létre jöhet és létre jönni fog. Azért kedves irótársaimnak bátran mondhatom: − »Küzdjetek csak, utoljára mégis a mienk lesz a dicsőség.«"[67]

Szintén elsősorban a tudományos munkásságáról ismert a természettudós, néprajzkutató, polihisztor és politikus Herman Ottó (1835−1914), aki visszaemlékező sorokat küldött, Pap Dávid pedig, aki az évtizedek alatt több írást is közzétett *A Hét*ben (részben korábbi nevén: Kohn Dávidként), és az ünnepi számban rövid szöveggel szerepelt, a *Magyar Hirlap* gazdasági rovatának vezetője, később pedig a magyar folyam- és tengerhajózási részvénytársaság titkára volt. A negyedszázados jubileumon az Edison Kinetophon Vállalat vezérigazgatója, Gönczy József is részt vett.[68] Köszöntő soraiban félig tréfásan utalt rá, hogy szellemi halhatatlanságot már nem kell adni Kiss Józsefnek, de „a *teste, mozgása, hangja* megörökítése azért még mindig a kinetophonra vár".[69] A két utóbbi részvénytársaságot, illetve vállalatot az ünnepi számban hosszabb hirdetésekben is népszerűsítették.

Talán még kevésbé szokványos a szintén e számban jelentkező Mangold Béla Kolos jelenléte a lapban. Bár már fiatalkorában írt verset és prózát is, kereskedelmi akadémiát végzett és férfi divatárukereskedő lett. Később több lapba is küldött főként férfidivattal foglalkozó (szak)cikkeket (néhányat *A Hét* is közölt), és szerkesztette a *Férfi Divat* című szaklapot.[70] A jubileumi számban *Kiss József és a divat* címmel írt a szerkesztő eleganciájáról.

> „Aki őt személyesen ismeri, észrevehette, hogy azon ritka emberek közé tartozik, kik szerény eszközökkel kifogástalanul tudnak öltözködni, mi azonban hozzáfüzhetjük, hogy Kiss József épp oly elegáns öltözködő, mint elegáns iró. Ruha dolgában épp oly korrekt, mint az életben. Kitünő izlése van és a divat iránt rendkivül fogékony. (…) A divat iránti nagy szeretete daczára azonban sohasem esik tulzásba és az ujdonságot csak akkor ölti föl, ha az egyéni izlésének megfelel. Innét van, hogy öltözete és annak minden kiegészitő része finomsággal és összhanggal olvad egybe és külső megjelenésében az egymástól szinte elválaszthatatlan két tényező: a szerénység és az elegánczia jut kifejezésre. Minden öltözetét nagy gonddal választja meg. Figyelemmel van a szin és a minta meghatározásánál, hogy az előbbi az arczához, az utóbbi pedig a termetéhez illik-e és igen kényes a részletek korrekt összeállitásában. Ismer minden divatszabályt, kitünően érti a ruhák helyes viselésének és gondozásának módját és pontosan tudja, hogy minden alkalomra milyen öltözetben kell megjelennie."[71]

---

67 Vámbéry Ármin: [cím nélkül]. *A Hét,* 1899. december 24., 869.

68 Edison „[m]ost harmadéve lett készen a fonográf és a kinematográf egyesitését célzó legnagyobb müvével, a kinetofonnal". G. J. (1913): 5. „A kinetofont Edison ugy alkotta meg, hogy a beszélő és a néma mozgókép (…) békésen meg tudjon egymással férni. A kinetofon épugy előadja majd az eddigi mozgóképeket, mint maga a kinematográf. Semmi nehézség nem lesz abban, hogy az eddigi némaképek és a beszélő képek fölváltva szerepeljenek." B. (1913): 9−10.

69 Gönczy József: Kinetophon. *A Hét,* 1913. december 28., 873.

70 Érdekességként említhető, hogy a lapban Kiss Józseftől is közöltek írást. Lásd Mészáros (2013).

71 Mangold Béla Kolos: Kiss József és a divat. *A Hét,* 1913. december 28., 871. A férfidivat esetében „[n]em a színek intenzitása vagy a valőrök gazdagsága a fő kritérium, hanem az összhang, a párosítás, a választás. Nem gyönyörködtet, viszont praktikus, tartós, méltóságteljes és mérnökien precíz, mint amilyen a korban elvárt jól szituált férfihabitus". Mészáros (2013): 9.

Végül érdemes néhány szót szólni a színházról is. Evva Lajos, a Népszínház volt igazgatója műfordítóként is működött, csakúgy, mint a korszak és a magyar színház egyik legnagyobb tragikája, Jászai Mari (aki a fordítás mellett írt is). Előbbi fényképet és rövid szöveget küldött a szerkesztő felkérésére, amelyben arról írt, hogy miért nem írt, utóbbi pedig *Irni* címmel arról, hogy hogyan ír.

> „Én csak azt tudom, hogy amig irok, nem törődöm vele, mit mondanak rá, vagy hogy kell e valakinek, csak jól érzem alatta magamat, jókedvü, könnyelmü vagyok. Sietek megczimezni a boritékot, és el, el vele! A keserü megbánás és szégyenkezés csak másnap szorongat ujra, mikor nyomtatásban látom árva dadogásomat, és egy nagyot fohászkodva azzal quittelek le magammal: Ejh no, majd levezeklem ezt a kis bünömet, *ugy* fogok nekik játszani jövő felléptemkor, de *ugy*, Istenbizony, hogy megbocsátják, jónak tartják még azt is, amit irtam nekik. Látja, kedves költőnk, Kiss József, mikor tiz esztendővel ezelőtt kért tőlem tréfásan kéziratot, lapja legelső számába, akkor századrészt sem ijedtem ugy meg, mint ma, tiz év után; mert akkor csak nevettem és azt gondoltam: csak nem képzeli, hogy irok neki! Eszemágában sincs. De *valami* mégis rákenyszeritett. Ma már nem is szabadkoztam kivánsága ellen, mert érzem, hogy felsőbb hatalom kényszerit czikket irnom minden tiz esztendőben *A Hét* számára. Hányat hajt még be rajtam?”[72]

Jászai Mari eleget tett a felkérésnek, és küldött írást a jubileumi számba. Nem ő volt az egyetlen hölgy, aki Kiss József kérésére tollat ragadott.

4. Írók (és költők) szoknyában

A Hét lapjain a kezdetektől szerepeltek női szerzők, legyen szó költészetről vagy prózáról. A leggyakrabban – és leghosszabb időn keresztül – megjelenő hölgyszerző a költő Szalay Fruzina volt, akit *A Hét* szerkesztője fedezett fel,[73] és aki az első huszonöt évet tekintve a második leggyakrabban közölt költő, a szépirodalmi művekkel (versekkel, prózával vagy mindkettővel) jelentkező alkotók között pedig a hatodik Heltai Jenő, Telekes Béla, Juhász Gyula, Makai Emil és Kiss József mögött (egy prózát is közölt tőle *A Hét* az első két és fél évtizedben). Mindkét jubileumi számban is jelent meg tőle költemény, és a tizedik évfordulóra – amint ezt a közönség is észrevette – a legelső megjelent versére utalva ugyanazzal a címmel küldött verset (*Hintán*).[74]

---

72 Jászai Mari: Irni. *A Hét,* 1899. december 24., 863–864, idézett rész: 864.

73 Lásd Kiss József Czóbel Minkához, [é. n.], OSZK Kt., Fond 30/96, 5[b]. sz. levél és Dede (2018): 174–175.

74 „Azt egészen jól sejtette. Szalay Fruzina már irt egyszer, éppen tiz év előtt egy »*Hintán*« czimü költeményt[.] Csakhogy ez nem azonos amavval. *Az* egy csapongó vidám gyermek ujjongása volt, ez egy mélabus lágy resignáczió. Az első »hinta« a fiatal, akkor még teljesen ismeretlen költőnő *első* bátortalan fellépése volt. Az utolsó már visszatekintés egy nem disztelen irói carrière [!], amely *még* mindig emelkedőben van. Az összehasonlitás kedvéért, tán az első hintát másodszor is ki lehetett volna adni. Sajnáljuk is hogy nem tettük. Köszönjük az érdeklődést.” (Balaton) Heti Posta, *A Hét,* 1899. december 31., 906.

Az első huszonöt évfolyam legtöbbször megjelenő női szépíróit tekintve sokan küldtek írást vagy képet egyik vagy másik, esetleg mindkét jubileumi számba.[75] Közülük – az első tíz legtöbbször megjelenő szépírót tekintve – két alkotó hiányzik: a negyedik legtöbbször megjelenő Kaffka Margit (aki 1904-től 1907-ig, a két jubileum közé eső időszakban küldött verseket és prózát, összesen mintegy harminc művet a lapba), és a szintén az első jubileum után feltűnt és időközben elhunyt Pap Mariska, akiről azonban megemlékeztek a már eltávozott szerzők között.

A két ünnepi számot összevetve kitűnik, hogy a tizedik évfordulón összességében több női szerző köszöntötte a lapot és a szerkesztőt, mint másfél évtizeddel később, és jó néhány alkotó említhető, aki valamilyen módon mindkét jubileumról megemlékezett. Közöttük említhető a gyakori szerzők közül három költőnő: Szalay Fruzina, Erdős Renée és M. Kornis Aranka, valamint két (inkább vagy kizárólag prózával jelentkező) írónő: Herman Ottóné és Szabóné Nogáll Janka. Szintén mindkét ünnepre küldött írást és képet Csáky Albinné, illetve csak képet *A Hét*ben csak ritkán publikáló Tutsek Anna.

Széchy Lorenz Jozefin (A Hét, 1899. december 24., 858.)

75 A legtöbbször megjelenő női szerzők ebben az időszakban (v: vers, p: próza): Szalay Fruzina (85 v + 1 p), Erdős Renée (50 v), M. Kornis Aranka (30 v + 2 p), Kaffka Margit (19 v + 11 p), Jörgné Draskóczy Ilma (25 v + 1 p), Szabóné Nogáll Janka (23 p), Czóbel Minka (23 v), Balázs Mária (21 v), Pap Mariska (17 p) és Gyarmathy Zsigáné (13 p). Őket követi a főként verssel jelentkező Békássy Helén, a Lys-Noir néven jelentkező Guttmann Irén, Fodor Erzsike, Miklós Jutka, az Alba Nevis álnéven író Unger Ilona és a főként prózát küldő Herman Ottóné és Jeszenszky Sándorné. A névsorban csak eredeti szépirodalmi alkotások szerzőit szerepeltettem, a műfordításokat, valamint a publicisztikát: tárcákat, krokikat ebbe a statisztikába nem számoltam bele. Ez magyarázhatja, hogy például Vay Sándor és Széchy Lorenz Josephine nem szerepel a névsorban.

Szabóné Nogáll Janka (A Hét, 1913. december 28., 862.)

Velük ellentétben csak az első jubileumon vett részt Czóbel Minka költőnő, a Mariska néven író Jeszenszky Sándorné, valamint Beniczkyné Bajza Lenke, Papné Fuchs Margit, Széchyné Lorenz Jozefin, De Gerando Antonia, Gyarmathy Zsigáné és Jászai Mari. Mellettük említhető a lapban főként a Vicomte Letorière álnéven tárcákkal jelentkező gróf Vay Sándor, aki Vay Saroltaként született, de a mindennapi életben is férfiként élte az életét, illetve László Albertné, aki a népszerű „női” levelező, Emma asszony példáját követve „Kedves Kiss” megszólítással küldött levelet az ünnepi számba. Bár, mint írta, voltaképpen Emma asszonynak akart írni (a szöveg címe is erre utal), hogy több kérdést is feltegyen neki, amire hol „*férfi létére* adhatna legjobb választ”, hol „mint *asszony* felelhetne”.[76] Emma azután rögtön felelt is a levélírónak, az első mondatban feltéve a kérdést: „olyan ostobának tetszem, hogy férfinak tart?”[77]

A női szerzők közül, a már említettek mellett, még néhányan részt vettek a huszonötödik jubileumon, így a költő Jörgné Draskóczy Ilma, Balázs Mária és Lányi Sarolta is, Hampelné Pulszky Polyxéna pedig rövid üzenetet küldött a szerkesztőnek. Ebben az ünnepi számban egy női képzőművész is megjelent: W. Gyenes Gitta *Biedermeier* című rajzával szerepelt.

76 László Albertné: Levél Emma asszonynak. *A Hét,* 1899. december 24., 869–870. A szerző nem volt teljesen ismeretlen a lapnál, mert öt évvel korábban már közölt tőle írást *A Hét*.

77 Emma: [cím nélkül]. *A Hét,* 1899. december 24., 870.

5. „Mi eljárunk a mütárlatokra” – Kiss József és a művésze(te)k

A számos köszöntés mellett mindkét jubileumi számban találhatott a közönség képzőművészeti reprodukciókat is. Bár *A Hét* elsősorban írott anyagával kívánt hatni, időről időre feltűntek benne szövegközi képek, a díszes címlapon pedig minden héten egy-egy portré vagy ritkábban festményreprodukció kapott helyet. A lap már indulásakor művészeti közlönyként is hirdette magát, s a munkatársak rendszeresen foglalkoztak különböző aktuális művészeti eseményekkel, beszámoltak kiállításokról, díjakról, egy-egy művész külföldi útjáról, a művészeti közéletről és művészeti nevelésről, valamint bemutattak egyes alkotókat, alkotásokat is.[78] Céljuk volt a közízlés nemesítése, műértő, műkedvelő és az új művészeti irányzatokat is értő, ismerő közönség nevelése.[79] A legtöbb művészeti írás szerzője a Yartin álnéven író Nyitray/Nyitrai József, Márkus László (Marco), Rózsa Miklós (Tövis) és Sztrakoniczky Károly (Jean Preux), de több ilyen témájú szöveget tett közzé (a teljesség igénye nélkül említve) Ambrus Zoltán, Gerő Ödön, Gróh (Groó) István, Ignotus, Wallesz Jenő és Voinovich Géza, esetenként pedig Lyka Károly és Fülep Lajos nevével is találkozni a lapban.[80] Olykor (elsősorban a különböző ünnepekhez kapcsolódóan) festményreprodukciókat is közzétettek a címlapon, amelyeket azonban legtöbbször nem az újabb irányzatok képviselőinek munkáiból választották.[81]

A két jubileumi számban megjelent művészi alkotások, rajzok – a szövegekhez hasonlóan – feltehetőleg nagyrészt a szerkesztő felkérésére, meghívására születhettek és kerülhettek be. Található köztük festményreprodukció, rajz és karikatúra, az alkotók között pedig említhető Herman Lipót, W. Gyenes Gitta, Herrer Cézár,[82] Kövér Gyula, Vadász Miklós (tőle több rajzot is közöltek), Fényes Adolf, Szinyei-Merse Pál (szintén több vázlattal) és László Fülöp, valamint Faragó József, Márk Lajos és Veigelsberg Viktor neve.

---

78 „(…) a mindenre odafigyelni−tájékoztatni akarás nemcsak a lap általános karakterét határozza meg, hanem jellemzi a képzőművészettel kapcsolatos írásokat is, és jellegüket, tipusukat, témájukat tekintve igen nagy szórtságot, sokféleséget okoz. Tárgykörét illetően felöleli szinte az egész képzőművészeti közéletet, társadalmi, ideológiai, szociológiai vonatkozásaival együtt. A Hét ahhoz, hogy széles olvasótábort biztositson magának, nem mondhat le a szenzációk, ujdonságok beharangozásáról sem, a köznapi értelemben vett érdekességről, de még csak nem is közölheti ezeket párszoros hirekben.” András (1978): 206. Lásd még 235. 8. sz. jegyzet.

79 András Edit ezt elsősorban Márkus Lászlóra vonatkoztatva fogalmazza meg (uo. 223−224.), de talán általánosabb érvénnyel is igaznak tekinthető a lapra.

80 Lásd mindenekelőtt András Edit tanulmányát és Galambos Ferenc repertóriumát.

81 „Ha A Hét állásfoglalását a korabeli müvészettel szemben illusztrációanyaga – cimlapképei s a lapban közölt reprodukciók, mümellékletek – alapján akarnánk megrajzolni, egészen más képet kapunk, mint a közölt irások alapján. Ezen a téren teszi A Hét a legtöbb engedményt az akadémiai szemléletnek és a polgári közizlésnek. A cimlapon gyakran közli egy-egy müvész arcképét – többnyire a legkedveltebb, legdivatosabb müvészek –, aminek elégséges alapul szolgál a müvész sikere, kiállitása, avagy jubieluma. A cimlapon helyet kapnak még közkedvelt müvészek alkotásai (Feszty Árpád, László Fülöp…), ujonnan emelt köztéri szobrok, emlékmüvek, uj vagy restaurált épületek képmásai. Keresztény ünnepekkor a megfelelő biblikus festmények közül választanak, máskor a cimlapkép az adott szám egyik cikkéhez (…) kapcsolódik (…). Ugyanilyen illusztrativ jellegüek a lap hasábjain közölt reprodukciók is; kiválasztásukban nem müvészeti szempontok játszanak elsődleges szerepet. Nemhogy a nagybányaiakat meghaladó festői törekvések nem kapnak helyet a folyóirat illusztrációs anyagában, de még a nagybányaiak alkotásaival is csak elvétve találkozhatunk.” András (1978): 233−234. Utóbbi megállapítás különösen érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy Kiss József költeményeinek 1897-ben a Révai Testvéreknél megjelent díszkiadásához a nagybányai festők készítettek illusztrációkat. Lásd bővebben Gábor (1996).

82 Herrer Cézár festő, 1898-tól Nagybányán, majd Budapesten élt.

A faun. Vadász Miklós rajza (A Hét, 1913. december 28., 836.)

Márk Lajos karikatúrája (A Hét, 1899. december 24., 870.)

Faragó József és Márk Lajos az első jubileumra küldött karikatúrát (mindkettőjükről arcképet is adott közre az ünnepi szám), Veigelsberg Viktor pedig mindkét alkalommal szerepelt egy-egy humoros rajzzal. Utóbbi Ignotus fivére, akitől főként a lap indulása után tettek közzé néhány rajzot, karikatúrát,[83] W. Gyenes Gitta pedig a belső munkatárs Wallesz Jenő felesége volt. Többekről írtak már korábban a lapban valamilyen apropóból: Herman Lipótról 1910-ben, amikor az ő illusztrációja díszítette a karácsonyi címlapot, Kövér Gyuláról pedig két

83 „Az 1890-es évek közepén rajzaival A Hétben is föltűnt, ezeket Viktor névvel (vezetéknév nélkül) közölte.” Lengyel (2014): 84. Veigelsberg Viktor jogi végzettséget szerzett és ügyvédként működött. Az 1920-as években nevét Véghelyire magyarosította. Uo.

kiállítása kapcsán. A huszonötödik jubileumon Lázár Béla írt visszaemlékező jellegű ismertetést Szinyei-Merse Pál fiatalkori vázlatairól: egy eperjesi színielőadáshoz készített élőkép-terveiről, Fényes Adolf pedig önarcképet küldött ugyanabba a számba. Tőle érdemes röviden idézni egy két évtizeddel későbbi visszaemlékezést, amelyben a szerkesztő ízléséről és műértéséről írt, kiemelve, hogy Kiss József észrevételei „csodálatosan helyesek, minden irányzattal szemben elfogulatlanok voltak". Felelevenítette a költő-szerkesztő dolgozószobáját is.

> „Jó ideje, hogy először fordultam meg lakásán, hosszasan időzve dolgozószobájában, amelynek a legkülönbözőbb stílusokban készült butorai, a szőnyegszövés minden változatát képviselő szőnyegei csodálatosan nyugodt, harmónikus képet adtak a költő műhelyének. Különös gyönyörűséggel mutogatta kis képgyüjteményét, amely alig harmincöt-negyven darabból állott, de ebben a kis galériában fel lehetett lelni a magyar piktura minden új etappjának egy-egy korai darabját. Mednyánszkyn, Katona Nándoron, Vaszary Jánoson keresztül egész Rippl Rónai Józsefig szinte minden érdekesebb magyar művész alkotása ott díszelgett lakása falán, s Kiss József szinte napról-napra új finomságokat fedezve fel, gyönyörködött képeiben. (…) Amint szerkesztői minőségben is mindenkor a fiatalok pártfogója volt, úgy állt a fiatal piktorsereg védelmére is és meg lehet állapítani, hogy sohasem tévedett. Akiben Ő meglátta a tehetséget, azok ma mind az élen állanak."[84]

Maga az akkor hetvenesztendős költő-szerkesztő a huszonötödik jubileumon vallott művészet- (és kényelem)szeretetéről.

> „Mi kényesebb gyermekei egy követelőbb kornak el sem lehetünk a fényűzés egy bizonyos foka nélkül. A szemünk megkivánja, a lelkünk megkivánja, hozzátartozik egyéni jól érzésünkhöz, mint a tiszta ing vagy a selyemharisnya. Mi eljárunk a mütárlatokra, megfordulunk az antikváriusoknál, statisztálunk a különböző aukciókon, mi természetesebb, mint hogy megszáll bennünket is a gyűjtés vágya, mi is részt kérünk a nemesebb gazdagok kiváltságaiból és érzésünk jogán just formálunk ahhoz, amiből anyagi tehetetlenségünk kizár bennünket. (…) Azt mondják, hogy az én műhelyem inkább hasonlít egy festő műhelyéhez, mint egy puritán iró remetelakához. Pályáztam én valaha a puritán erénydijra? mondtam egy szóval is, hogy nem érzem magamat piktornak vagy szobrásznak? Ebben a puha fészekben jól találom magamat és ez a fő."[85]

Az ünnepi számban egy fényképet is közzétettek a költő dolgozószobájáról, s ezzel Kiss József (ismét) beengedte az olvasókat közvetlen környezetébe, az alkotás helyszínére.[86] A felvételen is jól látszik, hogy számos képzőművészeti alkotás borítja a falakat, és számtalan szőnyeg a padlót.

---

84 Fényes (1934): 230–231.

85 Kiss József: Az én dolgozószobám. *A Hét,* 1913. december 28., 861.

86 Az *Uj Idők* már említett *Magyar írók otthonukban* sorozata keretében a hatvanéves költőhöz is ellátogattak (aki akkor még másutt lakott: a két felvételen látszik is, hogy nem ugyanabban a lakásban készült, bár jó néhány bútor mindkettőn szerepel). [N. n.]: Magyar írók otthonukban. A hatvanéves Kiss József. *Uj Idők,* 1903. november 29., 501. Lásd még Dede (2023b).

Kiss József dolgozószobája (A Hét, 1913. december 28., 845.)

Tíz évvel később (egyben másfél évvel a költő halála után) elárverezték a bútorait és műtárgyait. Mielőtt kalapács alá kerültek, az Ernst Múzeumban közszemlére bocsátották őket. Érdemes a lapok beszámolóit idézve felemlíteni néhány nevet a gyűjteményben szereplő művek alkotói közül.

> „A képek közül elsősorban Kiss József portréi és karrikaturái érdemelnek figyelmet. Elsősorban László Fülöp eszményi portréja, mely hatvan éves korában ábrázolja a költőt, Karlovszky érdekes beállitásu arcképe és Karvaly Mór megkapó életnagyságu vázlata. Faragó József, Bér Dezső karrikaturákkal szerepelnek. Személyes vonatkozásu képek Baditz Ottó két illusztrációja a Mese a varrógéphez s Kardos Böske gyönyörü fantazmagóriája a Tüzekhez. A modern magyar festők majdnem mindegyike képviselve van. Katona Nándor Dnyeper cimü képe elsörangu. Nyolc kép reprezentálja Rippl-Rónai müvészetét, a kit Kiss József igen kedvelt s már akkor nagyrabecsült, mikor müvészetét még nem méltányolták kellőképpen.”[87]

Az *Aradi Közlöny* névtelenségben maradt tudósítója szintén több művészt említett név szerint.

> „Nagyon szerette a képeket, laikus volt, de érzéke volt hozzájuk. [… Rippl-Rónai festményein kívül] *Vaszary* Jánost, *Fényes* Adolfot, *Katona* Nándort, *Lotz* Károlyt és *Vadász* Miklóst szerette. A képek mellett a költő bronzba öntött fejszobra, *Telcs* Ede munkája, amely egyik legsikerültebb képmása Kiss Józsefnek. Ugyancsak *Telcs* Ede müve *Gozsdu* Elek plakettje is, aki egyik legjobb barátja volt a költőnek. *Vadász* Miklós két élethü portréja, *Faragó* Géza karrikaturája, *Csiszér* János Kiss József-plakettje és a *Paczka* Kornélia festette képmás egészitik ki ezt a személyi anyagot.”[88]

Látható, hogy Kiss József magángyűjteményében több olyan alkotó műve(i) szerepelt(ek), akitől a jubileumi számban is találhattak képet az olvasók. Faragó József karikatúrája, Fé-

87 -S: Kiss József hagyatéka. Az Ernst-muzeum aukciója. *Budapesti Hirlap,* 1923. május 4., 4.

88 [N. n.]: Budapesti levél. Árverezik Kiss József hagyatékát. *Aradi Közlöny,* 1923. május 6., [1.]

nyes Adolf és Vadász Miklós rajzai mellett mindenekelőtt a költő hatvanadik születésnapjára festett László Fülöp-portré, amely az 1913-as ünnepi szám borítóját díszítette.

A festmény 1904-ben készült, amint erről maga a költő számolt be *László Fülöpnél* című, a műterem-látogatásról és az ülésről szóló személyes hangvételű írásában,[89] egy szintén ekkor született költeményt azonban csak három évvel később jelentetett meg a lapban.[90] *A Hét* külön kiemelte a Franklin-Társulat nyomdájának reprodukciós munkáját (amint a tizedik évforduló egyik szerkesztői üzenetében is dicsérőleg szóltak a klisék készítőiről).[91]

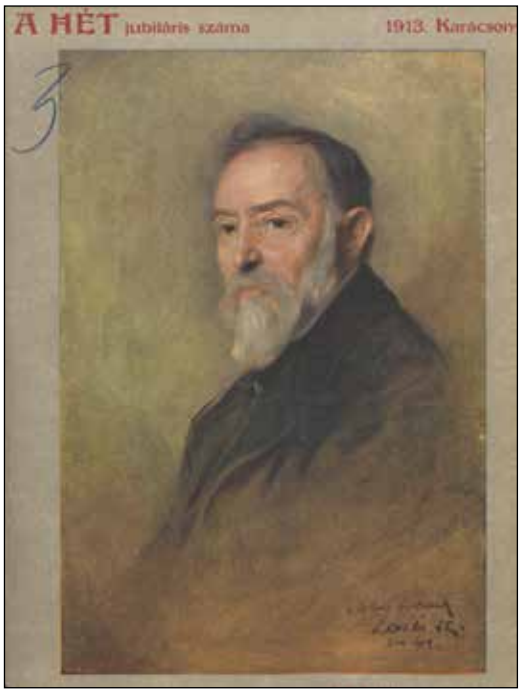

A huszonötödik jubileumi szám címlapja: László Fülöp festményének reprodukciója (A Hét, 1913. december 28., borító)

89 K-s. [Kiss József]: László Fülöpnél. *A Hét,* 1904. március 20., 186–188.

90 „Széles ecsettel fesd a képemet, / Rakj szinre szint, tetézd az árnyat árnynyal; / Fess józanságot, mely hevül, meleg, / És lelket, amely mélységeken szárnyal. / Simitsd el a bősz ellentéteket, / A háborgást, mely nem bir önmagával: / A gyöngeség helyébe tégy erőt, / A küzdőt fesd és ne a szenvedőt. // A régi tüzből, a szilaj vad lángból / Ne sajnálj belecsenni valamit, / Hogy képed őrizze az elmulástól / A fáradt költő rokkant álmait. / Hazudj! Hazudj! Ó mert a hazugságból / Táplálkozik mi él és alkot itt: / Maradjon meg az igazság mesének, / Hazudva szép csak s türhető az élet. (1904)" Kiss József: László Fülöpnek. *A Hét,* 1907. március 31., 197.

91 „Jubiláris számunk czimlapja *László* Fülöp eredeti festménye után a *Franklin-Társulat* nyomdájában készült. A háromnyomásu chromotipia a reprodukáló müvészetnek csodás munkája, mert a világhirü mester müvének legfinomabb nüánszait is csorbitatlanul visszaadja. A háromszinü reprodukczió méltán fokozza a Franklin-Társulat jó hirét, melyet a társulat modern berendezésü nyomdájával itthon és külföldön szerzett a vállalatnak." (Mübarát) Heti posta. *A Hét,* 1913. december 28., 875. „A reprodukáló művészet eddig csak *A Hét* czimlapjáról szerzett dicsőséget czinkografusainknak. Jubiláris számunk az első, mely negyvennyolcz *képes* oldalon hirdeti, hogy ime arczkép-klisék dolgában is emanczipáltuk már magunkat Bécstől. Nagy dicsősége ez *Kurz és trsának,* aki ünnepi számunk csaknem valamennyi képét annyi művészettel és finomsággal reprodukálta, hogy a világhirü bécsi *Angerer*-czég se különben." (Arad) Heti posta. *A Hét,* 1899. december 24., 886.

6. Pillantás a műhelybe

„Az olvasó bizonyára kíváncsi A Hét boszorkánykonyhájára” – kezdte *Fekete szombat* című írását Szőllősi Zsigmond 1899-ben, majd bevezette közönségét a redakciókba, amiből *A Hét*nek több is volt: egy hivatalos és elegáns, „szinte keleti kényelmü”, és egy puritán, kopár szobácska, utóbbi az Athenaeum épületében. A szerző bepillantást engedett a szerdai szerkesztőségi konferenciákba is,

> „[a]mi abból áll, hogy mindenki hoz egy thémát – valaki másnak és mindenki kijelenti, hogy a neki szánt thémát nem fogja megirni. Ebben történik a megállapodás. Igy azután A Hét pontosan készen van minden szerdán. Amiből logikusan következik, hogy soha sincs készen szombaton. Ah, az a szombat! A börze hires fekete szombatja is lehetett valami, de mi volt ez A Hét szombatjaihoz képest. Ez a szombat maga a kétségbeesés. Ez a szombat maga a megtestesült utolsó óra! Rémület, láz, gyötrelem, halál. (…) A Hét, amely szerdán készen volt az utolsó sorig, szombaton egyszerűen – nincs. A kolumnák üresen tátongnak. Nincs krónika, nincs vers, nincs novella, nincs Innen onnan és nincs is kilátás, hogy legyen. (…) Vasárnap van. (…) Készen van teljesen, tele van egészen és csak az nincs benne, ami már nem fért belé. Igaz, hogy egy szó sincs benne abból, ami szerdán kontemplálódott, de benne van mindaz, ami szombaton hiányzott belőle. Ki csinálta meg? A dzsinnek. A Hét saját külön ördögei, amelyek ennek az újságnak fekete sorait hétről-hétre telehordják tüzes szikrákkal és sugarakkal. Hogyan készül A Hét, ez A Hét legtitkosabb titka.”[92]

Másfél évtizeddel később maga a szerkesztő mutatta be olvasóinak az elegáns szerkesztőséget: saját dolgozószobáját. A műhely azonban nemcsak ez a két helyszín volt: a „keleti kényelmü” és a kopár redakció, hanem Kiss József számtalanszor idézett írása szerint:

> „[k]özel nyolcz esztendeig a belvárosi Central-kávéház volt *A Hét* főhadiszállása, az Athenaeum tőszomszédságában, melynek történeti nevezetességü falait tavaly lebontották. Itt nyomták és ott készült *A Hét*. Minden pénteken és szombaton gyanus külsejü urak foglalták le a kávéház különböző sarkait, akik ott hétközben soha meg nem fordultak. Órahosszant elültek egy pikkoló mellett egy helyen és serényen rótták egymás alá a sorokat az egyformára szabott papirosokon. Ezek *A Hét* emberei voltak.”[93]

A korrektúra azonban még hosszú utat járt be, mielőtt eljutott a nyomdába, mert a szerkesztő legendás igényessége miatt alig-alig akarta kezéből kiengedni a lapokat. Ahogy Szomaházy István – aki emlékező írásában büszkén jegyezte föl, hogy ő volt „az ujság legelső segédszerkesztője” – megfogalmazta:

> „A Hamlet töprengései ugyanis közönséges zsurbeszélgetések voltak azokhoz a kétségekhez képest, amelyekkel Kiss József a munkatársai czikkeit megbirálta. Mit fog szólni a világ, ha a vers nem lesz olyan jó, mint a Musset költeményei? Ha a novella

92 Szőllősi Zsigmond: Fekete szombat. *A Hét,* 1899. december 24., 876.

93 Kiss József: Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről. *A Hét,* 1899. december 24., 845–846.

> alul marad a Mikszáth vagy az Anatole France mértékén. Ha a párisi *Figaro* – Isten ments! – elmésebb krónikát közöl, mint *A Hét*? Sőt, Uram bocsáss, ha az *Innen - Onnan* egy jelzője mégse fejez ki minden elképzelhető árnyalatot, s az irodalmi hirbe egy banális frázis keveredik? A józsef-köruti [!] szőnyeges fészekben hányszor néztem őt, amint tünődve forgatta az idegen kézirásokat, közbe-közbe olyanokat sóhajtva, mintha az első kozák lovasezred épp most lé[p]te volna át a budapesti vámsorompót."[94]

A közönség minden bizonnyal örömmel és kíváncsian olvasta az olykor humoros, máskor kicsit csipkelődő „műhelytitkokat". A hosszabb-rövidebb szövegek pedig sok minden mást is elárultak.

Délibáb, azaz Lovik Károly szintén sokszor idézett írásában az álnevekről rántotta le a leplet. „*A Hét* álnevei maguk egy testes kötetre rugnak és ma-holnap külön bibliothékát kívánnak."[95] A Heti posta szerkesztőségi válaszaiból kikövetkeztethető, hogy az olvasók rendszeresen érdeklődtek egy-egy rejtőzködő író felől, s kíváncsiságukat a munkatársak – általában – ki is elégítették. A jubileumi szám(ok) különösen sok álnevet oldottak fel,[96] beleértve az Innen-Onnan rovat különleges jegyeit is. Így lehetett például azt is megtudni, hogy a !?! jel a rovat egyetlen állandó női szerzőjét, Széchy Károlynét rejtette,[97] és hogy a legelső Innen-Onnant Kabos Ede írta.[98] Ezzel szemben az 1908-tól megjelenő Toll és Tőr piktogramjainak használóit nem fedték fel (egy kivételtől eltekintve),[99] más álneveket azonban a huszonötödik jubileumi szám szerzői is elárultak, mint például Kádár Gusztáv, aki nemcsak a minitárcák rovatát gazdagította írásaival egy időben, hanem ő volt Rastignac is.[100]

A közönség mindezek mellett több további munkatársról (vagy felkérésről) is tudomást szerezhetett. Tömörkény István például megosztotta az olvasókkal, hogy azért nem vállalta Kóbor Tamás valamikori segédszerkesztői felkérését, és azért maradt otthon, „mert »a sár ragaszt«".[101] Volt, aki kezdő szerzői megbántottságára emlékezett vissza némi önirónia-

---

94 Szomaházy István: [cím nélkül]. *A Hét,* 1899. december 24., 850.

95 D-b = Délibáb = Lovik Károly: Álnevek. *A Hét,* 1899. december 24., 866–867, idézett rész: 866.

96 Egyetlen kivétel volt: a közönség kedves levelezője, Emma asszony kitélét nem árulták el.

97 Lásd *A Hét,* 1899. december 24., 880. (Innen-Onnan), illetve „Az Innen-Onnan !?! jele alatt épen a kegyed egyik szellemes földije: Széchy Károlyné ir. Ő az egyetlen női irónk, aki ezt a nehéz rovatot állandóan és ritka esprit-vel támogatta. Régebben **** jegy alatt is irt, de azóta a három csillagot egy más munkatársunknak engedte át." (Amélie. *Kolozsvár*) Heti posta. *A Hét,* 1899. december 24., 886. Esprit: szellem, szellemesség (fr.), a három csillag alatt Lovik Károly írt.

98 Kabos Ede: [cím nélkül]. *A Hét,* 1899. december 24., 880.

99 „Ez, polemikus rovatról lévén szó, érthető; ezzel védte szerzői inkognitóját. (…) e rovat műhelytitkairól a lap nem beszélt, s csak annyit »ismert el«, amennyi amúgy is nyilvánvaló volt mindenki előtt." Lengyel (2011): 207–208. Bár Lengyel András később hozzáteszi, hogy a huszonötödik jubileumon (*A Hét*, 1913. december 28., 870.) Wallesz Jenő „beismerte", hogy „rendszeresen dolgozott a rovatba, de – a toll és tőr-ös piktogram címbe emelésével – további két dolgot is hallgatólagosan elismer. A piktogram az ő jele, s e kiemelt helyzetű jel viselőjeként ő szólal meg a rovat nevében is. Azaz, jogosnak látszik a következtetés, ő volt a rovat irányítója. Ezt erősíti meg, hogy ő volt ez időben a lap segédszerkesztője is, azaz a tényleges napi munka irányítója. (…) Ám így is óvatosságra vall, hogy még e helyzetben sem beszélt nyíltan, tételesen." Lengyel (2011): 214.

100 Kádár Gusztáv: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 873.

101 Tömörkény István: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 867.

ával, mint Oláh Géza, más pedig a szerzői honoráriumok kérdéséről írt, mint Erdős Renée és Kupcsay Felicián.[102]

Mint már néhány esetben volt is róla szó, több írás elevenítette fel a szerkesztő alakját, személyiségét és munkamódszerét is. Ezek egyike volt Rákosi Viktor (akit Sipulusz néven is ismert és szeretett a közönség).

> „Szerettük a lapot, szerettük a szerkesztőjét és szivesen dolgoztunk neki. Igaz hogy Kiss Józsefnek lehetetlen volt nem dolgozni. Mert akire a lapjának szüksége volt, azt ő nem hagyta békén. Képes volt éjjel-nappal utána járni, csakhogy a czikket belőle kiszoritsa. Valósággal meg tudta az embert győzni, hogy A Hét-et elhanyagolni közönséges gazság s minden irójával el tudta hitetni, hogy az ország égő szomjusággal várja az ő czikkeit. Ha lapzárta előtt fel találtam menni hozzá, mindig kivasalt belőlem valamit. Természetesen mindig azzal fogadott, hogy éppen jókor jösz [!], mert neked való témáim vannak, addig izgatott, szidott, kért, mig csakugyan meg nem irtam azt, amit parancsolt.”[103]

Néhány szöveg a szerkesztői munka gyakorlati oldalát mutatta be nemegyszer kedves humorral és öniróniával, mint Sipulusz írása az önjelölt fiatal alkotókat[104] vagy Szomaházy Istváné *Közös novellánk Kiss Józseffel* címmel a szerkesztő kritikusi érzékét.[105]

A Hét presztízséről, népszerűségéről, arról, mit jelentett a lapba írni, és arról, mit jelentett maga a lap, szintén többen írtak mindkét jubileumon. Mások mellett Csáth Géza is azt fogalmazta meg, mit jelentett számára megjelenni Kiss József lapjában.

> „Sohasem fogom elfelejteni, hogy mit éreztem, amikor *A Hét*-ben először megjelentem és Kiss József megdicsérte novellámat, *A vörös Eszti*-t. Egy húszéves iró − föltéve hogy nem szerénytelen − nem képzelhet és nem kívánhat magának ennél nagyobb diadalt és becsesebb sikert. Fiatal irótársaimat, akik most kezdik, akik még csak ezután fognak megjelenni *A Hét*-nél, nem kell figyelmeztetnem rá, hogy becsüljék meg ezt a megtiszteltetést, ezt a sikert, bizonyára tudják ők is, − mint mindenki, aki ért nálunk az irt betü igazi elolvasásához − mit jelent számukra az.”[106]

Krúdy Gyula pedig azt elevenítette fel, hogy mit jelentett olvasni (és járatni) a lapot.

> „Ön kedves Józsi bácsi, talán már elfelejtette, én azonban emlékszem, hogy Nyiregyházán husz-huszonöt esztendő előtt a legmüveltebb kisasszonyok a Riszdorfer-kisasszonyok voltak, mert ők járatták A Hét-et. Akkoriban még nem volt szokás könyvet vásárolni,

---

102 Oláh Géza: [cím nélkül]. *A Hét*, 1913. december 28., 867.; Erdős Renée: Levél a Mesterhez. Uo. 852. és Kupcsay Felicián: Titokzatos csomag. Uo. 872.

103 Rákosi Viktor: Epizód. *A Hét,* 1913. december 28., 860.

104 Sipulusz [Rákosi Viktor]: »Aspázia kincse«. *A Hét,* 1899. december 24., 868−869.

105 Szomaházy István: Közös novellánk Kiss Józseffel. *A Hét,* 1913. december 28., 853−854.

106 Csáth Géza: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 868.

> a hirlapok pedig kézről-kézre jártak. A Riszdorfer-kisasszonyok Hét-je bebarangolta az egész várost, a tavalyi számokat épp oly rajongva olvastuk, mint a legfrissebbet."[107]

A két kiemelt alkalommal a közönség néhány kevéssé ismert munkatárssal is „találkozhatott". 1899-ben a háromszögjel mögé rejtőző szerző (Kóbor Tamás) már rövid írása címével kifejezte, hogy a bemutatandó személy a háttérből segíti a lap munkáját. *A csöndes munkatárs* című rövid szöveg az Athenaeum vezérigazgatóját mutatta be, akinek „[a]z irását nem láttuk szerkesztőségünk asztalán, mégis minden Hetünk, amit az olvasóink kilencz esztendő óta láttak, tőle való",[108] és akiről portrét is közöltek az ünnepi számban. Míg Emich Gusztávot a tizedik évfordulón megismerhették az olvasók, *A Hét* kiadói igazgatójának erre további másfél évtizedet kellett várnia, ekkor jelent meg Kosztolányi Dezső cikke Hajdu Sándorról. Az ünnepi számban az ő arcvonásait is megismerhette a közönség.

> „A névjegyén az áll, hogy »A Hét« kiadóhivatali igazgatója. Aki azonban ismerős nálunk, az érzi, hogy a definiczió gyatra. Mert ő nemcsak kiadóhivatali igazgató. A sors nem igen adott neki czimeket s rendjeleket, de most egy belső házi ünnep alkalmával el lehet árulnunk, hogy a munka határtalan hatáskörrel és jogokkal ruházta fel. Kezeli a pénzt, átveszi és behajtja a kéziratokat, telefonon szigoru intéseket küld a lustatollu iróknak, hirdetőkkel tárgyal, a czimszalagokat ünnepi csokorba köti, a kánikula legizzóbb hónapjaiban pár óráig helyettese a segédszerkesztő helyettesének, és mind e bokros teendői mellett arra is ideje marad, hogy érdeklődjék a munkatársak egészségi állapota iránt s a kis kifutófiut elküldje ásványvizért és paprikáért. Patriárkális régi kötésü mindenes, direktor és betegápoló, szárnysegéd és vezérkari főnök, az irodalom öreg honvédje. Nemcsak azt tudja, mit főznek az irodalomban, de azt is, mit főznek délben Kiss József konyháján."[109]

A visszaemlékezések és írások között sok érinti nemcsak a lapot, hanem a szerkesztőt is, és a közönség – noha arcképről már jól ismerhette Kiss Józsefet – néhány személyes apróságot is megtudhatott róla. Mangold Béla Kolos, mint már volt róla szó, Kiss József megjelenéséről és öltözködéséről írt, ő maga pedig személyes környezetébe engedte bepillantani az olvasókat, amikor az otthonát és az alkotás helyét, a dolgozószobáját is megmutatta.

7. „Édességek"

Egy jubileumi számban az ünnepelt áll a középpontban, *A Hét* esetében azonban a lappal együtt a szerkesztőt is ünnepelték a munkatársak, tisztelők.

Bár a beérkezett szövegek egy része megfelel a lap megszokott tartalmának, hiszen eredeti vers, műfordítás, tárca vagy éppen krónika, kritika, ismertetés és Innen-Onnan,

---

107 Krúdy Gyula: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 865.

108 Δ [Kóbor Tamás]: A csöndes munkatárs. *A Hét,* 1899. december 24., 880.

109 K. D. [Kosztolányi Dezső]: Hajdu úr. *A Hét,* 1913. december 28., 847–848. (Krónika II.), idézett rész: 847. Lásd még Lengyel (2012).

mellettük számos rövid üzenet, vers, rigmus köszönti a lapot és Kiss Józsefet (amelyek egy része éppúgy helyet kaphat a „műhelytitkok”, mint a köszöntések között).

Jókai levélben fordult a szerkesztőhöz, és a feleségét köszönte neki (aki, mások mellett, az ő költeményeit szavalta neki, s eközben szeretett bele), Mikszáth Kálmán, szintén személyes megszólítással, a lap indulásáról, újszerűségéről és igazságáról írt.

> „Annál jobban meglepett »A Hét«, mikor megindult s láttam az első számaiból, hogy ez olyan embereknek van szerkesztve, aminők majd ezután lesznek, ha lesznek. (…) én most csak a laphoz gratulálok, kijelentve, hogy két dolgot még most is csodának tartok. Az egyik az, hogy a lap él – sőt virágzik. A másik az, hogy a fejedet be nem törték tiz évi igazmondásért – sőt frisebb [!] mint valaha volt.”[110]
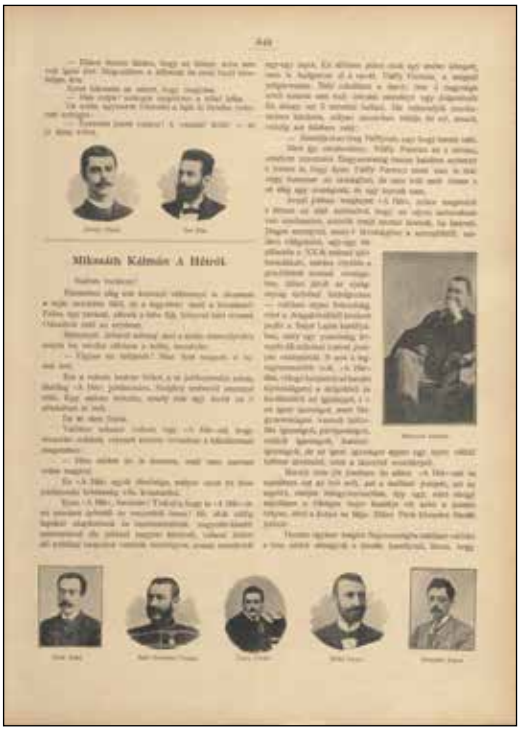
Mikszáth Kálmán A Hétről.

Egy oldal a jubileumi számból (A Hét, 1899. december 24., 849.)

Végül érdemes néhány komolyabb és könnyedebb hangvételű alkalmi verset említeni. Míg az előbbire Balla Ignác, Lányi Sarolta és Szalay Fruzina lehet jó példa (a teljesség igénye nélkül), az utóbbira többek között Ábrányi Emil, aki mindkét jubileumra küldött verset, s a második alkalommal nemcsak a huszonöt éves évfordulóra, hanem a szerkesztő az évben ünnepelt hetvenedik születésnapjára is utalt.

110 Mikszáth Kálmán A Hétről. *A Hét,* 1899. december 24., 849–850.

„A hét mindig szerencsés szám vala.
Itt is bevált a régi kabala.
Sőt itt még jobban, mert megnőtt a szám:
A Hétből — tiz lett, drága Józsikám!

Tiz év! S milyen tiz esztendő, fiam!
No rászolgáltál, hogy mindannyian,
kik láttuk »jönni s nőni« a lapot.
Kiss ur előtt emeljünk kalapot. (…)

Most, hogy beállt a Nagy Hét: ünneped,
Redaktorom: mit óhajtsak neked?
Hétszáz esztendő, hétszer véve, sok!
Ennyit talán mégsem kívánhatok.

Szerényebb szájjal azt kivánom én
A tiz éves Hét kedves ünnepén:
Száz évig éljünk friss, vig életet,
Te szerkeszd s én olvassam a Hetet!”[111]

A negyedszázados ünnepen pedig így fogalmazott:

„Az idő hatalmas szerző,
És nagy szorzó! Tégedet
Tizszer hétté szaporított
S huszonötté A Hetet.”[112]

S végül – bár még többeket lehetne idézni – álljon itt Martos Ferenc *Arczkép* című verse, amely egyszerre idézi meg a költőt és a szerkesztőt.

„Egy törpe mester az én mesterem.
(A nevét ideirni nem merem.)
Ö azt tanitja, hogy mind hitvány,
Aki tanitvány.

Szobájában van egy nagy kerevet,
Azon elnyulva olvas verseket.
Hite szerint: bölcsebb heverni,
Mint verset irni.

Szava maró gúny, pillantása él,
Vesét, velőt keresztülfur, metél.

111 Ábrányi Emil: A Hét jubileumára. Kiss Józsefnek. *A Hét,* 1899. december 24., 855.
112 Ábrányi Emil: Egy marék babér. Kiss Józsefnek. *A Hét,* 1913. december 28., 833.

Fanyarul néz minden papirra,
Mely be van irva.

De im egy sornál gyorsan talpra kel.
Ismétli. Már nem olvas, énekel.
Zsoltár zenéje zug ily mélyen
Ünnepnap-éjen…

Orczája pirban ég, szeme lobog…
Magad se hinnéd, hogy egy sor az ok.
Pedig, ha pár szó az egész is,
De az: poézis.”[113]

Az ünnepi és alkalmi költemények mellett sokan rövid üzenetet küldtek, személyes élményt, emléket elevenítettek fel hosszabban vagy rövidebben. Többen írtak a költői halhatatlanságról, mint Molnár Ferenc és Wlassics Tibor, mások – a már említett Biró Lajoshoz vagy Csáth Gézához hasonlóan – azt fogalmazták meg, hogy mit jelentett nekik *A Hét*ben megjelenni, és mit jelentett a szerkesztő érdeklődése. Megint mások Kiss József iránti tiszteletüket, szeretetüket, sőt, hódolatukat fejezték ki egy-egy köszöntésben.[114] Az eddig nem említett köszöntők és emlékezők ábécérendben (a névsor nem teljes, mert többen vannak, akikről a korábbiakban akár az eredeti művek, akár a „műhelytitkok”, akár a köszöntések kapcsán már volt vagy még lesz szó): Abonyi Árpád, Antal Sándor, Bársony István, Béla Henrik, Bródy Miksa, Braun Sándor, Farkas Pál, Kálnoki Izidor, Kuthy Sándor, Lázár Miklós, Mezei Ernő, P. Fuchs Margit, Podmaniczky Frigyes, Porzó (Ágai Adolf), Rákosi Jenő, Reményi József, Sas Ede, Szabó Endre, Szatmári Mór, Szécsi Ferenc, Szép Ernő, Szomory Dezső, Szűry Dénes, Telekes Béla, Tóth Béla (Jaákh), Tóth László, Willheim Oszkár. S hogy a kedves csipkelődésre is legyen példa, érdemes Fodor Gyula üzenetét idézni:

> „Négy év óta irom A Hét zenei rovatát és mindég azon vagyok, hogy A Hét szerkesztőjét beavassam a zenemüvészet titkaiba. A Hét szerkesztőjének azonban nincs érzéke csak a nyelv muzsikája és ritmusa iránt. De még nem mondtam le arról a reményről, hogy végül is A Hét szerkesztőjét muzikálissá tegyem.”[115]

Végül álljon itt azoknak a neve, akik csak arcképet küldtek:[116] Aczél Endre, Feleki Sándor, Feleky Géza, Floresztán (Décsi Imre), Gopcsa László, Gozsdu Elek, Groó István, Jean Preux (Sztrakoniczky Károly), Kemechey Jenő, Kern Aurél, Kiss Sándor, Kún József (Hetes), Lengyel Ernő, Miklós Jenő, Molnár Jenő, Murai Károly, Neugebauer László, Oláh Gábor,

113 Martos Ferenc: Arczkép. *A Hét,* 1899. december 24., 855.

114 Utóbbiak között említhető ifjabb Wlassich Gyula, aki ugyan nem prózában, hanem költeményben fejezte ki aggodalmát és szeretetét, amiről már a vers címe is árulkodik: *Kiss Józsefhez. Mikor hire járt, hogy nagybeteg*.

115 Fodor Gyula: [cím nélkül]. *A Hét,* 1913. december 28., 872. A zene a másfél évtizeddel korábbi jubileumról sem hiányzott, hiszen akkor Fejér Jenő küldött kottát az ünnepre. Fejér Jenő: A Hétnek. *A Hét,* 1899. december 24., 865.

116 Természetesen olyan szerző is van, aki csak szöveget adott, arcképet nem.

Papp Dániel, Sajó Sándor, Strausz Adolf, Szász Gerő, Thury Zoltán, Vajthó László, Varsányi Gyula, Vértesi Arnold, Zboray Aladár, valamint a költő-szerkesztő fia, a fényképeivel ismertté vált Kiss Ottó.

8. „Ma én ülök az asztalfőn”[117] – ünnep és számvetés

Bár a szerkesztő a huszonötödik évforduló beköszöntőjét kezdte a fenti sorral, a tizedik jubileumon is az övé volt a főhely, mint ahogy szerkesztőként a lap összes számát az ő neve fémjelezte. A jeles évfordulók nagyszerű lehetőséget nyújtottak a közönség érdeklődésének felkeltésére és fenntartására, valamint a szerzők és a szerkesztő számára (ön)reklámra és ünneplésre, de emellett számvetésre is késztettek. A köszöntések mellett az elmúlt időszakot és a lap egészét illető áttekintések is születtek, természetesen mindenekelőtt a szerkesztő és legközelebbi (fő)munkatársa(i) tollából.

Míg a tizedik évfordulón Kiss József még leendő írókról és közönségről írt, másfél évtizeddel később már többen is arra emlékeztek, hogy hányan indultak el *A Hét*ből, illetve hogy a lap megjelenésével feltűnt új hang és új törekvések hogyan hatották át az irodalom egészét.

> „Most tiz éve fohászkodtam neki annak a vállalkozásnak, hogy heti lapot alapitok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan irókkal, akik még csak lesznek. A hetilapra ugyan nem volt szüksége senkinek, de szükségem volt rá nekem. (…) Voltaképpen nem is a publikumnak csináltuk, hanem magunknak, iró kollegáinknak, a skribleréknek, az Otthonnak. (…) A hirlapíró a nagyközönségnek dolgozik, az iró annak, a ki legjobban megérti. És az irodalom megértett bennünket. Irott nyomok tanuskodnak mellette, hogy az eszméket, melyeket felvetettünk, tovább szőtte, a formákat, melyeket kieszeltünk, tovább cultiválta. Sohase kivántuk, hogy ezt mások elismerjék. De tudnunk jól esett.”[118]

Bár az első ünnepen a szerkesztő úgy fogalmazott, hogy nem várt elismerést, másfél évtizeddel későbbi rövid számvetésében öntudatosan fogalmazta meg az elmúlt huszonöt esztendő eredményeit. Az évek, évtizedek azonban változásokat is hoznak. Amint a volt főmunkatárs, Kóbor Tamás visszatekintésében megfogalmazta:

> „Uj embereknek kell jönniök, hogy a régi munka folytatódjék s mindig a régi mesternek kell helyén lennie, hogy az uj emberek uj hangokat, uj formákat és uj gondolatokat hozhassanak. Ujabb lapok vannak, fiatalabbak nincsenek. A huszonötesztendős *A Hét* nem öregebb, mint egy huszonötesztendős fiatalember, aki irásmesterségre adta magát. (…) Mint valami szellemi szürőn, az uj magyar irodalom *A Hét*-en keresztül áramlott és desztillálódott. Az irodalma is, az életfelfogása is, a tudományossága is.”[119]

---

117 Kiss József: Conférence *A Hét,* 1913. december 28., 829–830. (Krónika), idézett rész: 829.

118 Kiss József: Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről. *A Hét*, 1899. december 24., 845–846, idézett rész: 845.

119 Kóbor Tamás: Huszonöt év. *A Hét*, 1913. december 28., 830–831, idézett rész 830.

Befejezésül és összefoglalásként pedig érdemes teljes egészében idézni Dutka Ákos köszöntő sorait a negyedszázados jubileumi számból:

> „Az egész eleven magyar irodalom nemes és hóditóan fiatal nagy családjának az ünnepe *A Hét* jubileuma. Mintha az apánk teritett asztalához hivnának, ugy érzem, valamennyien ugy sorakozunk a Kiss József hajlékába, hogy az ifju energiától duzzadó szent Öreg életének nagy és magasztos eredményét: A Hét gárdáját ott láthassa maga körül ezen a napon. Valamennyiünknek apja, ideálja, sokszor szigoru birája, ideális mestere volt. Az ő szava s az ő ujságja a mérték ma is, melyen valamennyien megmérettünk, s ő elmondhatja, hogy az ő mértékén gazdag kincseket mért le a magyar irodalom kincsesházába. A gárda megnőtt s Európa visszhangozza dicsőségét, de a legnagyobb öröm mégis hazajönni A Hét-hez és Kiss Józseffel ünnepelni a 25 év alatt európaivá nőtt magyar irodalmat.”[120]

Források és irodalom

Kézirattárak

PIM Kt. = MNMKK Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár
OSZK Kt. = MNMKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Periodikák

A Hét, Aradi Közlöny, Az Ujság, Borsszem Jankó, Budapesti Hirlap, Budapesti Napló, Kakas Márton, Nyugat, Pécsi Napló, Pesti Napló, Uj Idők

Online adatbázisok

névpont.hu

Feldolgozások, lexikonok

András (1978) = András Edit: *A Hét* képzőművészeti kritikája 1890 és 1914 között. *Ars Hungarica,* 1978/2. 205–243.

B. (1913) = B. [Vikár Béla]: A kinetophon feltalálása. In: Gönczy József, a Kinetofon Vállalat igazgatója (összeáll.): *Edison Kinetophon. Beszélő mozi*. [Budapest], [Rovó Nyomda], [1913]. 6–10.

Bozzay (1931) = Bozzay Margit (szerk.): *Magyar asszonyok lexikona*. Budapest, Dr. Dajkovich Sándor, a Magyar Asszonyok Lexikona kiadója, Stephaneum Ny., 1931.

120 Dutka Ákos: [cím nélkül]. *A Hét*, 1913. december 28., 866.

Dede (2007) = Dede Franciska: Férfiak szoknyában. Emma asszony (Ignotus) levelei és Horkayné (Herczeg Ferenc) beszélgetései A Hétben és az Új Időkben. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2007. 285–311.

Dede (2010) = Dede Franciska: *Tartsd jól a Bestiát! Egy századfordulós „blog" története. Emma asszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve*. Budapest, Kortárs–OSZK, 2010.

Dede (2018) = Dede Franciska: A Hét kerekasztala. Gondolatok a szerkesztőről, a szerzőkről és a lapról a tízéves jubileumi szám kapcsán. In: Bíró Annamária − Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3.* Budapest–Nagyvárad, Partium−Reciti, 2018. 151−184.

Dede (2023a): Dede Franciska, „...miniszter, diplomata, fűzfapoéta, táncosné...". A Hét címlapképei (1889–1914). In: Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti mozaikok 2022*. [Budapest], Médiatudományi Intézet, 2023. 89−138.

Dede (2023b): Dede Franciska: Magyar írók otthonukban. Az Uj Idők sorozata 1903−1913. *Magyar Művészet. A Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata,* 2023/6. 34−45.

Fábri (2004) = Fábri Anna: Eszmesúrlódások. *Budapesti Negyed,* 2004/4. 5–38.

Fényes (1934) = Fényes Adolf: Kiss József és a piktura. In: *Kiss József és kerek asztala*. Budapest, Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934. 229−231.

Gábor (1996) = Gábor Zsuzsa: Illusztrációk Kiss József Költeményeinek 1897-es díszkiadásához. In: Nagy Ildikó (szerk.): *Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából*. [Budapest], Magyar Nemzeti Galéria, [1996]. 141−151.

Galambos (1954) = Galambos Ferenc (összeállította): *„A Hét" írói és irásai 1889−1924. I–II.* [Budapest, OSZK], 1954.

G. J. (1913) = G. J. [Gönczy József]: Thomas A. Edison. In: Gönczy József, a Kinetofon Vállalat igazgatója (összeáll.): *Edison Kinetophon. Beszélő mozi*. [Budapest], [Rovó Nyomda], [1913]. 4−5.

Gulyás (1956): Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest, Akadémiai, 1956.

Gulyás Pál (1992, 1993) = Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái Új sorozat* X, XIII. S.a.r. Viczián János. Budapest, Argumentum – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1992, 1993.

Ignotus (1934) = Ignotus: Kiss József és kerekasztala. In: *Kiss József és kerek asztala*. Budapest, Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934. 125−131.

Kenyeres = Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar* életrajzi *lexikon 1990−1990*. Javított, átdolgozott kiadás. mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html

Kosztolánczy (2009) = Kosztolánczy Tibor: *A fiatal Osvát Ernő*. Budapest, Universitas Kiadó, 2009.

Kosztolányi (1977) = Kosztolányi Dezső: Bartóky József. In: Uő: *Egy ég alatt*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 70−72.

Kosztolányi (2010) = Kosztolányi Dezső: *Innen-Onnan. Írások A Hétből 1908–1916*. (Közread): Lengyel András. Budapest, Nap, 2010.
Kovalovszky (1987) = Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endréről III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete (Új Magyar Múzeum 12.), 1987.

L. Baji (2001) = L. Baji Etelka: *Strelisky. Egy fényképészdinasztia száz éve*. [Kecskemét], Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.
Lengyel (2011) = Lengyel András: A Hét „Toll és tőr” rovatáról (1908–1913). *Magyar Könyvszemle,* 2011/2. 206–221.
Lengyel (2012) = Lengyel András: A Hét kiadóhivatali igazgatójáról. *Magyar Könyvszemle,* 2012/1. 74–92.
Lengyel (2014) = Lengyel András: Egy-két adat Ignotus Hugó „magántörténetéhez”. *Kalligram,* 2014/december. 81–93.

Mészáros (2013) = Mészáros Zsolt: Szalonkabát és fűző találkozása a sminkasztalon, avagy a férfiasság vizuális megalkotottsága a 19. század végén. *TNTeF,* 2013/1. 5–24. ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33679/32751

Péter (2002) = Péter László: Babits „legjobb szegedi barátja” Kún József emlékezete. *Kortárs*, 2002/2–3. 132–143.

Scheiber– Zsoldos (1972) = Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: *Ó mért oly későn. Levelek Kiss József életrajzához.* Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása, 1972.
Schreiter (2014) = Schreiter Lászlóné Kövesdi Zsuzsánna: *Kóbor Tamás rendhagyó monográfiája*. Budapest, [a szerző kiadása], 2014.
Schreiter (2021) = Schreiter Lászlóné Kövesdi Zsuzsánna: *Kóbor Tamás avagy Bermann a zsidó*. Budapest, [a szerző kiadása], 2021.
Szinnyei (1891–1914) = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest, Hornyánszky, 1891–1914. (online változat)

Vitályos (1998) = *Ady Endre levelezése I.*, s.a.r., jegyz. Vitályos László. Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1998.

Zádor– Genthon (1966) = Zádor Anna – Genthon István (főszerk.): *Művészeti lexikon II. kötet F–K.* Budapest, Akadémiai, 1966.

A képek az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből valók.

A Turisták Lapja hon- és népismereti tevékenysége 1889 és 1920 között

Landgraf Ildikó*

A 19. században önálló diszciplínává váló, Európa-szerte ekkor intézményesülő néprajztudomány és a turizmus, a modern kor utazáskultúrája voltaképpen egy tőről fakadtak – mutatott rá Konrad Köstlin, a jeles német etnográfus –, mindkettő ugyanazon társadalmi változások szülötte, egymással szimbiózisban fejlődtek, s lényegében ma is ugyanazon a terepen mozognak.[1] Ahogyan a turizmus bírálja és ellensúlyozza a modern hétköznapok elidegenedettségének érzését, ugyanúgy az etnográfia is szemben áll az elidegenedéssel, az eltömegesedéssel. A 19. század végén Jankó János néprajztudós a városiak testi, lelki szükségleteként értelmezte a turistáskodást, ami „(…) nem csupán passzió, alapja nem az élvezet és szórakozás keresése, hanem a testi erők gyakorlása mellett a szellem pihenése, üdülése, és egy oly szükség, mint aminő az evés, az ivás".[2]

A néprajztudomány azáltal, hogy a tudományszak megszületésétől fogva igyekezett felhívni a figyelmet a premodern jelenségek eltűnőben lévő nyomaira és értékeire, a modern polgári társadalom egyfajta stratégiai eszközeként is értelmezhető, azáltal, hogy a modernitás elszemélytelenedő, globalizálódó világát igyekezett elviselhetővé tenni. A turizmus és a néprajztudomány közös gyökere az utazás fogalmának és jelenségének modern átalakulásában fedezhető fel. Herrmann Antal, a magyar etnográfiai kutatások korai történetének kiemelkedő alakja, az 1889-ben megalakuló Magyar Néprajzi Társaság egyik alapító tagja így fogalmazott: „Az etnografia tejtestvére a turisztikának".[3]

A 19. században először az elit, majd a társadalom egyre szélesedő körének utazási lehetősége, igénye, motivációja alakult át. A helyváltoztatás újfajta szokásainak megjelenése összefüggött az utazás demokratizálódásával. Jog és lehetőség volt arra, hogy az emberek útra keljenek az élményszerzés szándékával, ami a turista fő motivációja. A mobilitás – amely korábban sokak számára nem terjedt a közvetlen lakókörnyezet határain túlra – jogi feltételeinek átalakulása mellett megteremtődött az anyagi lehetőség is az utazás költségeinek fedezésére. Ez nemcsak azt jelentette, hogy megteremtették a túrázás pénzügyi hátterét, hanem azt is, hogy immár rendelkeztek szabadon hasznosítható idővel, elvált egymástól a munkaidő és a szabadidő, és az utóbbit többek között utazásra lehetett fordítani. Egyre többen

* Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. E-mail: landgraf.ildiko@abtk.hu

1 Köstlin (1994): 18.

2 Jankó (1891): 1975.

3 Herrmann (1911): 68.

éreztek magukban kedvet, hogy útra keljenek. Divattá vált más tájakat megismerni. A technikai találmányoknak alapvető szerepe volt az utazás méreteinek növekedésében, e tekintetben a vasúthálózat kiépülése alapvető jelentőségű volt. A turizmus történetének első időszakában elsősorban az arisztokrácia, a társadalmi elit turistáskodott, ez az *oligoturizmus* korszaka. Ebben az időben alakultak ki a később is népszerű turistahelyek, ekkor jelentek meg az első útikönyvek. A második korszak az 1880 és 1930 közti idők, az *„Aranykor" turizmusa*, és az 1930-as évektől számítják a tömegturizmus időszakát.[4]

A *tourism* szó 'travel for pleasure' jelentéssel 1811 óta ismert,[5] a magunk örömére szolgáló utazás nagyon különböző motivációjú és tartalmú utakat jelenthetett: kalandok keresését, más országok, kultúrák megismerését, fürdők felkeresését.[6] Magyarországon a 19. század közepén terjed el a fogalom. A Pákh Albert által szerkesztett *Ujabb kori ismeretek tára* az utazás korábban szokásos, konkrét célkitűzéseitől függetlenül útnak induló, szemlélődő, megfigyelő úton járót nevezte összefoglalóan turistának, pontosabban *turistá*nak.[7]

Orvar Löfgren figyelmeztetett, hogy helytelen „a turizmusról", „a turistáról" mint állandó, változatlan kategóriáról beszélni. Egészen mást jelentett a 19. század végén utazónak, turistának lenni, mint később, a 20. században.[8] Bausinger a turizmust a határok időleges megszűntének kulturális, érzelmi állapotaként értelmezte.[9] A turistákat, miként az első antropológusokat, a „primitív", az „egzotikus," az „autentikus" utáni vágyuk vezette elsősorban. A népi kultúrában lejátszódó változások nemcsak a földrajzi távlatok kiszélesedésével, a mobilitás jelentős mértékű megnövekedésével függtek össze, hanem az egyedi, a különleges, az újszerű, az egzotikum iránti érdeklődés fokozódásával.[10] A kikapcsolódó-szemlélődő utazás vezetett többek között a különböző földrajzi térségeknek mint kulturális régióknak a felfedezéséhez.[11] A turizmus szervezetté válása felgyorsította a természettel kapcsolatos tudás gazdagodását, szakszerűbbé válását, ugyanakkor serkentette bizonyos képek, sztereotípiák megjelenését egyes tájakkal kapcsolatban.[12]

A turizmus jelentőségét azzal kapcsolatban szintén hangsúlyozták a szerzők, hogy az utazások, kirándulások alkalmat teremtettek arra is, hogy a különböző társadalmi rétegek képviselői találkozzanak.

---

4 Vö. Glózik (2011): 58.

5 Vö. 'tour' Online Etymology Dictionary, www.etymonline.com/search?q=tour

6 Vö. Lengyel (2002): 10.

7 „Igy neveztetik az ujabbkori irodalomban egy különös osztálya az utazóknak 's utleiróknak. A' név 's fogalom angol eredetű; az angoloknál ugyan is már régen a' jól nevelt emberek kellékei közé tartozik »megtenni a' nagy *tourt* Európán keresztül«. A' tulajdonképeni *tourista* az által különbözik a' többi utazóktól, hogy utjával semmi határozott p. o. tudományos czélt nem köt össze, hanem csak utazik, hogy utazhassék 's azután utját leirja. Szükséges, hogy szokásaiban, viseletében 's nézeteiben finom világmüveltséggel birjon, azonkivül pedig előadásában lehetőleg korlátlan subjectivitást tanusitson. Minélfogva egészen a' tourista személyiségétől függ utleírásának érdekessége vagy tanulságos oldala. Átalában véve a' touristák utleírásai csak a' könnyű mulattató olvasmányokhoz számitandók, miután azokban a' tárgyakba való mélyebb behatás rendesen hiányzik." Pákh (1855): 368.

8 Löfgren (1994): 102–125.

9 Bausinger (1991): 343–353.

10 Bausinger (1995): 72.

11 A turizmus tájformáló és értelmező hatásával foglalkozó néprajzi, antropológiai irodalom rendkívül gazdag. A tér szerepe a turizmusban témakör magyar nyelvű összefoglalása: Szijártó (2003).

12 Vö. Szabó (2008): 105.

> „Az egymással gyakran érintkező, egymás tüzhelyeinél időnkint a kölcsönös megelégedés boldogitó perczeit élvező társadalmi rétegek és népfajok közeledése, összesimulása a legádázabb politikai izgatás közepette is matematikai bizonyossággal bekövetkezik, s még ha egymás nyelvét nem értjük is meg: összefüzi sziveinket, egygyé forrasztja érzelmeinket a szülőföld szépségeinek lelkesitő szemlélete, a közös mult szenvedéseinek tudata…"[13]

A magyar turizmus intézményi háttere, mozgalommá alakulása a MagyarországiKárpát-egyesület 1873-as megalakulásához kapcsolható. Az alapítók célkitűzése az alpinizmus népszerűsítése, a Kárpátok, főként a Magas-Tátra megismerése és megismertetése volt. Igyekeztek minél szélesebb kör számára elérhetővé tenni a magashegyi túrázást. Olyan gyakorlati feladatokat is kijelöltek, mint pl. túraútvonalak kialakítása, menedékházak és egyéb turistalétesítmények építése vagy az erdősítés. Ugyanakkor a Magyarországi Kárpát-egyesület keretében – hasonlóan a később alakuló turistaszervezetekhez – a tagok fontos irodalmi munkásságot is kifejtettek, útleírásokat jelentettek meg, turisztikai lapokat indítottak, amelyekben nemcsak a különböző vidékek földrajzi, néprajzi bemutatását adták, hanem hangsúlyozták és ösztönözték a térbeli tájékozódás fontosságát, ahogy az erőnlét fokozását, a fizikai állóképesség növelését is.

Nem véletlen, hogy az 1873-as nagy gazdasági válságot[14] követően erősödött fel a magyarországi turisztikai mozgalom, alakultak meg sorra a turistaegyesületek, amelyekben erős protekcionista szemlélet érvényesült. A mozgalom központi feladatának tekintette, hogy a külföldi látványosságokon túl elsősorban a magyarországi természeti szépségekkel ismertessék meg a magyar turistákat, és fellendítsék a magyarországi turizmus forgalmát.[15]

A Magyarországi Kárpát-egyesület 250 tagot számlált az alapításakor, de a hazai turizmus népszerűségének gyors felfutatását mutatja, hogy pár év alatt elérték a nyolcezres taglétszámot.[16] A csatlakozók számának emelkedésével párhuzamosan újabb és újabb osztályok alakultak az Egyesületen belül, egyes vidékek saját fiókegyesületet alapítottak. 1888-ban Eötvös Loránd elnökletével létrehozták a Budapesti Osztályt. A Magyarországi Kárpát-egyesület Budapesti Osztályának 1889-ben 736 fővárosi, 158 vidéki tagja volt, 859 férfi és 35 nő.[17] Az alelnökök Lóczy Lajos és Téry Ödön, a titkár Thirring Gusztáv voltak.

---

13 Téglás (1892): 4. Részlet az Erdélyrészi fürdőügyi folyóirat beköszöntő programjából. Elhangzott a marosvásárhelyi fürdőügyi kongresszuson 1891. október 3-án.

14 Kövér (1986).

15 Vö. Hanusz (1891): 154.

16 Polgárdy (1941): 204–221.

17 A Magyarországi Kárpát-egyesület Budapesti Osztályának tagjai az 1889. évben. *Turisták Lapja*, 1889. I. 6. 289–304. A női alapító tagok egy része férjével együtt lépett be az egyesületbe. Pl. Dumtsa Jenőné Szentendréről polgármester férjével együtt, vagy az ugyancsak szentendrei Fekete Mórné járásorvos házastársával. A belépők között több tanítóképzői tanárnő és tanítónő neve szerepel. Pl. Polereczky Jolán, tanítónő; Radnay Bella, tanítónő; Thuránszky Irén, tanítónő; Tocsek Helén, tanítónő; Zirzen Janka, az áll. felső tanítóképző igazgatója; Zöllner Erzsi, tanítónő. A 19. század második felében a nők tanulási lehetőségei kiszélesedtek, a század végén bizonyos egyetemi szakok is elérhetőek voltak már a számukra. A nők értelmiségivé válását leginkább a pedagógusi pálya tette lehetővé. A 19. századra a nőegyleti tevékenység és a nők oktatásának kiszélesedésével megváltozott, hogy milyen társadalmi szerepeket tölthettek be a nők, hogy milyen szerepelvárások fogalmazódtak meg velük kapcsolatban. Lehetségessé vált, hogy egy nő saját jogán, házastárstól függetlenül tagja legyen egy tudományos társaságnak vagy turistaegyletnek. Vö. Landgraf (2019): 553–568.

Útnak indították az első turisztikai lapot *Turisták Lapja* címmel, ami 1889-től 1944-ig folyamatosan megjelent, tartalmát és megjelenését tekintve is igényes kiadvány volt. (1. kép) Az induláskor Téry Ödön és Thirring Gusztáv voltak a szerkesztői. A lap alcímében: „Folyóirat a turistaság és honismeret terjesztésére", már szerepelt a honismeret szó. A Budapesti Osztály vezetősége a következő feladatokat tűzte ki: „Hármas czél az, a mi szemünk előtt lebegett: első sorban a turistaság s a természet szépségei iránti hajlam fejlesztése és terjesztése, azután az ország természeti szépségekben gazdag vidékeinek megismertetése, végül a turisták s idegenek forgalmának fejlesztése".[18]

A Magyarországi Kárpát-egyesület Budapesti Osztályának jelentősége, tagsága pár év alatt nagy tempóban nőtt, a fővárosban koncentrálódó szellemi elit, az ország jeles, ismert tudósai többnyire ehhez az osztályhoz csatlakoztak. A Budapesti Osztály vezetése szerette volna az egyesület székhelyét Budapestre áthelyezni, de ez konfliktushoz vezetett a Magyarországi Kárpát-egyesület különböző osztályai között, ami végül szervezeti szakadáshoz vezetett. A Budapesti Osztály 1892-től önálló szervezetként, Magyar Turista-Egyesület néven folytatta a tevékenységét. Programja alapvetően nem változott: országszerte a turistaság fejlesztése és terjesztése volt a lényege, és az MTE sajtóorgánuma a *Turisták Lapja* maradt.[19]

A magyar turistamozgalom megindulásával egyidőben fogalmazódott meg az igény a legfontosabb egyesületi programok, események dokumentálására. Amíg nem születtek meg a turisztikai lapok, mint pl. a *Turisták Lapja*, a *Turista Közlöny*, az *Erdély*, az *Erdély Népei*, addig más sajtótermékek, különösen a képes családi lapok – mint például a *Vasárnapi Ujság* – közöltek időről időre turista témájú írásokat, adtak ötleteket kirándulásokhoz és utazásokhoz, illetve igyekeztek kedvet csinálni egy-egy tájegység, népcsoport megismeréséhez.

A Magyar Turista-Egyesületnek (MTE) már volt külön Sajtó Bizottsága is, amelynek feladata és célkitűzése a turizmus népszerűsítése, az MTE eszméinek terjesztése volt a különböző lapokban.

A Turisták Lapja indulásától kezdve igyekezett rámutatni a turizmus gazdasági, egészségügyi, az edzettségre vonatkozó előnyeire. Ugyanakkor törekedett arra is, hogy a kirándulók által kevésbé felfedezett, de megismerésre méltó tájakat reflektorfénybe hozza, népszerűsítse az olvasók körében. A lap szerkesztői már a nyitószámban megfogalmazták, hogy kiemelt törekvésük, hogy egy vidék népi kultúráját is megismerjék a kirándulni és utazni szeretők:

> „Tapasztalatból tudva azt is, hogy a turisták, kirándulásaik alkalmával, igen gyakran közvetetlen érintkezésbe jutnak a néppel, s így módjukban áll az egyes vidékeken elterjedt meséket, mondákat, babonákat, népszokásokat, használatban levő népies kifejezéseket és elnevezéseket, példabeszédeket stb. könnyű szerrel összegyűjteni, szívesen megnyitjuk lapunk hasábjait az ily feljegyzések és megfigyelések számára is."[20]

---

18 Thirring (1890): 38.

19 A Budapesti Osztály különválásához és a Magyar Turista-Egyesület megalakulásához: A szerkesztők: Tisztelt olvasóinkhoz!, valamint A turistaság hódításai. *Turisták Lapja,* 1892. IV. 1., 1–5.

20 A szerkesztők: Tisztelt Olvasóinkhoz. *Turisták Lapja,* 1889. I. 1., 2–3.

Az 1889-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság történetének különösen az első időszakában – 1889 és 1920 között – a társaság és a hazai turisztikai mozgalom egymásra hatása rendkívül erőteljes volt. A turisztikai lapok ösztönöztek a népi kultúra tárgyainak, jelenségeinek a megfigyelésére, sőt gyűjtésére, a néprajztudomány szakfolyóirata, az *Ethnographia* hírt adott a turisztikai egyesületek fontos eseményeiről, éves rendezvényeiről,[21] vagy például a *Turisták Lapjá*nak megjelenéséről.[22] A *Turisták Lapjá*ban pedig írtak a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásáról.[23] A néprajzi kutatás számára egyaránt érdekes, hogy a turistáknak mit és hogyan mutatnak meg a helybeliek saját kultúrájukból, milyen tárgyakat készítenek eladásra a hozzájuk látogatóknak, a helyi kézműves hagyományok miként alkalmazkodnak a vásárlói igényekhez, másrészt az etnográfiának fontos forráscsoportot jelentenek a turisták által készített feljegyzések, képek, rajzok, fotók.

Az etnográfiai kutatások és a turizmus összefonódásának jó példája Herrmann Antal[24] tevékenysége és szerepvállalása mindkét területen. A kiváló néprajztudós alapvető szerepet játszott a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásában, fáradhatatlan szervezője volt a magyarországi etnográfusok társasági életének, amelyért kész volt anyagi áldozatokat is hozni,[25] ugyanakkor ott volt a különböző turistaegyesületek megalakulásánál is, gyakran publikált turisztikai lapokban. Egyetemi tanári kinevezését 1891-ben Kolozsváron az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) egyik szervezete, az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület néven megalakult – később Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE) elnevezésre módosult[26] – turisztikai társaság kezdeményezte.[27] Az alapításkor Herrmann Antal javasolta, hogy az Egyesület vegye fel programjába „az országrésznek turisztikai szempontból való ismertetése" mellé „az

---

21 Pl. a néprajztudomány szakfolyóiratában ismertették az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1890–91. évi jelentését, majd recenziót közöltek a Téglás Gábor szerkesztésében megjelenő, *Emke Uti-kalauz Magyarország erdélyi részében* című kötetről. *Ethnographia,* 1891. II. 308–310.

22 „Turisták Lapja. Kiadja a Magyar Turista-egyesület. Előfizetési ára 5 frt. 1892. 1. – A kárbunkulus-torony első megmászása." *Ethnographia,* 1892. III. 42.

23 „Magyarországi Néprajzi Társaság alakúlt f. évi január hó 27-én. E társaság czélja a magyar birodalom népeinek tanulmányozása s a kölcsönös megismerés alapján a haza népei közt a testvéries egyetértésnek és az együvé tartozás érzetének ápolása. E tanulmányok köre kiterjed a hazai összes népfajok eredetének és alakulásának, fejlődésének és vegyülésének, ethnikai és anthropologiai jellegének, továbbá a néplélek és népélet nyilatkozatainak és tárgyainak (hagyomány és monda, szokások és erkölcsök, életmód és foglalkozás, ruházat, zene és költészet, gondolkozásmód s közmondás, népmese és népdal stb.) tanulmányozására. Ezen széleskörű tanulmányok eszközlésére a társaság számos szakosztályt szervez s folyóiratot ad ki. Évi tagdíja 3 frt, alapítvány 50 frt. Az alakuló közgyűlésen elnökké *Hunfalvy Pál*, alelnökökké *Havas Sándor* és *Dr. Török Aurél*, titkárrá *Dr. Herrmann Antal*, jegyzővé *Dr. Réthy László*, pénztárossá *Dr. Borovszky Samu* választattak meg; a tagsági nyilatkozatok a titkárhoz (Budapest, II. Attila-utcza 47. sz.) küldendők." *Turisták Lapja,* 1889. I. 1., 27.

24 Herrmann Antal (1851–1926) volt az első egyetemi magántanár Magyarországon a néprajztudomány tárgykörében, 1898-tól Kolozsváron tanított, majd 1921-től Szegeden, ahol haláláig tartott egyetemi előadásokat. Főként a cigány, az erdélyi örmény és a szász folklór problémái foglalkoztatták. A *Turisták Lapja* első évfolyamában egy Csobánkán hallott, lejegyzett cigány dal szövegét is közreadta eredetiben és magyar fordításban (Herrmann [1889b]: 159.). 1887-ben megindította az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóiratot összehasonlító igényű folklóranyag közlésére. Szerkesztette *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* sorozat magyarországi anyagát (1885–1901).

25 Kósa (2001): 105.

26 Vö. Ajtay–Imecs et al. (1996). www.ekemvh.ro/eke-tortenet/eke-mult-es-jelen-

27 Hála (2003): 75.

országrész népeinek ethnographiai ismertetését" is, felvetését a Magyar Néprajzi Társaság ülésén előterjesztett értekezésében fogalmazta meg, majd az *Ethnographiá*ban tette közzé.[28]

Herrmann Antal hangsúlyozta, hogy a turisták és a helyi lakosok találkozása két szempontból is fontos a néprajzi ismeretek közvetítésében. Egyrészt a helybeliek olyan dolgokkal tudják megismertetni a turistákat, amelyek nem olvashatók az útikönyvekben, többnyire a helybeli kalauzok „(…) rendesen már maguk is ethnographiai specialitások (…) ismerik mindenek fölött a vidék összes mondáit, többnyire jó mesemondók és danolók. Útközben, könnyü úton, pihenéskor szivesen mesélnek és dalolnak. És ismerik az egész vidék népének szokásait és a népélet minden zegét-zugát."[29] Másrészt a turisták néprajzi gyűjtőként is aktivizálhatók, hiszen az érdeklődés megvan bennük, megfelelő instrukciókkal kell ellátni őket, hogy jó gyűjtők legyenek – emelte ki Herrmann.

> „S a turisták rendesen alkalmas emberek arra, hogy ethnographiai anyagot, népipari tárgyakat stb. gyűjtsenek. Egy részök jó módu, egy kis költségtől nem kell visszariadniok.[30] Van köztük sok amateur-photograph, jó rajzoló, zeneértő ember és stenograph. Mind igen becses tulajdonságok a népélet jelenségeinek, a néplélek nyilvánulásainak megrögzítésére. A turista tehát, midőn magának is új élvezetet, tanulságos szórakozást és kedves lokális emlékeket szerez, igen hasznos dolgozó társa lehet a népvizsgálónak."[31]

Herrmann Antal a néprajzi gyűjtések és a kirándulások összekapcsolását jó és magától értetődő lehetőségnek látta, azzal érvelve, hogy a turisták számára a táj szépségei, a fauna és a flóra érdekessége mellett a legnagyobb élményt mégiscsak az ott élőkkel való kapcsolatteremtés jelenti. Csak akkor ismerhető meg egy vidék igazán, ha az ott élőkkel találkozik, beszélget a kiránduló.

Herrmann Antal több alkalommal értekezett a turizmus és a néprajz kapcsolatáról is, nem csak az *Ethnographiá*ban, hanem a magyar turisztikai lapokban egyaránt. A 19. és a 20. század fordulóján az egyre gyarapodó számú és szakosodó magyarországi turistaegyesületeknek javasolta, hogy vegyék fel programjukba a népélet megfigyelését, ismertetését, a néprajzi tárgyak gyűjtését, sőt a néprajzi múzeum alapítását is, és működjenek közre az egyes tájegységek jellegzetes népviseletének megtartásában.[32]

A *Turisták Lapja* korai számaiban több hosszabb írása is megjelent, például az Egyesület Budapesti Osztályának első kirándulásáról szóló beszámolójában a csobánkai szentkút mondájának (2. kép) szüzséjét közölte, később egy másik közleményében a budakeszi Mária-kegykép történetét írta meg.[33]

---

28 Herrmann (1891): 17.

29 „Könnyebben és megbizhatóbb kalauzt talál, a nép figyelmezteti a vidéknek Baedeker nem látta lokális szépségeire és különösségeire. S mikor a turistában felébred az ember, könnyebben és jobb szívvel kap eledelt és szállást, ha ismeri a nép nyelvét, felfogását, szokásait és tájékozottságon alapuló kellő érdeklődést tud mutatni ügyei iránt." Uo.

30 A turizmus korai történetében elsősorban a társadalmi elit időtöltése volt a túrázás, lásd. 4. lábjegyzet.

31 Herrmann (1891): 17.

32 Herrmann (1896): 88–90.

33 Herrmann (1889a): 15–16.; Herrmann (1889b): 158–159.

A Budapesti Osztály közös szervezett kirándulásai gyakran a Budai-hegységbe vezettek, és a karácsonyi kirándulásokat, valamint ünnepségeket is főváros környéki helyekre, pl. Pomázra, Dömösre szervezték. Ennek apropóján gyakran a Budapest vonzáskörzetében élő nemzetiségek (német, szerb, szlovák), pl. a budakeszi németek, a pomázi szerbek viseletét, szokásait mutatták be a szerzők.[34]

Herrmann Antal mellett az ugyancsak neves etnográfus, Jankó János is aktív tagja volt az egyesületnek ebben az időszakban, és az osztály által szervezett kirándulásokról több alkalommal is ő írt beszámolót a *Turisták Lapjá*ban, ezekben az írásokban kitért a kirándulás néprajzi érdekességeire.[35]

A nevezetes fákról szóló folklór gyűjtése kapcsán összefonódott az erdő- és természetvédelem ügye a szóbeli hagyományok iránti érdeklődéssel. Számos helyen a Kárpát-medencében találunk úgynevezett emlékfát, amely lehet egyrészt egy nevezetes esemény vagy személy emlékére, tiszteletére ültetett fa, másrészt lehet egy olyan, többnyire rendkívül idős (vagy annak tartott), terebélyes, különleges alakú fa, amelyhez folklórtörténet(ek), elsősorban történeti mondák, olykor anekdoták vagy műfajilag kötetlenebb elbeszélések kapcsolódnak, esetleg a történeti vagy az irodalmi hagyomány révén ismert (lásd pl. Jókai Mór: *A nagyenyedi két fűzfa*, 1853). A szépirodalomnak nagy szerepe van az emlékfákkal kapcsolatos hagyományok születésében és terjesztésében, a populáris olvasmányoknak ugyancsak, különösen a 19. század második felében kibontakozó népszerű sajtótermékeknek és a turistairodalomnak. A sírjelölés régi, egyszerű formája, sokáig élő gyakorlata volt a sírhantra ültetett élő fa, de házasságkötés és gyermekszületés esetén is szokás volt dió-, alma-, esetleg körtefát ültetni. A keszthelyi Helikon Ünnepségeken (1817–19) nagy költők emlékére ültettek fákat. A 19. század közepétől gyakori hivatalos megemlékezési forma volt Magyarországon a faültetés, pl. a királyi pár ezüstlakodalmára (1879), Rudolf trónörökös házasságkötésére (1881), Erzsébet királyné halálára (1898). A millenniumi megemlékezések részeként 1896-ban 2 millió fát ültettek a magyar honfoglalás emlékére. Az emlékfaállítás a 21. században is élő gyakorlat. A Kárpát-medencében számos történeti hős fáiról mesélnek mondákat. Jó néhányat Mátyás királyhoz kötnek, aki vadászata során árnyékukban pihent meg, ott találkozott kedvesével, lovát azokhoz a fákhoz kötötte a helyi hagyományok szerint. A kurucok, illetve a II. Rákóczi Ferenc fájáról szóló mondatípus ugyancsak rendkívül változatgazdag. Számos helyen, a legkülönbözőbb fákról mesélik, hogy alatta pihent meg Rákóczi, mielőtt egy nevezetes esemény bekövetkezett volna: csatába indult, egy jelentős dokumentumot aláírt, száműzetésbe vonult stb. Ennek a gazdag folklórhagyománynak a gyűjtésére hívta fel a turisták figyelmét a *Turisták Lapja* első évfolyamában a természetrajzi és földrajzi írások neves szerzője, a Természettudományi Társulat és a Magyar Földrajzi Társaság alapító tagja, Hanusz István.

> „Szép és hasznos munkát végeznek turistáink, ha kirándulásaik alkalmával elkalauzoltatják magokat egyes vidékek nevezetes, emlékekben gazdag fáihoz s azokat akár a czéltalan fanyövés, akár a haszonleséssel szemben védelmükbe veszik; mert a mellett, hogy ekkép a szépérzés fejlődését a népnél elősegítik, nemcsak magok buzdulnak föl nemzeti régi dicsőségünk vagy fájdalmunk ez eleven oszlopainak láttára; de fölbuzdít-

34 Herrmann (1889a): 15–16.; Jankó (1889a): 98–100.

35 Jankó (1889a); Jankó (1889b); (Jankó 1890); Jankó (1892).

> ják nemzetünk zömét is, hogy emlékezetét, mely talán alig ér egy-két emberöltőn túl, kegyelettel fűzze a rég lezajlott multhoz. Ébren tartja ez a nemzeti öntudatot, melyre különösen szüksége a magyar népelemnek van, mely mint magános sziklasziget erős önvédelemre szorúl fönmaradásaért a körülözönlő idegen néptengerek óczeánjában és mely a szünetlen hullámverésnek csak úgy állhat ellent, ha a heves ostrom elé a maga együvé tartozásának szivós érzetét állítja oda védő paizsul."[36]

Az 1850-es évektől kezdve komoly változások játszódtak le a különböző tájegységek szimbolikus értelmezésében. A turisztikai mozgalom szervezetei is kialakítottak egy sajátos magyar térbeli struktúrát. Kiemeltek, reflektorfénybe állítottak bizonyos vidékeket, reprezentatívnak tekintve azokat. Szerepük lehetett abban, hogy az 1870–1890-es években az Alföld némileg háttérbe szorult a nemzeti térben. A Magyar Kárpát-egyesület ugyanis a Tátrát helyezte a középpontba, a szépség és az erő jelzői az Alföldről átkerültek a hegyekbe, melyeknek asszociációs körébe beletartoznak olyan fogalmak, mint pl. a nemes veszély, a próbatétel.[37] Az erdélyi turisztikai fiókegyesületek nem tudták és akarták a Tátrát kiemelt pozícióba helyezni, az ő szimbolikus tájuk középpontjába az Erdélyi Kárpátok került. Ez kifejeződött egy külön erdélyi turistaegyesület, az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület megalapításában és névválasztásában, majd pedig az *Erdély* című, fürdőügyi, néprajzi és turisztikai folyóirat elindításában.

Valamennyi turisztikai egyesület a természet szeretetének elmélyítését tűzte ki célul, de eltérő volt a felfogásuk a különböző tájak elsőbbségéről és hangsúlyosságáról, ha a nemzeti sajátosságot, a jellemző magyar vidéket akarták megragadni. Úgy vélték, hogy a természetjárás a különböző etnikumok és társadalmi csoportok közötti kapcsolatépítésre is lehetőséget teremt. Egyes írásokban a nemzeti táj átível a magyar nyelv és kultúra határain, és magába foglalja a magyarokkal együttélő más etnikumokat is.

> „Különböző nemzetiségeink is külföldi törzseknek sarjai s mégis mindbensőbben simúlnak Magyarhonunk szívéhez. S erre épen Vasvármegye is mutat szép példát, a hol nemcsak azok, kik koszorús Berzsenyink zengzetes nyelvét vallják anyanyelvüknek, hanem a megye nyugati határszélén tömegesen lakó németajkú hienczek és vendek és a szórványosan előforduló horvátok is mindannyian jó hazafiak. Miért nem tekintenők tehát az Alpoknak Magyarországba terjedő nyúlványait is egészen magyaroknak? S miért ne csatolnók őket is a magyar főhegységhez, a Kárpátokhoz?"[38]

A helyfoglalás, honfoglalás visszatérő elemek, metaforák a magyarországi turistamozgalom zászlóbontását meghirdető, beharangozó írások nyelvezetében, a millennium idején kiváltképp felerősödött ez. A Magyar Turista-Egyesület jelvényét és szimbolikáját magyarázó írásban a turisztikai mozgalom misszióként értelmeződik:

---

36 Hanusz (1889): 273.

37 Szabó (2008): 143 skk.

38 Ebenspanger (1890): 303.

> „(…) a Magyar Turista-Egyesület, mely lobogójára ép a modern civilisatorok által megmosolygott keresztet tűzte fel. Míg a szabadelvűség hívei az egész világot kívánják meghódítani, nem törődve azzal, hogy a haza határai homályba vesznek el szemeik előtt; a Magyar Turista-Egyesület hívei, belátva azt, hogy emberi hiúság a világ meghódítására indúlni, a midőn még saját bölcsőnk határát, édes hazánk anyaföldjét sem ismerjük egészében – feladatául tűzték ki, drága hazánk anyaföldjét saját gyermekeivel nemcsak megismertetni, hanem egyúttal annak tudatára is ébreszteni őket, hogy az az ország, mely kelet és nyugat közé ékelve fennállásának ezredéves évfordulóját annyi megpróbáltatás daczára is megérte – nem érte még el végczélját, hanem mint nyugat és kelet összekötő kapcsa, a népek életében még magasabb, még világra szólóbb feladatok megoldására van hivatva. Felesleges bizonyítanunk, hogy az ily világtörténelmi missióra hivatott nemzetnek oly alapon kellett felépülnie, mely számára nemcsak ezredéves multat, hanem örökkévalóságot is biztosított. […] az apostoli kereszt a magyar ember szemében nem puszta történeti emlék, melyre a kegyelet szemeivel tekint fel; nem, ennél sokkal több, ez a magyar állam eszméjének, souverenitásának és örökkévalóságának jelképe (…) Az apostoli keresztnek eme ránk nézve oly kiválóan magasztos jelentősége magyarázza meg azt, hogy miért választotta jelvényeül a M[agyar] T[urista] E[gyesület].” [39]

A turizmus efféle megközelítésének, a térhez erőteljes etnikai és felekezeti értékeket rendelő gondolkodásnak voltak azonban jeles kritikusai is. Eötvös Loránd, az MTE elnöke 1891-ben, kongresszusi beköszöntő beszédében így fogalmazott:

> „Nálunk sokan vannak, a kik azt hiszik, hogy a turistaság jogosultságának védelmére ürügyet kell keresni. Találtak is eleget, azt halljuk, hogy a turistaságnak kulturális missziója van, hogy a közvagyonosodást előmozdítja, nemzetiségi propagandát csinál, az egészségnek hasznos és a tudományt szolgálja s igy tovább. Szinte csodálom, hogy a hittérítést nem tették feladatává!”[40]

A népszerű történeti, helytörténeti és népismereti munkáknak a 19. század első felétől kezdve fontos szerepük volt az epikus hagyományok megerősítésében, emlékezetben tartásában. Gondoljunk csak Orbán Balázs *Torda város és környéke* (1889) című művére vagy Kőváry László tevékenységére (*Erdély földe ritkaságai*, 1853, *Száz történelmi rege*, 1857). Ennek előzményei egészen az útirajzokig, úti beszámolókig nyúlnak vissza. Jókai Mór az 1853-as, első erdélyi útját megörökítő *Úti levelek*ben számtalanszor említi az egyes helyekhez kapcsolódó folklórt.

A turistalapokban a kezdetektől fogva helyet kaptak a különböző tájak, települések szóbeli hagyományai, közreadták a nevezetes kirándulóhelyek mondakincsét. A turistalapok osztották Herrmann Antal véleményét, miszerint „A monda a tájék lelke”.[41] Hiszen minden nevezetes helynek megvan a maga elbeszélőhagyománya, amely vagy arról szól, hogy a népi emlékezet szerint az a helyszín, képződmény miként alakult ki, azaz egy hegy, völgy, forrás,

---

39 Mihálovics (1894): 36–37.

40 Eötvös (1891): 26.

41 Herrmann (1907): 80.

tó, barlang, sziklanyom, település, határrész stb. miként keletkezett, vagy arról, hogy azon a helyen a történeti időkben milyen nevezetes helyi vagy országos események játszódtak le.

A mondák többsége valamilyen meghatározott tárgyi emlékhez kötődik. Ez a természet vagy ember alkotta tárgy lehet egy barlang, egy szikla, egy alagút, egy érdekes formájú vagy hatalmas méretű fa, bármilyen építmény, emlékmű, amelynek eredetét, keletkezését elbeszélik. Az emlékezetet erősíti a családban őrzött kép vagy személyes tárgy. Az a tény, hogy nap mint nap látják, megőrzi az emlékezetben a tárgyhoz fűződő történetet is. Szélsőséges vélemény szerint csak azok a történetek, események maradnak fenn, amelyeknek tárgyi emlékei vannak.[42]

A folklórkutatás a történeti monda műfaji jellegzetességeként határozta meg a sajátos időkezelés és a mondai hősalkotás, valamint a tipizálás mellett a lokalizálást.[43] Ez a szövegfolklorisztikai fogalom annak a jelenségnek a leírására szolgál, amikor egy történet mesélője az általa elmondottakat valós földrajzi helyhez, általában közvetlen lakókörnyezetéhez vagy tartózkodási helyéhez igyekszik kötni, ezzel szándékozik a történet hitelességét erősíteni. A folklóralkotásokban előforduló személy- és földrajzi nevek különösen gyakran formálódnak, változnak az előadás közvetlen körülményeinek hatására, a mesélő aktualizálja a történetet. Elsősorban az élménytörténetek, a mondák és a mondai műfajcsoporton belül különösen a történeti mondák előadói élnek a lokalizálással. A történeti mondák egyes tematikus csoportjaiban – mint pl. az alapítási mondák, amelyek egy-egy ember alkotta dolog, illetve kultúrjavak keletkezéséről, valamint történelmi események, folyamatok eredetéről szólnak, vagy a helynévmagyarázó mondák esetében, amelyek egy-egy földrajzi elnevezés eredetét értelmezik, magyarázzák – különösen fontos szerepet játszik a lokalizálás. A monda mesélője gyakran a nyelvterület más részén, sőt akár nemzetközileg ismert vándormondát, történettípust, epikus motívumot köt az általa és a hallgatósága által ismert helyhez. A településen és a környékén található határrészeknek, folyóvizeknek, tavaknak, árkoknak, erdőknek, természetes képződményeknek (szikla, barlang stb.) és a mesterségesen alkotott tárgyaknak, építményeknek (alagút, útmenti keresztek stb.) a keletkezéséről és a nevüknek eredetéről szóló mondákat szívesen mesélik el az arra járó idegeneknek, utazóknak, turistáknak. Ezt hamar felismerte a korai turisztikai irodalom.

A *Turisták Lapja* szerzői többnyire saját szavaikkal rekonstruálják, újramesélik egy-egy nevezetes hely történetét, például Németh Imre a Szelim lyukának vagy Szelim-barlangnak nevezett hegyüreg (3. kép) névmagyarázó mondáját a következőképpen:

> „Egyszer a török (tatár) hordák átcsaptak a Vértesen s a védtelen lakosság házát, vagyonát ott hagyva, menekült ki hova tudott; a nagy zöme isteni ujjmutatásnak vette ezt a nagy lyukat és a barlangba menekült, melynek nyilását kővel, fával eltorlaszolva, jó ideig ezen üregben lappangott, de életét nem menthette meg, mert az ide rejtőzött magyarok közül egy asszony csecsemőjével karján titokban elhagyta a rejteket és szomját oltani a hegy lábánál csörgedező patakhoz ment. E patak mentén volt egy malom, melyben a pogányok lesben állottak, meg akarván várni az elbujt magyarok viszajövetelét. Ezek az asszonyt elfogták és addig kínozták, míg honfitársainak hollétét el nem árulta. Ekkor Szelim a pogány vezér parancsot adott ki, hogy a magyarok a

42 Lowie (1917): 165–167.
43 Landgraf (1998): 38–45.

> barlangban pusztíttassanak el, mit a pogány horda úgy foganatosított, hogy a barlang felső s alsó nyilásaihoz rőzsét raktak s azt felgyujtották, mi által hét falu magyar lakossága a füstben megfúlva ott lelte halálát és a bent fuladottak csontjai most is ott porladnak. Így pusztult ki e tájon a magyarság, innen kapta az üreg a Szelim-lyuka nevet."[44]

Pár évvel később, ugyancsak a lap hasábjain Déry József a következő változatban adta vissza a történeti mondát:

> „A monda szerint Szoliman (Szelim) seregének közeledtére a vidék lakossága e barlangba rejtőzött, de közülök egy asszony csecsemőjével karján titokban elhagyta e rejteket s szomját oltani a hegy lábánál csörgedező patakhoz ment. E patak mentén volt egy malom, melyben a pogányok lesben állottak, meg akarván várni az elbujt magyarok visszajövetelét. Ezek az asszonyt elfogták s addig kínozták, míg honfitársainak hollétét el nem árulta. Ekkor a pogány horda a barlang felső nyilásához rőzsét rakott s azt felgyújtotta, mi által hét falu magyar lakossága a füstbe fúlt s csontjaik most is a barlangban porladnak."[45]

A magyar történeti mondahagyomány gazdag tematikus csoportját alkotják a tatár és a török betörések emlékét őrző történetek, ezen belül az ellenség elől menekülőkről, rejtekhelyen megbújokról szólók, amikor az ellenségnek valamilyen csellel, fortéllyal, vallatással sikerül a búvóhelyet adó barlangra, szigetre stb. rátalálnia.

Sok esetben azonban csak a monda szüzsét, azaz tartalmi vázát közölte a turisztikai írás szerzője, ahogy például Siegmeth Károly tette az aggteleki barlang mondája kapcsán: „A nép ajkán az a monda él, hogy a tatárjárás idején a környék lakói a barlangba menekültek s ott a füsttől megfuladtak volna".[46]

Akad azonban, amikor magát az adatközlőt szólaltatja meg a szerző, azaz szó szerint idézi. Például a Palócföld jeles kutatója, a palóc mesék és hiedelmek gyűjtője, Istvánffy Gyula, aki a Magyar Kárpát-egyesület Liptói Osztályának volt alapító tagja és tisztségviselője, és 1890 és '92 között többször publikált palóc folklóradatokat a lapban. A garabonciás hiedelemalak kapcsán idézi a mesélőjét:

> „De ime a szót egy öreg palócz ajakára adom, hadd beszélje az el a maga módja szerint, hogy ki hát az a Barbonczás? »Ollyanbaó lesz az uram a ki fogval szülekezik a vilâgra. Apja-annya fëlnevelyi hêt esztendeős korâig, akkaó' osztêng ê'sikkad a hâztú', orszâggâ-vilâggâ mëgy, ho' ssoh'se lâttya az êldes szülêje többet. Eömegy abba az ëskolába a hun a Bârbonczâsokat tanêjjâk. Hogy mërre, hun van ez az ëskola, azt biony nem tunnyi. Ottan osztêg mëttanêjjâk, hogy mi maódon këll a fölyhőt lëaóvasnyi, a sârkân't mënynyergelnyi.«"[47]

---

44 Németh (1894): 42–43.
45 Déry (1901): 33.
46 Siegmeth (1890): 145.
47 Istvánffy (1890): 87.

A folklórgyűjtő, etnográfus, amint látható, nemcsak, hogy szó szerint adta vissza a hiedelemalakról hallottakat, hanem a nyelvjárás sajátosságát is igyekezett érzékeltetni a turisztikai lap olvasói számára. A folklórszövegek gyűjtésének és lejegyzésének gyakorlata, az orális jelenségek írott formában való rögzítésének elve idővel sokat változott. Ugyan már a 19. század elején, az első gyűjtési felhívásokban is a jelenségek változtatás, átalakítás nélküli lejegyzésének elvárásáról olvashatunk, ám egészen a 19. század utolsó harmadáig, a folklorisztika tudományszakká válásának koráig a variánsok alapján egy szerkezetileg teljes, esztétikailag értékes szövegváltozat rögzítése és közreadása volt a népköltészeti gyűjtéssel szemben támasztott legfontosabb követelmény, nem pedig egy hallott történet minél pontosabb megörökítése. Magyarországon a 19. század '80-as éveitől kezdtek jelentősen átalakulni a folklórgyűjtéssel kapcsolatos követelmények, amikor az adatközlőktől hallottakat igyekeztek nagyon pontosan visszaadni, a szövegek közreadásában történt változások a *Turisták Lapjá*ban közzétett folklórtörténetek esetében is tetten érhetők.

A 19. század végi magyar turisztikai sajtó áttekintése azzal a tanulsággal járt, hogy a turistaszervezetek az etnográfia intézményi kereteinek kialakulása előtt és azt követően is elkötelezett szószólói voltak a néprajzi gyűjtéseknek, kiváltképpen a mondagyűjtéseket ösztönözték felhívásokkal, útmutatókkal, ebben a tekintetben megelőzve az 1889-ben megalakult Magyar Néprajzi Társaságot. A 19. századi turisztikai folyóiratok jól tükrözik, hogy a turizmusnak a kezdetektől fogva fontos a szerepe a lokális hagyományok fenntartásában, illetve fel- és újraélesztésében. Az útikalauzok is mindig szívesen közöltek helyi mondákat. A látogatók tudakozódása, a kirándulók érdeklődése a helyi mondakincs, elsősorban a helynévmagyarázó és alapítási mondák iránt nem hagyta eltűnni, elfelejteni ezeket a történeteket, sőt fel is értékelte azokat, ami hozzájárulhatott a lokális identitástudat megerősítéséhez. A mondák az emlékezetben és a helyi kiadványokban egyaránt megőrzésre méltó és érdemes történeteknek bizonyultak. A magyar turistamozgalom sajtója, ez a néprajzi kutatás által eddig kevéssé feldolgozott forráscsoport lényeges adatokkal szolgál a monda felfedezésének és a néprajzi gyűjtőmunka értelmezésének korai történetéhez.

Források és irodalom

Ajtay–Imecs (1996) = Ajtay Ferenc – Imecs László (összeáll., 1948-ig), Behabetz Magda – Dukrét Géza – Imecs László (összeáll., 1990 után): *Az Erdélyi Kárpát Egyesület, E. K. E. Múlt és jelen.* Kolozsvár, Erdélyi Kárpát Egyesület, 1996. www.ekemvh.ro/eke-tortenet/eke-mult-es-jelen

Bausinger (1991) = Hermann Bausinger: Grenzenlos… Ein Blick auf den modernen Tourismus. In: Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korff (hrsg.): *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus.* München, Verlag C. H. Beck, 1991. 343–353.

Bausinger (1995) = Hermann Bausinger: *Népi kultúra a technika korszakában.* Ford.: Szijártó Zsolt. Budapest, Osiris–Századvég Kiadó, 1995.

Déry (1901) = Déry József: Kirándulás a Szelimlyukhoz, a Turulmadárhoz és a Peskőre. *Turisták Lapja,* 1901/1–6. 32–37.

Ebenspanger (1890) = Ebenspanger János: Vasvármegye a turistaság szempontjából. *Turisták Lapja,* 1890/9–10. 303–312.
Eötvös (1891) = Eötvös Loránd: Elnöki megnyitó. *Turisták Lapja,* 1891/2. 25–28.

Glózik (2011) = Glózik Klára: *A turizmus és szabadidő eltöltésének lehetőségei Magyarországon a dualizmus korában különös tekintettel Békés megyére (1867–1914).* Doktori (PhD) disszertáció. Szeged, SZTE, 2011. doktori.bibl.u-szeged.hu/1096/1/glozik.dolg..pdf

Hanusz (1889) = Hanusz István: Néhány szó történeti nevezetességű fáink érdekében. *Turisták Lapja,* 1889/6. 271–273.
Hanusz (1891) = Hanusz István: Hazánk természeti különlegességeiből. *Turisták Lapja,* 1891/6–7. 154–162.
Hála (2003) = Hála József: Herrmann Antal és Jankó János mint turisták. In Uő: *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből.* Marosvásárhely, Mentor, 2003. 75–87.
Herrmann (1889a) = Herrmann Antal: A budakeszi Mária-kép mondája. *Turisták Lapja,* 1899/1. 15–16.
Herrmann (1889b) = Herrmann Antal: Csobánka vidékéről. *Turisták Lapja,* 1899/4. 158–159.
Herrmann (1891) = Herrmann Antal: Turisztika és ethnographia. *Ethnographia,* 1891/1. 16–17.
Herrmann (1896) = Herrmann Antal: A turistaság és a népviselet. *Erdély,* 1896/7. 88–90.
Herrmann (1907) = Herrmann Antal: Turista-ötletek. *Erdély,* 1907/1–2. 80–81.
Herrmann (1911) = Herrmann Antal: Az E. K. E.-múzeumról. *Erdély,* 1911/5. 68–69.

Istvánffy (1890) = Istvánffy Gyula: A palóczok „Barbonczás"-a. *Turisták Lapja,* 1890/3. 87–88.

Jankó (1889a) = Jankó János: Adatok a pomázi szerbek néprajzához. *Turisták Lapja,* 1889/3. 98–100.
Jankó (1889b) = Jankó János: A pomázi Kőhegy. *Turisták Lapja,* 1899/5. 195–200.
Jankó (1890) = Jankó János: A pilis-szt.-kereszti karácsonyünnepély. *Turisták Lapja,* 1890/1–2. 33–37.
Jankó (1891) = Jankó János: Magyar Tourista-egyesület. (Az alakulás napján). *Fővárosi Lapok,* 1891/267. 1975–1976.
Jankó (1892) = Jankó János: A dömösi karácsonyfa-ünnepély. *Turisták Lapja,* 1892/1. 20–22.

Kósa (2001) = Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
Köstlin (1994) = Konrad Köstlin: Reisen, regionale Kultur und die Moderne. Wie die Menschen modern wurden, das Reisen lernten und dabei die Region entdeckten. In: Burkhard Pöttler – Ulrike Kammerhofer-Aggermann (hrsg.) = *Tourismus und Regionalkultur. Referate der* Österreichischen *Volkskundetagung 1992 in Salzburg.* Wien, Selbstverlag des Vereins für Volkskunde, 1994. 11–24.
Kövér (1986) = Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája.* (Az én világom) Budapest, Kozmosz, 1986.

Landgraf (1998) = Landgraf Ildikó: *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok…" Magyar történeti mondák.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklór Központ, 1998.
Landgraf (2019) = „A népismeret terén (...) a nőknek is van hivatásuk". Nők a néprajztudomány születése körül. *Ethnographia,* 2019/4. 553-568.
Lengyel (2002) = Lengyel Márton: *A turizmus általános elmélete.* I. Budapest, Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, 2002.
Lowie (1917) = Robert H. Lowie: Oral Tradition and History. *Journal of American Folklore*, 1917/116. 161–167.
Löfgren (1994) = Orvar Löfgren: Learning to be a tourist. *Ethnologia Scandinavica,* 1994. 102-125.

Mihálovics (1894) = Dr. Mihálovics Béla: Millennium. *Turisták Lapja,* 1894/3–5. 36–38.

Németh (1894) = Dr. Németh Imre: A Vértes-hegységben. *Turisták Lapja,* 1894/3–5. 41–45.

Pákh (1855) = Pákh Albert (szerk.) = *Ujabb kori ismeretek t*ára. *Tudományok 's politikai és társas élet encyclopaediája* VI. Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1855.
Polgárdy (1941) = Polgárdy Géza (szerk.) = *Magyar Turista Lexikon*. Budapest, Eggenberger, 1941.

Siegmeth (1890) = Siegmeth Károly: Az aggteleki barlang. *Turisták Lapja,* 1890/5. 142–150.

Szabó (2008) = Szabó T. Levente: „Erdély népei." A tér ideológiái és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In: Uő.: *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom.* (Ariadné Könyvek.) Kolozsvár, Komp-Press – Korunk, 2008. 100–193.
Szijártó (2003) = Szijártó Zsolt: Szimbólumtermelés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. (Tabula könyvek 5.) Budapest, Néprajzi Múzeum, 2003. 19–39.

Téglás (1892) = Téglás Gábor: Erdélyrészi fürdőügyi folyóirat. *Erdély,* 1892/1. 3–8.
Thirring (1890) = Thirring Gusztáv: Titkári jelentés az 1889-ik évről. *Turisták Lapja,* 1890/1–2. 37–43.

A *Turisták Lapja* 1. évfolyama 1. számának fejléce

A csobánkai Szent kút. (Dr. Thirring Gusztáv fényképe után.).
Forrás: Herrmann Antal: Csobánka vidékéről. *Turisták Lapja,* 1889/4. 158.

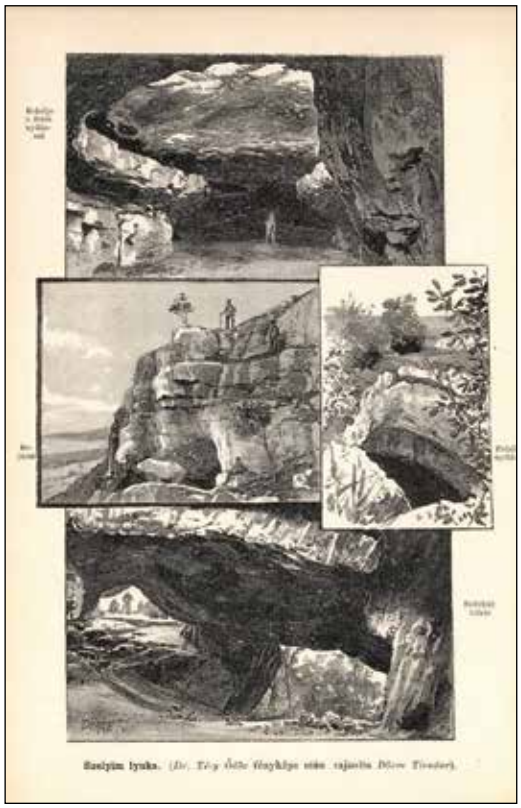

Szelyim lyuka. (Dr. Téry Ödön fényképe után rajzolta Dörre Tivadar).
Forrás: Dr Németh Imre: A Vértes-hegységben (képcsoporttal) *Turisták Lapja,* 1894/3–5. 44.

Magyarok, németek és a románok Ioan Slavici publicisztikájában

Ábrahám Barna*

E tanulmány tárgya a dualizmuskori hazai román sajtó talán legfontosabb személyisége, Ioan Slavici által rajzolt kép a magyarságról, a népről, történelméről, kultúrájáról és politikai gyakorlatáról. Slavici természetesen szemben állt a fennálló rendszerrel, azt igazságtalannak, elnyomónak tekintette, melynek előbb-utóbb buknia kell. A sajtóban folytatott harccal összefüggésben időnként megjelennek a románok, hol felsőbbrendű népként, a jövő győzteseiként, hol viszont negatív színben, a magyarokhoz képest anyagilag-szellemileg elmaradott elemként, mely fel sem ismeri helyzetét, vagy azt közönnyel viseli. Nagyon ritkán a német nemzet vagy maga az erdélyi szászság, illetve a bánsági svábok is felbukkannak, szintén kétféle értékelésben, mint ahogy a magyarságnál is képes meglátni az esetleges értékeket.

Fő forrásom az 1871–1873 folyamán (hosszabb megszakítással) a jászvásári (Iaşi, Románia) *Convorbiri literare* hasábjain, tizenhét részben megjelent cikksorozata („Tanulmányok a magyarokról"), mely enciklopedikus igénnyel, habár sok ismételgetéssel és egyenetlen színvonalon dolgozta fel tárgyát. Az egyes területeket nem a megjelenés sorrendjében, hanem tematikus fejezetekbe csoportosítva tárgyalom. Nézetei a későbbiekben nem változtak, ezért a hazai román sajtóban *(Telegrafulu Romanu, a sajtótörténetben: Telegraful Român, Tribuna)* megjelent cikkeire csak utalni fogok.

1. A publicista Ioan Slavici

Életrajzából csak a szemléletét formáló, illetve pályáját meghatározó pontokat emelném ki.[1] Világoson született (1848), a harmonikusnak mondható román-magyar-szerb-sváb együttélés felébresztette benne a Másik iránti érdeklődést. Otthon, majd az aradi gimnáziumban jól megtanult magyarul, temesvári diákévei alatt pedig németül. Örömmel látta, hogy az abszolutizmus nemzetét pártolja, Arad megye román prefektust, szolgabírókat, jegyzőket kapott, a román nyelv dominált a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Tanulmányai után grófi nevelőként az arisztokrácia mindennapjaiba is belekóstolhatott.

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. E-mail: abraham.barna@btk.elte.hu

[1] Magyarul is olvasható önéletírása: Slavici (1980). Mérvadó életrajza: Vatamaniuc (1968). Magyarul: Pálffy (1961); a legfontosabb eseményeket tartalmazza: Köpeczi (1995).

Az egyetemet a pesti jogi karon kezdte (1868), itt magyar vonatkozásban csak negatív benyomások érték (alacsonynak ítélt színvonal, a tanárok rossz magyar kiejtése, az általános magyarkodás, általában pedig a magyar uralom országos visszavétele, a vezető román tisztségviselők leváltása stb.). Magyarságképét nagymértékben befolyásolta a román tanszék professzora által szerkesztett *Federaţiunea,* mely címének megfelelően dualizmusellenes orgánumként az ország föderalizálását követelte.

Betegsége után Bécsben folytatta, az itteni előadások (jogelmélet és -történet, statisztika, szociológia stb.), a román diákegyesületek nyújtotta lehetőségek és Mihai Eminescu barátsága alakította személyiségét. Ekkor kérte fel a jászvásári folyóirat szerkesztője, Iacob Negruzzi, hogy írjon összehasonlító sorozatot a magyarokról és a románokról.

Slavici először megrettent e lehetőségtől: a *Convorbiri literare* a román eszmetörténetben meghatározó Junimea kör orgánuma, a legtekintélyesebb, legrettegettebb folyóiratként harcolt a közéletet mérgező tudatlanság, a féligazságok és a hazugságok uralma ellen, alapelvének a kíméletlen és pártatlan bírálatot tartotta.[2] Eminescu nehezen bírta rá barátját a fárasztó adatgyűjtést és alapos átgondolást igénylő munkára. Végül is 1871 júliusában elindult a sorozat, ám hét hónap után megszakadt. Slavici másfél évnyi teendői (a putnai összromán találkozó megszervezése, a bécsi diákok belső ellentéteinek elsimítása, hazaköltözése, adósságai terhe) által okozott kihagyás után tudta folytatni a sorozatot, melynek három darabja a „Mi és a magyarok" alcímet viseli.

A következő állomás egy, a putnai zarándoklaton elhatározott napilap megindítása lett volna (Slavici kötelezte magát, hogy ellátja a szerkesztői teendőket), ám ehhez hiányzott az anyagi alap. Ő ezért áttelepült Romániába, s csak akkor költözött vissza, amikor megérett, egyben parancsoló lett a helyzet. Addig ugyanis a Nagyszebenben tömörülő radikális fiatalok és Bukarestből ő maga is hatékonyan írhattak az érsekség által kiadott, de markáns napi politikát is művelő *Telegraful Român* hasábjain. Ám egy 1883-as, Tisza Kálmánt támadó Slavici-cikk miatt a főpásztor, Miron Roman a szerkesztőt óvatosabb személyre cserélte, 1884 márciusában pedig mérsékelt román pártot alapított, mely elfogadta a dualizmus rendszerét és Erdély beolvasztását. A Román Nemzeti Párt ugyanekkor napilap alapításába fogott. A mindenkitől távolságot tartó fiatalok gyorsan cselekedtek, így 1884 áprilisában, Slavici szerkesztésében megindult a *Tribuna*, mely megbuktatta a megbékélési folyamatot, a 'renegát pártot' elhalásra ítélte, az érseket és más főpapokat pedig kiszorította a közéletből.[3] Harsány kormány-, általában magyarellenes hangvétele miatt az 1888-as évet a váci fogházban kellett töltenie (ahol szabadon dolgozhatott), visszatérése után azonban a lap gyorsan ellehetetlenült, ő maga pedig 1890-ben visszatért Bukarestbe. A háború alatti újságírói tevékenysége majd újabb börtönt hoz számára: 1914-ben vállalta egy német–osztrák-magyar fenntartású lap vezetését, írta németbarát, sőt a tisztességes magyar-román együttélést sürgető cikkeit, szülőföldje románjainak jövőjét a többnyelvű, népeinek egyenlőséget biztosító Magyarországon látta. A román állambiztonsági szervek a tizenötödik legveszélyesebb, osztrák-magyar szolgálatban álló kémként dokumentálták (94 közül), ő viszont 1915-ben kilépett, mert nem tűrte, hogy a németek előírják, hogyan (még harciasabban) írjon. A hadba lépés után vizsgálati fogság várt rá, de elítélésére nem találtak paragrafust. A német–osztrák-

[2] Vezető szellemének tevékenységét összefoglalja és legfontosabb írásait közli: Maiorescu (1984), újabban: Pászka (1994): 351–357.; Trencsényi (2011): 106–111.

[3] A *Tribuna* születését és profilját részletesen tárgyalja: Bíró (1941); Popovici (2008).

magyar megszállás alatt az általuk fenntartott lapban küzdött tollával az orosz szövetséges és a gyűlölt Ferdinánd király ellen, kinek udvarában úgymond a hazugság, az intrika és az ostobaság uralkodott, olyan politikusok, akik megtagadták a Béccsel és a német birodalommal fenntartott hagyományos szövetséget. A mostaniak, az oroszok, a franciák és az angolok Slavici szemében az ország legádázabb ellenségei.[4] Nem csodálkozhatott, hogy Nagy-Románia 1919-ben öt év börtönre ítélte (egy évet kellett bent töltenie). Így még halála (1925) előtt „Börtöneim" címmel írhatta meg ilyen vonatkozású élményeit.[5]

2. Az ellenfél, a harc eszközei

Rátérve a cikksorozat ismertetésére, lássuk, hogyan közelít tárgyához. Megfigyelői alapállása:

> „Jelen esetben számomra a magyarok sem nem barátok, sem nem ellenségek: egy általam komolynak, igazságosnak és őszintének remélt vizsgálat tárgyai. Ezen célkitűzésem legyen magyarázata a hangnemnek, mellyel róluk e tanulmányban beszélni fogok."[6] „Ne szeressétek, ne gyűlöljétek: csodáljátok – és sirassátok el!"[7]

Az objektivitást várta el – mindenkitől: „Elfogulatlan szemlélő az irodalmi termést áttekintve elismeri, hogy a magyarokban van alkotóerő".[8] Az érsekség lapjában is konstruktívnak mutatkozott:

> „Nem politizálunk, nem szidjuk a kormányt, nem helyezkedünk szembe az alkotmánnyal, azt tesszük, amit maguknak a magyaroknak kellene megtenniük; a magunk, a magyarok és az ország érdekében tesszük, ki akarjuk érdemelni a felvilágosultabb magyarok háláját. Ám valamihez ragaszkodunk: hogy az igazat mondhassuk, vagy azt, amit igaznak gondolunk."[9]

Élete végén is hangsúlyozta, hogy a magyar börtönökben sem vált magyargyűlölővé, az állam elleni küzdelmeit a legtisztább emberszeretet mozgatta, az, hogy a románokkal nagy igazságtalanság történt – ha a magyarok kerültek volna hasonló helyzetbe, értük is ugyanígy harcolt volna.[10]

A múltra vonatkozó forrásai bevallottan a magyar munkák, melyeket azonban kritikusan kezel, mint írja: szigorúan tartani fogja magát a magyar történészek által leírt tényekhez, de fenntartja magának az értelmezés, kibogozás jogát.[11] A magyar történészek úgymond folyamatosan ellentmondanak egymásnak (itt talált népek meghódítása stb.). A magyarok régi történelme valójában „egy névtelen, IV. Béla (!) jegyzője" művének későbbi

4 Boia (2015): 306–311.
5 Slavici (1920).
6 *Convorbiri literare,* 1871/11. 180.
7 *Convorbiri literare,* 1871/15. 243.
8 *Convorbiri literare,* 1873/6. 220.
9 Ioan Slavici: Cultur'a magiara I. *Telegrafulu Romanu*, 1877/15. 1.
10 Slavici (1920): 41., 346.
11 *Convorbiri literare,* 1871/12. 198.

kommentálása – Turoczy, Katona, Benkö stb., újabban Endlicher, Majlath „és főleg Horváth [Mihály], az egyetlen, aki megérdemli, hogy magyar nemzeti történetírónak nevezhessük".[12] Valóban, főleg ez utóbbitól (*A magyarok története*, 1842–1846) veszi tételeit, 1851-ben német fordítása is megjelent, ő mindkét nyelven forgathatta.

> „Helyreteszi", vélt súlyának megfelelően kezeli e népet: „Érkezésüknek nem volt jelentősége; a világ nyolc évszázada mást sem látott, mint hasonló jöveteleket, és mindenkinek megvolt a maga gondja ahhoz, hogy ne vegyen ezekről tudomást".[13] A magyar krónikások úgymond csodákat mesélnek a bejövő magyarok tetteiről, az itt talált népek meghódításáról – ám ő kénytelen őket használni, mert nincsenek más, független adatai, hiszen „a magyar nemzet soha nem volt bármennyire is fontos tényező Európa életében, a civilizált világ igen kevéssé érdeklődik történelme iránt".[14]

Alaptalannak véli a magyarok kultúraterjesztő missziós tudatát:

> „a magyarok azon erősködnek, hogy ők hivatottak a kultúra terjesztésére Magyarországon, sőt Keleten. (…) Megkérdezzük: miféle eszmék azok, melyeket át akarnak adni másoknak? Francia eszmék? Ezek terjesztésére a franciák hivatottak. Német eszmék? Ezek terjesztésére a németek hivatottak. A magyarok csak azon eszmék terjesztésére hivatottak, melyek magyar fejekben születtek, és ha ki fog derülni, hogy ilyen kevés van, és ezek között sok olyan, melyre egyáltalán nincs szükségünk, akkor ki kell mondanunk, hogy a magyar nép természetes civilizatorikus küldetése igen szűk keretek között mozog (…)"[15]

Milyen elméleti alapon állt, kiktől inspirálódott, amikor egy nagy közösség jellemzésére vállalkozott? Volt hova nyúlnia, a 19. század a *Völkerpsychologie* tudománnyá válásának (?) és népszerű művelésének virágkora. Ennek megfelelően Slavici forrása elsőként a *Volksindividualität* herderi koncepciója, már Verseghy Ferenc, Kazinczy, Széchenyi, illetve román kortársuk, Gheorghe Barițiu is hivatkozott rá. Bécsben főként Eminescu mint Slavici filozófiai vezetője, és az általuk olvasott *Zeitschrift für Völkerpsychologie*, Moritz Lazarus, Heyman Steinthal 1859-ben indított folyóirata, mely Herder, Humboldt, Hegel és Ausztria 'házi filozófusa', Johann Friedrich Herbart tanításait közvetítette.[16]

Az általános felvezetés[17] után tér rá a nemzettudat kialakulására:

> „Ha sok ember egy ideig ugyanazon területen, folyamatos érintkezésben él, kialakul közöttük egy közös szellem. Hasonló, ugyanazon természeti és társadalmi hatások alatt formálódott embereknek többé-kevésbé ugyanaz lesz a véleménye, az érzelmei, a

12 *Convorbiri literare,* 1871/11. 182–183.
13 Uo. 182.
14 Uo. 183.
15 Ioan Slavici: Cultur'a magiara I. *Telegrafulu Romanu,* 1877/15. 1.
16 Köpeczi (1995): 161–163. 173–174.
17 *Convorbiri literare,* 1871/10. 153–159.; 1871/11. 178–180.

> megnyilatkozásai, és ily módon kifejezőeszközük, egy közös nyelv. Sokaknak ezen azonos lelkisége az az alap, melyen kialakul egy nemzet."[18]

A közös csoporttudat azonban rejtve marad mindaddig, amíg tagjai, így maga a csoport nem kerül kapcsolatba más csoportokkal.[19] Másrészt teljesen nem járja át a tagokat:

> „Egy nemzet tagjai csak más nemzetek irányában homogének, otthon maguk között heterogének. A nemzetben az egyén megőrzi egyéniségét. Csak a vonások egy része lesz általános, azaz közös mindeneknél vagy legalább a nemzet tagjainak nagy részénél. Ezek a vonások alkotják a nemzet egyéniségét, azaz egy nemzet tagjainak azon tulajdonságait, melyek egy nemzetet általánosságban megkülönböztetnek a többitől. Ilyen vonás mindenekelőtt az, hogy milyen szavak fejezik ki a gondolatokat, azaz a nyelv, továbbá a családi, vallási, erkölcsi, jogi stb. hagyományok. Ezenkívül vannak olyan személyes jegyek, lélektani hajlamok, melyek jellemzően megkülönböztetnek egymástól népet és népet. A francia kedvessége, az olasz képzelőereje, az angol szenvtelensége, a német komolysága, a szláv ravaszsága, a román melankóliája stb."[20]

A tanulmányai során a történetiséggel szembesülő Slavici e vonásokat nem tekinti örökkévalónak:

> „Az a nemzet, mely megváltoztatja lakóhelyét, és ily módon új természeti és társadalmi hatások alá kerül, fejlődése során megváltoztatja egyéniségét: az új élet új szokásokat és nézeteket szül, a természeti hatások megváltoztatják a temperamentumot, ám főként a más, különböző nemzetekkel való érintkezés alakítja át egy nemzet életformáját."

A változás a kölcsönhatásba lépők közötti különbségtől függ: minél hasonlatosabbak, annál gyorsabb és kölcsönösebb a hatás, végül össze is olvadhatnak, míg gyökeresen eltérő nemzetek hosszú idő alatt sem hatnak egymásra.[21] Ráadásul az egyik el is zárkózhat a külső hatások elől: „Egy kellően felébredt nemzettudat ellenáll az asszimilációs hatásoknak (…), a befogadott kultúrát hozzáigazítja a maga szükségleteihez és nemzeti egyediségéhez. A nemzetiesített kultúra nemzeti kultúra, és az a nemzet művelt, melynek nemzeti kultúrája van."[22]

---

18 *Convorbiri literare,* 1871/14. 228.
19 Uo.
20 Uo. 229.
21 Uo.
22 *Convorbiri literare,* 1871/17. 266.

3. Három nép pszichológiája

A magyarok lelki alkatáról, eredendő tulajdonságaikról alapvetően nem rossz a véleménye:

> „Társadalmi és magánéletében a magyar legalább annyira kedves, mint amennyire veszélyes. Nincs olyan nép, melynek összejövetelei szívélyesebbek, kellemesebbek és fesztelenebbek lennének: a végletekig őszinte, a szó valódi értelmében vendégszerető és fenntartás nélkül barátságos. (…) Élénk fantáziája, gazdag érzelemvilága, nagylelkűsége a magyar társaságát igen kellemessé teszi. E vonásaival szívesen látott vendég mindenütt."[23]

Nyelvük megítélésében is kettősség mutatkozik: monoton, az idegen számára furcsa, de ha az megtanulta, szívesen beszéli. Van benne valami szépség, nem a magánhangzók harmóniájában, hanem a hangsúlyozásban, a ritmusban, mely fejlettebb, mint az európai nyelvekben. Ugyanakkor nagy a jelentésbeli homály, a szavakat gyakran csak a hangsúlyozás különbözteti meg, amire Slavici számos példát hoz *(baj – báj, örül – őrül).* A hangzók harmóniája és a homályosság következtében a magyar igen kevéssé vonzó az idegenek számára, „különösen a románok nem tudták, és soha nem is akarják megtanulni e nyelvet".[24]

Viseletük elismerésre méltó:

> „Amikor meglátjuk a magyart sarkantyús csizmában, tollas kalappal, nem lehet nem elismernünk, hogy van ízlése, még ha az véleményünk szerint elég bizarr is. Nem azért hord sarkantyút és tollat, mert szüksége van rá, hanem mert *tetszik* neki. Ebben a tetszikben rejlik a lényeg: ez jelzi, hogy a magyar nem elégszik meg fiziológiai szükségletei kielégítésével, hanem gyönyörködni is akar. Egy szép pipa, egy gombsoros mellény, egy mesterien készített fokos drágább neki, mint a németnek egy négyökrös szekér."

Lakása, konyhája ugyanezt tükrözi. Munkakultúrája is ellentmondásos: intenzíven, de folyton megszakítva dolgozik, ezért kevés többletet termel. Ha teheti, inkább mulat, ez nem telhet bor, cigány, társak nélkül. Folyton élvezetekre vágyik, de ezt nem képes formákba szervezni, ezért iszik, kötekedik és verekszik.[25]

Lelki alkatukat Slavici a Horváth Mihálytól megtanult származástanból (lásd később) magyarázza: Hérodotosz és más ókori szerzők vad, ugyanakkor furfangos lovas népnek írták le a szkítákat, akik nem békés, hanem rabló pásztorként vándoroltak.[26] A magyarok egyedisége tehát ázsiaiságukban rejlik: „Keleti nép, a Keletet jellemző fantáziával, extravagáns rajongással, a Kelet mítoszaiból és költészetéből ismert szélsőséges érzelmekkel".[27] Alapvonásuk szerinte nem változott:

---

23 *Convorbiri literare,* 1871/15. 241–242.
24 *Convorbiri literare,* 1873/6. 223.
25 *Convorbiri literare,* 1873/7. 259–261.
26 *Convorbiri literare,* 1871/12. 197.
27 *Convorbiri literare,* 1871/14. 230–231.

> „Képzeljük el egy pillanatra a 10. század magyarjait! Lovasok, szabadok, rablókalandjaikban vadak, féktelenek, erős lélektani indíttatásokkal, folyton viharos érzelmekkel, egész lényükben extravagánsok. Ilyenek voltak a magyarok akkor, és azóta is máig, a negyvennyolcas forradalomig, a dualista parlamentig, ilyenek voltak és ilyenek a közéletben, társadalmi összejöveteleiken, bánatukban, örömükben és bajaikban."[28]

Hangsúlyozza, hogy alkatuk mindig és minden rétegnél érvényesül:

> „Ám soha ne tévesszük szem elől, hogy a magyar ázsiai. Reakciói viharosak, kedvessége bizonytalan és veszélyes. Nincsenek érzelmei, ez csak szenvedélyesség. Egy ártatlan szó, egy jelentéktelen gesztus, és az addig kedves személy kikel magából, egy pillanat alatt abba a lelkiállapotba kerül, melyet a német az *unzurechnungsfähig* [beszámíthatatlan] szóval ad vissza. És ez nem osztály vagy műveltség kérdése. Nincs olyan falusi mulatság, tánc vagy vendégség, mely ne ölelkezéssel kezdődne, és ne bevert fejekkel végződne. De ugyanígy láttam ügyvédeket, akik a védelem hevében a bíróság előtt felpofozták egymást, és arisztokratákat, akik biliárddákóval törték be egymás fejét. De nincs itt szó botrányról, ezek szokványos jelenetek: az emberek kibékülnek, és mulatnak tovább."[29]

A maguk lelkialkatát egyetlen szóval ki tudják fejezni: ez a szerinte ázsiai eredetű *szilaj*,[30] melyhez hasonló nincs az európai nyelvekben, csak hosszas körülírással adható vissza.

> „A magyar nyelv ezzel az egyetlen szóval minden, akár pozitív, akár negatív szélsőséges érzést képes kifejezni. Valójában a *szilaj* a jó, egészséges ló jelzője, a magyarok azonban elvonatkoztatva bármire használják: *szilaj fergeteg, szilaj szenvedélyek, szilaj képzelem* [képzelet], *szilaj beszéd.*"[31] „A magyart jól jellemezzük, ha azt mondjuk, hogy »szilaj« mindenben. Sajnálatra méltó erényeiben, és csodálatra méltó bűneiben. Lelkében a legszebb közösségi és egyéni erények hirtelen, átmenet nélkül változhatnak a legalantasabb szenvedélyekké."[32]

Ilyen mindenki, így tartja magát mindenki társadalmi helyzetétől függetlenül:

> „A magyar két alapvető sajátossága, az ambíció és az arrogancia szorosan kötődik nacionalizmusához. Ezek már külső megjelenésében megfigyelhetők. Emelt fővel, derűs arccal jár, tekintete szabad, gyakran impertinens, járása biztos, minden gesztusa tettetett, beszédéből, viselkedéséből árad az önhittség; egyszóval soha nem habozik, hogy szóban és tettben kimutassa: tudatában van a maga nagyságának és a mások hitványságának. Ilyen az eke mögött a magyar paraszt, és ilyen a parlamentben az arisztokrata."[33]

---

28 *Convorbiri literare,* 1871/14. 230–231.

29 *Convorbiri literare,* 1871/15. 242.

30 Slavici korában török eredetűnek tartották, valójában a finnugor *szal-* igető (lásd *szalad*) származéka lehet. Benkő (1976): III. 753.

31 A román jelentést megadva az eredetiben is magyarul. *Convorbiri literare,* 1871/14. 231.

32 *Convorbiri literare,* 1871/15., 239. Hasonló jellemzés: *Convorbiri literare,* 1871/19. 301.

33 *Convorbiri literare,* 1871/15. 242.

Slavici az ítélkezésnél inkább hajlik az együttérzésre:

> „Ne ítéljük el ezeket az embereket, mert inkább sajnálatra méltók; nincs még egy nemzet, melyben annyi szép erény találtatna, mint ebben az ázsiaiban, ám erényeik szélsőségekbe csapnak át, bűnné válnak (…) Mennyi szellem, energia és bátorság, mennyi tetterő megy náluk veszendőbe a szenvedélyek viharaiban!”[34]

Valójában nem is fenyegetik a románok fejlődését:

> „Ezek az emberek senki, főként a társadalom számára nem jelentenek veszélyt. Vannak, és úgy mondhatnám, ha végük lesz, semmi nyomot nem hagynak maguk után. »A magyar szalma tűz« – fejezi ki igen érzékletesen népi szólásuk, bennük semmi sem valós, semmi sem állandó, egész lényükből hiányzik a belső erő. (…) Tanulmányozzák a magyar jellemét, rá fognak jönni, hogy bizarr virág, melynek nincsenek meg a létfeltételei sem a természetben, sem társadalmi körülményeikben; alap nélküli épület, valami olyan, ami a szép és csalóka lepel mögött magában hordozza pusztulásának csíráit.”[35]

A cikksorozat végén a magyar alkat összefoglalása, már-már apoteózisa:

> „Elégséges alkotóerő, viharos érzelmi reakciók, akaraterő, energikus munkavégzés és erős nemzeti összetartozás-tudat. (…) A magyar határozott, büszke, energikus, nagylelkű. A végzetes pillanatokban sem veszti el reményét, ha cselekedni kell, soha nem hagyja el a bátorsága.”[36]

Nem meglepő módon egészen más a németek lelki alkatának, életrendjének megragadása:

> „A német paraszt hajnalban kel, előkészíti a szerszámokat, felpakol, befogja a lovakat, és indul a mezőre. A nap első sugarai már a napi munkában találják a szorgos földművest. Így megy ez hétfő reggeltől szombat estig. Csak a vasárnap pihenőnap: a többi, az ünnepeket kivéve, termelőmunkával telik. Így azután a német gyarapodik, házán ott az Isten áldása.”

Ám kérdés, ez a bőség arányos-e a ráfordított fáradsággal, egy egész munkás élettel? Valójában nem tudják, és nincs is igényük, hogy feléljék a többletet, mindenben bővelkednek, de igényeik csak testiek – minden csak jó, csak megfelelő, minden szépség nélkül, anélkül, hogy tetszetős legyen.[37]

A románok alkatát mostoha történelmükből vezeti le: legalább annyit, vagy még többet harcoltak és szenvedtek, mint a magyarok, ez megacélozta őket, egyben „türelmességük a helótákéhoz mérhető. A román a legsúlyosabb helyzetben is elégedett, mert a szenvedés formálta őt.” Sanyarú sorsuk tükröződik jellemükben:

---

34 *Convorbiri literare,* 1871/15. 242.
35 Uo. 243.
36 *Convorbiri literare,* 1873/8. 295.
37 *Convorbiri literare,* 1873/7. 258.

> „A nehéz harcokból igen kevés hasznuk származott, alig volt olyan pillanat, amikor ne harcoltak volna, és mégis alig volt olyan pillanat, amikor urak lettek volna a maguk országában. A románok jelleme ezért olyan elmosódott. Hiányzik az erő, a saját munkával elért eredmények tudata, ezért a közéletben inkább óvatosak, mint határozottak, nincs meg náluk a határozott akarat és a tetterő, inkább ravaszak, mint bátrak, a büszkeség legkevésbé jellemzi őket, a legköznapibb események is gyakran nem kétségbeesésbe, hanem apátiába taszítják őket."[38]

Ám korántsem tompultak, közönyösek, inkább intenzíven élik meg a mindennapokat: „Nincs nép, amely többet dolgozna és kevesebbet termelne, mint a román". Ennek oka, hogy munkáját örömforrásnak tekinti, a szántóvető, a kapások, a cséplők énekelnek, tréfálkoznak, kurjongatnak, maga a munka csak másodlagos eleme a napi szórakozásnak. Minden munkafolyamatot megünnepelnek, télen pedig rendszeresek a kalákák, a fonók. „Ilyen munkafelfogás szinte semmi többletet nem termel." A román az étkezőasztalnál is a szépet szereti, kevés kerül rá, de azt zománcozott, virágdíszes tálból, művészien faragott fakanállal költi el. Otthona híján van a kényelemnek, inkább telezsúfolja díszes tárgyakkal, ágyneművel. „A románnak nemcsak megvan az igénye az élvezetekre, nemcsak képes arra, hogy egy idealizált világban éljen, de [a magyarokkal ellentétben – Á. B.] megvan benne az alkotóerő is a szép formák létrehozására."[39]

4. A kard, a törvénykönyv és az erszény – a magyarok útja

Slavici tollától vezetve tekintsük át a nemzettudat, a történelmi csomópontok problémáit, és ítéljük meg a magyarság helyzetét az államon belül.

Identitásukat erősnek ítéli, okát is adva ennek: „Lévén teljesen eltérő elemekkel körülvéve, a magyarok nemzettudata erősebben fejlődik, mint bármely más nemzetnél a civilizált világban: akármelyik magyar, a gőgös arisztokratától a rátarti parasztig érzi, hogy egy nagyobb egész része".[40] E tudat szélsőségekben van jelen, ezért már nem erény, hanem bűn:

> „A magyar nacionalizmus két formában jelentkezik: buzgó túlértékelése mindennek, ami magyar, és elvakult lenézése mindennek, ami idegen vagy nem magyar. Megvetéssel vegyes mély szánalom fog el minden komoly embert, látván azt a vak imádatot, mellyel a magyar fennkölt nimbuszt akar adni mindennek, ami magyar. Számára a *magyar* a tökéletes szinonimája, minden jobb, ami magyar, és ha rosszabb, de magyar, akkor is a lehető legjobb. A »magyar ember« az *ideális*, a legtökéletesebb ember."[41]

38 *Convorbiri literare,* 1873/8. 296.
39 *Convorbiri literare,* 1873/7. 261–263.
40 *Convorbiri literare,* 1871/15. 239.
41 Uo.

Slavici csokorba gyűjti – előbb magyarul, majd románul – a számára legjellemzőbb kifejezéseket: *magyar isten, magyar világ, magyar élet, magyar jog, magyar igazság, magyar szabadság, amúgy magyarosan*. Ezután hosszan sorolja a magyar önteltség elrettentő példáit: hagyján, hogy a paraszt is úgy véli, a magyarországi élet az igazi, de a bécsi professzor is azt tanítja: az osztrák vagy a francia polgári törvénykönyv nyomába sem ér a Tripartitumnak, a németek nem művelik jobban a tudományokat; érthetetlen, hogy a vezető francia színház vagy a német udvari teátrumok hogyan lehetnek olyan jók, mint a pesti Nemzeti, a világirodalom nagyjai csak addig nagyok, amíg meg nem említjük a magyar neveket. Ami a történeti tudatukat illeti, Attila, Árpád, Kinizsi, Hunyadi a világtörténelem fáklyái.[42]

Mindebből következik, hogy a magyarok lenézik a többi népet, állandósult szavaik, fordulataik is ezt tanúsítják: „A német huncut". „Az oláh napon sült." „A rác vad." „A tót nem ember." „A zsidó büdös." „Bugyogós sváb." „Medve = román." Emiatt a velük élő népek szégyellni kezdték nevüket, kérelmezték, hogy *oláh* helyett *román*nak, *rác* helyett *szerb*nek neveztessenek. A magyarok nagy hazafinak mutatják magukat, de valójában csak akkor azok, ha egyesíteni tudják nacionalizmusukkal, azaz számukra a *magyar haza* azonos a *magyar nemzet*tel.[43]

Érvényesültek-e az őket érő európai – egyáltalán külső – hatások? Látszólag igen:

> „Lovasokként, legeltetve és rabolva jelentek meg a magyarok Európa közepén: vad, szabad és féktelen nép volt ezer évvel ezelőtt. Ma ez a nép szánt, vet, arat, iparral, kereskedelemmel, tudományokkal foglalkozik. Mindez az európai hatások következménye; Európa társadalmi körülményei a magyarokat új életre és gondolkodásra kényszerítették, és ma magunk mellett európai nemzetnek látjuk őket."

Túlnépesedve minden bizonnyal Ázsiában is rákényszerültek volna a földművelésre, de lényegesen lassabban és ázsiai módon.[44]

Ám mindez csak a felszínt érintette:

> „Az európai hatások befogadása a magyaroknál csak pillanatnyi, ezek a hatások csak időleges változásokat eredményeznek, tehát nem is változásokat, csupán reakciókat. A magyar nemzetnek ahhoz, hogy európai szellemben fejlődjön, le kell vetkőznie ázsiai egyéniségét (…). Ha a magyarok megőrzik szkíta egyediségüket, be tudják fogadni Európa latin kultúráját, de nem tudják e recepciót nemzetiesíteni, és még kevésbé ezen az alapon alkotni valamit. Képtelenség, hogy az európaitól gyökeresen eltérő ázsiai gondolkodás érdemben részt vehessen az európai gondolkodás formálásában. (…) a magyarok, mivel nem fogékonyak az európai szellem iránt, semmiféle egyetemes értéket nem tudtak alkotni, ami kultúrájuk van, az kizárólag nemzeti jellegű."[45]

42 Uo. 240.
43 Uo. 241.
44 *Convorbiri literare,* 1871/14. 230.
45 *Convorbiri literare,* 1871/17. 266–267.

Múltjuk vezérfonala tehát az ellenállás Európával szemben. Kezdve az első nagy hatással: Szent István alatt nem mindenki tért át: „A nemzet nem kis része továbbra is nomád életmódot folytatott, és pogány maradt egészen László (1077–1095) koráig, akinek állítólag még harcolnia kellett ellenük". A 11–12. században még sokan nem voltak hajlandók megkeresztelkedni és letelepedni. A kereszténység hihetőleg gyorsan megváltoztatta a magyarok életét, ez azonban nem hatolt be a nemzet lelkébe: életükben máig ázsiai formákat látni.[46] Alig hihető, de az európai civilizáció nem képes hatni egy négy-öt milliós műveletlen nemzetre:

> „A magyar nemzet egész Európával szembeni különbözősége, ázsiai jellemük ezer éven át ellenállt az európai hatásoknak. Oázisként áll ez a szkíta ág Európa szívében ezer év óta, a legjelentéktelenebb vonásokig bezárólag őrizve a maga ázsiai egyediségét. Mindig ösztönös ellenszenv élt ebben a maroknyi népességben az európai idegenekkel szemben, és – akár dicsérőleg, akár elítélőleg mondva – ez az ellenszenv garantálta egyediségüket. Hogy ennek megőrzése jó vagy rossz volt-e számukra, arról tanúskodjanak a történelmi tények.
> A magyarok civilizációja az európai civilizáció rontott változata. A magyarok kevéssé voltak befogadók az európai hatások irányában: amit átvettek, azt rosszul vették át. Ázsiai érzéseik mindig befolyásolták gondolkodásukat és tetteiket, mindig átformálták az európaiaktól átvett életelveket, ezért látjuk ma azt, hogy náluk az európai fogalmak és tettek ázsiai értelmet kapnak."[47]

Az európai szellemmel szembeni ellenállástól vezérelve amennyire csak tudtak, óvakodtak az idegen szavaktól, vagy olyannyira megmagyarosították azokat, hogy az átadók sem ismernek rájuk – Slavici fel is sorol szavakat, mint a *kert, ugar, mente, rend, konyha*, olyan összefüggésben, mintha román eredetűek lennének (ami téves), hiszen megjegyzi, hogy a románok számos hasonló szót magyarként vesznek át (vissza).[48]

Összegzésként kimondja:

> „a magyar nép a maga alkotóerejét minden életszakaszában a nemzetiesítésen keresztül nyilatkoztatta ki, azaz az átvett dolgokat a maga különös természetéhez adaptálva. Vagyis minden erejét az idegen hatásokkal szembeni ellenállásban, a maga fajiságának megőrzésében használta el."[49]

A magyarok eredetét illetőleg a szkíták egy vagy több ágának tekintette őket.[50] Valójában a magyar munkákra támaszkodott: Horváth Mihály például a belső-ázsiai, török vagy szkíta eredetet vallotta, a finnugor származást nem említette. 1864–1865 során megjelent irodalomtörténetében Toldy Ferenc is kétértelműen fogalmazott: „A magyar nemzet a középázsi-

46 *Convorbiri literare,* 1871/13. 215.; 1871/17. 270–271.; 1871/18. 293.
47 *Convorbiri literare,* 1871/14. 230.
48 *Convorbiri literare,* 1873/6. 219.
49 Uo. 220.
50 *Convorbiri literare,* 1871/12. 197.

ai nagy (scytha v. urálaltáji) néposztálynak, az északi finneket és keleti turkokat összekötő legdélnyugatibb tagja, az utóbbi két fajjal, nyelvére nézve szorosan rokon".[51]

Slavici ismeri a krónikákban megőrzött mondákat, de az őstörténetet a lehető leghomályosabban mutatja be, hogy ezzel rámutathasson a történetírás hiteltelenségére. A magyarok őstörténete ködbe vész, csak néhány 'csodás mítosz' maradt fenn, ezt ismételgetik az egyes szerzők: Hunyor és Magyor, Ural, Kaszpi-tenger.[52] A Pannóniába érkező magyarok szokásai, vallása (Zoroastru) és a magyar nyelv számos perzsa szava a szemében bizonyítja, hogy mint a szkíták egy ága a magyar nép hosszú időn át érintkezett a perzsákkal.[53] Slavici érdeke, hogy keveréknek láttassa a magyarokat, eszerint már Dentumogyerben szkíta ágak egyvelege voltak, Kijevnél pedig kunok csatlakoztak hozzájuk.[54] Álmos emberei nem voltak nép, csak eltérő csoportok összessége, sőt a magyarok ezer év közös léte után is eltérők nyelvükben és lelkükben.[55]

Láttuk, hogy megjelenésük Európa színpadán észrevétlen maradt. A bejövetel kapcsán Slavici hivatkozik külföldi forrásokra: a bolgárok ellen a magyarokat segítségül hívó Bizánci (azaz Bölcs) Leó szerint „bátor, ravasz, barbár nép, lóháton születnek, élnek és halnak meg", illetve az általános kép szerint „lovasokként, legeltetve és rabolva jelentek meg a magyarok Európa közepén: vad, szabad és féktelen nép volt ezer évvel ezelőtt".[56] Ő maga azonban az átkelést a hegyeken keresztül inkább menekülésnek látja: A 9. század közepén a kazárok, besenyők és más szomszédaik a Don mellől nyugatra, a Duna mellékére kényszerítették őket. Nem annyira behívott szövetségesek voltak, hanem kénytelenek voltak elhagyni Duna menti hazájukat, mert a bolgárok északra szorították őket.[57]

A terület meghódításának kérdésében a magyar szerzők páratlan ellentmondásait fedezi fel. „Ez az egész történet önkényesen van ráépítve egy igen kevéssé ismert vázra". Az általuk leírt módon bizonyosan nem mehetett végbe: „A magyar nomád nép volt, hódításnak pedig csak földművelő népek számára van értelme".[58] Anonymust térképre vetítve úgy tűnhet, *Magyarország* (az eredetiben Ungaria) meghódításával Árpád Európa egyik legnagyobb birodalmát hagyta fiára. Ám a hódítók és meghódítottak számarányát tekintve „én nagyon úgy gondolom és hiszem, hogy a magyarok csak bolyongtak az egyes helyeken, és azokat meghódítottnak nyilvánították". Ez nem légből kapott vélemény, hanem kikövetkeztethető európai létük első évszázadából. A rabló hadjáratok jelzik: a magyarok terelték, legeltették állataikat, de a területeket nem hódították meg.[59]

A magyar történetírásban kalandozásoknak minősített időszakot és eseményeket Slavici következetesen *rablóhadjáratok*nak nevezi, Horváth Mihály szavaival jellemzi a velük járó borzalmakat. Slavici nagy teljesítményt nem lát bennük: az európai államok belső anarchiája miatt voltak sikeresek, hiszen azoknak fontosabb dolguk volt, mint a magyarokkal

51 Köpeczi (1995): 176.
52 *Convorbiri literare,* 1871/12. 196.
53 Uo. 197.
54 *Convorbiri literare,* 1871/17. 267
55 *Convorbiri literare,* 1871/20. 326.
56 *Convorbiri literare,* 1871/12. 197.; 1871/14. 230.
57 *Convorbiri literare,* 1871/12. 197–198.
58 Uo.
59 *Convorbiri literare,* 1871/13. 211–212.

küzdeni, I. Konrád is inkább pénzzel szerzett békét. Majd jöttek a vereségek, Gézát már aggasztotta, hogy fogynak a harcosai, elhatározta, hogy véget vet a hadjáratoknak.[60]

Láttuk, hogy Slavici a kereszténység felvételét nem tekintette őszintének, átfogónak, ráadásul a magyarság számára a katolikus misszionáriusok hoztak rosszat is: a kereszténység felvétele után a magyarok nem őrizhették meg pogány szokásaikat. A katolicizmus más vallásoknál erősebben hatott, ezért a magyarok szokásai az európai szokások, formák egyszerű átvétele, bármiféle adaptáció nélkül.[61]

Az államalapítás a nép akarata ellenére ment végbe, hiszen szabad emberekként érkeztek, magát a *szabadság* szót is itt, szomszédaiktól vették át.[62]

> „Papíron maradt István alkotmánya, mely részben szankcionálta a magyar szokásokat, részben a német jog nem szerencsés másolása volt [a német tanácsadók nem vették figyelembe a magyarok eltérő jellegét, mondja Slavici], István életében mindennek semmiféle gyakorlati értelme nem volt, mivel a magyarok akkor még nem folytattak letelepült életmódot."[63]

Ám elindulhatott a magyarok közjogi fejlődése, sőt ez vált uralkodóvá: „A magyaroknál csak a közjogi érzék fejlődött ki: ezt a területet minden magyar ismeri, miközben gátlások nélkül lop és gyilkol".[64] Ezt nagyon megtanulták, más szférákban nincsenek jelen:

> „A magyar közéletre termett. Irányultságát elszigetelt helyzete nagyon könnyen megmagyarázza. Tetteket fogunk náluk találni, az elméletre nem volt idejük. (…) A szenvedélyes, arrogáns természet, az európai szellemmel szembeni ellenszenv a nemzet minden erejét a politikai színtérre összpontosította, a tudományok iránt a magyar érzéketlen. (…) Újságíró, képviselő, miniszter, prefektus [főispán? – Á. B.] van náluk, professzorokat másoktól kell kérniük."[65]

Az állami függetlenségnek viszont Moháccsal vége lett.

> „Ettől kezdve Magyarország a római birodalom [értsd: Német-Római Birodalom – Á. B.] integráns része, sorsa annak sorsával van összekötve. (…) A Habsburg-királyok alatt csak annyiban beszélhetünk Magyarország történelméről, amennyiben a római birodalom történelméből kiválogatjuk a rá vonatkozó részeket."[66]

Ezt a vállalhatatlan tételt nyilván nem a *jogász*, hanem a *nemzetiségi politikus*nak készülő Slavici írta le, hiszen a nem magyar vezetők előszeretettel tekintették nemlétezőnek a magyar államiságot, nem a királytól, hanem a császártól várták a számukra kedvező döntéseket.

---

60 Uo. 213.
61 *Convorbiri literare,* 1873/6. 220.
62 *Convorbiri literare,* 1871/20. 326.
63 Uo. 326.
64 *Convorbiri literare,* 1871/15. 242.
65 *Convorbiri literare,* 1871/19. 306.
66 *Convorbiri literare,* 1871/14. 227.

Nemcsak az ország autonóm létét tagadták, hanem azt is, hogy az *magyar ország* volna, azaz, hogy a magyaroknak kizárólagos, de legalább kitüntetett szerepe lett volna fenntartásában és fejlesztésében. A nyugatiak fogalomzavarát Slavici azzal magyarázza, hogy a rablóhadjáratok korában csak a magyarokat ismerték meg (nyilaik még az imakönyveikbe is bekerültek), a románok és a szlávok békésen szántottak, vetettek, arattak, így a terület a magyarok hazájaként, Magyarországként (*Ungaria*) rögzült.[67] Ám azt nem ők működtették. A kereszténység terjedésével sok idegen, főleg német és olasz érkezett.

> „Magyarország királyai legnagyobbrészt idegen neveltetésűek voltak, udvarukban kevesen voltak hazaiak."[68] „Az Árpád-házi királyok alatt több klerikus az európai kultúra szintjét képviselte. Ez azonban nem volt a nemzet szellemének kifejeződése, ezek legnagyobbrészt a királyok által hívott idegenek voltak, vagy azok utódai."[69]

Még nyilvánvalóbb ez az idegen dinasztia korában:

> „Az Árpádok kihalása után Magyarország valóban nagy volt. Az Anjou-királyok, főleg Károly Róbert és I. Lajos (akit nagynak neveztek, 1342–1382) alatt Magyarország Európa vezető államai között foglal helyet. Terjedni kezd a kultúra, ereje teljében az ország. Ám e nagyság nem az ország, és még kevésbé a magyar nemzet érdeme: a 14. századi Magyarországot a királyok tették naggyá, ők voltak erősek, idegen volt ez az erő."[70]

Mátyásnál, akit az egyik legnagyobb középkori uralkodónak tekint, illetve László kapcsán Slavici ugyan közvetve, de jelzi, hogy a család román (ami a régi és korabeli magyar történészek által is elfogadott tény).[71] E századokban sok mindent alkottak latinul, de ez nem a magyar szellem terméke, bolognai, párizsi, krakkói idegenek írták.[72]

A múlt tehát minden vonatkozásában mindenkié,

> „nem a magyar nemzeté, hanem Magyarországé, annak minden lakójával együtt, akik soha nem voltak alávetve a magyarok abszolút uralmának. A szlovákoknak autonómiájuk volt, bizonyítja ezt az, hogy Zopolia [azaz Szapolyai János – Á. B.] királlyá kiáltotta ki magát; a temesi Bánság, a kővári Kapitányság és főként Máramaros románjai többször bizonyították a maguk autonómiáját. Az nem tagadható, hogy ezen elemek között a magyar volt a primus inter pares."[73]
>
> Az anyagi gyarapodást a magyarok pedig végképp nem tekinthetik a maguk érdemének, Magyarország újabb időkben indult gyors gazdasági fejlődése nem a magyar nép kultúrájának, hanem az ország fekvésének, keleti és nyugati kereskedelmi kapcsolatainak köszönhető. „A magyar alapvető vonása, hogy (…) akkor is ragaszkodik az ősi

67 *Convorbiri literare,* 1871/13. 213.
68 *Convorbiri literare,* 1871/17. 267.
69 *Convorbiri literare,* 1871/18. 293.
70 *Convorbiri literare,* 1871/13. 215.
71 Uo.
72 *Convorbiri literare,* 1871/18. 294.
73 *Convorbiri literare,* 1871/14. 228.

> szokásokhoz, ha tudja, hogy azok ártalmasak." A magyar földműves nép, a paraszt a régi módon ugyan jól dolgozik, de nem annyira, mint lehetne. A nagybirtokosok „a parasztok másolatai", vagy bérbe adják birtokukat, vagy az örökölt módszerekkel gazdálkodnak. „Ebből következik, hogy Magyarország anyagi fejlődése a nem magyarok, főként a németek és a zsidók érdeme." Még a borfeldolgozás, kivitel is idegen kézen van. A burzsoázia *(burghesia)* nem magyar, a gyárak, a gépesített termelés idegen kézben. A kereskedelem ugyanígy, azt a magyar eleve rangján alulinak tekinti.[74]

Ennek azután megvan a gyászos következménye: a magyarok gazdasági bukását a közvetlen német és zsidó befolyás okozza.[75] Ma már a földbirtokok is idegen kézbe kerülnek, a magyarok hamarosan idegennek érezhetik magukat az országukban.[76] Igaz, Slavici ezt nem tekinti öröktől való vonásnak, hiszen korábban megjegyezte: „Csak a gazdaságtudományban teljesen járatlan mondhatja, hogy a magyarokban nincs meg az adottság a gazdasági tevékenységhez. A munkára minden nép egyformán alkalmas." Viszont rámutat a németek lépéselőnyére, felhalmozott tapasztalataira és olcsóbb termelésükre. Így a megnövekedett igények kielégítésén ezek és a közvetítő kereskedelmet uraló zsidók gazdagodnak. A vasutak, a gyárak, minden gazdasági intézmény német és zsidó kézben van.[77]

Az ország általános gazdasági emelkedése közepette a magyaroknál érvényesülő tendenciák: egyre több törvénytelen gyermek, egyre kevesebb házasság, sűrűsödő járványok, emelkedő halálozási ráta, erkölcsi válság, mindez pedig onnan eredeztethető, hogy anyagi téren a németek és a zsidók kizsigerelik őket, szellemiekben pedig a német befolyás uralkodik felettük.[78] Csak a felszínen övék a hatalom: „Ma a magyarok a saját országukban urak az országgyűlésen, amennyiben ott beszélhetnek, amennyit csak akarnak, a közélet minden más területét azonban a németek és a zsidók uralják, az ő kezükben van minden gazdagság, az emberi élet fő motorja".[79]

Gyengeségük tudatában külső erőre kell támaszkodniuk: „A magyarok úgy ragaszkodnak Magyarországhoz, mint a hívő az égi üdvösséghez. Tudják, hogy ez a Magyarország csak a Habsburgok tekintélyétől védve állhat fenn. Így ők a leghűségesebb nép az ország és a dinasztia felé." Az összes többi nép viszont Ausztria pusztulását akarja.[80]

Általános ítélete szerint: „A magyarok ostoba nacionalizmusa, a magyarosító törekvések és az azokból fakadó társadalmi hatások elérték a magyar nemzet és Magyarország azonosítását: Magyarország minden szellemi és anyagi gyarapodását máig nemcsak a magyarok, hanem a külföldiek is kizárólag a magyar nemzetnek tulajdonítják". Az idő azonban változást hozhat: most erősek, mert idegen erők társultak hozzájuk, a zsidó tőke és a német kereskedelem, ipar. E három tényezőt azonban nem eszmék, hanem érdekek mozgatják, és ha leválnak a magyarokról, azok nem lesznek többek, erősebbek, mint amik. „Erejük, mint egész lényük, látszólagos és bizonytalan."[81]

---

74 *Convorbiri literare,* 1871/19. 306–307.
75 *Convorbiri literare,* 1873/7. 257.
76 Uo. 258.
77 Uo. 249.
78 Uo. 268.
79 Uo. 257.
80 *Convorbiri literare,* 1873/8. 301.
81 *Convorbiri literare,* 1871/19. 308.

5. Ők maguk és a többiek

A 'nagy történelem' után térjünk át a szellemi teljesítmény megítélésére! Slavici sommás véleménye szerint a magyarok „nem tudtak semmilyen általános értéket létrehozni, ami kultúrájuk van, az kizárólag nemzeti jellegű".[82] „Amit a magyar irodalomban találunk, kizárólag nemzeti, általános érzésekkel, eszmékkel nem találkozunk."[83] Kulturális fejlődésük három szakasza: európai életük első négy évszázadában az ázsiai emlékezet, azt követően a kereszténység, végül a 19. században a nacionalizmus.[84]

Eredeti vallásuk valamiféle Zoroaster-szekta volt, a vallási funkciókat a táltos látta el. Igen egyszerű, nomadizáló életmódot folytattak. „E nomád nemzet eszmeköre igen szűk volt, bizonyság erre a mai magyar nyelv rengeteg idegen és kevés ázsiai szava."[85] Szájhagyományukról szerinte annyit tudhatni, hogy a lakomákon – a hunokhoz hasonlóan – énekmondók adták elő a hősök tetteit, ezeket a darabokat máig őrzi a néphagyomány (ezt nem vallja a mai tudományosság), „ezen emlékek naiv jellege, egyszerű formái és egyedi bélyege mindig kellemes benyomást kelt az olvasóban".[86] A román néphagyomány megőrzését oly nagyra tartó Slavici ezt tehát a magyarságnál is méltányolja.

A kora újkortól általános a hanyatlás, kevés az intézmény, ott is jórészt idegenek működtek, ha pedig hazaiak, azok még olvasni se tudtak.[87] A 18. század végén „ami kevés kultúra volt Magyarországon, az tisztán német volt, és asszimilációval fenyegette a magyar nemzetet".[88] Igen nehezen vette kezdetét a kultúra megteremtése. „Már a 18. század vége felé indult néhány jelentéktelen társadalmi mozgás. A nemzet gondolkodó része, néhány gyenge költő kezdett olyan dolgokról beszélni, melyeket láthatólag nem fogott fel senki. Senki nem foglalkozott velük." Évtizedekkel később talált Kazinczy nagyobb közönségre, kezdett valamiféle magyar irodalmat művelni. 1820–1825 körül költők, literátusok kezdeményezéséből indult el egy társadalmi mozgalom, élén „a legnagyobb magyarral" (e jelző magyarul is szerepel), „Franciscu Szécsenyi" [helyesen: Ştefanu / István – Á. B.] gróffal.[89]

Nemzettudatuk ébredésének a románok számára is van tanulsága:

> „A magyarok nemzeti mozgalmának vezetői különösebb bölcsesség nélkül is belátták, amit mi, románok láthatólag máig nem értettünk meg teljesen: egy nemzet fejlődéséhez szükséges, hogy megmaradjon a lelki harmónia a társadalmi osztályok között, ez pedig csak úgy lehetséges, ha hagyják, hogy a kultúra az alsó osztályok nemzeti szellemében eredezzen. Ez vezérli őket lépten-nyomon, egészen a végletekig: az egész intelligencia »betyárrá« változott, még dölyfös arisztrokráciájuk is kezdte átvenni a paraszti szokásokat, viseletet és életmódot."[90]

---

82 *Convorbiri literare,* 1871/17. 267.
83 *Convorbiri literare,* 1871/19. 299.
84 *Convorbiri literare,* 1871/17. 270.
85 *Convorbiri literare,* 1871/18. 292–293.
86 Uo. 292–293.
87 Uo. 293.
88 Uo. 294.
89 *Convorbiri literare,* 1871/17. 268.
90 *Convorbiri literare,* 1871/18. 294.

A kizárólagos szemlélet következtében „vak hevület vezette őket, ezt híven tükrözik a kor szellemi alkotásai. Berzsenyi ódái, Vörösmarty költészete, *Petőfy* (sic!) lírája legmarkánsabb kifejeződése annak az extravagáns nacionalizmusnak, mely mindent ignorál önmagán kívül."[91]

Gombamód szaporodtak az irodalmi társaságok, kialakult az új magyar nyelv, megszületett a nemzeti szépirodalom, sőt – sikertelenül – nemzeti tudományt akartak. A magyar „nemzetiség" (naţionalitatea), nyelv, s így a magyar elem uralkodóvá vált Magyarországon.[92] Slavici az egyes életműveket rendszerint kritikával illeti, még az esztétikailag méltatott Vörösmartyról is megjegyzi: „[k]ár, hogy nem tudott úgy gondolkodni, mint az emberek, csak úgy, mint a magyarok".[93] Szembeállítja vele a románként bemutatott *br. Iosikát* (azaz Jósika Miklóst), aki „nem tetszett a magyaroknak, mert úgy gondolkodott, mint az emberek".[94] Hasonló elismerést kap *br. Eötveös* (sic!): mint költő, regényíró és filozófus a legnagyobb magyarok egyike, „ám nem tetszett a magyaroknak, mert csak érzéseiben volt magyar, gondolkodásában viszont európai, egy második Szecsenyi, annak méltó tanítványa, (…) mivel idegenek között nevelkedett, elfogulatlanul gondolkodott."[95]

1840 körül kezdődött a népies irányzat, vezéralakja, *Petőfy* megítélése kétarcú: itt-ott eszmék, sok fantázia, kevés esztétikum, és még kevesebb erkölcsiség. „Csak az fogja csodálni, aki tudja és világos számára, hogy [csupán] négymillió ember számára írt."[96] Slavici viszont elismeri, hogy ami nem idegen hatások eredménye, hanem a magyar lélek mélységéből fakad, az leginkább rajta keresztül tanulmányozható.[97] „Felesleges említeni, hogy ez a népies irányzat formálta leginkább a magyar nemzet közös szellemiségét. A népköltészeten keresztül a szalon a kunyhóhoz kapcsolta magát, általa tanult meg az arisztokrata úgy gondolkodni, ahogy gondolkodik, »betyárul«, Petőfy pusztai alapján."[98]

A tragédia és a komédia megteremtésének kísérlete eredménytelen maradt, ami Slavici szerint a magyar szellem egyoldalúságából következik – ezekben ugyanis nem magyarokat, hanem embereket kellene megjeleníteni. Ugyanakkor később dicséri, színesnek és európai rangúnak minősíti a Nemzeti Színház működését.[99]

Az irodalmi termést egészében értékelve Slavici annyit elismer: „[a] saját alkotás a maga kevés eszméivel, melyet a világ, ha a magyarok nem lettek volna, nem birtokolhatott volna, egy gramm gyémánt, mellyel a magyarok gyarapították a világ szellemi kincseit".[100]

Ami a tudományokat illeti, Slavici szerint a magyar akadémia törekvései igen kevés sikerrel jártak, legfeljebb a nemzeti területeken, mindenekelőtt a nemzeti történetírásban ért el eredményeket, főként Horváth Mihálynak köszönhetően. Nemzetiesíteni akarták a tudományokat, hogy azokat csak ők értsék, szakkifejezéseik „elmés őrültségek kolosszális rendszere. Nyelvük, mely a monotónia megtestesülése, e tekintetben jutott csúcspontra: gépesí-

91 Uo. 295.
92 *Convorbiri literare,* 1871/19. 299.
93 Uo. 300.
94 Uo.
95 *Convorbiri literare,* 1871/19. 301.
96 Uo.
97 *Convorbiri literare,* 1873/6. 225.
98 *Convorbiri literare,* 1871/19., 301–302.
99 Uo. 302., 304–305.
100 *Convorbiri literare,* 1873/6. 220.

tett legyen a nyelve annak, aki szeretné kibogozni és kipréselni a vegytudós urak kénye-kedve szerint szőtt szótagokat." A szerző hoz is néhány elrettentőnek szánt példát, melyek a jászvásári szedők keze alól rossz helyesírással, akár felismerhetetlen alakban jutottak az olvasóhoz (Slavici magyartudásában nem kell kételkednünk): *Alazatos porgaja, Köpönöm, Redves egèszségére, Az elemek vegyulékéből eredett a lètel*, a szakkifejezések közül: Éleny (*oxigenu), Koneny (Idrogenu), Elenyedett (oxidatu), Elaselélecsesedesekben* [?].[101]

Srécsenyi (sic!) és *Eötvëos* (sic!) társadalmi írásai pillanatnyi jelentőségűek. „Túl sok bennük a fantázia ahhoz, hogy komoly tudományos munkáknak tekintsük őket. E szerzők nem tudósok voltak, hanem magyarok, akik reszkettek nemzetük jövője miatt."[102]

1848 óta „Musae silent", a nemzet kulturálisan nem lépett előre, a sajtóban és a parlamentben vívja harcát. Ugyanakkor a műveltség általánossá vált, ami Slavici szerint a kitűnő, és elsősorban a magyarosítást szolgáló oktatási rendszernek köszönhető. A népiskolákban a magyar paraszt megtanulja nemzete történelmét Attilától Kossuthig, nemcsak a falvakban, de még a pusztákon is jó az oktatás, ennek köszönhető, hogy „minden magyar paraszt politikus".[103]

A felsőoktatás az abszolutizmusból sokat profitált, Bach a magyarosító intézményeket oktatásivá változtatta, a gimnáziumokba azért vezette be a német nyelvet, mert a tanárok németek voltak. Azóta ezeket *Eotveös* ismét, tekintet nélkül a tanulók anyanyelvére, a magyarosítás szolgálatába állította. A felsőoktatásban az akadémiák alacsony színvonalú tanfolyamok, és még a pesti egyetem sem éri el a nyugati gimnáziumi szintet.[104]

Ami zenei fejlődés volt, az nem magyarok műve (Liszt, *Remenyi*), maga a magyar zenei szellem alkalmatlan a magasabb szintre, a Mosonyi és *Furedy* által feldolgozott csárdások vadak, viharosak, a nemzeti operákat (*Bánk bán* stb.) pedig Pesten nem is játsszák.[105]

A tudomány terén Slavici sommás, de megérteni akaró ítélete szerint a magyarság ez idáig semmit nem hozott létre. Slavici felsorol tucatnyi tudóst, mindnél megjegyezve idegen származásukat, hozzátéve, hogy a pesti egyetem katedráiról jó magyar kiejtést nem hallani. A gimnáziumokban a tanárok többsége szlovák. Összegzése: a valódi magyar tudományossághoz a magyaroknak le kellene vetkőzniük ázsiaiságukat legalább ott, ahol az nem egyeztethető össze az európai szellemmel.[106]

Cikksorozata vége felé Slavici így összegezte a magyar kultúra valós(nak tekintett) értékét: „Főleg az utóbbi időben, és főként a német világban sokat beszélnek a magyarokról, sőt egyenesen hivalkodás folyik azok eredeti műveivel. De csak azoknál, akik nem ismerik a román népet, annak alkotásait." Utána már világosak lesznek a források. Persze, a jövő hozhat javulást:

> „Lehet, hogy eljönnek azok az idők, amikor a magyarok, megszabadulván az idegen hatásoktól, elkezdenek majd eredetit alkotni, és akkor más lesz a helyzet. Amíg azon-

101 *Convorbiri literare,* 1871/19. 302.
102 Uo. 302.
103 Uo.
104 Uo. 302–304.
105 Uo. 305.
106 Uo. 306.

> ban a nép napi kérdésekkel van elfoglalva, addig más, a szellemi munkára inkább hajlamos népek alkotásaira lesz utalva."[107]

Őket megismerve térjünk át a magyarok és a nem magyarok viszonyának értékelésére. A Slavici-féle mérleg: „ezer éve élnek itt egymástól is és tőlük is különböző elemek között, nem asszimilálódtak, egyediségüket máig megőrizték; európai életük azonban nem volt más, mint szakadatlan ellenállás az európai szellemmel szemben".[108]

A kapcsolat kezdetét tekintve leszögezi, hogy nem igázták le az itt élő népeket, csupán legelőt kértek néhány napra, majd távoztak az adott helyről, ezért a népek nem gondoltak ellenállásra.[109] Nemigen volt dolguk a magyarokkal. Igaz, a románokat és a síkvidéki szlávokat egyre jobban aggasztotta, hogy lelegeltetik a vetéseiket, de azután a magyarok állataikkal távoztak, visszavonultak a hegyek közé.

> „Nincs *egyetlen* olyan magyar történész, aki adatokkal tudna nekünk szolgálni arról, hogy a magyarok valaha is uralkodtak volna e népek felett: ezek a magyarok mellett, nem pedig *velük* vagy *alattuk* éltek. Sőt inkább azt lehetne bizonyítani, hogy még a későbbi időkben is volt valamiféle autonómiájuk, és a maguk joga szerint éltek."[110]
> „István alkotmánya meg sem említi Magyarország egyéb népeit, amiből arra következtethetünk, hogy *csak* a magyarok számára készült (…)." Nem arról van szó, hogy nem tett különbséget a „nemzetiségek" között, e különbségek igenis fennálltak: mint már elhangzott, egymás mellett, de nem együtt éltek.
> „Mind a románok, mind a szlovákok bánságaikban, kapitányságaikban és kerületeikben még a későbbi századokban is autonóm életet éltek. *Csäk máte* (sic!), Zápolya, a szörényi és temesi Dragoş bánok, illetve a kővári kapitányok ezt teljes mértékben bizonyítják. (…) Az, hogy e népeknél nem lehetett ugyanaz a jogrend, végső soron lelki különbözőségükből és eltérő életmódjukból is fakadt."[111]

Másként alakult a behívott idegenek helyzete. A magyarok a kezdetek óta lázadtak az idegen katonák és tisztviselők jelenléte ellen.

> „A királyok azonban nem engedhettek: szükségük volt az ország feletti uralmukat biztosító idegen elemekre. Mondhatnánk, hogy a történelem megbosszulta ezeket az uralmi törekvéseket; az idegenek, akik azért érkeztek az országba, hogy uralkodjanak a magyarok felett, most a magyarok uralmáért küzdenek. Ez a hatás a magyar alkotmány szelleméből következett, mely az egyén számára lehetetlenné tett bármiféle szabadabb mozgást a társadalmi osztályokban – kivéve, ha magyar osztályról volt szó. Ha valaki belépett egy magyarországi kiváltságos osztályba, legalább nevében magyar lett. Így vesztettük el mi, románok, így vesztették el a szlávok és a többi nem magyar

107 *Convorbiri literare*, 1873/6. 229.
108 *Convorbiri literare*, 1871/17. 266.
109 *Convorbiri literare*, 1871/13. 212.
110 Uo. 214.
111 *Convorbiri literare*, 1871/13. 214.; 1872/21. 343–344.

> nemzet nemességük legnagyobb részét. Nemtelen lehetett bárki, nemes csak »magyar nemes«."[112]

A modern korban liberalizmusuk hasonlóképpen a magyarosítást szolgálta, Széchenyi is azt vallotta: „Tágítsátok az alkotmány kereteit, adjatok belépést minden népnek, hogy azok magyarrá legyenek!". 1848/49-ben Kossuth egyformán küzdött Bécs és a nem magyar népek ellen.[113]

Az abszolutizmus kedvezőbb volt ez utóbbiak számára, mint az 1848 előtti liberalizmus, mert beléphettek a közéletbe, többek nemzeti identitásuk feladása nélkül magasabb pozícióba kerültek.[114] Innen süllyedtek le dualizmuskori helyzetükbe:

> „(…) az alkotmány nem Magyarországé, hanem a magyar népé. (Ez a vélekedés, egyben igazság azáltal is megjelenik, hogy a magyarok Magyarországon *nemzetiségek*et [naţionalităţi] elismernek, *nemzetek*et [naţiuni] viszont nem, számukra csak *magyar polgárok* [csak magyarul szerepel – Á. B.] és *politikai magyar nemzet* létezik."[115]

Az országgyűlést uraló elmagyarosodottak és elnémetesedettek hozták meg az 1868-as nemzetiségi törvényt, amely túl sok jogot ad a nem magyaroknak, hogy megakadályozza fejlődésüket, de túl keveset ahhoz, hogy elégedettek legyenek. Slavici szerint: „Nem magyar törvény, mert a magyar vagy mindent ad, vagy semmit". Úgymond halva született: mivel a községekben és a vármegyékben biztosítja az anyanyelv használatát, Andrássy hozzálátott, hogy korlátozza az autonómiákat. A következőkben a vármegyék és a szabad királyi városok átszervezésével, a virilizmus bevezetésével szinte mindenhol el lehetett érni a magyar többséget.[116] A valódi liberalizmus biztosítaná a nem magyarok számára, hogy befolyást gyakoroljanak az állam ügyeire, ezért kell visszaszorítani. „Magyarország alkotmányának az a hivatása, hogy biztosítsa a magyar elem uralmát a többi felett, tényszerű kifejezése Magyarország és a magyar nép azonosításának."[117]

A már a népiskolákban vélelmezett magyarosítás Slavici szerint ugyan megfosztja a nem magyar gyermekeket a tanulás lehetőségétől, ám célját nem érheti el. „Abszurd dolog abban hinni, hogy a román, szlovák, német vagy szerb paraszt megszerzi a magyar testvéreknek azt az örömet, hogy az iskolában megtanulja a magyar nyelvet, amikor szántani, vetni, aratni tud a maga nyelvével is, anélkül, hogy egy szót is tudna az angyalok nyelvén."[118] Az elit tagjai viszont veszélyeztetettek: a 19. század első fele óta „nemcsak a diétán, a hivatalban és az iskolákban uralkodik a magyar nyelv, hanem azon románok, szlovákok, szerbek és németek családjában is, akik művelt emberekké akarnak válni".[119] Slavici korában pedig „akkor, amikor a közvélemény, a törvény azt üzeni: Nem vagy művelt ember, ha nem

---

112 Az eredetiben is magyarul. *Convorbiri literare*, 1871/17. 268.
113 *Convorbiri literare*, 1872/23. 368.; 1872/24. 387.
114 *Convorbiri literare*, 1872/24. 388.
115 *Convorbiri literare*, 1872/23. 369.
116 *Convorbiri literare*, 1873/8. 301.; 1872/23. 370.
117 *Convorbiri literare*, 1872/23., 370.
118 *Convorbiri literare*, 1871/17. 269.
119 *Convorbiri literare*, 1871/19. 299.

vagy magyar; még irodista sem lehetsz, ha nem tudsz magyarul, akkor nincs már szükség magyarosító intézményekre; az egyén érdekében áll, hogy megtanuljon magyarul".[120]

A magyarosodást választók romboló szerepének összefoglalása:

> „Ez az Európa lisztjéből kirostált és a magyarosítás moslékjába kevert korpa a *civilizatorikus elem* Magyarországon, ez alkotja magyar nemzet vezető értelmiségét. Befogadják az európai kultúrát, ugyanarra a kaptafára húzva meghamisítják, és a magyarosodás túlbuzgó hevével hirdetik azt a gimnáziumi, akadémiai és egyetemi katedrákról. Ezen előadások során rendszeresen igen furcsa ellentmondásokkal találkozunk. Ezek a nagy emberek, miközben a teljes magyarosodásról szónokolnak, a leggyatrább kiejtéssel használják azt, ami szerintük az istenek nyelve. Azoknál a magyar intézményeknél, amelyekbe én jártam (három gimnázium és egy egyetem), csak két tanárra emlékszem, akiknek jó volt a kiejtése. Ezek a nagyságok vannak azután jelen mindenütt a közéletben: a parlamentben és a hivatalokban, csak ott nem, ahol kicsik a fizetések és nehéz a munka."[121]

Az elhibázottnak tekintett nemzetiségi politika ismertetése, a nem magyarok elkeseredettségének hangsúlyozása után Slavici felveti az uralkodó elem számára nem éppen rózsás jövőt:

> „Mindennek van határa, amin túl nem lehet menni. Ha egy állam tagjai úgy érzik, a közintézmények akadályozzák őket fejlődésükben, ezek eltávolítására fognak törekedni. Amíg reménykednek abban, hogy ernyedetlen munkával elérik a kívánt sikert, az állam polgárai maradnak; ha e reményt elveszik tőlük, életösztönük, a fejlődés parancsa arra kényszeríti őket, hogy kifelé gravitáljanak, az államon kívül teljesítsék be reményeiket. Magyarország nem magyar népei egyelőre csak megbékélést akarnak. Kinek a bűne lesz, ha eljön az az idő, amikor többet akarnak, akár mindazt, amit akarniuk kell?"

A magyarok most uralkodhatnak, mert a többiek még gyengék, de ha megerősödnek, mit tesznek, „ha eljön egy nagy nap, a pillanat, mely dönt a népek sorsáról"?[122]

Lássuk most a magyarok és a németek viszonyának értékelését! Azzal, hogy Géza szoros kapcsolatba lépett a német birodalommal, „a magyar nemzet sorsát a német szellem és a klerikális érdekek irányítják". Gizellával nagyszámú német Ritter jött, ők lesznek az ország vezetői, a fejedelmi tanács tagjai, fiaikkal alkotják a fejedelmi gárdát. Istvánt a németek és a klerikusok mozgatták, a német csapatokra támaszkodott.[123] „A magyarok mint természetüknél fogva szabad nép, határozott ellenállásba fogtak", és történelmük ekkortól az utolsó Árpád-házi királyig nem más, mint folyamatos harc a király és a nemzet, a magyar csapatok

120 *Convorbiri literare*, 1871/17. 269.
121 Uo. 270
122 Uo. 1872/24. 395.
123 *Convorbiri literare*, 1871/13. 214.

és a király német serege között.[124] Állami életük első évszázada másról sem szól, mint a király (Péter stb.) mögött álló idegenek elleni harcról.[125]

II. József nem ismerte el a privilégiumokat, jogokat adott mindenkinek, de az általános magyar ellenállás miatt üdvös intézkedéseinek nagy részét vissza kellett vonnia.[126]

> „II. József és I. Ferenc abszolutizmusa így is a művelt rétegek teljes elnémetesedéséhez vezetett. A 19. század elején nagyon kevés arisztokrata beszélt magyarul, Magyarország hivatalaiban részben a latin, részben a német uralkodott, aki magyarul beszélt, azt »magyar betyárnak«, »közönséges személynek« tekintették. Intelligens elemeinek elvesztésével a magyar nemzetet pusztulás fenyegette."

II. József és I. Ferenc elleni fellépésük tisztán politikai volt, 1820-ig társadalmi mozgalomról nem beszélhetünk.[127]

1866-ban a magyarok belátták, hogy ők a leggyengébbek az országban, de

> „ahelyett, hogy azokkal szövetkeztek volna, akikkel természetes módon közös érdekek kötik össze őket, ellenük keresnek segítséget éppen azoknál, akik ellen harcolniuk kellett volna, a németeknél. Teljes kapituláció. (…) A dualizmus látszólag a magyar elem uralma, valójában a germanizmus keleti befolyásának formája. A magyarok uralkodnak, a németek pedig zsebre teszik a pénzt."

E szövetség, érdekközösség csak látszólagos. A németek mint ötvenmilliós művelt nemzet a legnagyobb veszély a magyarságra nézve.[128] Slavici végkövetkeztetése: a német nyelv presztízse, a német ízlés, a fizetőképes közönség hiánya most is bénítja a magyar kultúra támogatását.[129]

6. Együtt vagy egymás ellen? Románok és magyarok

Slavici összeveti a két nép nemzetté válását, eredményességét illetően a másik javára: a magyarok ezer év óta nép,

> „ezzel összehasonlítva mi alig-alig alakultunk ki: kétezer éves létünk a formálódás hosszú, néma folyamata. Hiába keresnénk múltunkban a nemzettudat megnyilvánulását, mert soha nem voltunk nép, csak olyan emberek, akik gondolkodásukban többé-kevésbé hasonlítottak egymásra. E hasonlóság is csak századunkban kezd tudatosodni, ez létünk kezdete, mint minden kezdet, ez is nagyon csendes."[130]

---

124 Uo.
125 *Convorbiri literare*, 1871/13. 215.
126 *Convorbiri literare*, 1871/18. 294.
127 *Convorbiri literare*, 1871/17. 268.
128 *Convorbiri literare*, 1873/8. 296.; 1873/8. 306.
129 *Convorbiri literare*, 1873/7. 264.
130 *Convorbiri literare*, 1873/6. 220–221.

A románok még úgymond nem éltek népként, s mivel a népkarakter valójában az életmód, ők nem ismerhetik önmagukat. „A román paraszt még ma is inkább kötődik az országhoz, mint a néphez."[131]

Ez nem jelenti azt, hogy ne különböztetnék meg magukat, mégpedig előnyükre, a szomszédoktól: „Habár a román nép századok óta el van nyomva, habár társadalmi helyzete máig többé-kevésbé megalázó, bizonyos mértékben lenézi a körülötte élő népeket. Ez a viselkedés nem véletlen: szellemi felsőbbrendűsége tudatából következik."[132] Slavici ezt a későbbiekben is, mások szavaival is képviseli: egy mezőségi pap szerint a parasztok előrehaladása már összemérhető a magyarokkal, sőt már felülről lehet nézni azokra, „a mi bocskoros népünk a maga helyes önismeretében a magyarnál mindig magasabbrendűnek érzi magát".[133] Az alárendelt helyzet ellenére Slavici bízik a nemzet jövőjében, melynek záloga: „egy sok szempontból homéroszi nép, egy szűk, de igazán nemzeti középosztály, fejlődési szintünkhöz megfelelő klérus és egyes tanítók, valamint a romanizálás által megrontott, de nemzeti érzéstől átjárt intelligencia". Az érzékletesen megformált mérleg: „Nincs szinte semmink, de mégis nagyon sok: a remény joga".[134] Az előbb megszólaltatott pap is nyugtázta a nép fejlődését, mely kizárólag a maga erkölcsi tőkéjének, *természetes intelligenciá*jának köszönhető. A *Tribuná*ban a továbbiakban is olvasható volt olyan magabiztos helyzetjelentés, mely számos falu elrománosodására emlékeztet, ami nem az idegenek beolvasztásának, nem is tudatos elhatározásnak, hanem egyedül *faji felsőbbrendűség*üknek köszönhető. „Vitatkozzanak össze-vissza eredetünkről, mi, románok, főként az utóbbi évszázadban bizonyítottuk, hogy szomszédainknál minden tekintetben magasabbrendűek vagyunk."[135]

A vágyottról a tényleges állapotokra visszatérve, egyben a Kárpátokon átkelve, Románia Slavici szemében még elesettebb képet mutat (ami alátámasztja a közlő folyóiratról, hiperkritikus alapállásáról mondottakat). Az 1821-ig fennállott idegen uralom, a fanarióta kor gyászos öröksége és a zsidók újabb gazdasági befolyása miatt igen rossz az anyagi helyzet. A mezőgazdaságban „az emberek dolgoznak, de rosszul és keveset, mert amennyit és ahogy teszik, elégséges nekik a napi megélhetéshez". A kézműipar akadálya, hogy csak a parasztnak van tisztelete, iparospályára nem megy senki. Nagyipar nem létezik, de Slavici szerint így jobb a helyzet, mint Magyarországon: „Az, hogy nincs iparunk, előny a magyarokkal szemben, mert ha lenne, idegen lenne." Ez általában minden korszerű gazdasági intézményre, formára igaz, ellenpélda a magyarok leigázottsága.[136]

A művelődés helyzete is lesújtó: gyenge klérus, nincs népoktatás.[137] Ugyan biztató módon a görög forradalom (az 1821-ben indított szabadságharc) után megszületett egy primitív, de nemzeti szellemű irodalom, ám 1840-től a bojárfiak külföldön tanultak, egyes erdélyiek pedig átvitték a latinizáló irányzatot. 1848 egy teljesen elhibázott időszak kezdete: az ifjak új, de idegen eszmékkel jöttek haza, zűrzavar keletkezett a politikában, szellemi téren, azóta pedig a francia liberalizmus szellemében nevelkedettek hajtóvadásza-

131 *Convorbiri literare*, 1873/8. 296.
132 *Convorbiri literare*, 1873/6. 229.
133 *Tribuna*, 1884/68. 270.
134 *Convorbiri literare*, 1873/7. 254.
135 Cestiunea naţionalităţilor. *Tribuna*, 1885/240. 958.
136 *Convorbiri literare*, 1873/7. 254., 256., 258.
137 Uo. 255.

tot indítottak a bojárokkal szemben, azok elidegenedtek a néptől, visszasüppedtek régi létformáikba. 1858 óta a fejedelemségekben, majd Romániában teljes a demoralizálódás. 1868 óta – Slavici megítélése szerint – tisztul és egyre reménykeltőbb a kép: a németes, franciás, latinos vonal hanyatlóban, míg a Vasile Alexandri által fémjelzett román irányzat folyamatosan erősödik.[138]

Összefoglalólag: Romániát sújtják a primitív, gyakran romlott viszonyok, a zilált társadalmi helyzet, az ottani zsidók, kívülről pedig a németek befolyása. A belviszonyok azonban javulni látszanak.[139]

A románok és az idegen hatások kérdésében Slavici szerint hiába keresnénk a magyarokéhoz hasonló ellenállást, a románok mindig ki voltak téve, sőt mint eredetileg eltérő egyedek csoportja, eleve e hatásoktól váltak néppé. Igaz, a kezdetekkor a kultúra és más nyelvek ismeretének hiánya megóvta a románokat,[140] ezért a későbbiekben is van jó oldala annak, hogy a papok és a tanítók nem műveltek, csak írni-olvasni tudnak, mert így őrizhették meg legalább részben identitásukat.[141] Később ez a fal már nem, de szűrő sem érvényesült: „Az átvételek nemzetiesítéséről nem beszélhetünk, mivel nem volt nép, mely azokat a maga közös – hiányzó – alkatához igazította volna". Sokféle hatás érvényesült, de leginkább a latin. A magyaroktól keveset vettek át, mert azok nemigen tudtak volna mit átadni.[142] A történelem azonban szellemileg is föléjük rendelte szomszédaikat, a latinizáló saját gimnáziumok identitástorzító tevékenységénél (lásd később) is károsabb a magyar, a szász vagy a még nem teljesen elmagyarosított középiskolák hatása.[143] A Kárpátokon inneni egészséges fejlődés egyik feltétele tehát a „román románok" erőteljes hatása volna az erdélyi románokra. Ennek felismerése már megindult, „az értelmesebbek kezdenek magukra találni, már kezdik átérezni, hogy végül is nem *rómaiak*, hanem *valami többek*, azaz *románok*".[144]

Élete végén Slavici már képes volt értékelni a német hatást. 1915-ben, a lármásan Antantbarát Bukarestben kiadott cikkgyűjteménye előszavában is méltatta a német kultúrának a Monarchia-beli románokra gyakorolt hatását, majd emlékirataiban is vállalta:

> „Én nem tartozom azok közé az emberek közé, akik tudják, de nem akarnak számot adni arról, mi volt a románok számára a német szellemi, erkölcsi és gazdasági fegyelem, és nem ismerik el, hogy azok a románok a legéleterősebbek és kulturálisan minden szempontból a legfejlettebbek, akik németek – akár svábok, akár szászok – szomszédságában élnek."[145]

Több esetben érezhettük az önkritikát a maga nemzete felé. A magyar nemzettudat ébredésénél megjegyezte, hogy a románok viszont nem értették meg az osztályok közötti harmónia

---

138 Uo. 265–267.

139 *Convorbiri literare*, 1873/8. 303.

140 *Convorbiri literare*, 1873/6. 225.

141 *Convorbiri literare*, 1873/7. 252.

142 *Convorbiri literare*, 1873/6. 221. Kicsit később viszont elismeri, hogy a románok jó anyagi körülmények között élnek ott, ahol magyarokkal érintkeznek, főként az Alföldön. *Convorbiri literare*, 1873/7. 251.

143 *Convorbiri literare*, 1873/7. 253.

144 Uo. 254.

145 Slavici (1920): 352.

jelentőségét és annak alapját, a kultúra népi alapzatát.[146] Anyagi téren nem csak a magyarok tekintik méltóságukon alulinak a kereskedelmet, „ugyanúgy, mint mi, románok, a nagy rómaiak leszármazottai".[147] Amikor azt fejtegeti, hogy a szentistváni magánjog nem akart belenyúlni az emberek életébe, csak általános normákat tartalmaz, alkalmat talált arra, hogy a Kárpátokon túli, még érintendő idegenmajmoló szellemen csipkelődjön: „Végül is, csak a mai világban fordulhat elő, hogy egy nép bölcsei azt hiszik, rákényszeríthetnek egy egész népet, hogy ne románul, hanem franciául gondolkodjék. István láthatólag bölcsebb volt, mint a románok boldogítói."[148] Ám önismeretben a hazaiak sem jeleskednek: a németek nem ismerik a román népet, „de hát mi is igen ritkán tekintünk magunkra".[149]

Erdélyben alapprobléma a valóságon felülemelkedő, így a tömegektől elzárkózó gondolkodás: az erdélyi literátusok „kereszteshadjárata a román népnyelv ellen" arra utal, hogy adott magyar szavaknál fel sem ismerik azok román eredetét.[150] Az idegen hatások és a latinizáló irányzat uralma miatt lehetetlen volt bármiféle szellemi fejlődés, szegény és ízlés nélküli közönséggel a háta mögött az erdélyi szellemiség egyre csak visszafejlődik.[151] Slavici szerint az erdélyi gimnáziumok nem is annyira anyagi gondjaik, hanem inkább latin szellemük miatt rosszak.

> „A fiút, ahogy belép a gimnázium kapuján, semmi más eszmével nem táplálják, mint hogy ő Traian[us], Cesar, Brut[us] és Caton sarja. Ezzel az üres ideával, mely nem veszi figyelembe a valós fejlődést, a gimnázium, ahelyett, hogy erősítené a fiúk *román* egyéniségét, minden erejével *romanizálni* akarja őket."

Mindezzel több kárt okoz, mint a germanizáció vagy a magyarizáció. Végzettjei ahelyett, hogy az egész kultúráján dolgoznának, nem tudják, mit akarnak, szellemi munkálkodásuknak nincs alapja, gondolkodásuk mesterkélt, nem nemzeti alkatukból fakad. Még jobban károsult a magyar, a szász vagy az akár még nem teljesen elmagyarosított intézményekben végzettek identitása.[152]

A tanult fők egymással sem képesek szót érteni, a néppel még kevésbé,

> „ebben rejlik életünk fő baja: az erdélyi román intelligencia, szellemi munkájában eltérítve a romanitásból eredő iránytól, csak improduktivitásra ítélt emberek sokasága. Bármennyit dolgozzanak, annak eredménye csak múló jelentőségű lehet, művük nem lesz része nemzeti fejlődésünk láncolatának."[153]
>
> „Az erdélyi értelmiségiek a romanizmus vagy a beléjük ivódott egyéb idegen hatások hatalma alatt nem érthetik meg a nép gondolkodását. A szemükben a nép által beszélt nyelv *romlott*, a népköltészet ízléstelen, egyáltalán minden, ami népi, helytelen, mert nem *római*, hanem *román*. Onnan, hogy óvakodunk mindentől, ami *román*, csak a

146 *Convorbiri literare*, 1871/18. 294.
147 *Convorbiri literare*, 1871/19. 307.
148 *Convorbiri literare*, 1872/21. 342.
149 *Convorbiri literare*, 1873/6. 229.
150 Uo. 219.
151 *Convorbiri literare*, 1873/7. 265.
152 Uo. 252–253.
153 Uo.

> *római*t keressük, datálható irodalmi hanyatlásunk: azóta van olyan nyelvünk, melyet magunk sem értünk, csak azóta olyan irodalmunk (?), melyhez még a literátusok sem kötődnek."[154]

Vázoltam már Slavici igen kritikus véleményét a Kárpátokon túli állapotokkal kapcsolatban. Különösen sarkosan fogalmazott a cikksorozatot megelőző évtizedet illetőleg:

> „Az 1858–1868 közötti időszakban a román országokban, majd Romániában mind a köz-, mind a magánerkölcsöt csak hírnévből ismerik. Így hát habozás nélkül kijelenthetjük: az 1848 óta tartó korszak hitvány alakok ideje. Iancu, Mureşan, Eliad, Bolintineanu[155] és mások, akik a közjót szolgálták, elkeseredtek, elvesztették a hitüket, és őrülten haltak meg."

E nehéz korban egyetlen géniusz maradt, aki a nép lelkéből táplálkozott: Vasile Alexandri,[156] ám az idegen ízlést hordozó közönség egy ideig őt is negligálta. Valójában nem is a jóakarat hiányzott az irányítók lelkében, hanem a megértés, maga az őszinte közvélemény, amely lehetővé tette „a nép rothadt elemeinek", hogy felszínre jussanak. Az eredmény:

> „éppen ebben a nemromán és nem tisztességes korban hivalkodtak a leginkább tisztességgel, nemzetiséggel, romanizmussal, szabadsággal stb. (…) Az a maroknyi ember, aki megőrizte román lelkét, látván, hogy idegen világba taszíttatott, kivonult a közéletből. Csak 1868-tól (azaz az utolsó öt évben) érezhető az említett regenerálódás."[157]

Az ott leélt évtizedek ellenére Slavici nem lett a kortársak által *szabad*nak nevezett Románia kritikátlan hódolója. Világosan jelezte ezt egy 1907-es cikke, mely valójában nyílt levél Nicolae Iorgához. Indítékául az ünnepelt bukaresti történész egy akkor megjelent cikke szolgált, amelyben megrótta az erdélyieket, hogy túlságosan bíznak saját erejükben, Romániától pedig nem várnak semmit. Slavici sietett ezt levelével megerősíteni, hiszen nemcsak személyes tapasztalatai, hanem román földijei benyomásai is ezt támasztották alá. Amikor 1906-ban paraszt ismerősei megtekintettek egy bukaresti kiállítást, a környező falvakat is bejárták, majd nem győztek tiltakozni a romániai hazafias propaganda ellen, mondván, az erdélyiek az ottaniaknál minden szempontból magasabb szinten állnak. Slavici rámutatott a romániai parasztság nyomorára, degenerálódására, a hit válságára, a papság lezüllésére, az elit romlottságára, a kortársak által magasztalt magaskultúra felszínességére. Erdélyben, Magyarországon, a Bánságban és Bukovinában ez szerinte nem áll fenn, s még kulturális szempontból is regáti (azaz a királyságbeli) testvéreik felett állnak. Általános meggyőződésük szerint semmit nem várhatnak Romániától: „Az ottani [azaz erdélyi] románoknak nincs

---

154 Uo. 253.

155 Avram Iancu, az erdélyi román ellenállás vezére; Andrei Mureşan költő; Ion-Eliade Rădulescu szerkesztő, költő, a havasalföldi forradalom egyik vezetője; Dimitrie Bolintineanu költő, forradalmár – Á. B.

156 A romantika Eminescu előtti legnagyobb költője, a színműirodalom megteremtője, a népköltészet felfedezője, vezető politikus – Á. B.

157 *Convorbiri literare*, 1873/7. 266.

mit tanulniuk az itteniektől, s Isten óvja őket attól, hogy ugyanilyen állapotba jussanak".[158] Iorga nem is próbálta cáfolni e látleletet, csak konstruktív hozzáállást kért: az erdélyiek feladata az, hogy rámutassanak a bajok okaira, s a románság közösen próbáljon javítani helyzetén.

Slavici már a fordulat után kiadott könyvében emlékeztetett rá, hogy a modern román kultúra az erdélyi tanárok érdeme, Romániában a bizánci és a francia hatás következtében a *felülhelyezett réteg* (*o pătură suprapusă*, Mihai Eminescu kifejezése az elidegenedett uralkodó osztály meghatározására) eltávolodott a néptől. Ha ez a szakadék tovább mélyül, az egész nép ebbe a helyzetbe süllyed. Számos példát hozott fel az Ókirályság romlottságára. Egy barátjától értesült, hogy a bukaresti Nemzeti Színházban maró gúnnyal, jobb esetben közönnyel fogadják az erdélyiek benyújtott darabjait. Az egyik bizottsági tag egyenesen ökörnek titulálta az erdélyi parasztot, aki mindent kétszer mond el. Állítólag Slavici darabját is nullának minősítették, s közben az erdélyi tájszólást is nevetség tárgyává tették. De ez nem csoda írta az informátor , hiszen a hatvanfős bizottságban egyedül ez az illető volt erdélyi, a többiek pedig jórészt nem is románok, hanem zsidók, görögök, örmények, bolgárok. Utólag maga Slavici is úgy értékelte romániai tartózkodását, hogy idealizmusával, őszinteségével nem illett a bukaresti társaságba. A fentiek ismeretében nem csoda, hogy könyvében határozottan visszautasította a romániaiak aspirációit az erdélyiek politikai, kulturális vezetésére.

Az általa többször megjósolt, vágyott „Nagy Egyesülés" után senki mást olyan keserűséggel nem töltött el Nagy-Románia tényked ése, melynek keretében az új haza börtönét is meg kellett járnia. Nem tudta elfogadni, hogy az egyesülés után az elvakultak elfordulnak az egész román nemzeti múlttól, „a világ csúfjává teszik a románokat" azzal, hogy csak a többségi igaz ember, a kisebbségnek meg kell békélnie a gondolattal, hogy el fog veszni, fiainak el kell szakadniuk szüleiktől, testvéreiktől, törvényeiktől, szokásaiktól, mindentől, ami szent. „Nem merek örülni a nagy szerencsének, időnként mély fájdalommal tölt el a félelem, nehogy holnap vagy holnapután Kisinyovban, Csernovicban, Brassóban, Kolozsváron, Nagyváradon, Aradon, Temesváron, sőt akár Nagyszebenben is az legyen, mint ami ma Bukarestben." A gyógyír szinte természetes: föderáció.

> „Erdély ezer évig szinte független állam volt. A magyarok, igaz, lemondtak az »ezeréves« autonómiáról, hogy könnyebben elnyomhassák a románokat, ám a románok oly határozottan és hosszan harcoltak országuk autonómiájáért. Miért nem ragaszkodtak hozzá most, amikor lehetett volna nekik, és Erdély sajátos viszonyai alapján szerveződhettek volna meg?"

A románok csak akkor járulnak hozzá a népek nagy koncertjéhez, ha nem nyomják el a többi nép kulturális törekvéseit. Ám kevesen értik, hogy a románoknak nem az az érdekük, hogy Nagy-Romániában csak a román kultúra fejlődhessen szabadon. Sőt még annak sokszínűségét is veszély fenyegeti az új államvezetés monolitikus gondolkodásmódja miatt: nyilván „kényelmesebb is, könnyebb is, hogy vágd bele a besszarábiaiakat és a bánságiakat, a bukovinaiakat és a körösvidékieket ugyanabba az üstbe (...)."[159]

Lássuk immár a magyar–román kapcsolat értékelését! Több helyen említettem a magyar–román érintkezés formáit – vagy azok hiányát, itt következzék annak legkonkrétabb, leggyakorlatiasabb területe, a nyelvhasználat. Láttuk, a románok ez idáig nem tudtak, és

158 Slavici (1920): 91.

159 Uo. 41., 184., 346., 354–357.

nem is akartak megtanulni magyarul, ezzel szegezi szembe Slavici a román általános, lingua franca-szerű használatát Erdélyben, a Körösvidéken, Temesben és Máramarosban. Svábok és székelyek, szerbek és magyarok leginkább a közös nyelven, románul értik meg egymást.[160] Kevert magyar-sváb községekben a képviselőtestület románul tárgyal, egy besztercei és egy szebeni szász románul ért szót egymással, egyes magyar falvakban jobban beszélnek románul, mint a saját nyelvükön. Persze ez fordítva is érvényesül: a román nemzettesttől elszakított (sic!) községekben a lakosság vagy romlott románsággal, vagy már magyarul beszél (Gyula, Békéscsaba, Szarvas. Hódmezővásárhely, bihari vagy máramarosi falvak sora).[161]

A magyarok közvetett formában járultak hozzá a románság szellemi fejlődéséhez: azzal, hogy kizárták őket a közéletből, a népköltészet művelésére szorították őket, így alakult ki, vált a mindennapok részévé a sokféle tárgyú dal, a *doina*. Ennek köszönhető, hogy az erdélyi románok szellemi gazdagsága az összes többiét túlszárnyalja. Majd éppen ők hatottak az eredeti népköltészetet nélkülöző magyarságra – Slavici számos román darab átvételére mutat rá (nem feladatunk itt álláspontjának szaktudományos vizsgálata) a mesék, mondák, balladák, műdalok vagy éppen a csárdás világában.[162]

Elismeri, hogy az intézményesült kultúra terén – szépirodalom, történetírás, olvasóközönség, színházak stb. – a magyarok túlszárnyalják nemcsak az ittenieket, hanem a romániaiakat is. A kultúra valós értékeit tekintve – népköltészet, igazi líra, retorika – azonban a románok állnak magasabban.[163]

Összegzésként: a románok soha nem léptek fel a magyarok ellen, sőt egyes korszakokban, az oszmán áradat ellen a moldvai, havasalföldi fejedelmek és a Corvinusok védték a magyarokat. „Ám a románok és a magyarok érdekei mindig ütköztek egymással, ezért a két nép között soha nem találunk tartós szövetséget." A magyarok valójában sokkal kevésbé ártottak a románoknak, mint azt gondolnánk. Az *Unio trium nationum* három néprész szövetsége volt, a feudalizmus következményei pedig a magyarokat ugyanúgy sújtották.[164]

Az egymásrautaltságot hangsúlyozva Slavici leszögezi: a magyarok természetes szövetségesei a hozzájuk lélekben legközelebbi európai népcsalád, a latin faj. „Európában a két legszebb karakter a francia és a magyar." És ide csatlakoznak a románok: az általuk gyakorolt hatás következtében „gondolkodásában a magyar nép közelebb áll a románhoz, mint bármely más néphez". Ha a magyarságban megvan az erő a németek elleni küzdelemhez, akkor „ezt a harcot csak a románokkal szövetségben vívhatják, akiket ugyanúgy fenyeget a germanizmus, a latin fajtól, a germanizmus legádázabb ellenségétől kérve segítséget".[165]

Kétségtelen a számára, jelenleg

> „a magyarok akadályozzák a román nép nagy részének természetes fejlődését, és gátolják a nép egyesülését és közös fejlődését. A magyar sokkal kisebb, sokkal gyengébb, a

160 Ezt elfogadva és megerősítve hivatkozzunk Kazinczy visszaemlékezésére, miszerint Eperjesen a szlovák volt a mindenki által ismert nyelv. Kazinczy (1979): 255

161 *Convorbiri literare*, 1873/6. 224.

162 Uo. 226.

163 *Convorbiri literare*, 1873/7., 267–268.

164 *Convorbiri literare*, 1873/8. 305.

165 Uo. 307., 309.

> románokkal szemben sokkal alacsonyabb rendű nép annál, hogy hatása, mely jelenleg is csak negatív, tartós nyomokat hagyjon a románok életében."

Rájuk csak a németség jelenthet veszélyt.

> „A gondviselés azonban a románok és a németek közé állította a magyar népet. (…) Ily módon a magyar nép léte vagy nemléte meghatározza a románok sorsát: fejlődésük csak a magyarok által fedezve lehetséges, ezen oltalom híján a románok a germanizmus hatására lassan, észrevétlenül beolvadnának, mint ahogy ma beolvadnak a magyarok."

A románok létérdeke a magyarok létezése, „aki a magyarokat üti, maga alatt vágja a fát".[166]

A germanizmus elleni közös küzdelem mellett a románokat és magyarokat egyesíti a déli szlávok elleni szükséges harc: a románok természetes iránya a Dunától délre mutat – fordított irányban, mint ahogy őseik Daciába jöttek –, és a magyaroknak sem keletre, hanem az Adriára kell tekinteniük. A két népnek az olaszokkal együtt meg kell semmisíteniük a déli szlávokat.[167]

A románokat tehát veszély csak nyugatról fenyegeti, ha gyenge állapotban éri őket a magyarok bukása, akkor ők is velük vesznek; ha addigra sikerül megerősödniük, egységesedniük, akkor e pillanat egy büszke lét kezdete lehet, mert „keleten a magyarokon kívül egyetlen más nép sem játszhat a románok mellett szerepet".[168]

E tanulmány természetes zárlata viszonyunk központi kérdése: Erdély státusa, birtoklása. Slavici természetesen a terület hosszan tartó elkülönültségét hangsúlyozza: „Attól kezdve, hogy a magyarok bejöttek Európába, egészen I. Lipótig Erdély önálló ország. I. Lipót egyesítette Erdély és a birodalom, főként Magyarország koronáját anélkül, hogy bármiképp támadta volna Erdély autonómiáját." A fejedelmek gyakran harcoltak Magyarország királyaival. „Egész állami életében Erdélynek semmi köze sem volt Magyarországhoz, és főként nem volt vele szemben semmiféle kötelezettsége."[169] Erdély a 17. századig autonóm részekből állt, határai mozogtak, Fogaras időnként Havasalföldhöz, Naszód pedig Moldvához tartozott. „Erdélyben a magyar elem a székelyek és a kevés magyar által lakott síkvidéken dominált, a többi rész csak akkor tartozott az erdélyi fejedelem alá, ha az elég erős volt hozzá, hogy maga alá rendelje őket. Ezért született meg azután, az autonóm románok ellen az unio trium nationum."[170]

1848-ban a románok energikusan küzdöttek „Erdély magyar annektálása" ellen, mint egy olyan ország lakosságának többsége, mely ezer éven át autonóm életet élt.[171] Az annexió magyar részről a magyarosodás vázolt folyamatát szolgálta, kívánta erősíteni.[172]

Slavici több alkalommal hitet tett a terület önállósága mellett, legösszefogottabb megfogalmazásban a kisajátító magyar gondolkodást támadva:

---

166 Uo. 309–310.
167 Uo. 310.
168 Uo.
169 *Convorbiri literare,* 1871/14. 228.
170 Uo.
171 *Convorbiri literare*, 1872/24. 388.
172 *Convorbiri literare*, 1872/23. 369.

> „Erdély az az oszlop, melyre a magyar állam épül. Az erdélyi magyarok a magyar nemzet előőrse: uralmukat bármi áron fenn kell tartani, mert különben elvész maga a magyar állam és a magyar nemzet, és a szegény Kelet, természetes civilizátoraitól megfosztva örök időkre barbár marad."

E beolvasztás azonban ellentmond a földrajznak és a történelemnek: „Maga a természet kívánta úgy, hogy Erdély külön ország legyen, mivel körülvette magas hegyekkel, olyan éghajlati, meteorológiai, gazdasági és néprajzi vonásokkal látta el, melyek minden környező országtól megkülönböztetik". Mégis megszüntették sok évszázados autonómiáját a néhány százezer szétszóródott magyar kedvéért, sőt azok különleges választói törvényt harcoltak ki maguknak, hogy a románok végképp ne szólhassanak bele a közügyekbe.[173]

Gondolt korábban bármit, bármilyen árnyaltan a magyarságról, hazai véleményvezérként elsősorban Slavicihez köthető a negatív kép kanonizálása. A tanulmány zárásaként vázoljuk Slavici sérelemlistáját, a román-magyar közös történelem mérlegét. A románság a nyugati műveltség keleti terjesztőjeként jelenik meg, a magyarságot is ő tette képessé annak befogadására, az viszont idővel leigázta.[174] A Habsburgok uralmával (1690-től) kezdhettek emelkedni, érthető, hogy Slavici nekik tulajdonított minden méltányos intézkedést, természetesnek tartván, hogy 1848-ban a császár, azaz a törvényes uralkodó oldalára álltak a rend védelmében.[175] Ő ezt az Októberi Diplomával hálálta meg, megteremtve az egyenjogú népek szövetségi államát. A magyarok egyeduralmát biztosító dualizmus bevezetése óta is kizárólag a császári gondoskodásnak köszönhető az olyan pozitív lépés, mint a nemzetiségi törvény és az ortodox egyházi autonómia elismerése.[176]

A dualizmus lényege Magyarország azonosítása a magyar nemzettel, a folyamatos magyarosítás. Egy szerinte felsőbbrendű faj, a hárommilliós románság esetében azonban ez nem fog sikerülni,[177] sőt az a többi elnyomott elem élére fog állni a küzdelemben, amelynek egyik célja rádöbbenteni a magyarságot, hogy a közös haza csak többnyelvű alapon fejlődhet.[178] A másik cél Erdély önkormányzatának visszaállítása. A románság törekvései a lap határozott állítása szerint csupán közművelődési természetűek,[179] „ha azonban ők vakon dolgoznak Magyarország magyar nemzeti állammá való átalakításáért, ezzel arra késztetnek minket, hogy vakon dolgozzunk Magyarország megsemmisítéséért".[180]

Érezhettük, a Slavici-féle tükör nem hízelgő, gyakran torzít, túloz, ugyanakkor kényelmetlen igazságokkal is szembesít. Tételeiből, melyek igazságtartalmának vizsgálata e tanulmánynak nem volt feladata, sok máig kering, nehezítve a valós információkkal nem rendelkező románok nyitását a magyarság felé, amiért a legkevésbé ő, sokkal inkább az 1918 óta eltelt időszak vélemény- és politikaformálói tehetnek. Slavici és a hozzá hasonlók a tömegekre hathattak, a döntéshozókra viszont nem, mert nem álltak be bértollnoknak, hanem ragaszkodtak a maguk talán ellentmondásos, sokszor sommás, de hitelesen képviselt álláspontjához.

---

173 *Tribuna*, 1885/29. 1.
174 *Tribuna*, 1884/95. 1–2.
175 *Tribuna*, 1884/15. 1.
176 *Tribuna*, 1884/2. 1.
177 *Tribuna*, 1884/10. 1.
178 *Tribuna*, 1884/19. 1.
179 *Tribuna*, 1884/104. 1.
180 *Tribuna*, 1884/15. 1.

Források és irodalom

Periodikák

Convorbiri literare, Telegrafulu Romanu, Tribuna

Feldolgozások, visszaemlékezések

Benkő (1976) = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. k. Budapest, Akadémiai, 1976.

Bíró (1941) = Bíró Sándor: *A Tribuna és a magyarországi román közvélemény*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek 128.)

Boia (2015) = Lucian Boia: „Germanofilii". *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial.* Bucureşti, Ed. Humanitas, 2015.

Kazinczy (1979) = Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: Uő: *Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok*. Vál., jegyz.: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979.

Köpeczi (1995) = Köpeczi Béla: Egy erdélyi román író magyarságképe. Ioan Slavici tanulmányai a magyarokról, 1871–1873. In: Uő: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, Akadémiai, 1995. 161–203.

Maiorescu (1984) = Titu Maiorescu: *Bírálatok, vitacikkek, tanulmányok*. Ford., vál.: Dávid Gyula. Bukarest, Kriterion, 1984.

Pálffy (1961) = Pálffy Endre: *A román irodalom története*. Budapest, Gondolat, 1961. 254–260.

Pászka (1994) = Pászka Imre (szerk.): *Román eszmetörténet 1866–1945*. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. [h. n.], Aetas – Századvég, 1994.

Popovici (2008) = Vlad Popovici: *Tribunismul (1884–1905)*. Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2008.

Slavici (1920) = Ioan Slavici: Închisorile *mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*. [f. l.], Viaţa Românească, [f. a.] [1920].

Slavici (1980) = Ioan Slavici: *A világ, amelyben éltem*. Vál. ford., előszó, jegyz.: Dávid Gyula. Bukarest, Kriterion, 1980.

Trencsényi (2011): Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

Vatamaniuc (1968) = Dumitru Vatamaniuc: *Ioan Slavici* şi *lumea prin care a trecut*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1968.

Tükör által homályosan

A magyar katolikus és protestáns sajtó egymásról alkotott képei (1867–1944)

Klestenitz Tibor*

> „Két protestáns egyházi lapra szándékozunk ezúttal olvasóink figyelmét irányítani. Az egyik, a *Sárospataki Lapok*, beküldte magát nekünk, természetesen avval a szándékkal, hogy figyelembe vegyük. A másik, a fő protestáns egyházi lap, a budapesti *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, az rendesen jár s azt a szíves szolgálatot teszi nekünk, hogy hétről-hétre tájékoztat a protestáns mozgalmak felől."[1]

Ez a szövegrészlet a katolikus klérus lapjának, a *Religió*nak az egyik 1893-as számából származik. Azért fontos a számunkra, mert rámutat egy alapvető jellegzetességre: arra, hogy a hazai katolikus és a protestáns egyházi sajtó kölcsönösen figyelemmel kísérte egymás működését, folyamatosan válaszolt a másik oldal cikkeire, valamint – ahogyan azt később látni fogjuk – az ellentáborban jelentkező sajtófejlesztési kísérletekre is. Ez a tény, bár talán magától értetődőnek tűnik, mégsem igazán közismert. Az egyházi sajtó anyaga ugyanis elsősorban a nagyrészt felekezeti keretek által meghatározott tudományos kutatások, egyháztörténet-írások forrásaként szolgál,[2] összehasonlító, sajtótörténeti jellegű vizsgálatokra viszont eddig még nem történt sok kísérlet.[3]

Jelen tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy vázlatosan bemutassa, hogyan reflektált egymásra a magyar katolikus és a protestáns egyházi sajtó a dualizmus időszakában, valamint – a felekezeti kapcsolatok terén különösen feszült periódusnak számító – Horthy-korszakban.

1. A fővárosi felekezeti lapok vitái a kiegyezés után

A dualista berendezkedés létrejötte 1867 után elhozta a magyar sajtó aranykorát: a kedvező jogi környezet, a gazdasági és kulturális haladás, az írni-olvasni tudás egyre növekvő szintje

* Tudományos munkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar; Kutatócsoport-vezető, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport E-mail: klestibor@yahoo.com

1 A hangulat a protestáns táborban a főrendiházi vita után I. *Religio*, 1892. június 30., 69.

2 A szakirodalomból lásd például Ablonczy (2006); Czegle (1983); Dezsényi (1943); Kiss (2014); Klestenitz (2013).

3 Egyháztörténeti vonatkozásban kiemelhető egy összehasonlító tematikájú tanulmány: Rébay (2003).

néhány évtizeden belül jelentős fejlődést eredményezett. Míg a kiegyezés megkötésekor nyolcvan magyar nyelvű hírlap és folyóirat jelent meg az országban, 1890-ben már ennek nyolcszorosa.[4] A nyilvánosság szerkezetének átalakulása, a sajtószabadság érvényesülése és a hírlapok szerepének növekedése jól érezhető hatást gyakorolt a magyar katolikus és protestáns sajtóorgánumokra is. Ezek viszonylag kedvező helyzetben vészelték át a neoabszolutizmus korszakát, hiszen a felekezeti sajtó ekkoriban nem kiugróan nagy, viszont igen stabil olvasótáborral rendelkezett, ami a szerkesztőségek számára kiszámítható tervezést tett lehetővé. A kiegyezés évében a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, illetve a *Religio* egyaránt átlagosan nyolcszáz példányban jelent meg.[5]

Az 1867-ben törvénybe iktatott sajtószabadságot a katolikusok alapvetően aggodalommal fogadták, attól félve, hogy a hivatalos gyámkodástól megszabaduló sajtó a különféle liberális „tévtanok" terjedését fogja elősegíteni. A protestáns közgondolkodás viszont, amelyet a hagyományos, történetileg kialakult kisebbségi nézőpont határozott meg, egyfajta elégtételként ítélte meg az új helyzetet:[6]

> „Szegény apáink, ha szépet akartak álmodni, álmodtak a sajtószabadságról, álmukban, képzeletükben elszálltak azon, mireánk soha be nem következhetőnek vélt korba, amidőn az álnok jezsuita cenzor nem vethet bilincset egy-egy nemesebb törekvésű, felvilágosult lelkű protestáns ember nyelvére"[7]

– írta például a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1873-ban.

A magyar protestantizmus első közös hetilapjaként 1842-ben meginduló orgánumot 1848-ig két neves lelkész, az evangélikus Székács József és a református Török Pál szerkesztette, majd a neoabszolutizmus korában megjelenése sokáig kényszerűen szünetelt.[8] Kiadását 1858-ban a pesti református teológiai akadémia elismert tanára, Ballagi Mór élesztette fel újra. A szegény zsidó családból származó, de kivételes tehetsége és szorgalma révén gyorsan felemelkedő tudós a tübingeni egyetemen ismerkedett meg a liberális protestáns teológiával, és ennek gondolkodásmódját elfogadva – előbb evangélikus, majd református hitre térve – a vallás és a modern tudományos világnézet összeegyeztetésének igényét képviselte.[9]

Az orgánum közéleti szerepe 1859-ben a protestáns pátens kapcsán rendkívül felértékelődött, hiszen a protestáns felekezetek egyházi szervezetének kérdése a kormányhatalom és a magyar politikai elit konfliktusainak fő ütközőpontjává vált. A pátensharc sikeres megvívása után a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kikerült ugyan az országos érdeklődés homlokteréből, ám továbbra is hangoztatta a protestantizmus és a magyar nemzeti mozgalom egymásrautaltságát.[10]

1867 után Ballagi nagy hatású budapesti kartársával, Kovács Alberttel együtt úgy vélte, hogy a kiegyezéssel vezető szerepbe kerülő társadalmi és politikai liberalizmus belső,

---

4 Buzinkay (2016): 231.
5 Deák (2018): 97., 321.
6 Klestenitz (2020a): 16.
7 Visszhang a Reflexiókra. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1873. november 11., 2512.
8 Fehér (2004a): 388–392.
9 Szőts (1907)
10 László (2006): 1204–1205.

lényegi rokonságban áll az általuk képviselt vallási és teológiai irányvonallal.[11] A liberalizmussal kötött politikai-közéleti szövetség programja kifejezetten népszerűnek számított a protestánsok között, hiszen a kiegyezésnek köszönhetően a szabadelvűséget a fejlődés és a nemzeti önrendelkezés zálogának látták. A vonzerőhöz az a tényező is hozzájárult, hogy a felekezeti ellenfélként kezelt katolikus egyház mereven szembehelyezkedett a liberális eszmékkel, és egyebek mellett a sajtószabadságot is veszélyes tévedésként ítélte el.[12] A magyar politikai közvélemény szemében ráadásul a katolicizmus az önkényuralom alatt és a kiegyezés megkötése után népszerűtlennek számított, mert a klérus és a katolicizmus világi vezetői 1848 ellenfeleinek és a rendiség híveinek mutatkoztak. Mindez pedig egybevágott a német romantika historizáló álláspontja nyomán nálunk is elterjedt nézettel, miszerint a konzervatív, sőt maradi katolicizmussal szemben a protestantizmus a szabadelvűség szellemi előfutára.[13]

A magyar katolikus sajtó legfontosabb orgánuma – és így a protestánsok fő vitapartnere – az eredetileg 1841-ben megindult *Religio és Nevelés* (1849-től *Religio*) volt. Az orgánum a kevésbé sikeres egyházi elődlapok közül[14] kiemelkedve, magas színvonalú, de rövid, élénk hangvételű cikkeket közölt, és nyíltan a nagyközönség érdeklődésének megnyerésére, távlatilag pedig már közvélemény-formáló szerep betöltésére törekedett. A katolikus sajtótörténeti értékelés szerint:

> „A *Religio és Nevelés* már nem ötletszerű, a beküldők szeszélyétől függő tárgyakról írt cikkek halmaza. Szerkesztésében a megfelelően bíráló és válogató szerkesztő tapintata érvényesül, még a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*pal folytatott éles viták idején is. Külföldi hírszolgálatára nagy gondot fordít: bőven tudósít az európai egyházi mozgalmakról. (…) [A]z egyházi folyóirat végleges hazai típusával állunk szemben, amely a század második felében csak részleteiben alakul, külalakjában fejlődik és tartalmában bővül."[15]

A neoabszolutizmus korszakában a katolikus sajtót szinte egyedüliként a *Religio* képviselte, ezért megkísérelte a hiányzó egyházi napisajtót is pótolni. Jól mutatja ezt a törekvést, hogy 1850-től „kat[olikus] polico-egyházi és irodalmi lap" alcímmel jelent meg. A Scitovszky János hercegprímás és a kormányzat által is támogatott lapot szerkesztő-tulajdonosként a konzervatív felfogású és a Habsburgok iránt kezdetben igen lojális Danielik János egri kanonok irányította, aki azonban kisvártatva – a papsággal szembeni megtorló intézkedések következtében – óvatosan szembefordult a rendszerrel. Ennek következményeként Danieliket a lap egy cikke miatt 1851-ben a hadbíróság kéthavi fogságra ítélte, a *Religio*-t pedig betiltották. A lap a hercegprímás pártfogásának köszönhetően, ám csak jelentős szünet után, 1853-ban indulhatott újra. [16] A szerkesztést két évvel később átvevő Zalka János idején a közélet helyett a „hitélet, épületes és tudományos történelem, vallásos költészet, Mária-kultusz" ke-

11 Kovács (2010): 29–43.
12 Klestenitz (2021): 487.
13 Brandt (2003): 14.; Kósa (2011): 141., 147.
14 Erről a *Magyar Szion* című lap példája kapcsán lásd: Bárány (2015).
15 Dezsényi (1943): 205–206. A lap reformkori jellegzetességeiről részletesen lásd: Fehér (2004b).
16 Dezsényi (1943): 211.; Berecz (1997): 332–334.

rültek előterébe.[17] Az 1867-es „rendszerváltás" idején viszont már Palásthy Pál irányította az orgánumot, amely ekkor érte el „izgalmas életének tetőpontját". Palásthy elhivatott teológusnak számított, és szerkesztőként azt tűzte ki célul, hogy „a dekatolizáció, az ország elkereszténytelenítésének ősi partokat elmosó folyását megállítja és az országot a keresztény haladás medrébe tereli vissza".[18]

A katolikus klerikusok 1867-ben valóban úgy érezhették, hogy a polgári államrend helyreállítása előnytelen változások kezdetét jelentheti a számukra, hiszen elérkezett az idő arra, hogy a gyakorlatban is érvényesüljenek a katolikus államegyháziságot megszüntető, a bevett felekezetek közötti tökéletes egyenlőség és viszonosság alapelvét kimondó 1848: XX. törvénycikk rendelkezései.[19] Az új politikai helyzet által keltett feszültségek a felekezeti hetilapok közötti viszonyban is jól érzékelhetőek. A *Religio* szerzői szomorúan regisztrálták, hogy a közvélemény-formálók többsége nem rokonszenvezik a katolicizmus értékeivel, és általános társadalmi értékválságról panaszkodtak. 1867 októberében például egyenesen arra utaltak, hogy ez a diagnózis még – az egyébként liberális katolikus felfogású[20] – Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi miniszterre is vonatkozik, aki korábban írt regényében, *A falu jegyzője*ben a katolikus klérust reprezentáló szereplőt, egy főesperest ostoba, nevetséges figuraként ábrázolta. A hetilap felháborodottan tette fel a kérdést:

> „És mikor a kat[olikus] embernek közönséges vallásosságát bigottériának, közönséges napi buzgóságát, rajongását, az igazság és jog férfias védelmét ultramontán törekvésnek, a vallássali nem gondolást, a közönyösséget, a templomkerülést, a dogmák megvetését felvilágosodásnak, független szellemiségnek, műveltségnek, polgári türelemnek kiáltják – könyvekben, röpiratokban, napisajtóban, színdarabokban, novellákban stb. kürtölik, dicsérik, dicsőítik (…) ki az, aki ezt nem értené?"[21]

A *Religio* szerzői rendszeresen szóvá tették, hogy a protestánsok pártolják a katolikusellenesnek ítélt liberális törekvéseket. Amikor például felmerült az igény, hogy a király a főkegyúri jogot a minisztériumon keresztül gyakorolja, a *Religio* Ballagi Mór szemére vetette, hogy a liberális törekvést támogatva a világi jog részének nyilvánította a püspökkinevezést – amivel szemben a katolikus hetilap tudományos igényű, hivatkozásokkal bőven ellátott cáfolatot közölt. Ennek szerzője egyebek mellett azért tartotta fontosnak megírni a cikket, hogy a katolikusok ezáltal írásban dokumentálják az utókornak, „mint viselte magát a magyar protestánsok egyetlen lapja akkor, midőn a kat[olikus] egyház, a kat[olikus] religio [vallás]szabadsága, méltósága, polgári becsülete élethalálos válságban volt".[22] (A főkegyúri jog gyakorlásának szabályozása során végül érvényesítették a kormányzat igényeit, ami jól jelzi a protestáns liberalizmus politikai súlyát is.)[23]

---

17 Reminiszcenciák a Religio elhunyt szerkesztőire. *Religio,* 1911. május 14., 310.
18 Uo. 311.
19 Salacz (1974): 22.
20 Bárány (2023).
21 Egyházi tudósítások. *Religio,* 1867. október 12., 247.
22 Egyházi tudósítás. *Religio,* 1867. február 9., 95.
23 Hatos (2018): 285.

Devics József, a Somogy vármegyei Tarany plébánosa terjedelmes cikkeket szentelt annak, hogy megcáfolja Ballagi azon tételét, miszerint az alkotmányosság és a protestantizmus egymás ikertestvérei lennének,[24] és amellett érvelt, hogy a katolikus egyház valójában soha nem gátolta a polgári haladást és a szabadságot.[25] Palásthy annyira fontosnak ítélte Devics egyik írását, hogy szerkesztői megjegyzést fűzött hozzá, amiben Ballagit is minősítette. Szerinte a protestáns lapszerkesztő és munkatársai csak azért foglalkoztak olyan sűrűn írásaikban történelmi témákkal, elsősorban az ellenreformáció szerepével, mert „a közöttök hagyományossá vált elferdítésekkel" gyűlöletet akartak kelteni a katolikusokkal szemben. A *Religio* pedig „az így garázdálkodókat kényszerül brigantiknak [gazembereknek] tekinteni a tudományok mezején, s Garibaldinak az irodalomban, ki ellen más fegyver kell, semmint rendesen szoktunk használni, t[udni] i[llik] oculum pro oculo, dentem pro dente [szemet szemért, fogat fogért]". Palásthy úgy vélekedett, hogy – miután az országgyűlésben hamarosan terítékre fognak kerülni az egyházi ügyek – Ballagiék

> „talán szükségesnek látják a békés prot[estáns] népet ily történelmi elferdítésekkel elfogulttá, butává tenni – nem bízván a csendesen gondolkodó észnek érveibe[n], mert ezek az írók vágyait hamar cserben hagyhatnák; tehát a szenvedélyt kell felizgatni, a szívekben a kat[olikus] egyház iránti borzalmat költeni, mely utálattá, gyűlöletté változhatik át."[26]

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* publicisztikája viszont arra törekedett, hogy a liberális haladás ellenfeleként állítsa be a katolikus hetilapot. Jól jelzi a kiemelt figyelmet, hogy egyes cikkeket teljes terjedelmében átvett az orgánumból, majd kritikus kommentárokat fűzött hozzájuk: „A *R[eligio]* fentebb közlött cikkéből láthatta a t[isztelt] olvasó, mily fanatikus gyűlölettel viseltetnek ama Palásthy-féle urak minden iránt, amiért a nemzet 48 óta annyit áldozott, küzdött és szenvedett".[27] A protestáns orgánum megkísérelte szembeállítani egymással a *Religio* ultramontánnak tartott irányvonalát a magyar katolikusok felvilágosodottnak, békésnek ítélt többségével. Ennek elvi indoklását Ballagi a következőkben fogalmazta meg:

> „Társadalmi újjáalakulás nagy korszakaiban csak oly erők számolhatnak tényked̋ befolyásra, melyekről biztosak vagyunk, hogy az újonnan alkotandó szervezet életműködését megakasztani nem fogják. Olyankor az államélet fejlődésére szükséges történelmi institúciók körüli eljárásban a bölcsesség abban áll, hogy annak erőszakolása által, ami nem igazolható, ne kompromittáljuk azt, ami az institúciókban szent és tiszteletreméltó. S mert ez a mi hitünk, azért írunk a mindent rútul kompromittáló ultramontán sajtó ellen, s nem azért – mint a *Religio* a világgal elhitetni szeretné – mert gyűlölettel viseltetünk a katolicizmus iránt, s mintha nem volna más szavunk a magyar katolikus egyházhoz, mint »add meg magad, vagy dögölj meg«.[28] (…) Mi ennek elle-

24 Ballagi (1866): 1.

25 Devics (1867): 186.

26 Szerkesztői megjegyzés. *Religio,* 1867. szeptember 25., 203.

27 Ballagi (1867b): 200.

28 Az idézett kijelentést a *Religio* 1866. november 17-i száma (316. oldal) valóban Ballagi szájába adta, azonban lábjegyzetet is fűzött hozzá, amiből kiderül, hogy az valójában Carl Vogt *Natürliche Geschichte der Schöpfung* című művében olvasható. A katolikus szerző ezek szerint tehát a kijelentést egyfajta általános protestáns felfogásnak tekinthette.

> nében nyíltan és ünnepélyesen kijelentjük, hogy tiszteljük a katolicizmust, (…) de éppen azért, mert tiszteljük, mentnek kívánnók látni azon gonosz kinövésektől, melyekkel az P[alásthy] úr és elvbarátai rendszerében előttünk áll."[29]

A két idézet egymás mellé állítva arra mutat rá, hogy a korabeli katolikus és protestáns közvélemény-formálók egyaránt arról kívánták meggyőzni saját olvasóikat, illetve a teljes magyar közvéleményt, hogy a „túlzó álláspontot" hangoztató vitapartnereik valójában nem képviselik saját közösségük többségét, amely a felekezeti béke talaján áll. Mindez azt is megmutatja, hogy a korszakban a közvélemény szemében a felekezeti tolerancia olyan fontos normának számított, amire még a nyilvános viták résztvevőinek is tekintettel kellett lenniük, sőt tanácsos volt fő céljukként a felekezeti békére való törekvést feltüntetniük.

Az elenfélnek tartott felekezeti lapokkal szemben azonban mindkét oldal igen erős hangvételt engedett meg magának. Amikor például Palásthy Pál megvált a szerkesztőségtől, a protestáns oldalon ironikus hangütésű cikkek értékelték a változás hatását.

> „Dicső *Religio*, mely egykor olvasóközönségünknek annyi mulatságot és bosszúságot szereztél – mivé levél! Hova lettek a skolasztika kétségbeejtő tudományosságával és élvezhetetlen tótmagyarsággal írt Havi szemlék és Pesti levelek; s a hosszú Regisztrumok és »tarnyi levelek«, ezen páratlan ellenséges indulattal és határtalan jezsuitizmussal összeokoskodott ürességek? Letűntek a *Religio* tarlójáról, valamint íróik is skártba [letétbe] tétettek jobb időkig, melyeket soha ne hozzon el többé a jó Isten."[30]

A protestáns orgánum gyakran tárgyalta a katolicizmus és a sajtó viszonyát, azt próbálva meg bizonyítani, hogy a katolikus lapkészítők szellemi megkötöttségeik miatt eleve nem képesek megfelelően betölteni hivatásukat. Amikor pedig Pollák János pécsi kanonok, Palásthy utóda rövid szolgálati idő után távozni kényszerült a *Religio* éléről, a protestáns lap ezt azzal vélte megmagyarázhatónak, hogy Pollák túl komolyan vette feladatát, és – hűen a sajtó hivatásához – rendszeresen beszámolt az egyes püspöki udvarokban tapasztalható visszaélésekről.[31] A cikkre Pollák gyorsan reagált, és azt kérte Ballagitól:

> „Ne is állítson bennünket olvasóközönsége elé mint olyat, ki tán szabadabb elvei miatt mártírrá tétetett főnökei által; higgye el, mindazért, mit írtunk és mit a közvélemény rendesen igazolt is, hajunk szála sem görbedt meg, és mind az egyetemi tanárságtól, mind a szerkesztőségtől való visszalépésünk teljesen szabad elhatározásunk volt."[32]

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* időnként még a református ellenfeleivel, elsősorban a debreceni Révész Imrével folytatott vitákban is igyekezett fegyvert kovácsolni a katolikus sajtó cikkeiből. 1870-ben például teljes terjedelmében idézte a *Religio* egyik írását, amely elisme-

29 Ballagi (1867c): 268.
30 Kovács (1869a): 97.
31 Különfélék. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1869. március 28., 408.
32 Vegyesek. *Religio*, 1869. június 23., 392.

rően értékelte Révész munkáját.[33] A felekezeti ellenfél sajtójában megfogalmazott dicséret tehát a másik táborban automatikusan elmarasztalásnak számított.

Mint láthattuk tehát, a fővárosi felekezeti lapok a kiegyezést követően folyamatosan figyelemmel követték a másik fél publicisztikáit; az egymással folytatott, sokszor heves hangvételű viták pedig teljesen megszokott, hétköznapi eseteknek számítottak. A szokásszerűséget jól mutatja az utoljára idézett cikk is, amely azért kritizálta Révészt, mert azt állította, hogy „az ultramontán lapokat nem szokta olvasni, ami éppen nem válik előnyére egy protestáns közlöny szerkesztőjének ".[34]

2. Tendenciák a dualizmus korának nyugalmi periódusában (1875–1890)

A dualizmus korszakában – főleg a Szabadelvű Párt létrejöttét és a református Tisza Kálmán 1875-ös hatalomra kerülését követően – a katolikus nyilvánosságban egyre hangsúlyosabbá vált az a felfogás, amely a protestánsok állítólagos politikai túlhatalmától féltette a közösséget. A *Religio* 1880-ban például úgy vélekedett a közállapotokról, hogy a törvényeket protestáns szellemben hozzák, a kormányt protestánsok vezetik, a protestáns sajtó pedig ezt a tényt arról panaszkodva igyekszik elfedni, hogy a kormány „a hatalmas katolikus klérusnak kedvez, mert nem merészel velük összeveszni".[35]

A hetilap ezt az állapotot azért tartotta különösen hátrányosnak, mert úgy látta, hogy a magyar sajtó nagy része kifejezetten támogatja a protestáns törekvéseket. 1881-ben például – egy német katolikus szerző könyvét (Leo Woerl: *Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Österreich–Ungarn)* egyetértően idézve – a következőkkel jellemezte a fősodorbeli magyar sajtó általános beállítódását:

> „A protestáns elem tele torokkal folyton azt hirdeti, mintha Magyarország egyedüli nemzeti vallása volna, és e véleményt nemcsak az akadémiában és más irodalmi egyletekben, hanem a sajtóban is érvényre tudja emelni. A kat[olikus] egyház legjogosabb igényeire nagy lármával azonnal ráfogják, hogy az túlkapás. Minden előtt, ami protestáns, porba hullanak az emberek; ellenben a katolikus életnek minden nyilvánulása államveszélyes és nagy lármát kelt."[36]

A katolikusok ezért, ha lassan is, de felismerték a nyilvánosság átalakulásából fakadó kihívásokat, és kísérletezni kezdtek a tömegsajtó felhasználásával. Ennek legfontosabb eszköze a még 1848-ban megalakított Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat volt, amelyet 1852-ben kereszteltek át Szent István Társulattá. Ez az egyházi egyesületként és kiadóként működő szervezet egyszerre próbálta megszólítani a katolikus értelmiséget és az átlagolvasókat, az utób-

33 Révész Imre úr és az ultramontánok. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1870. április 3., 348.
34 Uo.
35 Protestáns önvallomás. *Religio,* 1880. december 15., 381.
36 Az osztrák–magyar monarchia sajtóviszonyai. *Religio,* 1881. február 12., 104.

biak igényeit pedig a hagyományos kalendáriumok mellett filléres füzetekkel, illetve különböző periodikákkal is igyekezett kielégíteni.[37]

A katolikus sajtó ráadásul gyorsabban differenciálódott, mint a protestáns, hiszen a különböző katolikus irányzatok gyakran saját sajtótermékek kiadásával igyekeztek megszólítani a nyilvánosságot. A politikai sajtó vonatkozásában figyelemre méltó például, hogy Lonkay Antal vezetésével már 1860-ban megindult Pesten az első katolikus napilap *Idők Tanúja* címmel, amely elsősorban az alsópapság érdekeit képviselte, ezért a hivatalos egyházi intézmények és a felsőklérus gyakran fenntartásokkal kísérte működését. A lap 1868-ban egyesült a szintén katolikus irányvonalú *Pesti Hírnök*kel, és *Magyar Állam* néven működött tovább egészen 1908-ig.[38] A néptömegek megszólításával a Szent István Társulat mellett más csoportok is kísérleteztek: az egri érseki aula fiatal klerikusai például 1869 végén indították meg *Népújság* címmel regionális hetilapjukat, amely gyorsan jelentősnek mondható olvasottságra tett szert.[39]

A protestánsok kezdetben többnyire inkább csak gúnyolódtak az új katolikus orgánumok működésén. Amikor például a liberális katolikus lap, az *Autonómia* első száma kikerült a nyomdából, Kovács Albert hosszasan elemezte a vezércikk sorsát, amelyben az új orgánum publicistája katolikus képviselőjelöltek felléptetését javasolta a következő választásokon. Erre semmilyen reakció nem érkezett a nyilvánosságból – Kovács szerint azért, mert a „hazafias lapok" nem tartották méltónak „egy olyan sem hideg, sem meleg lap szavára figyelni". Végül jó két héttel később az *Autonómia* olvasói levelet közölt egy vidéki káplántól, aki már egyenesen a püspököket kérte fel arra, hogy körlevelekben szólítsák fel papjaikat az öntudatos katolikus képviselők parlamenti mandátumhoz segítésére. Kovács szerint ezt a felvetést azért képviselte kizárólag az *Autonómia*, mert a többi katolikus szerkesztőség jóval tapasztaltabb munkatársai eleve lehetetlennek tartották ezt a célkitűzést. „Az *Aut[onómia]* gyakorlatlan vitézei, úgy látszik, nem tudják még, hogy hallgatni gyakran többet ér, mint okosan beszélni" – szemben a *Religio*, illetve a *Magyar Állam* „veteránjaival".[40] A protestánsok tehát érzékelték, hogy a katolikus sajtó kezd többszólamúvá válni, azt azonban ekkor még nem látták, hogy ez a fejlődés idővel komoly kihívást jelenthet a számukra.

Később azonban már egyre növekvő aggodalommal kezdték el követni a katolikus oldalon zajló folyamatokat. A legnagyobb figyelmet a Szent István Társulat munkája váltotta ki. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője például 1875-ben egy falusi búcsú leírása kapcsán arról elmélkedett, hogy a liberális közvélemény téved, ha úgy gondolja, hogy a felvilágosodás szelleme már áthatja a teljes társadalmat.

> „[D]e aki betekint hazánkban is a szorosabb értelemben vett katolikus népnek a ponyvairodalom termékeiből összeállított kis könyvtáraiba, jobban mondva a szobagerendák alá, vagy kissé közelebbről figyelemre méltatja egy-egy paraszt katol[ikus] községben a nép gondolkodásmódját, babonás vakhitét, az meg fog győződni, hogy hazai

37 A társulat történetéről részletesen lásd Mészáros (1998).
38 Buzinkay (2016): 168.
39 Klestenitz (2018a): 142–145.
40 Kovács (1869b): 294.

> társadalmunknak csak a csúcspontjai, csak a felszíne ragyog az újabb kor műveltségének [aranyától]."[41]

A tiszáninneni református egyházkerülethez kötődő *Sárospataki Lapok* egyik levelezője 1887-ben már rendkívül aggasztó jelenségként írt arról, hogy:

> „az imént még közönyös római katolikusok között papok, tanítók s ezek kezében a római katolikus sajtó termékei: lapok, folyóiratok, népies füzetek, tudományos szemle és szentképek egész özöne – járnak és kelnek, prédikálnak, izgatnak az új idők szelleme s az eretnekek ellen, akik közé tartozunk mi is, minden árnyalatú protestánsok".[42]

Ekkoriban számos véleményformáló látta úgy, hogy a katolikusok és a protestánsok között egyfajta versengés alakult ki, amelynek célja önmaguk megszervezése és a közvélemény minél hatékonyabb megszólítása. A versengés egyik elemét az jelentette, hogy felerősödtek a törekvések egy protestáns irodalmi társulat megteremtésére, amelynek a kezdeményezők – az egyháztörténet művelésén kívül – a vallásos népsajtó támogatását és a népkönyvtárak fejlesztését szánták feladatul.[43] Egy sárospataki szerző azzal érvelt a társulat létrehozása mellett, hogy a katolikusok a sajtó és a társulati szervezkedés révén már komoly előnyre tettek szert a felekezeti versenyfutásban, míg az ő hittestvérei „túlságos szabadelvűségből, vagy bizalomból vagy könnyelműségből" elhanyagolták ezeket a területeket.[44]

A protestáns törekvések természetesen azonnal visszahatottak a katolikus nyilvánosságra is. 1887-ben például a *Religio* arról adott hírt, hogy protestáns lelkészek egy csoportja sikeresen előkészítette egy protestáns irodalmi társulat alapítását, sőt teljes terjedelmében közölte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* beszámolóját[45] az alapszabályt megszövegező értekezletről. A szerző úgy vélte, hogy a protestánsok csak azért érhettek el komoly előrehaladást, mert már korábban értesültek arról, hogy a Szent István Társulat a saját irodalmi szakosztályának megalapítását tervezi, és mindenáron meg akarták előzni a konkurens szerveződés létrejöttét. [46]

Néhány számmal később a *Religio* diadalittasan számolt be arról, hogy egy bizonyos szatmári egyházmegyei kanonok igen jelentős összegű adományt helyezett kilátásba a tervezett katolikus irodalmi egyesület javára. A szerző úgy vélte, hogy a nagylelkű adomány „bizonyára a Protestáns Irod[almi] Társaság megalakulásáról a *Religio* által legelőször közölt jelentésnek közvetlen hatása alatt" született meg. [47] Ezt az álláspontot pedig mintegy utólag hitelesítette a Szent István Társulat választmányának egyik tagja, Barta Béla, aki a testület ülésén az irodalmi szakosztály létjogosultságát alátámasztandó kijelentette: „Hogy ezen mozgalom szükséges, szemben azon áramlattal, mely a kat[olikus] jelleget a tudományok és

41 Farkas (1875): 820.
42 Vidéki (1887): 479.
43 Erről részletesen lásd: Klestenitz (2023a).
44 Czinke (1885): 674.
45 A protestáns irodalmi társulat. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. január 9., 60.
46 Protestáns atyánkfiai már megelőztek bennünket! *Religio*, 1887. január 5., 15–16.
47 A Szent István Társulat. *Religio*, 1887. január 12., 30.

művészetek terén mindinkább elmosni készül – hogy nem felesleges, bizonysága a protestáns írók mozgalma, mely ezt maga után vonta".[48]

A jelenség meglepő módon még a *Religio* hivatalos önképének alakulásában is tetten érhető: amikor a folyóirat 1889-ben visszatekintett saját történetének hőskorára, jelentős szerepet tulajdonított a protestánsokkal szembeni felekezeti versengésnek, sőt egyenesen úgy látta, hogy a klérus orgánuma csak a protestánsokkal folytatott vitáknak hála foglalhatta el az őt megillető helyet a magyar nyilvánosságban:

> „Szaniszló *Religio*jával szemben a ref[ormátus] Török és az ev[angélikus] Székács, akiknek oroszlánrészök van abban, hogy az alapítása óta kat[olikus] Budapest főváros 1888-ban már mint »országos protestáns központ« szerepelhet a protestáns lapirodalomban, lapot állítottak szembe a lappal: megindították a *Prot[estáns] Egyh[ázi] és Isk[olai] Lap*ot, melyet 1858-ban Ballagi Mór új életre keltett.
> Az ország figyelni kezdett a kat[olikus] sajtóra. A protestantizmus országos tényezőnek ismerte el az irodalomban. Országos tényező, országos protestáns közlöny felállítását látta szükségesnek ellenében."[49]

A folyamatos egymásra hatás jelenségét azért érdemes kiemelni, mert jelzi, hogy a felekezetközi viszonyokat már ekkoriban is egyfajta háborús logika határozta meg, amely – a mai szakirodalom találó szóhasználata szerint – magával hozta az ostromlottvár-mentalitás[50] kialakulását a katolikus, illetve a protestáns közösségben. Ez pedig, mint láthattuk, azzal a következménnyel járt, hogy a konkurenseknél történő előrelépést a másik oldal arra használta fel, hogy cselekvésre ösztönözze a lemaradástól félő saját közösségét. Ez a jelenség a következő évek eseményei kapcsán még világosabban tetten érhető.

3. Az egyházpolitikai küzdelem következményei

A háborús logika ugyanis az egyházpolitikai küzdelem következtében uralkodott el igazán. Az 1890-ben kiadott elkeresztelési rendelet elkeseredett közéleti vitákat váltott ki a vegyes házasságból származó gyermekek felekezeti hovatartozásának kérdéséről. Az 1892-ben hatalomra kerülő Wekerle Sándor szabadelvű kormánya elszánta magát az egyházpolitikai reformok, így a kötelező polgári házasság intézményének bevezetésére, ennek megakadályozására pedig a formálódóban lévő politikai katolicizmus képviselői minden követ megmozgattak. Céljaik elérése érdekében felhasználták a liberális szabadságjogok nyújtotta lehetőségeket: petíciókat írtak, aláírásokat gyűjtöttek, demonstrációkat tartottak, valamint sajtótermékeket alapítottak.[51]

A protestáns táborban nagyon gyorsan megjelent a liberális sajtóból való kiábrándulás, hiszen úgy találták, hogy az egyházpolitikai küzdelem során a katolikus álláspont sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a nyilvánosságban. 1890-ben például Czékus László, Abaújszántó evangélikus lelkésze a következőkkel írta le az ország közhangulatát:

---

48 A Szent István Társulat választmányának 1887. jan. hó 20-án tartott ülése. *Religio*, 1887. január 22., 54.

49 A magyar kat. sajtó félszázaddal ezelőtt és – most. *Religio*, 1889. január 5., 13.

50 Enyedi (1998).

51 Az egyházpolitikai küzdelemről részletesen lásd: Salacz (1938); Csáky (1967).

> „Lapjaink általában mintegy chikes [!] dolognak tartják folyvást dicsőíteni a tőlök ú[gy] n[evezett] »hazafias klérust« s tömjénezni és meghajolni a római egyház fénye és hatalma előtt. S míg a protestáns, különösen pedig az evang[élikus] egyház legapróbb bajait és hecceit is mintegy kárörömmel hirdetik urbi et orbi (...) addig a hazafias szabad sajtó vagy [egy] része szemet huny a klérus gyengeségei és visszaélései fölött!"

Czékus tapasztalatai szerint a liberális sajtó elfogultsága azzal a következménnyel járt, hogy még maguk a protestáns polgárok sem voltak tisztában a protestáns egyházak által az egyházpolitikai kérdésekben képviselt álláspontal.[52] Egy másik véleményformáló arra figyelmeztette hittestvéreit, hogy elmúltak már azok az idők, amikor a fővárosi újságírók magától értetődő rokonszenvvel tekintettek a protestantizmusra:

> „ma a sajtó nagy része a divatos áramlatoknak hódol, s egy része meg főként az üzleti érdekeket tartja szem előtt, s ma a hírlapírók egy jelentékeny része oly elemekből támad, akik a protestáns világgal teljesen ismeretlenek, s a nagy nemzeti liberális tradíciókhoz kötve nincsenek, az újságírás rájok nézve kenyérkereset. "[53]

A protestánsok korábban szövetségesként tekintettek a liberális sajtóra, ez a nézet azonban 1890 után megkérdőjeleződött, aminek a következtében egyre erősödött a katolikusok utolérésének a szándéka, és a következő évtizedekben számtalan alkalommal felmerült az igény egy önálló protestáns politikai napilap létrehozására.[54]

Erre válaszként a katolikus oldalon kétféle reakció jelent meg. A *Religio* például 1891-ben úgy kommentálta a protestáns napilap alapítására vonatkozó szándékokat, hogy ez a lépés teljesen felesleges lenne, hiszen a fővárosi napilapok úgyis bármikor szívesen kiszolgálják a protestáns érdekeket.[55] Ez az értékelés a politikai katolicizmus felfogását tükrözi, amelynek képviselői az ostromlottvár-stratégia jegyében azt hirdették saját táboruknak, hogy szinte a teljes magyar sajtó – engedve a kormányzati korrupciónak – a liberálisok és a velük szövetkezett protestánsok álláspontját támogatja.[56]

Egy évvel később viszont a *Religio* már lényegében ugyanúgy értelmezte a korhangulatot, mint a protestánsok, és tényként fogadta el az ellentábor visszaszorulását. Ezt leginkább a nem egyházi sajtó állásfoglalásainak tartalmával igazolta. 1892-ben például a következőket írta: „Legjobban fáj az atyafiaknak, hogy népszerűségük hanyatlóban van, s a főrendiház és a napisajtó a hercegprímás beszédjének tapsolt, az eddig szuperintendenseknek nevezett új »püspök« urak beszédjeit pedig jéghidegen fogadta".[57] 1894-ben pedig komoly sikerként értékelte, hogy a liberális *Pesti Napló* vezércikként közölte a politikai katolicizmus egyik meghatározó publicistájának, Kaas Ivor bárónak az írását, és azt remélte, hogy az úttörő jelentőségű cikket „a sajtó keresztény íróinál általános megtérés" fogja követni.[58]

---

52 Czékus (1890): 1636.

53 Andorka (1892): 688.

54 Klestenitz (2018b).

55 Az elkeresztelések és a pápai dekrétumok ügye egy budapesti új napilap ítélőszéke előtt. *Religio,* 1891. október 14., 237.

56 Klestenitz (2013): 35–36., 42–44.

57 A hangulat a protestáns táborban a főrendiházi vita után III. *Religio*, 1892. augusztus 27., 133.

58 Antikrisztianizmus. *Religio,* 1894. február 28., 154.

A klérus lapja annak fényében értékelte a protestáns táborban ismételten jelentkező napilapindítási tervezgetéseket, hogy „már a vallásilag igazán csak semleges napisajtó nagy része is néha nagyon világosan nyilatkozott a haza békéjét veszélyeztető protestáns túlkapásokkal szemben". A katolikus véleményformálók kiemelt érdeklődését jelzi, hogy a *Religio* teljes terjedelmében közölte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik vezércikkét, amely a vágyott felekezeti napilap létrehozásának esélyeit latolgatta.[59]

A katolikus oldalon viszont az egyházpolitikai küzdelem komoly lökést adott a sajtófejlesztési törekvéseknek. A *Magyar Szemle* című katolikus orgánum például 1892-ben úgy tudta, hogy a második elkeresztelési rendelet következtében a *Magyar Állam* olvasóközönsége több száz világi előfizetővel szaporodott.[60] Az 1890-es évtizedben – jelentős részben Zichy Nándor gróf Néppártjához kötődően[61] – számos regionális politikai orgánum kezdte meg működését, Budapesten pedig *Alkotmány* címmel indult új, korszerűnek számító politikai napilap.[62]

Ennek publicistái Magyarország keresztény szellemű újjászületésének érdekében azt kérték olvasóiktól, hogy vegyék párfogásukba a felekezeti sajtót, hiszen szerintük a németországi Centrumpárt megerősödése is ennek a tényezőnek volt köszönhető: „a kultúrharc megteremtette a katolikus lapokat, s azok kiszorították a katolikus vidékeken a liberális sajtótermékeket és most már a protestáns vidékeken is felülkerekedett a vallásos irány" – írták.[63] Az *Alkotmány* rendszeresen figyelemmel követte a protestáns közéletet, és a Protestáns Irodalmi Társaság példájára hivatkozva azt várta volna el a katolikusoktól, hogy ők is álljanak ki nyíltan saját egyházuk tanításának társadalmi érvényesítése érdekében.[64]

4. Felekezeti sajtóversengés a századforduló után

A századfordulót követő évekre jellemzővé vált, hogy „a katolikus világnézet propagandáját a templom, az iskola és egy gyorsan erősödő sajtóapparátus" közösen terjesztette.[65] A politikai katolicizmus látványos megerősödésével párhuzamosan ugyanakkor egyre komolyabban tetten érhető a háttérbe szorulástól való félelem a protestáns táborban.[66] Egyre gyakoribbá váltak például a felekezeti sajtót felmérő listázások, és ezek tanulságait egyre pesszimistább hangütéssel kommentálták. 1891-ben például a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* még úgy látta, hogy a protestáns lapok száma „elég tekintélyes, minőség tekintetében is a legtöbb megállja a helyét". Ugyanakkor aggasztónak találta a belső aránytalanságokat, hiszen például az egyházpolitikával, az ifjúsági és a tanügyi kérdésekkel számos orgánum foglalkozott, viszont szinte alig létezett vallásos népsajtó, illetve a középosztálynak szóló sajtótermékek, de még teológiai szakközlöny sem volt. Nagy gondot látott továbbá abban, hogy „a fennálló vidéki és fővárosi napi- és hetilapjaink legtöbb helyen nyílt vagy titkos szogálatában állanak

59 Magyarország kormányának bénultsága és a protestantizmus előrenyomuló hatalmaskodása II. *Religio*, 1892. október 29., 278–279.

60 Levél B-A. M. grófnőhöz. *Magyar Szemle*, 1892. február 28., 98.

61 Csibi (2019).

62 Dersi (1973): 35–47.; Buzinkay (2016): 294.

63 Keresztény sajtó. *Alkotmány*, 1898. június 21., 1–2.

64 Protestantizmus a politikában. *Alkotmány*, 1900. szeptember 20., 1.

65 Dersi (1973): 19.

66 Hatos (2018): 286–287.

a klerikalizmusnak".[67] 1902-ben a protestáns hetilap statisztikát közölt a magyar katolikus sajtóról, amely összesen hetvenöt orgánumot tartalmazott. Ezzel szemben a protestáns sajtó csak nyolc egyházi lapot, két szakközlönyt, hét népies lapot és egy egyesületi közlönyt tudott felmutatni. Az értékelés szerint ráadásul:

> „a mi 18 sajtóorgánumunk általában véve csak tengődik az olvasóközönség hiányában; a pápista lapok pedig virágoznak, és ne gondoljuk, hogy csupán a püspökök és a mágnások szubvenciói mellett. Azoknak megvan az olvasóközönsége szubvenció nélkül is, mert hatalmas, tervszerű a propaganda, amelyet érdekökben kifejtenek, főként pedig kifejt a papság. Íme a pápistaság a mi ősi fegyverünket ragadta kezébe Magyarországon. Azzal ver meg bennünket. Mi pedig tanácstalanul állunk és a kényelem párnáin szunnyadozunk!"[68]

Ezzel a helyzetértékeléssel szöges ellentétben viszont a katolikus táborban sokan ekkor is igen kritikusan értékelték saját lapjaik teljesítményét. A Szent István Társulat értelmiségeiknek szóló folyóirata, a *Katholikus Szemle* például 1907-ben külön tanulmányt szentelt a kérdésnek, ami szerint a katolikus lapok általában véve unalmasak, túl komolyak, eredeti értesüléseik gyatrák; az üzleti szellem, a kockázatvállalás hiánya miatt hiányzik a megfelelő anyagi háttér, csak kis létszámú szerkesztőség működhet, a munkatársak nem tudnak megélni a keresetükből, ami megnehezíti az elmélyült munkát. Ugyanakkor a tanulmány szerint a fő problémát elsősorban az jelentette, hogy a katolikus lapok egyelőre még nemcsak a szélesebb katolikus közönség, hanem a klérus többségének a támogatását sem tudták megszerezni.[69]

Mindezek a kételyek vezettek el 1907-ben a Pécsen tartott országos katolikus nagygyűlés[70] kezdeményezése nyomán, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök vezetésével a Katolikus Sajtóegyesület nevű országos szervezet megalapításához, amely az egyházi lapok melletti propaganda szervezésére és anyagi támogatás gyűjtésére vállalkozott.[71] Az eset érdekessége, hogy alig néhány hónappal korábban a protestánsok is belevágtak egy nagyon hasonló kezdeményezésbe: az *Evangélikus Őrálló* és a *Debreczeni Protestáns Lap* közös felhívása nyomán június 3-án Hajdúböszörményben megtartották a protestáns lapkészítők országos összejövetelét, ahol egy sajtótámogató szervezet megalapítására tettek javaslatot. Céljuk elérése érdekében természetesen a katolikus példákra hivatkoztak, így a még 1896-ban megalakított Országos Pázmány Egyesületre, amely a katolikus hírlapírók tömörítésén kívül az antiklerikális hírlapi támadások figyelemmel követésére és megcáfolására is vállalkozott.[72] A felhívás azonban nem vert jelentős visszhangot. Egy fővárosi református publicista értékelése szerint:

> „[A]z előkészítő-bizottság felhívására alig reflektált egynéhány ember, a legtöbben még csak felelni sem tartották reá érdemesnek. A prot[estáns] sajtószövetség tehát csak a

67 Magyar protestáns lapirodalom 1891-ben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1891. február 15., 227–228.
68 Két statisztika. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1902. november 16., 748.
69 A magyar katolikus napisajtó jelene és jövője. *Katholikus Szemle*, 1907/9. 949–950.
70 A nagygyűlésekről részletesen lásd Gianone–Klestenitz (2017).
71 Klestenitz (2023b): 84.
72 Protestáns Sajtószövetség. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1907. július 7., 474.; Hamar (1907a): 401–402.

> levegőben lógó idea ma is, amely támogatás, pártolás hiányában megvalósulni képtelen! Ám a túlsó oldalon nagyon is méltányolták a hajdúböszörményi értekezletet és annak szándékát. A pécsi róm[ai] kat[olikus] nagygyűlés programjára már odakerült a sajtóegyesület ügye, s pár hónap alatt a dolog valóra is vált, nagyobb, hatalmasabb méretekben, mint ahogy mi a magunk tömörülését még csak képzelni is mertük volna! Valóra vált, nem részvétlenül, nem indolenciával [közömbösséggel], mint amellyel a mi eszménk találkozott, hanem a róm[ai] kat[olikus] papság és egyháztársadalom »nagy részvétele mellett«. (…) A r[ómai] kat[olikus] sajtó munkásai háta mögött immár egy »erős szervezet« áll, a mely erkölcsi és anyagi támogatásával »módot nyújt nekik a fokozottabb munkálkodásra«. A prot[estáns] sajtó munkásai még az egymással való közelebbi érintkezés és az egymással való szövetkezés szükségességét sem érzik – hátuk mögött pedig nemcsak hogy egy »erős szervezet« nem áll, de nem áll még az előfizetőknek csak olyan gárdája sem, amely a kezükben levő sajtóorgánumoknak megfelelő nívón tartására is elégséges volna (…).”[73]

Amikor néhány évvel később a Katolikus Sajtóegyesület megkezdte az egyházmegyei szintű propagandaesemények, az úgynevezett sajtóvasárnapok rendszeres megszervezését, a protestánsok ismét megkongatták a vészharangot. Arra hívták fel a figyelmet, hogy míg a katolikusok továbbra is elégedetlenek a saját, jóval fejlettebb sajtóviszonyaikkal, és „mérföldes léptekkel haladnak” előre a fejlesztések útján, addig a protestánsok arra sem voltak képesek, hogy megfelelő olvasóközönséget teremtsenek a már meglevő, jóval szerényebb orgánumaik számára, sőt még az egyházkormányzatban részt vevő világi, értelmiségi elitet sem tudták megnyerni az egyházi sajtó számára.[74]

1910-ben ismét részletesen górcső alá vették a katolikus sajtót, amelyhez képest a protestáns lapok helyzetét igencsak aggasztónak ítélték.

> „Seregszemlét mi is tarthatnánk a mi sajtóorgánumaink felett, mert hiszen elég bővében vagyunk a különböző természetű lapoknak és folyóiratoknak. De a két seregszemle között volna néhány nagy és igen lényeges különbség. Az első az, hogy a seregben üresen maradna a politikai napilapok helye. A másik pedig az, hogy az egész sereg összes előfizetőinek száma sem érne fel, p[é]l[dául] az *Alkotmány* vagy az *Új Lap* előfizetőinek számával. Róm[ai] kat[olikus] atyánkfiai is gazdagabbak az orgánumok számában, mint talán szükséges volna, de ezen orgánumok egy részének legalább ott áll az oldaluk mellett segítségül a sajtóegyesület, a maga szellemi és anyagi támogatásával. A mi orgánumaink mellett azonban ki áll? Csakis egy maroknyi előfizető gárda, a mely képtelen mindnyájának tisztességes fenntartására.”[75]

A szerző a szembetűnő különbségek fő magyarázatát az elit hozzáállásbeli különbségeiben vélte megtalálni:

---

73 Hamar (1907b): 706.

74 A sajtó. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909. október 3., 628–629.

75 A róm. kat. és a protestáns sajtó. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1910. május 22., 322.

> „A r[ómai] kat[olikus] sajtóegyesület mellett ott áll nemcsak a főpapság s a káptalanok, a papság, a növendékpapság, hanem a világiak serege is. (…) Hol vagyunk mi ettől?! (…) [S]em hivatalos egyházi hatóságaink, sem püspökeink, sem vezető világiaink, sem papságunk, sem egész egyházi közönségünk nem jutott még el annak meglátására és megérzésére, amire r[ómai] kat[olikus] atyánkfiai már eljutottak, hogy a sajtó olyan hatalom, amelyet szolgálatába kell ma már állítania minden érdekkörnek, amely eszméit, törekvéseit érvényesíteni akarja. Prohászka Ottokár püspök, sok egyéb s más alkalommal kifejezett modern nézetei mellett nagy igazán mondta, a r[ómai] kat[olikus] egyház alapelveinek megfelelően, hogy mai »életünk vezetőeszméivel szembe kell szállanunk, vagy pedig a fegyvereket le kell előttük raknunk. Nincsen más alternatíva.« S ennek a szembeszállásnak a leghatalmasabb fegyvere nem a meggyőződés, sem a lelkesedés, sem a kézi sajtó, hanem a modern rotációs gép."[76]

A protestáns nyilvánosságban tehát a századfordulót követően egyre fontosabb problémaként értékelték a sajtó terén megtapasztalt hátramaradást, és a katolikus példa követését ítélték kívánatosnak. Időközben viszont az addig alapevetésként kezelt közös protestáns napilap gondolata kezdett megkérdőjeleződni, és a reformátusok és az evangélikusok egyaránt inkább saját felekezeti orgánum megindítását tartották kívánatosnak. A cselekvés azonban váratott magára, és csak 1918-ban alakult meg a saját felekezeti napilap kiadását célba vevő Református Sajtóegyesület, amely azonban a hátország világháborús kimerülése közepette nem tudott eredményeket elérni.[77] 1918 nyarán az Országos Református Lelkészegyesület lapjában Kerekes János szomorú diagnózist adott a katolikus–protestáns sajtóversenyfutás állásáról; sorai ugyanakkor a megosztottság mélységéről is árulkodnak:

> „A színt vallott klerikális újságok jó szót ejteni felőlünk nem is tudnak, felekezeti izgatóknak, vallásbékét bontóknak néznek bennünket. Mi, protestánsok alig foglalunk állást ellenök, mert nincsen olyan sajtónk, mely leplezetlenül visszaverné ezt a hazafiatlan, megférhetetlen gyűlölködő, békebontó, elnyomásra törtető hadat."[78]

5. A „keresztény kurzus" epizódja: a felekezeti összefogás létrejötte és felbomlása, 1919–1921

Az első világháborúval kibontakozó, rendkívül mély társadalmi válság nyomán a felekezeti ellentétek átmenetileg háttérbe szorultak, és a tehetséges taktikus, a jezsuita Bangha Béla erőfeszítései révén 1919-ben megkezdhette működését a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának szócsöveként a sok protestáns által is támogatott Központi Sajtóvállalat (KSV), amely a felekezetek közötti politikai összefogást, az „általános kereszténységet" hirdette. Az összefogásra vonatkozó határozott politikai elvárás következtében a hosszú múltra visszanyúló felekezeti vitatémáknak már a nyilvános felvetése is békebontásnak minősült, ezért a problémák megoldásának keresése helyett inkább azok szőnyeg alá söprése volt jellemző. Az összefogás

76 Uo. 322–323.

77 Erről részletesen lásd: Klestenitz (2021): 77–82.

78 Kerekes (1918): 334–335.

elsősorban demonstratív gyűléseken nyilvánult meg, a felszín alatt viszont változatlanul tovább éltek a feszültségek, amelyek bármikor a nyilvánosság elé kerülhettek. Erre 1921-ben, a királykérdés kiéleződése következtében került sor, amikor a szabad királyválasztók és a legitimisták ellentéteinek elmérgesedéséhez az is hozzájárult, hogy az előbb említett táborban inkább a protestánsok, míg az utóbbiban inkább a katolikusok domináltak.[79]

A két királypuccsot követően a sajtó terén létrehozott ideiglenes keresztény egységfront is villámgyorsan felbomlott. 1922-ben például Bangha Béla folyóirata, a *Magyar Kultúra* komoly hibának minősítette, hogy az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság sokkja után a katolikusok összefogtak a korábban a liberalizmussal közösködő protestánsokkal.

> „A keresztény éra kezdetén kiadtuk a jelszót, hogy legyen vége a testvérháborúnak, becsüljük meg egymást és fogjunk össze a közös veszedelemmel, a destrukcióval szemben. Mi, katolikusok óriási áldozatokat hoztunk ezért a célért: feláldoztuk szervezeteinket, pártunkat, sajtónkat; befogadtuk a liberális zsidóság, a *Világ*[80] és Baltazár [Dezső][81] oldaláról frissen megtért fegyvertársakat. Meg kell állapítanunk, hogy a túloldal a legvehemensebb támadásokat intézte már régen, míg mi aztán rászántuk magunkat a védekezésre. Bebizonyosodott ismét, hogy a dogmatikai protestantizmus, úgy, ahogy nálunk él, nem tud meglenni katolikusellenes harc nélkül."[82]

Bangha később is következetesen a protestánsok szemére vetette, hogy az 1920-as évek elejének rövid fellángolása után visszatértek korábbi sajtópolitikájukhoz, és ismét a liberális lapokkal szövetkezve próbálták meg biztosítani érdekeiket:

> „Valóban, a keresztény sajtó nem kell az atyafiaknak, még ha a katolikusok annyira naivan hittek is a közéleti együttműködés lehetőségében, hogy a saját lapjaiknál éveken át protestáns főszerkesztőket alkalmaztak. Ellenben annál kevesebb aggodalommal sorakoznak a bal- és szélsőbal destruktív orgánumai köré. Baltazáréknak az *Egyenlőség*, a *Magyar Hírlap* (azelőtt *Világ*), *Népszava*, *Pesti Napló*, *Reggel*, *Az Est* ellen nemhogy nincs soha egyetlen szavuk, de még írnak is ezekbe a lapokba. Amint viszont ezek a lapok ugyanoly előzékenyen szolgálják ki őket a katolikusok ellen intézett támadásaikban."[83]

Protestáns oldalon természetesen szintén villámgyorsan átértékelték a közelmúltat: a radikális kálvinista folyóirat, az *Őrálló* például 1921 októberében már egyenesen a KSV „bukásáról" írva szorgalmazta egy kálvinista napilap alapítását,[84] az *Evangélikusok Lapja* pedig a „frontot változtatott (…) jezsuita-sajtót" kritizálta.[85] Banghát az ellenreformáció szellemi örököseként értékelték, és még jóval később is felhánytorgatták, hogy 1918-ban számos

---

79 Klestenitz (2020b): 237.

80 A szabadkőművességhez kötődő, 1910–1926 között Budapesten megjelenő politikai napilap. Buzinkay (2016): 286.

81 Baltazár Dezső (1871–1936): tiszántúli református püspök 1911–1936 között.

82 Bangha (1922): 139.

83 Bangha (1928): 218–219.

84 Az Őrálló útja. Őrálló, 1921. október 23., 3.

85 Egységes keresztyén front? *Evangélikusok Lapja*, 1922. február 19., 3.

„balga" hittestvérük, a jezsuita beszédein fellelkesülve, lelkesen adakozott a KSV javára.[86] Raffay Sándor, a bányai evangélikus egyházkerület püspöke 1924-ben a következőkkel jellemezte a keresztény kurzus felekezeti összefogásának felbomlását:

> „Megindult az egységet rontó felekezetieskedés, amit az időközben magát teljes biztonságban érző katolicizmus a protestáns egyházakkal kötött fegyverbarátságról megfeledkezve, úgy irodalmi, mint társadalmi téren megkezdett. A testvériség jelszavával és ígéretével, protestáns pénzeken is létesített ú[gy]n[evezett] Központi Sajtóvállalat lapjai, amint a politikai és társadalmi rend szilárdulni kezdett, mind nyíltabban kezdtek rátérni az egyoldalú felekezetieskedés útjára. Keserű és fájó volt ránk nézve ez a csalódás, de az ilyen frontváltoztatások újabban már nem is igen esnek erkölcsi megítélés alá."[87]

6. Protestáns helyzetértékelések és felzárkózási kísérletek a Horthy-korszakban

A két világháború közötti időszakban a katolicizmus demográfiai és politikai téren is látványosan megerősödött. A katolikusok népességen belüli arányszáma az 50 százalék körüli szintről 1920-ra 63 százalékra módosult, a közösség közéleti befolyását pedig a katolikus nagygyűlések tömegrendezvényei, az egyre szaporodó egyházi egyesületek, illetve „az aktív és támadó kedvű katolikus sajtó" biztosította. A Prohászka és Bangha nevével fémjelzett, felekezeti alapú „konzervatív avantgárd" kifejezetten innovatívnak bizonyult. Miután a katolikus teoretikusok felismerték, hogy az első világháború által elsöpört dinasztikus-monarchikus rend bukása elhozta a trón és az oltár szövetségének aláhanyatlását is, ezért a „többség jogára" hivatkozva alapozták meg a politikai katolicizmus és a nacionalizmus szövetségét. Ezzel az elképzeléssel pedig komoly hatást gyakoroltak a közgondolkodásra.[88]

A rövid életű felekezeti összefogás felbomlását követően annál hevesebben lángoltak fel a két fél között a hagyományos, régi időkre visszanyúló vitatémák, mint például a vegyes házasságok és az ezekből származó gyermekek vallásának ügye. Gyakran került reflektorfénybe az egyes állami vezetői posztok elosztásának kérdése is, hiszen mindkét fél meg volt győződve arról, hogy a másik felekezeti tábor képviselői aránytalanul felülreprezentáltak a ranglétrán. Ebben a vonatkozásban a katolikusok különösen gyakran panaszkodtak, ezért 1929-ben a Bethlen-kormány külön kimutatást készített, amelyből az derült ki, hogy (a miniszteri és államtitkári állások kivételével) a protestánsok „elviselhetetlen pozícióbeli fölénye" valójában nem létezett. Ennek ellenére azonban „[a] Horthy-korszak katolikus sajtójában és egyházi rendezvényein sokszor írtak és beszéltek úgy a reformáció hazai követőiről, mint akik elnyomják és szemérmetlenül kihasználják az ország legnagyobb vallási közösségét".[89]

Ennek következtében egyes protestáns véleményformálók feleleventették a dualizmus korában népszerű érvelést, és igyekeztek szembeállítani az „ultramontán sajtót" a

86 Magyar (1932): 163.
87 Raffay (1924): 19–20.
88 Hatos (2022): 150–151.
89 Giczi (2009): 92–93.

„békés katolikus többség" véleményével. A Pápán megjelenő *Dunántúli Protestáns Lap* egyik cikke például – elrettentő szándékkal – számos szemelvényt közölt a *Magyar Kultúrá*ból, megállapítva, hogy a lap ultramontán szerzőgárdája az ország népességének teljes rekatolizálását kívánja, majd leszögezte: „Hisszük azonban, hogy a katolikus magyar egyházi értelmiség szelleme nem azonos a harcos jezsuitizmus szellemével. Lehetetlen, hogy mint katolikus magyarok és protestáns magyarok meg ne érthessük egymást."[90] Az *Evangélikusok Lapja* a Bangha-féle harcias katolicizmust egyenesen Csernoch János hercegprímásnak és Zichy János grófnak, a keresztény párt vezérének „türelmes" felfogásával állította ellentétbe.[91]

A sajtó terén a protestánsok elsősorban a KSV léte miatt irigykedtek, hiszen a vállalat a húszas évek elejétől a gyakorlatban már egyértelműen katolikus lapkiadónak számított – igaz, a katolikus püspöki kar tagjai gyakran panaszkodtak amiatt, hogy a vállalat az üzleti érdekek oltárán áldozva számos engedményt tett az egyházi tanítások rovására.[92] A KSV lapjainak megnyilvánulásai gyakran adtak okot panaszra a protestáns nyilvánosságban: 1932-ben a *Református Figyelő* például azért tiltakozott a KSV reggeli napilapja, a *Nemzeti Újság* egyik cikke[93] ellen, mert az nehezményezte, hogy a reformáció emléknapján, október 31-én a napilapok központi rendelkezés következtében nem jelenhettek meg, hiszen ez azt jelentette, hogy a felekezeti ünnep részleges állami elismerést nyert.[94] Egy év múlva a református orgánum már azt hánytorgatta fel a katolikus napilapnak, hogy az a reformáció ünnepe alkalmából sugárzott rádió-istentiszteletet sem tartotta kívánatosnak.[95]

> „Most rá akarják szórni a szentelt vizet a mikrofonra. Kisajátítani ezt a nagyszerű kaput, mely az egész országot felvilágosítja arról, hogy mi az evangéliumi keresztyénség. Nem, kedves »türelmes katolikus«, egy kicsit elkésett ezzel a felszólítással. Éppen 200 esztendőt késett. Vagy 300-at."[96]

A protestáns nyilvánosságnak az sem kerülte el a figyelmét, amikor az 1920-as évek végén a katolikus újságírókat tömörítő, a világháború után működését sokáig szüneteltető Országos Pázmány Egyesületet újjászervezték. Ezt a lépést a Bethlen-kormány miniszterelnök-helyetteseként szolgáló pap-politikus, Vass József támogatása tette lehetővé.[97] A felekezeti sajtó nagy ívű fejlesztésének szándékával létrehozott *Magyar Protestánsok Lapja* a Pázmány Egyesület példájára hivatkozva vélekedett úgy, hogy a katolikusok „bámulatos szervezési zsenialitással dolgoznak" a sajtó terén, míg a protestáns hozzáállás, „mely abszolúte nem törődik a protestáns sajtó fejlődésével, íróival és újságíróival, nemcsak végzetes, de katasztrofális!". Ha minden a megszokott kerékvágásban halad tovább, akkor hamarosan megszűnik a protestáns lapkészítők személyi utánpótlása – vélekedett a szerző.[98] Az orgánum egy másik cikke a

---

90 Trócsányi (1923): 167.

91 Rovás. *Evangélikusok Lapja*, 1922. október 22., 5.

92 Klestenitz (2013): 265–266.

93 Háromnapos lapszünet. *Nemzeti Újság*, 1932. október 28., 6.

94 „A reformáció szomorú és fájó emléke." *Református Figyelő*, 1932. november 5., 362.

95 Szüntessék meg az október 31-i protestáns istentiszteletek rádióközvetítését. *Nemzeti Újság*, 1933. november 5., 21.

96 Magyar (1933): 335.

97 Sziklay–Szász (1935): 38.

98 Készül a katolikus írók címtára. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1929. január 27.

KSV működésére hivatkozva megállapította: „Tagadhatatlan, hogy a római egyház példája nagymértékben hatott és nagy része van abban is, hogy a protestáns sajtó felé is figyelemmel és érdeklődéssel kezdtek fordulni még azok is, akik azelőtt, például a háború előtt, teljes részvétlenséggel viselkedtek". A szerző végül arra a következtetésre jutott, hogy a magyar protestantizmusnak „nagyarányú sajtópolitikára van szüksége; erőteljes, nagy publicitású sajtóra, amely a mai súlyos időben őrt áll".[99]

A nyilvános felekezeti csatározások ekkoriban érték el csúcspontjukat, ami mozgósította a protestáns önvédelmi ösztönöket. „A reformáció követői közül az 1920-as évek végén jelentősen megnövekedett azok száma, akik úgy érezték, hogy harcolniuk kell fennmaradásukért az egyre agresszívabbá váló katolicizmus ellen."[100] A protestáns véleményformálók ennek következtében egyre fontosabbnak látták a sajtó szerepét. A történelmi kálvinizmus folyóirata például 1929-ben európai kontextusba helyezve tárgyalta a kérdést, majd magyar és francia példákra hivatkozva arra jutott, hogy a katolikus sajtótermékek kiadói az egész kontinensen ugyanarra törekednek: hogy „az ugyanazon világnézettől áthatott sajtót a katolicizmus belső életében összetartó erővé és végeredményben az egész világot a róm[ai] katolicizmus számára meghódító eszközzé tegyék". A szerző ezért felszólította hittestvéreit: „Hogy igazán diadalmassá tegyük a kálvinista világnézetet, meg kell csinálnunk a nagy kálvinista sajtókoncentrációt nemzetközi viszonylatban is".[101]

A történelmi kálvinizmus legfontosabb képviselője, Sebestyén Jenő teológiai tanár[102] 1930-ban a felekezeti érdekek vonatkozásában a magyar sajtóviszonyokat vizsgálva jutott aggasztó következtetésre. Véleménye szerint a budapesti napilapok – különösen 1914 előtt – alig foglalkoztak a protestantizmussal. A nagy lapok ugyanis üzleti érdekeiket követve felekezeti szempontból semlegesek akartak lenni, ezért se protestáns, se katolikus írásokat nem jelentettek meg, mert féltek a másik táborhoz tartozó olvasóik elvesztésétől. Ugyan „[a] háború és a kommunizmus után a napilapok is jobban mertek közölni egyházi kérdéseket", most azonban kezdenek ismét visszatérni a világháború előtti gyakorlathoz. Sebestyén ezért azt sürgette, hogy a fővárosi lapokat próbálják meg rávenni a felekezeti hírek közlésére, illetve legalább azt akadályozzák meg, hogy ezek az orgánumok protestánsbarát szólamokat hangoztatva próbáljanak meg előfizetőket gyűjteni.[103]

Végül a katolikusok utolérésének vágyával, hivatalos egyházi védnökség mellett jött létre 1929 áprilisában az Országos Protestáns Sajtószövetség, amely Baltazár Dezső tiszántúli református püspököt választotta meg elnökévé.[104] A szervezet támogatói a cél érdekében igyekeztek mozgósítani a katolikusok növekvő befolyásával kapcsolatos aggodalmakat, rámutatva arra, hogy „protestáns, tehát az összes protestáns érdekeket a klerikális: veszedelmesen terjeszkedő római papi uralomnak ellene mondó napilap nincs".[105]

A szövetség megalakulását a protestáns nyilvánosság igen vegyes érzelmekkel fogadta, hiszen sokan úgy találták, hogy – az egyébként szükséges – egyesület létrehozását nem előzte

99 Az egyház és a sajtó felelőssége. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1928. december 23., 7.
100 Giczi (2009): 152.
101 A római katolicizmus és a sajtó. *Kálvinista Szemle*, 1929. május 25., 171.
102 Lányi (2021): 15.
103 Sebestyén (1930): 395–396.
104 Klestenitz (2020c): 69.
105 Köröspataki (1929): 4–5.

meg megfelelő előkészítés.[106] A katolikus oldalon viszont udvarias hallgatás volt a válasz a szerveződésre. Lényegében a KSV délutáni napilapja, az *Új Nemzedék* kommentárja jelentette az egyedüli visszhangot, amely egyrészt ugyan jogosnak ítélte a protestánsok sajtófejlesztési törekvéseit, másrészt viszont kifejezetten aggályosnak tartotta az elnök személyét. Úgy érvelt, hogy

> „a baltazarizmus (…) – szabadkőműves hátteréhez híven – a katolicizmusnak oktalan és gyakran ízléstelen támadásában és provokálásában, a kultúrharc végzetes veszedelmének felidézésében merül ki. (…) Mindazonáltal a tegnapi szervezkedés kötelességükké teszi a magyar katolikusoknak, hogy levonják az új alakulás konzekvenciáját és teljes erővel, öntudatos becsülettel és hűséggel támogassák a maguk sajtóját."[107]

Jellemző adalék, hogy amikor Baltazár Sopronban tartott beszédet a sajtószövetség egyik kulturális rendezvényén, a város katolikus lakosságának körében – legalábbis a *Nemzeti Újság* beszámolója szerint – komoly nyugtalanság tört ki. Az előadás előtti estén mintegy százötven főnyi tömeg verődött össze a belvárosban, és felkereste az egyik vezető klerikust, Szalay János domonkosrendi priort. A hangadók annak az aggodalmuknak adtak hangot, hogy a református püspök az alkalmat a katolikusok elleni támadásokra akarja majd felhasználni, és már előre tiltakozni kívántak ez ellen. Szalay válaszában arra kérte a megjelenteket, hogy „bízzanak a jobb belátásban, feltétlenül kerüljenek minden tüntetést és őrizzék meg nyugalmukat".[108] (Baltazár szereplése végül minden fennakadás nélkül, nyugodt körülmények között zajlott le.)[109]

A Protestáns Sajtószövetség a gyakorlatban igen kevés eredményt tudott felmutatni, és 1931 tavaszán, a kudarcot beismerve, csendben beszüntette tevékenységét.[110]

7. Katolikus álláspontok a triumfalizmustól a „protestáns élelmesség" narratívájáig

A katolikus oldalon két jellemző álláspont jelentkezett. Az egyik felfogás hívei azt hangsúlyozták, hogy a protestáns tábor saját felekezetépítési törekvései során nem tett mást, mint mechanikusan utánozta a katolikusok sikeresnek bizonyult gyakorlatát – és ezt természetesen saját felsőbbségük bizonyítékának látták. Jó példa erre a statisztikai tárgyú publicisztikáival ismertséget szerzett fővárosi hitoktató-klerikus, Pezenhoffer Antal publicisztikája 1929-ből. Ez úgy látta, hogy minden protestáns kezdeményezés közvetlenül visszavezethető valamilyen katolikus előképre a sajtó területén is:

> „Mivel van katolikus napisajtó, már évek óta ők is minden követ megmozgatnak egy külön református vagy protestáns napilap megalapítására. (…) Mivel a katolikus templomok bejáratánál mi a keresztény lapokat és vallásos iratokat árultatjuk, ma már

106 Klestenitz (2020c): 69–73.
107 Baltazár Dezső lett a Protestáns Sajtószövetség elnöke. Új Nemzedék, 1929. április 23., 7.
108 Sopronban nyugtalanságot keltett Baltazár előadásának híre. *Nemzeti Újság*, 1930. április 5., 8.
109 Baltazár püspök a sajtóról. *Budapesti Hírlap*, 1930. április 6., 15.
110 Klestenitz (2020c): 72–73.

> minden fővárosi református imaház bejáratánál is árulják az istentisztelet ideje alatt a felekezeti sajtótermékeket. Mivel a Fogarassy püspök alapította Szent István Társulatban volt Tudományos és Irodalmi Osztály a katolikus tudósok és írók összegyűjtésére, protestánsaink is szükségesnek tartották a Protestáns Irodalmi Társaság megalapítását s a Szent István Társulat *Katolikus Szemlé*jével szemben megalapították a *Protestáns Szemlé*t (még a »*Szemle*« nevet is megtartva, hogy az utánzás egészen nyilvánvaló legyen); mióta pedig a Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya Szent István Akadémiává alakult, mind több jel mutat arra, hogy protestánsainkat sem elégíti már ki az ő Irodalmi Társaságuk. (…) A diákok népszerű és elterjedt lapjának, a *Zászlónk*nak ellensúlyozására megalapították az *Erőnk*et."[111]

Más szerzők viszont – némileg az 1890 előtti idők felfogását idézve – úgy találták, hogy a protestánsok, noha nem voltak politikai napilapjaik, mégis hatékonyabban voltak képesek megszólítani a közvéleményt. Bangha Béla egyik – álnéven írt – cikkében például arról panaszkodott, hogy a protestánsok jóval élelmesebben járnak el, mint hittestvérei. Az ő felfogása szerint például a protestánsok saját iskoláikat nagyrészt az állammal tartatták el, ami csak úgy volt lehetséges, hogy előzetesen, a sajtó útján kellően megdolgozták a közvéleményt, és így meggyőzték az illetékeseket arról, hogy a reformátusok és evangélikusok iskoláinak állami támogatása kiemelt közérdeknek számít. A siker másik tényezője Bangha szerint az volt, hogy a protestánsok a liberalizmus közös eszmei alapján továbbra is szoros szövetséget ápoltak a – véleménye szerint – még mindig rendkívül befolyásos „zsidó sajtóval":

> „A liberalizmus a közös platform, amelyen (tisztelet a kivételeknek!) nagyon szépen megtalálják egymást. Kétségtelenül ennek az együttességnek tulajdonítható, hogy a közfelfogások s a közéleti tényezők oly feltűnően kedveznek a protestantizmusnak, bár ennek külön sajtója alig van, vagy hogy a protestánsok magától értetődően több állami és községi segélyt kapnak (…) [és] hogy bizonyos fokig divatosabb, majdnem azt mondanám: előkelőbb protestánsnak lenni, mint katolikusnak."[112]

Ennek a felfogásnak a jegyében a *Magyar Kultúra* rendszeresen napirenden tartotta a hírügynökség kérdését, hiszen elégedetlen volt a katolikus hírszolgálatot ellátó kőnyomatos tudósító, a *Magyar Kurír* működésével. A folyóirat egy 1935-ös cikkében arról írt, hogy a kőnyomatos sem szervezettség, sem az anyagiak terén nem vált igazán versenyképessé, hiszen a *Magyar Kurír* magánvállalatként a szűkös gazdasági viszonyok miatt kénytelen volt annyira takarékosan gazdálkodni, hogy „csak egészen minimális mértékben tud megfelelni hivatásának". Jóval bölcsebbnek találta a protestánsok megoldását, akik egy közös protestáns sajtóirodát tartottak fenn.[113] Ez azonban nem jelentetett meg saját kőnyomatos tudósítót, hanem inkább leszerződött az állami hírügynökséggel, a Magyar Távirati Irodával (MTI), és ez saját orgánumában, a *Magyar Országos Tudósító*ban adta ki a protestáns híreket. A *Magyar*

111 Pezenhoffer (1929): 506.

112 Ince (1929): 333–334.

113 A református és evangélikus egyetemes egyház 1926. június 1-jétől indította meg Farkas Sándor hírlapíró vezetésével közös sajtótájékoztató irodáját, amelynek munkájával a döntéshozók igen elégedettek voltak. Lásd erről bővebben: Klestenitz (2020c): 64.

Kultúra szerint ennek a módszernek a sikeressége magyarázta azt, hogy „katolikus püspökeink tizedannyi szerephez sem jutnak" a fővárosi lapokban, „mint akár Ravasz László". A szerző szerint

> „A protestantizmus kezdettől fogva kitűnően értett a maga reklámozásához, de ilyen olcsó és ügyes reklámeszközhöz már régen nem jutott: az egész, óriási állami támogatással fenntartott hírközvetítést szinte ingyen hajtja a maga szolgálatába. Mindössze egy irodát tart fenn, amely a protestáns felekezeti híreket készen szállítja a kőnyomatosnak s azok közvetítését szorgalmazza. (…) Az egyoldalú, de gyakran kifejezetten katolikusellenes célozgatások és vádaskodások állami szubvenció mellett, pompásan kiépített félhivatalos apparátus segítségével válhatnak »közkincsekké«, miközben a katolicizmus a nyilvánosság legtöbb orgánuma számára katakombai eltemetettségbe süllyed."[114]

A szerző felekezeti elfogulatlanságot tartott volna elvárhatónak az MTI-től, és azt kérte, hogy ha a protestánsok ingyen részesülnek az államilag támogatott hírszolgálat előnyeiben, akkor „legalább ugyanilyen előnyök jussanak a katolikus tudósítónak is".[115]

A hírügynökség befolyásos vezérigazgatója, Kozma Miklós kisvártatva helyreigazítást kért a folyóirattól a közlemény állításai miatt, azonban fellépése csak újabb polemikus vitacikket eredményezett. Bangha Béla elismerte ugyan, hogy az MTI alkalmanként tett kisebb szívességeket a *Magyar Kurír* javára, azonban továbbra is úgy ítélte meg, hogy az állami hírügynökség felekezeti szempontból nem folytat kiegyensúlyozott gyakorlatot:

> „Nem állítjuk, hogy a tudósító irodák tudatosan folytatnának az ország többségének vallási érzületére nézve sérelmes politikát, de hogy a mai helyzet tarthatatlan s a pártatlanság tényleges hiányán okvetlenül változtatni kell, pillanatig sem lehet kérdéses. Hisszük, hogy az elnökigazgató meg fogja találni a módot a súlyosan megbontott egyensúlyi helyzet sürgős megjavítására."[116]

A *Magyar Kultúra* ugyanakkor a protestánsok feltételezett sajtódominanciáját ideológiai szempontokkal is igyekezett magyarázni. A lap úgy látta, hogy a hivatalos református és evangélikus rendezvényeken gyakran fordulnak elő „»érdekes«, agresszív, békezavaró és kultúrharcos szenzációk", amelyek persze azonnal felkeltik a fővárosi liberális sajtó figyelmét. A katolikus események ellenben, ahol természetesen csak és kizárólag komoly vallásos munka folyik, kimondottan unalmasak a liberális lapok számára, így nem is írnak ezekről.[117]

114 A félhivatalos hírszolgáltatás pártatlansága. *Magyar Kultúra*, 1935/2. 77–78.
115 Uo. 78.
116 Bangha (1935): 169.
117 Tollheggyel. *Magyar Kultúra*, 1937/17. 127.

8. Összegzés

Mint láthattuk, a katolikus és protestáns sajtó a dualizmus idején és a Horthy-korszakban igen gyakran és igen kritikusan foglalkozott a másik tábor lapjaival, az ellenfél által elért innovációról érkező híreket pedig legtöbbször saját olvasóinak riadóztatására használta fel. Ez nem is meglepő, hiszen Európa-szerte ekkor zajlott a második felekezetképződés folyamata, amelyben a katolikusok és a protestánsok egyaránt saját közösségeik újraépítésére, a többiektől való módszeres elkülönülésre törekedtek.[118]

Inkább azt találhatjuk érdekesnek, hogy a korszak végén elszórtan előfordultak olyan törekvések is, amelyek egyfajta korai ökumenikus próbálkozásként a két tábor közötti konfliktusok mederben tartására tettek volna kísérletet. 1937-ben például Bangha Béla nagy feltűnést kiváltó cikkekben tett javaslatot arra, hogy a katolikus–protestáns viszonyban „mindenekelőtt az atmoszférát kell enyhítenünk, a vita hangnemét finomítanunk, a beszélőtárs szívét és gondolatmenetét jobban megértenünk s az állításában rejlő igazságot mint közös kincset fektetnünk kettőnk elé, mint a további megértődés kiindulópontját".[119] Ezzel egyidőben, minden bizonnyal a bizalomerősítés szándékával ugyanakkor a jezsuita egy bizalmas javaslattal is előállt. Ez arra vonatkozott, hogy a protestánsok és a katolikusok egyaránt alakítsanak saját sajtófelügyelő bizottságot, és a felekezeti sajtó a jövőben csak azt a híradást jelentesse meg, illetve azokat a vitatémákat tárgyalja, amelyeket ezek a bizottságok előzetesen engedélyeznek a számára. A javaslatnak azonban természetesen nem volt reális esélye a megvalósulásra. A korszak hangulatát jól jelzi, hogy amikor Serédi Jusztinián hercegprímás értesült a javaslatról, habozás nélkül kijelentette, hogy ő egy ilyen bizottság létrehozását biztosan nem engedélyezné.[120]

A katolikus és a protestáns sajtó egymásról alkotott reprezentációiról összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a másik oldalt mindkét fél csupán tükör által homályosan látta.

Források és irodalom

Periodikák

Alkotmány, Budapesti Hírlap, Dunántúli Protestáns Lap, Evangélikusok Lapja, Katholikus Szemle, Kálvinista Szemle, Lelkészegyesület, Magyar Kultúra, Magyar Protestánsok Lapja, Magyar Szemle, Nemzeti Újság, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Őrálló, Protestáns Szemle, Religio, Sárospataki Lapok, Új Nemzedék

Feldolgozások, források

Ablonczy (2006) = Ablonczy Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944). In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* Budapest, Argumentum, 2006. 1211–1229.

118 Erről részletesen lásd: Altermatt (2001).

119 Bangha (1937): 111–112.

120 Szent István Társulat Levéltára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka. 2. doboz. Napló, feljegyzések 1937. május 4.

Altermatt (2001) = Urs Altermatt: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete.* Ford.: Somogyi Gyula. Budapest, Osiris, 2001.

Andorka (1892) = Andorka Gyula: Van-e szükségünk protestáns napilapra? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1892. október 20. 688–689.

Ballagi (1866) = Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1866. IX-ik évi folyamára. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1866. január 7., 1.

Ballagi (1867a) = Ballagi Mór: Concordatum III. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1867. június 2., 673–681.

Ballagi (1867b) = Ballagi Mór: Tempi passati III. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1867. február 17., 193–201.

Ballagi (1867c) = Ballagi Mór: Tempi passati IV. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1867. március 3., 257–269.

Bangha (1922) = Bangha Béla: Protestánsok a pápaságról. *Magyar Kultúra,* 1922/3. 129–139.

Bangha (1928) = Bangha Béla: A felekezeti patológia újabb tünetei. A hódmezővásárhelyi lelkészgyűlés. *Magyar Kultúra,* 1928/18. 212–221.

Bangha (1935) = Bangha Béla: A félhivatalos hírszolgálat egyoldalúsága. *Magyar Kultúra*, 1935/4. 168–169.

Bangha (1937) = Bangha Béla: Keresztény unió? *Magyar Szemle,* 1937/2. 105–115.

Bárány (2015) = Bárány Zsófia: Az első magyar politikai sajtótermék a reformkorban. „… qui ante ad agendum quam ad cognoscendum venimus…". In: Klestenitz Tibor (szerk.): *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 11–26.

Bárány (2023) = Bárány Zsófia: „Sajátos és különcznek tartott véleménye…" Eötvös József és a reformkori egyházpolitika. In: Cieger András – M. Lovas Krisztina (szerk.): *„Mi célod volt más mint az emberiség boldogítása?" Beszédek és tanulmányok báró Eötvös József halálának 150. évfordulója alkalmából.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2023. 54–71.

Berecz (1997) = Berecz Mátyás: Vázlat Danielik Nepomuk János püspök közéleti pályájáról (1817–1888). *Agria XXXIII. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis*, 1997. 331–342.

Brandt (2003) = Juliane Brandt: Felekezeti és nemzeti identitás Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég,* 2003/3. 3–38.

Buzinkay (2016) = Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

Czegle (1983) = Czegle Imre: A református egyház időszaki sajtója. In: Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Budapest, Magyar Református Egyház, 1983. 474–478.

Czékus (1890) = Czékus László: Catholicae res. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1890. november 30., 1633–1636.

Czinke (1885) = Czinke István: Tanulhatnánk ellenségeinktől. *Sárospataki Lapok,* 1885. október 5., 673–677.

Csáky (1967) = Moritz Csáky: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967.
Csibi (2019) = Csibi Norbert: „A magyarországi katolikusok Mózese". Gróf Zichy Nándor (1829–1911). In: Petrás Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019. 9–32.

Deák (2018) = Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* Budapest, Osiris, 2018.
Dersi (1973) = Dersi Tamás: *A századvég katolikus sajtója.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
Devics (1867) = Devics József: Registrum. *Religio,* 1867. szeptember 18., 185–187.
Dezsényi (1943) = Dezsényi Béla: A magyar katolikus sajtó. Fejlődéstörténeti vázlat. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1942–1943*. Budapest, Stephaneum, 1943. 200–228.

Enyedi (1998) = Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza.* Budapest, Osiris, 1998.

Farkas (1875) = Farkas József: Az örömév. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1875. június 27., 817–822.
Fehér (2004a) = Fehér Katalin: Egy reformkori egyházi lap történetéhez. *Magyar Könyvszemle,* 2004/4. 388–392.
Fehér (2004b) = Fehér Katalin: Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés (1841–1849). *Magyar Könyvszemle,* 2004/1. 14–28.

Gianone–Klestenitz (2017) = Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.
Giczi (2009) = Giczi Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* Doktori (PhD) disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2009.

Hamar (1907a) = Hamar István: Szervezzük a prot. sajtót. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1907. június 30., 401–402.
Hamar (1907b) = Hamar István: A róm. kat. sajtóegyesület. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1907. november 10., 705–706.
Hatos (2018) = Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 2018. 283–304.
Hatos (2022) = Hatos Pál: Veszedelmes viszonyok? A két világháború közötti katolikus-protestáns versengés történelmi kontextusai. In: Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás.* Budapest, Századvég, 2021. 137–165.

Ince (1929) = Ince István [Bangha Béla]: Akik értik a sajtógondolatot s akik nem értik. *Magyar Kultúra,* 1929/20.

Kerekes (1918) = Kerekes János: Nyílt szó az ultramontán és protestáns sajtóról. *Lelkészegyesület,* 1918. június 22., 334–335.

Kiss (2014) = Kiss Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében. A Református Figyelő példája. In: Paál Vince (szerk.): *A sajtó kultúraközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 81–98.

Klestenitz (2013) = Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932.* Budapest, CompLex, 2013.

Klestenitz (2018a) = Klestenitz Tibor: Az egri főegyházmegye katolikus sajtója a dualizmus korában. In: Horváth István (szerk.): *Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből.* Eger, Egri Főegyházmegyei Levéltár, 2018. 139–152.

Klestenitz (2018b) = Klestenitz Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. *Egyháztörténeti Szemle,* 2018/4. 68–82.

Klestenitz (2021) = Klestenitz Tibor: A klérus és a nyilvánosság a 19. század második felében. In: Csibi Norbert – Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században.* Pécs, META Egyesület, 2021. 487–506.

Klestenitz (2020a) = Klestenitz Tibor: A sajtószabadság kérdése a katolikus és a protestáns nyilvánosságban, 1867–1918. In: Uő: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020. 9–20.

Klestenitz (2020b) = Klestenitz Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége.* Budapest, Századvég, 2020.

Klestenitz (2020c) = Klestenitz Tibor: Református, kálvinista, protestáns? Felekezeti napilap-alapítási tervek 1919–1931 között. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020. 55–74.

Klestenitz (2023a) = Klestenitz Tibor: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása és a vallásos népsajtó ügye. *Magyar Könyvszemle,* 2023/3–4.

Klestenitz (2023b) = Klestenitz Tibor: A nyilvánosság átalakulása a dualizmus korában a Debreczeni Protestáns Lap tükrében. In: Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti mozaikok 2022*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2023. 73–88.

Kósa (2011) = Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 125–134.

Kovács 2010 = Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan, 2010.

Kovács (1869a) = Kovács Albert: Széttekintés az ultramontán napi sajtó kopár mezején. I. A papság istenítése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1869. január 24., 97–105.

Kovács (1869b) = Kovács Albert: Széttekintés az ultamontán napi sajtó kopár mezején. IV. Választási mozgalmak. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1869. március 7., 289–295.

Köröspataki (1929) = Köröspataki Kiss Károly: Az Országos Protestáns Sajtószövetség megkezdte működését. *Magyar Protestánsok Lapja,* 1929. augusztus 25., 4–5.

Lányi (2021) = Lányi Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus. In: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021. 13–32.

László (2006) = László Ferenc: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848; 1858–1919). In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten II.* Budapest, Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1325–1335.

Magyar (1932) = Magyar Illés: Az OTI deficitje. *Református Figyelő,* 1932. május 14., 163.
Magyar (1933) = Magyar Illés: Egy türelmes katolikus. *Református Figyelő,* 1933. október 21., 335.
Mészáros (1998) = Mészáros István: *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998*. Budapest, Szent István Társulat, 1998.

Pezenhoffer (1929) = Pezenhoffer Antal: Megjegyzések a református zsinathoz. *Magyar Kultúra,* 1929/11. 506–512.

Raffay (1924) = Raffay Sándor: Eltolódások az állam és egyház életében. *Protestáns Szemle,* 1924. 11–21.
Rébay (2003) = Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. *Kút,* 2003/3–4. 165–175.

Salacz (1938) = Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Bécs [Pécs], Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1938.
Salacz (1974) = Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* München, Aurora, 1974.
Sebestyén (1930) = Sebestyén Jenő: A napisajtó és a református egyházi élet. *Kálvinista Szemle,* 1930. december 6., 395–396.

Sziklay–Szász (1935) = Sziklay János – Szász Menyhért (szerk.): *A Magyar Sajtó Évkönyve 1935*. Budapest, Merkantil Nyomda, 1935.
Szőts (1907) = Szőts Farkas: Emlékezés Ballagi Mórról. *Protestáns Szemle,* 1907/9. 563–574.

Trócsányi (1923) = Trócsányi Dezső: „A ma még protestánsok visszahódítása…". *Dunántúli Protestáns Lap,* 1923. október 21., 166–167.

Vidéki (1887) = Vidéki: Pápai kísérletek. *Sárospataki Lapok,* 1887. július 4., 479–483.

Schwimmer Rózsa újságírói tevékenysége az 1890-es évektől haláláig

Fedeles-Czeferner Dóra*

A magyarországi nőmozgalom baloldali-progresszív irányzatához tartozó Feministák Egyesületének (FE, Budapest, 1904–1942, majd 1946–1949) és Nőtisztviselők Országos Egyesületének (Budapest, 1896–1919) első hivatalos lapja, *A Nő és a Társadalom* (Budapest, 1907–1913) 1912 októberében egy több szempontból is elgondolkoztató rövidhírt tett közzé a Szemle című rovatában. Az anonimitását megőrző szerző tollából származó szöveg szerint „a női munka térfoglalásának új jelensége a nők foglalkoztatása a politikai hírlapírás terén". A jelenség általános tendenciáinak vizsgálatára e rövid címes hír szerzője magától értetődően nem vállalkozhatott, állításait ugyanakkor több példával támasztotta alá. A cikkben a budapesti újságírók mellett Temesvárott élő és dolgozó női riporterek nevei olvashatóak.[1] Temesvár jelentőségének kihangsúlyozásából akár arra is következtethetnénk, hogy a szöveget az itt nevelkedett s a helyi viszonyokkal nyilvánvalóan tisztában lévő Schwimmer Rózsa (1877, Budapest – 1948, New York) jegyezte. Szerzősége már csak azért sem lenne meglepő, mivel ő látta el az ekkor már országos terjesztési körrel rendelkező *A Nő és a Társadalom* szerkesztői feladatait. A hírben szó esik még egy délvidéki és egy erdélyi politikai napilap női szerkesztőjéről, valamint néhány, a NOE és a FE tagságából/támogatói köréből kikerült nőről, akiket budapesti napilapoknál alkalmaztak. A mindössze 15 soros szöveg végén a szerző azon kívánságának ad hangot, mely szerint „reméljük, hogy a hivatásos női újságírók kiszorítják majd a dilettantizmussal, férfi írók utánzásával kárt tevő sport-újságírónőket".[2]

Nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor a FE és a NOE hivatalos lapja figyelmet szentelt a témának. A nők érvényesülését az újságírói, riporteri és lapszerkesztői pályán alapvetően bátorító cikkek sora után viszont ellentmondásosként értékelhető *A Nő és a Társadalom* utódlapjának, *A Nő. Feminista Folyóirat*nak (Budapest, 1914–1928) 1914 júniusában publikált belső cikke, amely a fővárosban, nők számára indított laptudósítói tanfolyamokkal foglalkozik. A belső cikket jegyző „Egy női riporter" több aspektusból közelíti meg a

* Tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Horthy-korszak témacsoport. E-mail cím: Fedeles-Czeferner.Dora@abtk.hu.

1 Például a FE vezetőségének oszlopos tagját, gróf Teleki Sándorné Kende Júliát (1864, Pest – 1937, Budapest), írói álnevén Szikrát említi, akinek a *Világ* (Budapest, 1910–1949) című lap közölte egy vezércikkét. Rajta kívül négy további női újságírót emel ki: Antal Gézánét, aki ugyancsak a *Világ*ban publikált, Kovács Lydiát (? – Budapest, 1918), akit *Az Est* (Budapest, 1910–1939) és *A Nap* (Budapest, 1904–1922) című lapok alkalmaztak tudósítóként, valamint Hollósné de Grobois Nandint, aki a „Budapesti Hírlap [Budapest, 1883–1939] szerkesztőségének (…) titkára" volt. Nők a sajtóban. *A Nő és a Társadalom,* 1912/10., 185.

2 Uo.

kérdést és érvel amellett, hogy „a magyar zsurnalisztika elzárkózik a nők munkája elől". A lapszerkesztőségekben uralkodó „férfiuralom" okainak boncolgatása után hosszasan fejtegeti, hogy „néhány kivételt leszámítva (…) nagyon súlyos a nőíró vagy újságíró helyzete (…), bizonytalan a pozíciója", és hogy „érvényesülése néha mily kicsinyes szempontoktól függ." A cikkíró óva inti tehát a pályaválasztás előtt álló nőket attól, hogy az újságírói pályára lépjenek, mivel, ha sikerül is elhelyezkedniük, szinte bizonyosan áldozatul esnek a férfi szerkesztők kizsákmányoló attitűdjeinek.[3]

Míg az 1912-ben publikált hír teljes mértékben pozitívan szemlélteti a nők újságírói pályán való érvényesülési lehetőségeit, a két évvel később közzétett írás meglehetősen keserű képet fest a kérdéskörről. Mindez többféleképpen is interpretálható, s az értelmezési lehetőségek kapcsolatba hozhatók a két lap szerkezeti jellemzőivel, valamint a publikálásuk mögött húzódó szerkesztői motivációkkal is. Az egymással számos szerkezeti, tartalmi és stilisztikai hasonlóságot mutató lapokban olvasható rövidhírek jelentős részéhez hasonlóan az imént említett írás is egy lelkesítő, propagandisztikus elemeket magán hordozó szöveg. Az 1912-es szöveg szerzője egyértelműen azt kívánta közvetíteni, hogy a nők immár a korábbiakban szinte teljes mértékben a férfiak által dominált újságírói és lapszerkesztői pályán is képesek sikeresen helytállni. Az 1914-ből származó belső cikk ezzel szemben egy hosszabb lélegzetű, elemző írás. Szerkezetéből és hosszúságából adódóan problémafelvető cikk, amely minden lehetséges érvvel és retorikai eszközzel igyekszik lebeszélni a nőket az újságírói pályáról. Mindennek természetesen számos racionális indoka volt és/vagy lehetett. Figyelembe véve ugyanakkor a cikk szerzőjének személyét („Egy női riporter", aki a neve elhallgatása mellett döntött), szándékában állhatott a számára akár „konkurenciát" jelentő nőknek az újságírói hivatástól való eltántorítása is.[4]

A realitás feltételezhetően a két cikk állításai között, félúton keresendő. Már az 1880-as évektől találunk ugyanis olyan nőket Magyarországon, akik nem csupán kedvtelésként választották maguknak az újságírói/lapszerkesztői hivatást, hanem abból teljes mértékben képesek voltak biztosítani a saját megélhetésüket.[5] E nők sorában említendő Schwimmer Rózsa is, aki újságíróként és lapszerkesztőként egyaránt elévülhetetlen érdemeket szerzett Magyarországon, Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban a 20. század első felében.[6] Jelen tanulmányban Schwimmer újságírói tevékenységének fordulópontjait tárgyalom, illetve rámutatok arra, hogy pályája indulásakor jelentős támogatást kapott az osztrák, a holland, valamint az egyesült államokbeli progresszív nőmozgalom világszerte ismert vezetőitől. Ehhez kapcsolódva amellett is érvelek, hogy Schwimmer nő- és békemozgalmi munkája élete különböző szakaszaiban jelentős mértékben befolyásolta újságírói és lapszerkesztői karrierjének alakulását, eleinte pozitív, majd fokozatos izolációját követően negatív irányban. Ezzel

---

3 „Egy női riporter": Laptudósítói tanfolyam. *A Nő. Feminista Folyóirat,* 1914/12. 244–245.

4 Uo.

5 Gondoljunk például Wohl Jankára (Pest, 1843 – Budapest, 1901) és húgára, Wohl Stefániára (1846, Pest – 1899, Budapest), akik (újság)íróként és különböző divatlapok szerkesztőiként dolgoztak, és a magyar mellett számos külföldi sajtótermékben is közöltek cikkeket német, angol és francia nyelven. Újságírói tevékenységük mellett önálló köteteket publikáltak, népszerű közéleti szalont működtettek Budapest belvárosában, továbbá fordítóként is tevékenykedtek. Életükről, munkásságukról és nemzetközi recepciójukról lásd bővebben Mészáros (2026); Mészáros (2017): 418–429.

6 Lapszerkesztői tevékenységére jelen tanulmányban nem térek ki, mivel azt korábbi monográfiámban részletesen tárgyaltam. Czeferner (2021).

összefüggésben bizonyítom, hogy Schwimmer a sajtót 21. századi szóhasználattal élve saját *brand*jének építésére is igyekezett felhasználni. Megkerülhetetlennek tartom, hogy kitérjek bizonyos, leginkább ellentmondásos, excentrikus személyiségéből fakadó konfliktusaira, amelyek következményeként számos szerkesztő elzárkózott a vele folytatott közös munkától.

A fentiek mellett a következő kérdésekre keresem a válaszokat: Milyen (szak)képzettséggel rendelkezett Schwimmer, illetőleg melyek voltak azok a speciális képességei és készségei, amelyek alkalmassá tették az újságírói hivatásra? Milyen típusú, és milyen terjesztési körrel rendelkező lapoknak dolgozott? Mely témákban és milyen műfajokban publikált leginkább? Részletesen elemzem továbbá egy 1919/1920 fordulóján jegyzett, három részből álló cikksorozatát, amely aktivista tevékenységének *ars poeticája*ként értelmezhető, illetve bizonyos mértékben teljes hátralévő életére hatást gyakorolt. Forrásként a New York Public Libraryban megőrzött hagyatékára,[7] valamint azokra a lapokra támaszkodom, amelyekben az 1900-as évek kezdetétől a halála évéig publikált, illetve azon periodikákra, amelyek róla tettek közzé cikkeket.

1. A női értelmiségi munka évszázadának hajnala?

Schwimmer Rózsa újságírói tevékenységét mindenekelőtt szükségszerű a 19-20. század fordulója női értelmiségi munkavállalásának kontextusában megvizsgálni.[8] A korszak Közép-Európa, ezen belül Ausztria és Magyarország fejlődésének egyik legturbulensebb időszaka volt, gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt. A modern nyugati kultúra adaptációjában az Osztrák–Magyar Monarchián belül Bécs járt az élen, de a folyamatból Budapest is kivette a részét. Ugyanakkor ez az az időszak, amelyet Hermann Broch (1886, Bécs – 1951, New Haven, USA) osztrák regényíró egyik könyvében „vidám apokalipszis"-ként („fröhliche Apokalypse") interpretált, utalva a multietnikus államalakulatot szétfeszítő számos problémára és ellentétre.[9]

Az ipari forradalmak innovációi, a közlekedés, a hírközlés és a sajtó fejlődése, valamint az intézményes oktatás kereteinek fokozatos kiterjesztése jelentősen tágította a hagyományosan zárt közösségek világát. Lerövidültek a korábbi évtizedekben áthidalhatatlannak hitt távolságok, s az áruk mellett a különböző eszmék, hírek áramlása is rohamosan felgyorsult. Magyarországon nagyobb volumenű gazdasági fellendülés ugyanakkor csak az Osztrák–Magyar Monarchia 1867-es létrehozását követően kezdődött meg. Az iparosítás által generált társadalmi változások, illetve a korszakban egyre jelentősebbé váló nőtöbblet s az özvegyeknek már az első világháború előtt is emelkedő száma egyre több nőt kényszerített a fizetett munka világába. Mindezt az 1873-as gazdasági válság és az azt követő, vissza-visszatérő recessziók tovább erősítettek. A házasság tehát már nem jelentett „megoldást" a társadalom valamennyi nőtagja számára, amint azt Schwimmer Rózsa példáján is bemutatom a tanulmányban.[10]

---

7 NYPL RSP. MssCol 6398.

8 A tanulmány e részének elkészítéséhez a *Progressive Women's Movements in Austria and Hungary. Conflict, Cooperation, Circulation* című, az Indiana University Press által 2025 nyarán megjelenő monográfiám vonatkozó fejezeteit vettem alapul.

9 Pl. különböző politikai viták, ismétlődő gazdasági krízisek, valamint a nemzetiségi kérdés. Hanák (1971): 47.

10 A korszak népesedésének sajátosságairól, valamint a nőtöbbletről lásd Gyáni–Kövér (2006): 19.

A nők nagyobb arányú megjelenése a munkaerőpiacon az 1880-as évek végén, vagyis Schwimmer születésének időszakában kezdődött. 1900-ban már a nőknek több mint egynegyede (27,6%-a) vállalt munkát Magyarországon, amely arány a fővárosban természetesen sokkal magasabb volt (36,1%). Általános tendenciaként elmondható, hogy a lányok egészen fiatalon kezdtek dolgozni, legtöbbjük viszont még évtizedeken keresztül csak a házasságkötésig folytatott kereső tevékenységet. 1910-ben a kereső nők 70%-a hajadon volt.[11]

A századforduló után a gazdaság strukturális átalakulása bizonyos szakmák elnőiesedéséhez – ezáltal sok esetben azok presztízsének csökkenéséhez – vezetett.[12] A még mindig a férfiak által dominált közvélemény jelentős része az első világháborúig – sőt sok tekintetben a két világháború közti időszak során is – alkalmatlannak tartotta a nőket arra, hogy komolyabb koncentrációt igénylő munkát végezzenek. Ennek ellenére már az első világháború kirobbanása előtt fokozatosan növekedni kezdett azoknak a nőknek a száma, akiket a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltató szektor mellett bizonyos értelmiségi munkakörökben alkalmaztak.[13] Fontos viszont, hogy a nők jelentős része nem önszántából „rohant" a munka világába, hanem egyfajta kényszer eredményeként. A házasságkötés időpontjának kitolódása vagy annak elmaradása miatt saját maguk megélhetéséről kellett gondoskodniuk. E komplex folyamatok eredményeként a nők hosszabb távon végül felismerték, hogy a házasság, a család és az anyaság a fizetett munkával összeegyeztethető szerepkörök.[14]

2. Elveszett illúziók? Fordulópontok Schwimmer Rózsa életében, valamint aktivista és újságírói tevékenységében

Milyen tekintetben befolyásolta Schwimmer Rózsa családi háttere, a Délvidéken töltött gyermekévei, valamint a magyarországi, illetve a nemzetközi nő- és békemozgalomban betöltött szerepe újságírói pályafutásának alakulását? Mennyiben segítették, illetve gátolták kitartó, szenvedélyes, ám erőteljesen egocentrikus és időnként agresszív személyiségjegyei az előrejutásban? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ adhassak, röviden ki kell térnem életének, valamint egymástól elválaszthatatlan aktivista és újságírói tevékenységének legfontosabb fordulópontjaira.

Schwimmer Rózsa[15] élete és munkássága határátlépések sorozataként mutatható be. Ezek közül az alábbiakban csupán néhány, a téma szempontjából releváns határátlépést említek. A progresszív és baloldali feminista nőmozgalmi küzdelmekben 1920 előtt betöltött szerepét követően az 1920-as évek derekára tulajdonképpen egy csapásra vált száműzetésben élő „határátlépő emigráns" nővé.[16] 1906-ban ő fordította magyarra a világszerte ismert ame-

---

11 Összehasonlításképpen az arány 1935-ben 56% volt. A női munkavégzés struktúráinak változásairól lásd bővebben: Gyáni (2020); Koncz (1982).

12 Erről lásd részletesebben Czeferner (2022): 258–265.

13 Erről lásd bővebben Appelt (1985): 212–216.

14 Gyáni (2020); Koncz (1982).

15 Nevének a saját munkáiban és a szakirodalomban is különböző alakjaival találkozunk: Schwimmer/Bédy-Schwimmer Róza/Rózsa/Rózsika, idegen nyelven: Rosika, esetleg Rozsa Schwimmer/Bédy-Schwimmer. Erről lásd bővebben: Uo. 173. Életéről és munkásságáról az egyik első fontos összegző írásért lásd Zimmermann–Major (2006): 484–491.

16 Margaret McFadden „különböző [történelmi] időszakok nomádja"-ként hivatkozik rá. McFadden (2006): 494–504.

rikai feminista, Charlotte Perkins-Gilman (1860, Hartford, USA – 1935, Pasadena, USA) *Woman and Economics* (*Nő és gazdaság*) című művét. A magyarországi baloldali-progresszív nőmozgalom alapítójaként hozzá köthetjük az első hazai feminista folyóirat, a már említett *A Nő és a Társadalom* életre hívását. A lapot Schwimmer hét éven keresztül szerkesztette, és szinte minden számában publikált különböző műfajú és tematikájú cikkeket.[17] 1913-ban Budapesten ő volt a házigazdája az International Woman Suffrage Alliance (IWSA, 1904–Berlin, 1926–, International Alliance of Women) VIII. kongresszusának. 1918-ban a Károlyi Mihály (1875, Fót – 1955, Vence, Franciaország) vezette magyar kormány követeként igyekezett helytállni Svájcban, évekkel azelőtt, hogy a szovjet Alexandra Kollontait (1872, Szentpétervár – 1952, Moszkva) norvégiai és svédországi nagykövetté nevezték ki.[18] Nő- és békemozgalmi aktivistaként Schwimmer jelentős nemzetközi hírnevet szerzett élete során. Neve a 20. század második felére ugyanakkor szinte teljes mértékben feledésbe merült. Ez az utóbbi néhány évtizedben kezdett megváltozni.

Schwimmer középosztálybeli zsidó családban született Budapesten, három gyermek közül a legidősebbként. Apja vállalkozásának csődjét követően a családnak az 1880-as évek első felében el kellett hagynia a fővárost. Schwimmer Temesvárott és Szabadkán nevelkedett öccsével, Bélával (? – 1935, Bécs) és húgával, Franciskával (1880, Budapest – 1960, New York). Elemi iskolai tanulmányait Budapesten, majd Temesvárott végezte. Rövid ideig egy zárdaiskola növendéke is volt, amely intézményt később keményen bírálta cikkeiben. Végül egy állami leányiskolában tette le az érettségit. Schwimmer az érettségit követően egy speciális kereskedelmi iskolába iratkozott be.[19]

Szülei és tanárai már kora gyermekkorától megbizonyosodhattak kiváló nyelvérzékéről, valamint a szövegírás területén mutatkozó különleges tehetségéről. Ennek későbbi pályáján nagy hasznát vette.[20] A családban a magyar mellett németül beszéltek, az iskolában pedig franciául tanult.[21] Felnőttkorában több további nyelvben is jártasságot szerzett. Az 1900-as évek kezdetétől folyamatosan fejlesztette angol nyelvtudását (amelyre a tanulmányban később még részletesen kitérek), emellett hollandul, olaszul, svédül és norvégul is képes volt kifejezni magát. Már 16 éves kora körül nagyratörő karrierterveket dédelgetett: (újság)íróként képzelte el magát, ami meglehetősen szokatlannak hatott a korabeli Temesvárott.[22] E tekintetben bizonyosan anyai nagybátyja, Kácser Lipót (Leopold Katscher, 1853, Csáktornya, ma Horvátország – 1939, Luzern, Svájc) szolgáltatott számára inspirációt, aki íróként és újságíróként kereste kenyerét.[23]

---

17 Czeferner (2021).

18 MacFadden (2006): 494–504.

19 School reports and certificates, 1883–1909. NYPL RSP X. Box 554.2.

20 Schoolwork and essays, undated. NYPL RSP X. Box 554.1.; Hungarian composition books, 1886–1887. NYPL RSP X. Box 554.3.

21 School reports and certificates, 1883–1909. NYPL RSP X. Box 554.2.

22 Schwimmer Rózsa: 16 évesen. NYPL RSP X. Box 554.4.

23 Kácser Lipót tanulmányait a pesti, valamint a bécsi kereskedelmi akadémián végezte, emellett orvosi és jogi kurzusokat is hallgatott. Érdeklődéssel fordult az irodalom felé. Irodalmat és közgazdaságtant tanult Bécsben, Budapesten és Londonban. Az a tény, hogy a hagyatékában megőrzött levelekben „Dr. Katscher"-ként szólították, arra utalhat, hogy doktori címet szerzett. Az 1890-es évek folyamán ő irányította a Magántisztviselők Országos Szervezetét, amely szoros kapcsolatot tartott fenn a NOE-val az alakulása körüli években. Leopold and Berta Katscher Papers 1866–1939. NYPL LBKP; Fedeles-Czeferner (2023a): 89.

Bár affinitása bizonyára lett volna egyetemi tanulmányok folytatásához, édesapja eladósodása miatt erre nem nyílt lehetősége.[24] Az 1890-es évek közepén szüleit és testvéreit hátrahagyva költözött vissza Budapestre, ahol 1920 januárjáig élt kisebb megszakításokkal. A fővárosba költözését követően nevelőnőként, később rövid ideig hivatalnoknőként dolgozott, vagyis jól megismerte a dolgozó nők problémáit.[25] E ponton kell kiemelnem, hogy nem rendelkezett olyan típusú szakképesítéssel, amely az újságírói pályára predesztinálta volna. Újságírói *ars poetica*jára esetleg hatást gyakorolhatott az ugyancsak újságíróként dolgozó későbbi férje, Bédy Béla, akivel 1911–1913 között élt házasságban.[26] A Bédyvel való kapcsolatáról viszont rendkívül töredékesek az információink, mivel a vonatkozó forrásokat Schwimmer és titkársága a házasságkötés, illetve a válás tényét rögzítő dokumentumokat leszámítva gondosan kiszelektálták a hagyatékból.

Amikor Schwimmer az 1900-as évek kezdetén meglehetősen intuitívan és ad hoc módon kezdett újságírói és aktivista karrierjének építésébe, elsőként Kácser Lipót vált a mentorává. Nagybátyja értékes szakmai és gyakorlati tanácsai mellett anyagilag is folyamatosan támogatta, továbbá publikációs lehetőségeket biztosított számára magyarországi és külföldi (német nyelvű) periodikákban.[27] Kácser ekkoriban a Magántisztviselők Országos Szövetségét (Budapest, 1893–?) is irányította, tehát vélelmezhetően Schwimmer jövőbeli aktivista tevékenységére és szemléletmódjára is hatással volt.[28]

Schwimmer a már említett, 1896-ban megalapított NOE tagja, majd pedig néhány év leforgása alatt alelnöke és elnöke lett. Az 1900-as évek kezdetétől hatalmas lendülettel és lelkesedéssel kapcsolódott be a magyar után a nemzetközi nőmozgalmakba is. Legközelebbi munkatársával és közeli barátjával, Glücklich Vilmával (1872, Vágújhely – 1927, Bécs)[29] 1904 végén megalapították a FE-t, amely 1906-tól az IWSA magyarországi fiókszervezeteként működött.[30] A szervezet tagsága és vezetősége részben a NOE tagjaiból verbuválódott. Glücklich 1927-es haláláig a FE elnöke maradt, Schwimmer pedig 1920-as ausztriai emigrációjáig a szervezet Politikai Bizottságának vezető posztját töltötte be. Ő felelt a FE nemzetközi kapcsolataiért is, amelyekből az egyesület még azt követően is jelentős mértékben profitált, hogy Schwimmer 1920-ban véglegesen elhagyta Magyarországot.[31] Ugyancsak 1920-as emigrációjáig az ő feladata volt a nemzetközi nőmozgalmi sajtó figyelése,[32] valamint a FE és

---

24 A nők Wlassics Gyula (1852, Zalaegerszeg – 1937, Budapest) oktatási miniszter 1895-ös rendelete alapján iratkozhattak be az 1896/1897-es tanévtől az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi fakultásaira. Szegvári (1981): 127–128.

25 Munkakörülményeiről lásd a temesvári gyermekkori barátnőjével váltott leveleit. Pl. Kubicsek Irma levele Schwimmer Rózsának. 1896. január 28. NYPL RSP I Box 1.

26 Fedeles-Czeferner (2023a): 179.

27 Az egyik első német lap, ahova Schwimmer cikket küldött, az *Ethische Kultur. Monatsblatt für ethisch-soziale Neugestaltung* (Berlin, 1893–1936) volt.

28 Erről lásd még Czeferner (2021): 89.

29 Életéről lásd bővebben: Zimmermann (2006): 162–166.

30 Rupp (1997): 16–18.

31 Erről lásd bővebben: Fedeles-Czeferner (2023a): 173–186.

32 A FE által követett lapok közül a teljesség igénye nélkül említek csak néhányat: *Neues Frauenleben* (Ausztria) *Die Frauenbewegung* (Németország), *Die Gleichheit* (Németország), *Evolutie* (Hollandia), *Votes for Women* (Egyesült Királyság), *The Woman's Journal* (USA). Az egyesület által követett külföldi lapok listájáért lásd Feministák Egyesülete MNL OL P999. 57–69. doboz.

a NOE eredményeinek népszerűsítése a magyarországi és a külföldi nőszervezetek hivatalos lapjaiban.[33]

Schwimmer újságírói karrierjének felívelése párhuzamosan haladt a FE tevékenységi körének fokozatos szélesedésével, illetve a szervezet felzárkózásával a hasonló profilú nyugat-európai és észak-amerikai egyesületek mögé.[34] Az egyesülettel és hivatalos lapjaival kapcsolatban ki kell hangsúlyozni, hogy nemcsak a női választójogért, hanem a nők gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben vett jogegyenlőségéért is kampányoltak. Az 1905-ben lefektetett FE-munkaprogramból ugyanakkor egyértelműen kiolvasható, hogy célkitűzéseik elsősorban a nőkhöz mint a családokon belül létező és funkcionáló egyénekhez kapcsolódtak, semmint a nőkhöz mint önálló entitásokhoz.[35] Ezt a stratégiát minden bizonnyal azért alkalmazta az egyesület vezetősége, mivel általa szélesebb társadalmi rétegek megszólításában reménykedtek. Az elnökségi ülések jegyzőkönyvei alapján a FE tagjainak száma, s ezzel *A Nő és a Társadalom*, majd *A Nő. Feminista Folyóirat* előfizetőinek száma 1906–1918 között 319-ről 5312-re nőtt, amivel párhuzamosan az egyesület mind erőteljesebb sajtónyilvánosságot biztosított magának Budapesten és vidéken egyaránt.[36] A FE-tagok száma a Horthy-korszakban és közvetlenül a második világháború után valószínűleg már nem haladta meg az 500-at. Ezzel párhuzamosan az egyesület hivatalos lapját intenzíven követők száma is lecsökkent. A szervezetet ráadásul 1942-ben négy évre betiltották. A tagok többsége (férfiak és nők vegyesen) (felső) középosztálybeli, zsidó gyökerekkel rendelkező családokból érkezett. Néhány egyetemi hallgató, arisztokrata, valamint munkásnő és mezőgazdasági munkás is megtalálható a taglistákon, de dominanciájukat nem szabad túlbecsülni, sem az 1918 előtti időszakban, sem pedig a Horthy-korszak évtizedeiben.[37]

A FE alapításának időszakában alig 30 éves Schwimmer egyre tudatosabban törekedett nemzetközi karrierjének építésére. 1905 körül már több osztrák, német, svájci, valamint nyugat-európai lapban publikált. 1907 telén/tavaszán indultak évente több hónapra nyúló külföldi előadókörútjai, amelyek keretein belül először Nyugat- és Észak-Európát, majd pedig 1914/1915 folyamán és 1916-ban az USA-t is bejárta. Széles körben publikáló újságíróként, íróként, valamint népszerű szónokként egyre több fiatal középosztálybeli nő bátorító példaképévé vált. Meggyőzőkészsége és beszédstílusa sokak szimpátiáját elnyerte. Egyfajta celebkultusz kezdett kialakulni körülötte, amit a neki címzett kvázi „rajongói levelek" sokasága megfelelőképpen szemléltet.[38] Az eszméi iránti elkötelezettsége, excentrikus személyiségjegyei

33 A 32. lábjegyzetben olvasható lapokban publikált 1920 előtt. A FE dokumentációjában található sajtótermékekre az egyesület nem fizetett elő. Az itt található lapszámok többségében tiszteletpéldányok, amelyeket Schwimmer azért kapott, mert ezekben jelentek meg a cikkei. A sajtótermékek szerkesztőivel folytatott levelezéssorozatért lásd NYPL RSP I.A.; A cikkekről készített indexért lásd NYPL RSP II.A. Box 466.10; Box 467.1–3. Lásd még azon füzeteket, amelyekben Schwimmer a bevételeit és kiadásait vezette. NYPL RSP I.A.

34 Szapor (2004): 189–205.

35 *Tájékoztatás* (1905)

36 Az egyesületi tagok számának, valamint az egyesületi sajtó előfizetőinek és olvasóinak feltételezett számáról lásd bővebben Czeferner (2021): 121–136.

37 Fedeles-Czeferner (2023b): 99–117.

38 A Schwimmer körül formálódó rajongói kultuszt a *Frauen schreiben an Frauenbewegungsaktivistinnen, ~1870–1930* című, a Bécsi Egyetemen Corinna Oesch vezetése alatt 2021–2027 között folyó FWF projekt keretein belül tanulmányoztam. 1902 és 1930 között összesen 303 rajongói levél érkezett Schwimmerhez ismeretlen nőktől és férfiaktól magyar, német és angol nyelven. Ezekből 74 levél kapcsolódik újságírói és szerkesztői tevékenységéhez.

és impulzivitása azonban egyre gyakrabban nehezítették a mindennapjait, és okoztak számára szakmai vagy magánéleti konfliktusokat, kibékíthetetlen ellentéteket.[39]

Magyarországi és külföldi írói, újságírói tevékenysége, valamint európai és amerikai előadókörútjai eredményeként Schwimmer széles kapcsolatrendszerre tett szert: levelezett és együttműködött széles körben ismert nőjogi és békeaktivistákkal, politikusokkal, egyházi vezetőkkel, értelmiségiekkel és művészekkel. Ezekből a kapcsolatokból rengeteget profitált az IWSA sajtótitkáraként (amely pozíciót 1914 januárja és augusztusa között töltötte be), az 1914–1918 között folytatott informális és formális béketárgyalásai során, valamint 1918/1919 fordulóján, rövid svájci diplomáciai szolgálata alatt.[40] A korábban említett személyiségjegyei mellett már az 1920-es években is ellentmondásosnak tartott imázsához nagyban hozzájárult a közel két évtizeden át hangoztatott nézete, mely szerint semmilyen politikai szerepet nem szándékozott vállalni.

A fentiek tükrében fontos életrajzi törésként értelmezhető, hogy közvetlenül az első világháború kitörése után lemondott az IWSA-ban betöltött vezető pozíciójáról, és a béke mellett kezdett kampányolni először magánemberként, majd hamarosan a Károlyi Mihályhoz köthető politikai kör nevében. Ezt követően pedig sokakat feldühített azzal, hogy 1918. november 16-án elfogadta az ekkor már Károlyi által vezetett magyar kormány kinevezését, amely őt tette meg svájci követnek. A berni „misszió" végül mindösszesen egy hónap leforgása alatt teljes kudarcba fulladt. Schwimmer már karácsonykor benyújtotta a lemondását, és végül március utolsó napjaiban tért vissza Magyarországra.[41]

Néhány hónappal a Tanácsköztársaság bukása után, 1920 januárjában Schwimmer Magyarország elhagyása mellett döntött. Miután több mint egy évig Ausztriában (Bécsben) élt, kollégája és későbbi mecénása, Lola Maverick Lloyd (1875, Castorville, USA – 1944, Winnetka, USA) amerikai feminista és békemozgalmi aktivista segítségével sikerült az Amerikai Egyesült Államokban letelepednie. Ide követte édesanyja és húga, Franciska is, akikkel először Chicagóban, majd pedig New Yorkban éltek. Az amerikai állampolgárság iránti kérelmét viszont a kormány hosszas pereskedést követően 1929-ben végleg elutasította, így a haláláig kvázi hontalan személyként („stateless person") élt az USA területén. Az országot mindössze egy ízben (1929 augusztusában) hagyhatta el diplomáciai segítséggel.[42]

Schwimmer sokáig bízott abban, hogy az Egyesült Államokban (újság)íróként és előadóként folytathatja munkáját. Svájci politikai szerepvállalását követően ugyanakkor a közvélemény jelentős része árulónak, kémnek, szocialistának, sőt egyenesen bolseviknak bélyegezte. Izolációjának fokozódásával egyre gyakrabban került összetűzésbe egykori közeli munkatársaival is, és úgy hírlett, hogy nagyon nehéz volt vele együttműködni. Az Egyesült Államokban soha nem nyerte vissza a feminista és pacifista szervezetekben betöltött szerepét, bár továbbra is folyamatosan írt, publikált és tartott nyilvános beszédeket/előadásokat.

A fentiek mellett számos nagy sajtónyilvánosságot kapott ügyet karolt fel. 1935-ben például kampányt indított azért, hogy Mussolinit Etiópia olasz megszállása után elmegyógy-

39 Erről lásd Rupp (1997).

40 Károlyi Mihály francia nyelvű követi kinevezése Schwimmer Rózsának. 1918. november 13. NYPL RSP III. Box 484.; Schwimmer Rózsa német nyelvű levele Károlyi Mihálynak, amelyben elfogadja követi kinevezését. 1918. november 24. NYPL RSP I.A. Box 104.

41 Svájci tevékenységéről lásd bővebben Glant (2002): 34–51.; Pastor (1975): 273–282.

42 Immigration and naturalization, 1919–1981, n.d. NYPL RSP VI. Box 494–497.

intézetbe zárják. Emellett az 1930-as évek második felében számos zsidó család Amerikai Egyesült Államokba történő kivándorlását segített megszervezni az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak területéről. 1945 után ugyancsak valamennyi, rendelkezésére álló eszközzel támogatta a háborút, illetve a holokausztot túlélő rokonait és barátait, miközben a távolból fáradhatatlanul dolgozott a FE és hivatalos sajtóorgánumának újjáélesztésén.[43] Mindeközben 1937-ben keserédes körülmények között megkapta a Világbékedíjat (*World Peace Prize*), 1948-ban, vagyis halála évében pedig Nobel-békedíjra jelölték.[44] Még élete utolsó heteiben is aktív maradt, cikkeket írt, emellett pedig több száz levéltári dobozból álló hagyatékát rendezte két-három titkárnője és húga segítségével. 1948. augusztus 3-án a New York-i Mount Sinai Hospitalban hunyt el évtizedek óta tartó diabéteszének szövődményei miatt.[45]

A nemzetközi nőmozgalmak és békemozgalmak történészei, valamint az első világháború utáni politikai átalakulással foglalkozó kutatók Schwimmer Rózsa sokoldalú személyiségének különböző aspektusait vizsgálták az utóbbi évtizedek folyamán.[46] Munkáik teljesen eltérő értékelést adnak aktivizmusáról és politikai szerepvállalásáról. A legtöbb publikáció azonban életének egy szűk keresztmetszetére koncentrál, amelyek közül az alábbi színtereket szükséges kiemelni: a magyarországi progresszív nőmozgalom szervezésében játszott szerepét, a nemzetközi nőszervezetekben végzett munkáját, (változó) transznacionális tapasztalatait[47] vagy éppen az első világháború utáni magyar politika alakításában való részvételét.[48] Néhány írás reflektál a *World Centre for Women's Archive* létrehozására irányuló sikertelen kezdeményezésére, valamint az úgynevezett *Campaign for World Government and World Citizenship* kezdeményezésére.[49] Míg egyes szerzők bukott diplomataként ábrázolják,[50] bizonyos kutatók (pl. Pető Andrea) és aktivisták (pl. Antoni Rita) megszólalásaikban Kéthly Anna után a legsikeresebb magyar származású női politikusként értékelik a munkásságát. A számos, sokszor egymásnak ellentmondó, rövidebb írásokban hangoztatott nézőpont ellenére Schwimmer életéről és pályafutásáról a mai napig nem született monografikus jellegű problematizáló életrajzi elemzés. Kiterjedt újságírói tevékenységét sem vizsgálta a korábbiakban még átfogóan senki. A szisztematikus vizsgálatra a kereteiből adódóan természetesen ez a tanulmány sem vállalkozhat, ugyanakkor lefektet néhány fontos, továbbgondolásra érdemes tényt és vizsgálati szempontot.

---

43 A FE kérvénye Rajk László belügyminiszterhez. 1946. november 22. MNL OL P999. 1. doboz, 2/a tétel. Erről lásd bővebben Fedeles-Czeferner (2023b): 99–117.

44 Legfontosabb munkái: Cikkek *A Nő és a Társadalom*, valamint *A Nő. Feminista Folyóirat*ban; Schwimmer Rózsa (ford.): Charlotte Perkins-Gilman: *A nő gazdasági helyzete: Tanulmány a férfi és nő közötti gazdasági viszonyról mint a társadalmi evolúció tényezőjéről* [Women and Economics – A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution]. Budapest, Politzer, 1906.; Schwimmer Rózsa (szerk.): *Vélemények a nők választójogáról. Feministák Egyesülete*, Budapest, 1906.; Schwimmer Rózsa: A magyar nőmozgalom régi dokumentumai, *A Nő és a Társadalom,* 1907/4., 51–53.; Schwimmer Rózsa: *Az Igazság Könyvtára*, Zombor, Bittermann Nyomda, 1907; Rosika Schwimmer: *Tisza Tales*, illustrated by Willy Pogány. Doubleday-Doran Publishing House, New York, 1928.

45 Fedeles-Czeferner (2023a): 173–186.

46 Ennek bizonyos aspektusaiért lásd Zimmermann (1997): 272–306.; Zimmermann (2006): 484–491.

47 Például Gottlieb et al. (2017): 29–75.; McFadden (2011): 533–542.

48 Erről lásd bővebben Szapor (2018); Glant (2002): 34–51.; Pastor (1975): 273–282.

49 Például Relph (1979): 597–603.; Wernitznig (2017): 207–239.

50 Glant (2002): 34–51.; Pastor (1975): 273–282.

3. Schwimmer Rózsa újságírói tevékenysége

Schwimmer a levelezése, valamint az életével és munkásságával kapcsolatos dokumentumok archiválása mellett az általa írt cikkeket is gondosan rendszerezve hagyta az utókorra. Grafomán attitűdjei, a svájci diplomáciai fiaskó után az önigazolás iránti vágya, majd pedig az évek során felerősödő rendszerezésmániája[51] gazdag hagyatékának utóbbi részén (2. sorozat) is tetten érhetők. Átválogatva és jegyzékelve ebbe a sorozatba kerültek az 1896 és 1948 között publikált és publikálatlan cikkei, illetve az ezekhez készített jegyzetek és kutatási anyagok. Titkársága ugyancsak ide csatolta a cikkekre kapott hivatkozásokat az 1899 és 1940 közti időszakból. A cikkeket közlő folyóiratokkal és szerkesztőikkel folytatott levelezésének ugyanakkor csak a töredéke található a 12 doboznyi anyagot felölelő sorozatban.[52] A hagyaték rendszerezői ezek nagy többségét a 465 dobozt kitevő levelezésbe (1. sorozat) integrálták.[53]

A szintén e hagyatékrészben található hat publikációs index Schwimmer magyar, német, angol és francia nyelven megjelent cikkeit tartalmazza, ezenfelül pedig a korai Schwimmer-írásokra tett hivatkozásokat. Az indexek időrendi sorrendben tartalmazzák a Magyarországon, az Osztrák–Magyar Monarchia további régióiban, Európában, illetve az Amerikai Egyesült Államokban megjelent írásait.[54] Ömlesztve megtalálhatóak itt továbbá a Schwimmer által jegyzett, ám névtelenül vagy álnéven különböző osztrák és német lapok szemléző rovatainak benyújtott rövid cikkek, amelyek többnyire az 1900-as évek elején láttak napvilágot. Ugyanitt található meg számos publikált cikk kéziratos változata is. Ezek között ránk maradtak olyan kézitatváltozatok, amelyek a lapszerkesztők megjegyzéseit tartalmazzák, illetve ugyanitt olvashatók Schwimmer korrektúramegjegyzései is.

3.1. A cikkek tematikája

Schwimmernek a századforduló és 1948 között jegyzett újságcikkeiről általánosságban elmondható, hogy viszonylag széles témaspektrumot fednek le, és a női létnek szinte valamennyi aspektusát érintik. Műfaji tekintetben a néhány soros címes és cím nélküli hírektől a glosszákon és a különböző női jogi rendezvényekről/kongresszusokról szóló tudósításokon át rengeteg publicisztikát, továbbá vezércikket és interjúkat is találunk a cikkek között. 1914 előtt a legtöbb írását a női munka, nőoktatás, nőmozgalom, valamint a női választójog témájában tette közzé, de számos írást találunk a gyermekmunkával, anyavédelemmel kapcsolatban is. 1914–1918 között, valamint a második világháború közeledtével a pacifista tematika uralta a cikkeit. 1920 utáni írásaiban rendre visszatalál azon motivációk boncolgatásához, amelyek politikai szerepvállalása mögött álltak. Ezeken, valamint a nő- és

---

51 Ezekről lásd bővebben Fedeles-Czeferner (2023c).

52 Writings and speeches, 1896–1948. NYPL RSP II.

53 General Correspondence 1890–1948. NYPL RSP I.A. A hagyaték részeiről lásd bővebben Fedeles-Czeferner (2023a): 26–27.

54 Az eleinte magyar és német, majd angol nyelven vezetett indexek tartalmazzák a cikk címét, az újság vagy folyóirat nevét, a megjelenésének helyét (országot és várost), illetve alkalmanként a munkáért kapott honorárium vonatkozó információkat. Publication index volumes, 1899–1914. NYPL RSP II.A. Box 466.10.; Publication index volumes, 1906–1915. NYPL RSP II.A. Box 467.1.; Publication index notes (incomplete), 1903–1940. NYPL RSP II.A. Box 467. 2–3.

békemozgalmi témájú írásokon túl a magyarországi zsidóság holokauszt utáni helyzetére reflektál írásaiban, illetve az évek előrehaladtával egyre több nekrológot is publikált.

Újságírói tevékenysége kezdetétől számos életrajzi cikket írt magyarországi és külföldi politikusok, nőmozgalmi aktivisták, illetve képzőművészek tevékenységéről és eredményeiről. Ezek közül az alábbiakban csupán néhány példát ragadok ki illusztrációképpen. Rendszeresen publikált cikkeket a magyarországi és a nemzetközi nőmozgalom vezető személyiségeiről. Több írása jelent meg Glücklich Vilmáról, a FE elnökéről, akiről 1927-es halálát követően a nemzetközi sajtóban is számos nekrológot tett közzé. A FE megalakulása utáni időszakban rendre publikált életrajzi cikkeket Aletta Jacobsról (1854, Sappemeer, Hollandia – 1929, Baarn, Hollandia), a holland progresszív nőmozgalom egyik vezetőjéről, valamint Carrie Chapman Cattről (1859, Ripon, USA – 1947, New Rochelle, USA), az IWSA elnökéről. Kettejük 1906-os, számos magyar várost érintő előadókörútjáról a FE és a NOE közös folyóirata mellett az országos sajtónak is küldött tudósításokat.[55] Az 1913-as budapesti IWSA-kongresszus szervezési feladatai mellett jutott ideje és energiája arra is, hogy az eseményről beszámolókat írjon.

A teljesség igénye nélkül említek még pár nevet, akikről cikket, illetve nekrológot írt: publikált Helene Stöckerről (1869, Elberfeld – 1943, New York), a német polgári nőmozgalom radikális szárnyának vezetőjéről, aki Schwimmerhez hasonlóan az USA-ba emigrált az első világháború után. Jegyzett cikket Gina Krog (1847, Flakstad, Norvégia – 1916, Oslo) norvég nőmozgalmi aktivistáról és az IWSA egyik alapító tagjáról. Az osztrák polgári nőszervezeteket tömörítő Bund Österreichischer Frauenvereine (Bécs, 1902–) elnöki posztját több mint három évtizeden át betöltő Marianne Hainischról (1839, Baden bei Wien – 1936, Bécs) halála után több nekrológot írt különböző amerikai lapokba. Az első világháború éveitől az 1940-es évek közepéig pedig mind a magyar, mind pedig a nemzetközi sajtóban számos cikket közölt Károlyi Mihályról és feleségéről, Andrássy Katinkáról (1892, Tiszadob – 1985, Antibes, Franciaország).[56]

1914 őszén interjút készített Woodrow Wilson amerikai elnökkel. Tárgyalásaik kontextusáról a következőket fontos kiemelni. Az első világháború kirobbanását követő hónapokban Schwimmer az IWSA elnökének, Carrie Chapman Cattnek a közvetítésével jelentős erőfeszítést tett Wilson meggyőzésére, hogy semleges közvetítőként lépjen fel a háború azonnali befejezése érdekében. Az elnök szeptemberben fogadta Schwimmert, és egy interjút is adott neki. Schwimmer erőfeszítéseit végül sem ekkor, sem pedig a második, 1915-ös meghallgatása alkalmával nem koronázta siker. Mindkét elnöki audienciát széles körű médiafigyelem kísérte, s maga Schwimmer is beszámolt a Wilsonnal való tárgyalásokról.[57]

A legtöbb cikket 1916 után minden bizonnyal Henry Ford amerikai autómágnásról írta.[58] Őt a Wilsonnal folytatott sikertelen tárgyalások után végül 1915 novemberében sikerült rávennie a nevével fémjelzett békemisszió (Ford Peace Ship, Ford Peace Expedition)

---

55 Az eseményről többek között a *Magyar Nemzet*, a *Budapesti Hírlap*, az *Új Idők*, *Az Újság*, a *Pesti Napló*, a *Pester Lloyd*, a női lapok közül pedig a *Nemzeti Nőnevelés* is tudósított. A Schwimmer tollából származó cikkekért lásd pl. Bédy-Schwimmer Rózsa: Két kiváló asszony. *Új Idők,* 1906. október 14., 383–384.

56 A magyar, német és angol nyelvű cikkekért lásd Manuscripts and drafts, 1896–1948, n.d. NYPL RSP II.A. Box 466–478.

57 Erről lásd bővebben Rosika Schwimmer literary work on Ford & Wilson. NYPL RSP IX. Personal Press Clippings. Box 511.

58 Uo.

finanszírozására. A misszió résztvevőinek többsége befolyásos amerikaiak közül került ki, akikhez természetesen Schwimmer és Ford, valamint számos újságíró is csatlakozott. Az őket szállító hajó december 4-én futott ki New York kikötőjéből, hogy átszelve az Atlanti-óceánt, majd Oslóba érkezve felhívja a nagyhatalmak figyelmét az azonnali békekötés fontosságára. Az út során azonban a világsajtó, majd maga Schwimmer is a több táborra szakadt résztvevők egymás közötti vitáiról cikkezett. Az út folyamán Schwimmer és Ford korábbi konfliktusai kibékíthetetlen ellentétekké fajultak, s véglegesen szembefordultak egymással.[59]

A Ford Peace Ship és Schwimmer Henry Forddal való kapcsolatának alakulása két dolog miatt fontos. Egyrészt azért, mert részben Schwimmer excentrikus és a konfliktusokat már-már mágnesként vonzó személyisége, illetve agresszív attitűdjei vezettek az expedíció kudarcához. Másrészt pedig azért, mert a Ford Peace Ship kudarca Schwimmernek az USA-ban 1914/1915 folyamán gondosan felépített politikai befolyásának összeomlásához vezetett. Mindezt súlyosbította a nemzetközi sajtóban publikált gúnyos, becsmérlő cikkek és karikatúrák hada, amely mélyen aláásta Schwimmer korábbi népszerűségét.[60] Erre vezethető vissza, hogy Schwimmer emigrációjának három évtizedében rengeteg Henry Fordot becsmérlő, illetve saját magát mentegető cikket publikált a legnépszerűbb amerikai és amerikai magyar lapokban. Számos cikke jelent meg többek között a *Day*, a *The New York Publisher's Weekly*, a *New York Harald Tribune*, a *Buffalo News*, a *The New York Times*, valamint az *Amerikai Magyar Népszava* és *Az Írás* hasábjain, amelyekben a fentiek mellett 1918-as politikai szerepvállalását igyekezett tisztázni.

A lapok még az 1940-es évek folyamán is szívesen közölték Schwimmer saját cikkeit és a róla szóló írásokat vagy a vele készített interjúkat, annak ellenére, hogy ekkoriban valamennyi magyarországi és nemzetközi béke-, illetve nőmozgalmi szervezet vezetőségéből kikerült. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lehetett az oka annak, hogy ekkora érdeklődésre számíthatott a sajtó részéről? Nézetem szerint részben az, hogy számos amerikai és európai befolyásos politikussal, közéleti személyiséggel, művésszel és aktivistával állt továbbra is viszonylag közeli kapcsolatban. Ez a tény, továbbá fordulatokban gazdag élete és ellentmondásos személyisége már önmagában érdekessé tette a sajtó számára. Tetézte mindezt korábbi amerikai szerepvállalása, az amerikai állampolgárságért folytatott többéves sikertelen harca, valamint a svájci diplomáciai posztjához kapcsolódó kémtörténetek, amelyek együttesen vonzották az olvasókat.[61]

3.2. Út a kezdeti elutasítások sorától a világ legismertebb sajtótermékeiig

Schwimmer Rózsa karrierje nem az írással, hanem a fordítással indult. Az 1900-as évek kezdetén több, a nőmozgalom témájában német nyelven megjelent szakmunkát fordított magyarra. Első fordításai között említhetjük Leopold Katscher az *Ethische Kultur: Monatsblatt*

59 Ford Peace Ship. NYPL RSP IV. Box 486–490.

60 Personal Press Clipping. Ford Peace Expedition (American press), Ford Neutral Conference. NYPL RSP IX. Box 505.

61 A hírértékről lásd bővebben: Brighton–Foy (2007).

für ethisch-soziale Neugestaltung című lapban 1896/1897 folyamán megjelent cikkeit.[62] Ezeket követően az 1890-es évek legvégétől kezdte építeni újságírói karrierjét, eleinte meglehetősen intuitív és ad hoc módon. Elsőként a *Budapesti Hírlap* számára küldött egy írást 1898 áprilisában, a szerkesztő azonban a következő indokkal utasította vissza cikkének publikálását:

> „A beküldött elbeszélés oly annyira magán viseli egy olvasmányaival impresszionált nő jellemét, hogy férfi (…) belőle meg nem ítélhető. Maga a dolgozat – a szerzőjétől függetlenül – felületes és szeles, és (…) gondolkodás és tartalom nélkül való. Nagyon szerettem volna szebbet és jobbat mondani […]"[63]

Első magyar nyelvű cikkei a *Magántisztviselők Lapjá*ban jelentek meg, természetesen nagybátyja közreműködésével.[64] Ezek témái Kácser Lipót levelei alapján rekonstruálhatók: Schwimmer a cikkekben a NOE tevékenységéről és közgyűléseiről, valamint a dolgozó nők általános helyzetéről számolt be.[65] Rövidesen több budapesti és országos terjesztésű lapban kezdett publikálni, egyebek mellett például a *Huszadik Század*, a *Független Magyarország*, a *Nemzeti Nőnevelés*, *Az Újság*, valamint a *Budapesti Hírlap* című periodikákban.

Ezzel párhuzamosan több német és osztrák lap számára is elkezdett cikkeket küldeni. Elsőként a Berlinben megjelenő *Die Frau* című havilap számára postázta egy írását 1901 augusztusában.[66] Válaszként innen elutasító visszajelzést kapott. Nemzetközi újságírói szárnypróbálgatásainak első színtere egy hónappal később a *Frauenleben* (Bécs, 1894–1901) című osztrák polgári nőmozgalmi folyóirat volt,[67] amely Helene Littmann (1866, Párizs – ?) aktivista szerkesztésében jelent meg.[68] A *Frauenleben*t, majd pedig az annak utódlapjaként megjelent *Neues Frauenleben*t (Bécs, 1902–1918) egyébként a Monarchián kívüli országok nőszervezetei is követték, amit Aletta Jacobs 1902-ben Schwimmernek címzett levele is egyértelműen bizonyít.[69] A következő években Schwimmer számos német és osztrák lapban közölt cikkeket, amelyekből az alábbiakban a teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat: *Die Zeit*, *Wiener Mode*, *Arbeiterinnen-Zeitung*, *Neues Frauenleben*, *Illustrierte Frauen-Rundschau*, *Etische Kultur: Monatsblatt für ethisch-soziale Neugestaltung*, *Dokumente des Fortschritts*.[70] A lapok címein végigtekintve két következtetést lehet levonni. Az egyik, hogy korántsem kizárólag a progresszív, polgári-liberális nőszervezetek lapjaiban publikált, hiszen az *Arbeiterinnen-Zeitung*, ahova néhány éven át viszonylag rendszeresen küldött cikkeket, az osztrák szociáldemokrata nőmozgalom egyik vezető szócsövének számított. Másodszor pedig

---

62 Schwimmer's translations of works by Leopold and Berta Katscher, 1896–1897. NYPL RSP II. Box 467.8.

63 Módos Jenő levele Schwimmer Rózsának. 1898. április 21. NYPL RSP I.A. Box 1.

64 Kácser Lipót levele Schwimmer Rózsának. 1900. december 14. Uo.

65 Kácser Lipót levelei Schwimmer Rózsának 1900 decemberéből. Uo. A hagyatékban ebből az időszakból még nem olvashatók Schwimmer kimenő levelei.

66 A *Die Frau* szerkesztőségének kártyája Schwimmer Rózsának. 1901. augusztus 23. NYPL RSP I.A. Box 2.

67 Schwimmer elsőként 1901 szeptemberében publikált a lapban. Levelezőlap a *Frauenleben* szerkesztőségétől Schwimmer Rózsának. 1901. szeptember 7. Uo.

68 Helene Littmann. *Ariadne. Frauen in Bewegung 1948–1938*. fraueninbewegung.onb.ac.at/node/2287

69 Aletta Jacobs levele Schwimmer Rózsának. 1902. augusztus 1. NYPL RSP I.A. Box 2. Levelében Jacobs több ízben is utal a *Frauenleben*re.

70 A sajtótermékek szerkesztőivel folytatott levelezéssorozatért lásd NYPL RSP I.A. Box 1–11.; A cikkekért lásd NYPL RSP II.A. Box 466.10.; Box 467. 1–3. Lásd még azon füzeteket, amelyekben Schwimmer a bevételeit és kiadásait vezette. NYPL RSP I.A.

világossá válik az, hogy a nőmozgalmi lapok mellett női lapokban, sőt divatlapokban és napilapokban is publikált.[71]

Jobbára rövid terjedelmű cikkeiben a magyarországi nőszervezetek tevékenységéről és eredményeiről számolt be, eleinte kizárólag német nyelven. Cikkeinek angol nyelvre történő lefordításában, valamint ezek nyugat- és észak-európai lapoknál történő elhelyezésében 1902 után Aletta Jacobs segítette, aki 1915-ig kvázi mentorként állt Schwimmer mellett.[72] Ezen a ponton szükséges megemlíteni, hogy Schwimmer az 1900-as évek közepéig egyáltalán nem beszélt angolul. A nyelvismeret hiánya az IWSA berlini, alapító kongresszusa előtt még áthidalhatónak tűnt, mivel a korábbiakban Schwimmer a német nyelvet viszonylag jól beszélő Aletta Jacobson kívül kizárólag német, osztrák, francia és svájci aktivistákkal levelezett.[73] Az IWSA elnökével, az amerikai Carrie Chapman Catt-tel folytatandó levelezéshez ugyanakkor már elkerülhetetlen volt számára az angol nyelv használata. Glücklich Vilmával, illetve néhány további FE-taggal éppen ezért angol anyanyelvű oktatót fogadtak, aki hetente több alkalommal, esténként tartott számukra órákat az egyesületi helyiségben.[74] Schwimmer kiváló nyelvérzékének köszönhetően rövid idő alatt elsajátította az angol nyelvet, olyannyira, hogy néhány év leforgása alatt képes volt gondolatait kifogástalan stílusban közvetíteni mind írásban, mind pedig szóban.

Schwimmernek a konfliktusokat már-már állandó jelleggel kereső személyiségjegyei természetesen újságírói tevékenységében is tetten érhetők. Levelezésében rendre találunk nyomokat magyarországi és külföldi lapszerkesztőkkel kirobbant konfliktusaira, amelyek közül csak egy jellemző esetet vázolok röviden az alábbiakban. Schwimmer az indulásától kezdve közölt cikkeket a *Frauenleben* című periodika imént említett utódlapjában, a *Neues Frauenleben* hasábjain. Auguste Fickerttel (1855, Bécs – 1910, Maria Enzersdorf), a periodika szerkesztőjével, valamint az osztrák progresszív nőmozgalom egyik vezető személyiségével jó kollegiális kapcsolatban állt. Jó viszonyukra azonban 1908-ban árnyékot vetett egy Fickert lapszerkesztési gyakorlatából adódó vita. A nézeteltérés azért robbant ki, mert Fickert kérdés nélkül írt át publikálás előtt egy Schwimmer által küldött magyar vonatkozású hírt.[75] Schwimmer ezt követően 1910-ig nem publikált a *Neues Frauenleben* hasábjain, és a hagyatékában nem találunk további leveleket Fickerttől.[76]

Az 1910-es évek hajnalán Schwimmer már képes volt gondolatainak viszonylag választékos kifejezésére angol nyelven is. Ekkoriban már több angol nyelvű lapban publikált, illetve kétévente részt vett az IWSA nemzetközi kongresszusain is, amelyeken bár a németet

---

71 Publication index volumes, 1899–1914. NYPL RSP II.A.

72 Pl. Aletta Jacobs levele Schwimmer Rózsának. 1904. március 5. NYPL RSP I.A. Box 5.

73 General Correspondence. NYPL RSP I.A. Box 1–5.

74 Ezek valamennyi FE-tag számára nyitottak voltak. A kurzusokat esténként, a munkaidő végét követően, kis csoportokban tartották, vizsgával zárultak, amelyeket követően a résztvevők teljesítményükről részletes értékelést és bizonyítványt kaptak. Erről lásd pl. A Feministák Egyesületének Éves Jelentése. *A Nő és a Társadalom,* 1907/5., 89.

75 A Fickert által készített korrektúrákon végigtekintve azt látjuk, hogy a hozzá érkezett cikkekben a kisebb stilizálások mellett az általa hosszúnak ítélt bekezdéseket lerövidítette, valamint teljes cikkrészleteket fogalmazott át úgy, hogy azok eredeti mondanivalója sérült vagy teljesen elveszett. Konvolut von Artikeln über die Frauenfrage. WR NF. B-77991; Tagebuch von Auguste Fickert. Uo. H.I.N.-70494.

76 Az osztrák progresszív nőmozgalom további vezetőivel azonban a későbbiekben is szoros kollegiális kapcsolatban maradt. Erről lásd bővebben Fedeles-Czeferner (2023).

és a franciát is hivatalos nyelvként használták, az angol vált a legfontosabb közvetítő nyelvvé.[77] Ekkoriban már olyan mértékű ismertségre tett szert a nemzetközi nőmozgalomban, hogy német nyelven megjelent cikkeit angol nyelvre fordítva is közölték. Az Angliában publikált *Englishwoman* szerkesztője 1910-ben engedélyt kért arra, hogy Schwimmer egy németül írott cikkét angolra fordítva közölje a lapjában.[78] Ugyancsak az *Englishwoman* szerkesztője reflektált néhány hónappal később Schwimmer angol nyelvtudására, s egyben kritikát is megfogalmazott a lapnak küldött cikkével kapcsolatban:

> „A magyarországi nőmozgalomról szóló cikke nagyon érdekes. Ha szabad megjegyeznem, az angol még mindig kissé idegenül cseng, e mellett a cikk nagyon rövid. (…) A cikkekért nem tudunk fizetést ajánlani, mivel propagandának tekintjük őket, (…), de ha az ügy érdekében áll, szívesen közöljük azokat."[79]

A propagandisztikus jellegű, a magyarországi progresszív nőszervezetek sikereit hirdető cikkek írásával Schwimmer ezt követően sem hagyott fel, ugyanakkor folyamatosan dolgozott angol nyelvtudásán, aminek eredményeként az első világháború időszakában már gond nélkül írt hosszabb szövegeket és tartott szabadon beszélve viszonylag hosszú angol nyelvű előadásokat. Mindeközben egyre nagyobb tudatossággal építette egymással párhuzamosan nemzetközi újságírói és aktivista karrierjét, amelyből egyébként mind a NOE, mind pedig a FE rengeteget profitált. Az IWSA vezetői pedig szinte a kezdetektől nyitottnak mutatkoztak innovatív ötleteire: az ő kezdeményezésére készült el a szervezet jelvénye, illetve ő volt az is, aki még az 1906-os koppenhágai kongresszuson javasolta a szervezet hivatalos havilapjának, az egyébként ugyancsak angol nyelven publikált *Ius Suffragii*-nak (1906–1924) az elindítását.[80] Mindez pedig lényegében együttesen vezetett oda, hogy Schwimmer cikkeit 1914 után a legnevesebb nyugat-európai és észak-amerikai lapok közölték, s ez nem változott meg politikai befolyásának szétforgácsolódását követően sem.[81]

Az 1910-es évek kezdetétől Schwimmer a női lapok mellett már neves nyugat-európai és észak-amerikai napilapokban és periodikákban is publikált, amint erre a későbbiekben még részletesen kitérek. Iránta és a cikkei iránt mutatott érdeklődést még tovább növelte a budapesti IWSA-kongresszus 1913 júniusában, valamint az első világháború kirobbanását követő békemozgalmi tevékenysége.

---

77 Erről lásd bővebben: Gehmacher (2024).

78 E. M. Goodman levele Schwimmer Rózsának. 1910. augusztus 24. NYPL RSP I.A. Box 23.

79 „Your article on the women's movement in Hungary is very interesting. If I may say so, the English still sounds of a bit foreign flavour, and the article is very short. (...) We cannot offer payment for the articles, as we consider them propaganda, (...) but if it is in the interest of the cause, we are happy to publish them. (...)." E. M. Goodman levele Schwimmer Rózsának. 1910. július 1. Uo.

80 A Feministák Egyesületének évi jelentése. Az 1907. március 17-i közgyűlés elé terjeszti: Pikler Blanka titkár. *A Nő és a Társadalom,* 1907/5., 64–69.

81 NYPL RSP II.A. Box 466.10.; Publication index volumes, 1906–1915. NYPL RSP II.A. Box 467.1.; Publication index notes (incomplete), 1903–1940. NYPL RSP II.A. Box 467. 2–3.

4. „A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt”[82]

A következőkben Schwimmer Rózsa két, 1919 decemberében, illetve 1920 januárjában írt publicisztikáját elemzem részletesebben. Ezeken keresztül ugyanis véleményem szerint megragadható újságírói *ars poetica*ja, értékrendje, illetve politikai beállítottsága. Ezek élete során, beleértve az emigrációban töltött közel három évtizedet is, keveset változtak. A két szövegből kirajzolódik továbbá az első világháborút követő rendszerváltásokról, valamint a Tanácsköztársaságról alkotott véleménye. Végül pedig arra is következtethetünk a szövegekből, hogy Schwimmer milyen képet kívánt közvetíteni saját magáról a közvélemény számára közvetlenül azelőtt, hogy elhagyta az országot. S hogy mindez miért fontos? Elsősorban azért, mivel a szóban forgó cikkekben tárgyalt néhány hónap történései saját életét és karrierjét is megrengették. Ekkor vált biztossá ugyanis, hogy politikai szerepvállalása miatt a hatalom számára Magyarországon *persona non grat*ává vált, amelyből az egyetlen kiút számára az emigráció lehetett.[83]

A szövegek kontextusával kapcsolatban fontos kiemelni, hogy abban az időszakban íródtak, amikor a FE és vele a teljes magyarországi progresszív feminista mozgalom még az első világháború éveiben is relatíve stabil helyzete végleg megváltozott. A Tanácsköztársaság, majd a Horthy-korszak belpolitikája is minden erőfeszítést megtett ugyanis a feministák háttérbe szorításáért. Emellett igyekeztek radikálisan korlátozni azt a széles körű sajtónyilvánosságot, amit a mozgalom másfél évtized során megteremtett magának, egyebek mellett *A Nő. Feminista Folyóirat* 1919-es, majd pedig 1920-as, időszakos betiltásával. A revizionista propaganda, a vallásos, nacionalista eszmék felértékelődése, a nők családon belüli (hagyományos) szerepének dicsőítése és a feministák nézetrendszerének démonizálása révén végül egy teljesen új nőmozgalom alapjai kerültek lefektetésre. Ennek középpontjában a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége állt, amelyet Tormay Cécile (1875, Budapest – 1937, Mátraháza) írónő és aktivista alapított 1919 januárjában, és amelynek a második világháború előestéjén mintegy félmillió nőt sikerült elérnie Budapesten és vidéken.[84]

Amint Schwimmer Rózsa maga is többször hangsúlyozza a két elemzett szövegben, a megváltozott körülmények nem hozták automatikusan magukkal a feminista mozgalom végét. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne szenvedtek volna el óriási veszteségeket, amelyekre a szövegben is utal. A NOE például képtelen volt céljait az új, átmeneti időszak aktuális kihívásaihoz igazítani. Az 1919 nyarán feloszlatott egyesület tagságának egy része a Kommunista Párthoz csatlakozott, míg mások a FE-hez. A FE a Horthy-korszak új, jobboldali nőmozgalmának keretein belül már sosem tudta visszaszerezni korábbi pozícióit. Az 1920-as évek elején ennek ellenére sikerült újrafogalmaznia önmagát és céljait. Így, bár a korábbinál szűkebb keretek között működhetett 1942-es betiltásáig, majd pedig 1946 és 1949 között.[85]

A két elemzett írás egy folytatásokban közölni szándékozott cikksorozat első két része. Amint már utaltam rá, Schwimmer *A Nő. Feminista Folyóirat* számára írta a szövegeket köz-

---

82 Schwimmer Rózsa: A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt. *A Nő. Feminista Folyóirat,* 1919/4., 2–3. chwimmer 1919. 2–3.

83 Vö. MacFadden (2006): 494–504.

84 Szapor (2011): 245–267.; Szapor (2017): 1–19.

85 Erről lásd bővebben Fedeles-Czeferner (2023b).

vetlenül azelőtt, hogy végleg elhagyta Magyarországot. Végül a cikksorozatnak csak az első része jelent meg 1919 decemberében „A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt" címmel.[86] A második rész Schwimmer hagyatékában, a kiadatlan kézirat- és beszédtervezetek között maradt fenn.[87] Ez a kézzel írott szövegrész néhol meglehetősen nehezen olvasható,[88] mivel Schwimmer USA-beli emigrációjáig szinte kivétel nélkül ceruzával és rossz minőségű papírra rögzítette cikkeit, illetve azok piszkozatait. 1921/1922-től a kézzel írott, többnyire magyar nyelvű cédulák fokozatosan átadták helyüket a gépelt, angol nyelven írott, gondosan rendszerezett szövegeknek.

A két szöveg több szempontból is tisztázza a Tanácsköztársaság és a progresszív feminista mozgalom viszonyrendszerét. Továbbá Schwimmer közvetett magyarázataként is értelmezhetők annak kapcsán, hogy miért kényszerült Magyarország végleges elhagyására. Ezeken felül számos olyan kérdésre reflektál az írásokban, amelyeket a FE-ben, a Magyarországi Munkásnő Egyesületben (MME, Budapest, 1903–?), valamint a tágabb értelemben vett munkásmozgalomban számos alkalommal megvitattak. Az MME-t Gárdos Marika (1885, Nagyberény – 1973, Budapest) vezette, akivel Schwimmer 1902-től meglehetősen bonyolult kapcsolatot ápolt. Viszonyukat éppúgy jellemezte a bajtársiasság, mint a konfliktus és a versengés. Bár Schwimmer aktívan részt vett az MME létrehozásában, és Gárdos is figyelemmel kísérte az FE tevékenységét, a konfliktusok elkerülhetetlennek bizonyultak a két szervezet között. A feminista és a szociáldemokrata nőszervezetek céljai, valamint az ezek eléréséhez szükséges eszközök ugyanis teljesen eltértek egymástól. Ez azt eredményezte, hogy a két szervezet minden lehetséges módon kölcsönösen sértegette egymást, például hivatalos összejöveteleiken, nyilvános agitációik során vagy éppen az egyesületi sajtóban.

Amiért mindezt fontosnak tartottam kiemelni, az a következő. A liberális és radikális feministákat a korszakban gyakran érte az a vád, hogy egyrészt kizárólag a szavazati jog nőkre történő kiterjesztéséért kampányoltak, másrészt pedig nem törődtek a munkásosztálybeli és kisebbségi nők társadalmi és gazdasági problémáival. A két Schwimmer-cikk ugyanakkor egyértelműen bizonyítja, hogy ezt a képet jelentős mértékben szükséges árnyalni. A szövegek ezzel összefüggésben rávilágítanak a legfontosabb vitás pontokra a feministák és a korabeli magyarországi szocialisták között a nők fizetett munkája, munkaerőpiaci helyzetük, szervezkedésük és bérezésük kapcsán.

A szövegek a fentiek mellett a FE napirendjén a kezdetektől megjelenő témaköröket érintettek, amelyek a következők: a nők foglalkoztatási struktúrái és a férfiakkal egyenlő bérezése, (szak)oktatásuk, az anyák és gyermekek védelme, a nők és női munkások szakszervezetekbe tömörítésének előmozdítása, a prostitúció és a „leánykereskedelem" elleni harc, valamint az iskolai szexuális felvilágosítás. Ezeken a problémakörökön végigtekintve, valamint a szöveg alapos tanulmányozása után pedig egyértelművé válik, hogy a két cikkben Schwimmer reflexiói nem csupán a Tanácsköztársaságra, hanem a FE közel két évtizedes történetére, valamint a feministák és a szocialisták közti vitás kérdések sarokpontjaira utalnak.

---

86 Schwimmer Rózsa: A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt. *A Nő. Feminista Folyóirat,* 1919/4., 2–3. chwimmer (1919): 2–3.

87 *A Nő. Feminista Folyóirat* 1920 januárja és júniusa között nem jelent meg, a júliusi szám pedig már nem a Tanácsköztársasággal, hanem egy, a FE számára sokkal fontosabb eseménnyel, az IWSA nyolcadik, genfi kongresszusával foglalkozott. A genfi IWSA-kongresszusról lásd bővebben Szapor (2011): 245–267.

88 Schwimmer Rózsa: A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt (folytatás). NYPL RSP II.A. Box 446.

A szövegben Schwimmer nemcsak az őt és a FE-t ért indirekt inzultusokat tárja fel, hanem azokat a közvetlen támadásokat is sorra veszi, amelyeket a Tanácsköztársaság és vezetői a feminista ideológia ellen általánosságban, illetve célzottan a FE ellen követtek el. Mint az első cikkben rámutat, a szervezetnek épphogy sikerült elkerülnie az „erőszakos feloszlatást", amelytől véleménye szerint az mentette meg, „hogy tagja, képviselője több nemzetközi nőszövetségnek, s a népbiztos tarthatott a külföldi feministák tiltakozó közbelépésétől".[89] Mivel Kun Béla külügyi és hadügyi népbiztos a feminizmus ideológiáját „a polgári ideológia maradványának" tekintette, a diktatúra minden lehetséges eszközt mozgósított a szervezett feminizmus ellen. Amellett, hogy a tanácshatalom betiltotta a FE titokban tartott elnökségi üléseit, 1919 márciusa és augusztusa között ellehetetlenítették az egyesület hivatalos lapjának publikálását is. Mindezek miatt elkerülhetetlennek tűnt, hogy Schwimmer tételesen felsorolja a cikkben, mit követett el Kun Béla rendszere a progresszív feminista ideológia és a feminista sajtó ellen.

Schwimmer a szöveg több pontján sulykolja az olvasóba, hogy a diktatúra a középkori állam jellemzőivel rendelkezett: antidemokratikus, pacifizmus ellenes és antifeminista volt. Nem mulasztja el megemlíteni a következőket sem: azok a nők, akik hozzá hasonlóan megtagadták a szakszervezetekbe történő belépést, nem gyakorolhatták a választójogukat, amelyet Károlyi Mihály kormánya már korábban bevezetett. Ráadásul a 133 napig hatalmon lévő kommunista rezsim Schwimmer szerint olyan jogszabályokat hozott, amelyek a korábbi gyakorlatnak megfelelően folytatták volna a dolgozó nők kizsákmányolását. Ennek kapcsán kiemelte, hogy a FE (más női szervezetekkel és szakszervezetekkel együtt) ez ellen 1904 óta folyamatosan küzdött. Az egyesület legfontosabb céljai közé tartozott ugyanis a férfi és női munkások egyenlő bérezése, valamint az egészségügyi ellátás és a dolgozó anyák támogatása komplex rendszerének bevezetése volt. Mindezt a kommunisták egyáltalán nem valósítottak meg, amit a szövegben ugyancsak felró nekik. Az első cikk vége felé Schwimmer kitér a férjezett nők helyzetére és a prostitúció szabályozásával kapcsolatos problémákra. Mindezen felvetései teljes mértékben visszatükrözik a FE 1905-ben publikált és a korábbiakban már említett célkitűzéseit.[90]

A cikk második (kézzel írt) része szinte kizárólag a fizetett munkát vállaló nők negatív megkülönböztetését részletezi. Schwimmer pontos statisztikai adatokat hoz, amelyekből kiderül, hogy a rezsim széles körben hangoztatott „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének ellenére a női munkavállalók lényegesen alacsonyabb béreket kaptak a férfiaknál. Véleményem szerint ez a cikk legrészletesebb és legpontosabban kidolgozott része. Ezen érveit egy rövid elmélkedés követi a házasságról, a prostitúcióról és a központi háztartásról (német nyelvterületen „Zentralhaushaltung"). Ennek tárgyalása után a szöveg hirtelen véget ér. És bár Schwimmer jelzi a papírfecnin, hogy a cikk folytatódni fog, a harmadik részt nem találtam meg a hagyatékában.

89 Schwimmer Rózsa: A feminizmus sérelmei a proletárdiktatúra alatt. *A Nő. Feminista Folyóirat,* 1919/4., 2–3.
90 Vö. *Tájékoztatás* (1905).

5. Brandépítés a sajtóban

Schwimmer Rózsa újságírói karrierje során megtanulta, hogy miként használja a sajtót (modern szóhasználattal élve) saját *brand*je építésének eszközeként. Erre kiváló teret nyújtottak a vele készített interjúk, amelyeken keresztül a közvélemény és az utókor róla alkotott képét is befolyásolni tudta (vagy kívánta). Ugyanezen gyakorlat mentén járt el írói munkássága kapcsán, amelyre a tanulmány végén egy konkrét példát hozok. Az 1928-ban már mintegy hét éve egyesült államokbeli emigrációban élő Schwimmer *Tisza Tales* címen a New York-i Doubleday-Doran Publishing Company megbízásából angol nyelven publikált egy magyar meséket és népmeséket tartalmazó illusztrált gyermekkönyvet.[91] A könyvre 1928–1931 között kapott, s titkársága által szisztematikusan archivált recenziókból, valamint a hozzájuk csatolt levélváltásokból egyértelműen rekonstruálható, hogy ő maga is aktívan igyekezett pozitív irányba befolyásolni a kötet és ezáltal saját maga írói munkásságának sajtóvisszhangját.

A mesekönyv fogadtatása az egyesült államokbeli könyvpiacon minden erőfeszítés ellenére vegyesnek mondható. A tényleges recenziók mellett számos olyan cikkel találkozunk mind az amerikai, mind pedig az amerikai magyar sajtóban, amelyek címükben a könyvről szóló ismertetést ígérnek, terjedelmük jelentős részében viszont Schwimmer „előélete", s leginkább politikai szerepvállalása volt a téma. A pozitív visszajelzések a könyv „fantasztikus", „elegáns" és „elbűvölő" megjelenése mellett az illusztrációkat dicsérik. Többek véleménye szerint a mesék a gyermekek mellett a felnőtteket is magukkal ragadják.[92]

Többen dicsérték a könyv kiváló, gyermekek számára különösen bájos és befogadható nyelvezetét. Az ismertetések publikálásának szervezésében jelentős szerepet vállaltak Schwimmer amerikai, illetve az USA-ban élő, magyar származású ismerősei és barátai is. Haraszti Zoltán (1892, Eger – 1985, Boston), hosszú ideje New Yorkban élő lapszerkesztő és könyvtáros, valamint Lola Maverick Lloyd, Schwimmer vagyonos amerikai mecénása mellett Alice Park (1861, Boston – 1961, Palo Alto, USA) nőmozgalmi aktivista tett sokat az ügyért. Ő 1929 októberében a következőképp számolt be a könyv reklámozása területén elért eredményeiről:

> „Sikerült elérnem, hogy az *Open Forum* október 5-i számában kritika jelenjen meg a *Tisza Tales*ről. Egy példányt elküldtem a kiadónak, egyet pedig [Schwimmer] Franciska részére. Hiába próbálkoztam más recenziókkal. De sikerrel jártam a könyvtárakkal és azok rendelési listáival."[93]

Az *Open Forum* recenziójában megemlítik azt is, hogy Schwimmer édesanyja is a könyvben olvasható történeteket mesélte lányának gyermekkorában. A *Tisza Tales*t a *Chicago Evening Post*

---

91 Schwimmer (1928).

92 Reviews of Tisza Tales. NYPL RSP Series VIII. Box 516.

93 Fordítás tőlem. „I succeeded in getting a review of *Tisza Tales* in *Open Forum* of October 5. I sent a copy to the publisher and one to Franceska [Schwimmer]. I have tried in vain for other reviews. But have succeeded with libraries and their order lists." Alice Park levele Lola Maverick Lloydnak. 1929. október 17. Reviews of Tisza Tales. NYPL RSP Series VIII. Box 516.

az 1928-as év 50 legkiemelkedőbb gyermekkönyve között tüntette fel, illetve bekerült a *New York Times* karácsonyi könyvajánlóiba is.[94]

Az amerikai, angol nyelvű lapok mellett az amerikai magyar sajtóban is relatíve nagy figyelmet kapott a mesekönyv. Mindez Schwimmer Rózsának a számos lapszerkesztővel kialakított személyes kapcsolata mellett minden bizonnyal annak tudható be, hogy a kötetet fontosnak tartották. Az *Amerikai Magyar Népszava* azt emelte ki, hogy a mesekönyv egyrészt az amerikaiakat ismerteti meg a „magyar meseköltészet gyöngyeivel", emellett pedig a már az Egyesült Államokban született és némiképp elamerikaiasodott magyar gyermekeknek nyújt olyan felejthetetlen olvasmányélményt angol nyelven, amely a szüleik hazájának mesevilágába kalauzolja el őket.[95] A Chicagóban közzétett *Az Írás* című periodika cikkírója állítása szerint „a kitaposott utak irredentája nem tett olyan jó szolgálatot Magyarországnak, mint a meghajszolt írónő könyve". Nézetük szerint a mesegyűjtemény Amerika rendkívül gazdag könyvpiacának a legnagyobb karácsonyi szenzációja volt.[96]

Az Írás publicistája szerint a kiadó „nem taksálja túl" a kötet árát, hiszen „az 250 oldalas, merített papírra nyomtatott, iparművészeti értelemben vett könyvremek volt".[97] Sokan ugyanakkor túlárazottnak tartották a mesekönyvet, amely a korszakban egyébként tényleg meglehetősen drágának számított. A *New York Herald Tribune* nem járt messze az igazságtól, amikor azt írta, hogy 250 dollárért meglehetősen nehéz lesz a mesekönyvet eladni. Sőt a washingtoni The Public Library of the District of Columbia állítása szerint a kötet azért nem került fel az Amerikai Könyvtárak Szövetségének (*American Library Association*) könyvlistájára, mert eladási ára meghaladta azt a limitet, amennyiért a könyvtárak könyveket vásároltak.[98]

Ki kell emelni, hogy a *New York Herald Tribune* és a *New York World* hasábjain két meglehetősen negatív ismertetés jelent meg, amelyeket Schwimmer és baráti köre nem hagyott szó nélkül. A *New York Herald Tribune* szerkesztőjének maga Schwimmer írt egy felháborodott levelet, amelyben kvázi azzal gyanúsította meg a recenzió szerzőjét, hogy nem olvasta el a könyvet. A lap szerkesztője válaszában kifejtette, hogy Schwimmer feltételezése kizárt, emellett pedig teljesen természetes dolog, hogy valakinek esetleg nem nyeri el a tetszését egy könyv. Nyomatékosította, hogy szerkesztőként egyrészt nincs kapacitása minden recenzált kötet elolvasására, másrészt pedig nem is a feladata megítélni vagy felülbírálni a recenzensek véleményét. Levelének végén még az alábbiakat jegyezte meg:

> „Tudja, ilyen dolgok mindig megesnek. Ha minden olyan szerző, aki nem ért egyet a recenzensével, válaszolna, kevés helyünk maradna az új recenzióknak [a lapban]. Személy szerint sajnálom, de nem hagyhatjuk, hogy a személyes barátság diktálja a szerkesztői tevékenységet."[99]

---

94 A *Chicago Evening News* és a *New York Times* karácsonyi könyvajánlói – sajtókivágat. 1928 december. Uo.

95 Sz. Z.: Magyar mesék angol nyelven. *Amerikai Magyar Népszava,* 1928. december 14. [Sajtókivágat, az oldalszám nem szerepel.] Uo.

96 Karácsonykor magyar könyvet olvasnak az amerikai aprószentek. *Az Írás,* 1929. január 6. [Sajtókivágat, az oldalszám nem szerepel.] Uo.

97 Uo.

98 The Public Library of the District of Columbia, Washington D.C. Uo.

99 Fordítás tőlem. „These things are always happening, you know. If every author who did not agree with his reviewer were to reply we should have little room for new reviews. Personally, I am sorry, but one cannot let personal friendship dictate editorial action." A *New York Herald Tribune* szerkesztőjének levele Schwimmer Rózsának. n. d. Uo.

A *New York World* ismertetésére Koppányi Tivadar (1901, Gyöngyös – 1985, Budapest) orvos és egyetemi tanár reagált, aki a Schwimmer-család bizalmasa és egyben Schwimmer Rózsa háziorvosa volt. A periodika legnagyobb problémája Schwimmer kötetével egyébként az volt, hogy egy hasonló gyermekkönyv korábban már napvilágot látott Londonban Pogány Nándor tollából (*The Hungarian Fairy Book* [*A magyar tündérkönyv*]). Ennek ellenére Koppányi szerint Schwimmer pionírnak tekinthető ezen a területen, már csak azért is, mivel az ő könyvében teljesen más típusú mesék vannak, mint Pogány Nándorében.[100]

6. Konklúzió

A tanulmányban Schwimmer Rózsa újságírói pályafutásának néhány fontosabb aspektusát tárgyaltam a hagyatékára, valamint az általa publikált cikkekre támaszkodva, természetesen a teljesség igénye nélkül. Érveltem amellett, hogy újságírói pályájának felíveléséhez, majd hanyatlásához jelentős mértékben hozzájárult aktivista tevékenysége, illetve az első világháború utáni politikai szerepvállalása. Konkrét példán keresztül mutattam rá arra, hogy Schwimmer a sajtót saját imázsának, vagyis *brand*jének építéséhez felhasználta.

A fentiek mellett kifejtettem azon tény fontosságát, mely szerint Schwimmer felnőtt életének szinte valamennyi pillanatát dokumentálta. Ezzel kapcsolatban kiemeltem annak jelentőségét, hogy hivatalos és magánlevelezése, valamint naplófeljegyzései mellett saját cikkeit és beszédeit is archiválta. Megőrizte továbbá az ezekhez készített jegyzeteit és a cikkek piszkozatait, sőt, amint láthattuk, a megjelent írásaira kapott reflexiókat, illetőleg az ezek kapcsán folytatott levelezéseit is. E gyakorlat alkalmazásával, valamint a teljes hagyaték tudatos kezelésével immár teljesen biztosra vehető, hogy Schwimmer a későbbi emlékezetét kívánta alapvetően formálni, illetve befolyásolni.[101] Ezt a hipotézist erősítik a hagyatékban található, róla publikált cikkek és a vele készített interjúk is. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy Schwimmer saját magát jelentős női jogi és békemozgalmi aktivistának, publicistának és előadónak tartotta.[102] Mindez pedig egyértelműen arra enged következtetni, hogy Schwimmer egyéni tragédiája nem kizárólag az emigrációs létben és az izolációban, hanem az élete előrehaladtával betegessé váló bizonyítási vágyában keresendő. Mindez magyarázattal szolgál azon fanatikusságára, amellyel mindennapjainak, ezzel összefüggésben pedig aktivista és újságírói tevékenységének szinte valamennyi mozzanatát dokumentálta. Összességében éppen ezért meggyőződésem, hogy az életét és munkásságát rekonstruálni célzó munkámban első és legfontosabb feladatom a Schwimmer által saját magáról alkotott kép következetes lebontása, illetve ennek a személyiségnek a dekonstruálása lesz.

100 Koppányi Tivadar levele a *New York World* szerkesztőjének. n. d. Uo.

101 Erről lásd bővebben: Fedeles-Czeferner (2022): 258–265.

102 Azon stratégiákról, amelyeket az ismert nőmozgalmi aktivisták alkalmaztak hagyatékuk archiválására, lásd pl. Gehmacher et al. (2018).

Források és irodalom

Levéltárak/Kézirattárak

MNL OL P999 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Feministák Egyesülete. P999.

NYPL RSP = Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Manuscript and Archives Division. MssCol 6398.
NYPL LBKP = Leopold and Berta Katscher Papers 1866–1939. New York Public Library Manuscripts and Archives Division. MssCol 6318.

WR NF = Wienbibliothek im Rathaus. Nachlass Auguste Fickert. LQH0003431.

Periodikák

A Nő és a Társadalom, A Nő. Feminista Folyóirat, Új Idők

Online adatbázisok

Helene Littmann. *Ariadne. Frauen in Bewegung 1948–1938*. fraueninbewegung.onb.ac.at/node/2287

Feldolgozások

Brighton–Foy (2010) = Paul Brighton – Dennis Foy: *News Values*. London, Sage, 2007.

Czeferner (2021) = Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.
Czeferner (2022a) = Czeferner Dóra: 1879: Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest, Corvina, 2022. 35–39.

Fedeles-Czeferner (2022b) = Fedeles-Czeferner Dóra: International Women's Movements, Peace Activism, and the World of Politics: The Rosika Schwimmer Archive in New York. *Hungarian Studies Review*, 2022/2. 258–265.
Fedeles-Czeferner (2023a) = Fedeles-Czeferner Dóra: *Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák–Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs, Kronosz, 2023.
Fedeles-Czeferner (2023b) = Fedeles-Czeferner Dóra: „Utálom az életet és magamat is!": A Feministák Egyesülete zsidó származású vezetőségi tagjainak túlélési stratégiái a Horthy-korszakban és a második világháború éveiben. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2023/1. 99–117.

Fedeles-Czeferner (2023c) = Fedeles-Czeferner Dóra: Egy félresiklott élet a nő- és békemozgalom szolgálatában: Schwimmer Rózsa. *BTK Ismerettár*. abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/2954-egy-felresiklott-elet-a-no-es-bekemozgalom-szolgalataban-schwimmer-rozsa

Gehmacher et al. (2018) = Johanna Gehmacher – Elisa Heinrich – Corinna Oesch: *Käthe Schirmacher. Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2018.

Gehmacher (2024) = Johanna Gehmacher: *Feminist Activism, Travel and Translation Around 1900. Transnational Practices of Mediation and the Case of Käthe Schirmacher*. London, Palgrave Macmillan, 2024.

Glant 2002 = Tibor Glant: Against All Odds: Vira B. Whitehouse and Rosika Schwimmer in Switzerland, 1918. *American Studies International*, 2002/1. 34–51.

Gottlieb et al (2017) = Julie Gottlieb – Judith Szapor – Tiina Lintunen – Dagmar Wernitznig: Suffrage and Nationalism in Comparative Perspective: Britain, Hungary, Finland and the Transnational Experience of Rosika Schwimmer. In: Ingrid Sharp – Matthew Stibbe (eds.): *Women Activists between War and Peace. Europe, 1918–1923*. London, Bloomsbury Academic, 2017. 29–75.

Gyáni–Kövér (2001) = Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2001.

Gyáni (2020) = Gyáni Gábor: *A nő élete – Történelmi perspektívában*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

Hanák 1971 = Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.

Koncz 1982 = Koncz Katalin: *Nők a munka világában*. Budapest, Kossuth, 1982.

McFadden (2006) = Margaret H. McFadden: A Radical Exchange: Rosika Schwimmer, Emma Goldman, Hella Wuolijoki and Red-White Struggles for Women. In: Edith Saurer (ed.): *Women's Movements. Networks and Debates in Post-Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*. Köln–Wien, Böhlau, 2006. 494–504.

McFadden (2011) = Margaret H. McFadden: Borders, Boundaries, and the Necessity of Reflexivity: International Women's Activists, Rosika Schwimmer (1877–1948) and the Shadow Narrative. *Women's History Review*, 2011/4. 533–542.

Mészáros (2016) = Mészáros Zsolt: *Wohl-nővérek munkássága. Irodalom, sajtó, szalon*. Budapest, ELTE BTK, Doktori értekezés. Kézirat. 2016.

Mészáros (2017) = Mészáros Zsolt: A Wohl-nővérek nemzetközi fogadtatásáról transznacionális kontextusban. *Helikon*, 2017/3. 419–428.

Pastor (1975) = Peter Pastor: The Diplomatic Fiasco of the Modern World's First Woman Ambassador, Rosa Bedy-Schwimmer. *East European Quarterly*, 1975/3. 273–282.

Relph (1979) = Anne Kimbell Relph: The World Center for Women's Archives, 1935–1940. *Signs*, 1979/4. 597–603.

Rupp (1997) = Leila J. Rupp: *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement.* New Jersey, Princeton, 1997.

Schwimmer (1928) = Schwimmer Rózsa: *Tisza Tales. Stories from Hungary. Retold for American Children, Illustrations by Willy Pogany*. New York, Doubleday-Doran, 1928.

Szapor (2004) = Judith Szapor: Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movement. In: Sylvia Paletschek – Bianca Pietrow-Ennker (eds.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*. Stanford, Stanford, 2004. 189–205.

Szapor (2011) = Judith Szapor: Who Represents Hungarian Women? The Demise of the Liberal Bourgeois Women's Rights Movement and the Rise of the Rightwing Women's Movement in the Aftermath of World War I. In: Ingrid Sharp – Matthew Stibbe (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Leiden, Brill, 2011. 245–267.

Szapor (2017) = Judith Szapor: 'Good Hungarian Women' vs. 'Radicals, Feminists, and Jewish Intellectuals': Rosika Schwimmer and the Hungarian Women's Debating Club in 1918–1919. *Women's History Review*, *Agency, Activism and Organization, Special Issue*, 2017/6. 1–19.

Szapor (2018) = Judith Szapor: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche*. London, Bloomsbury Academic, 2018.

Tájékoztatás (1905) = Tájékoztatás *a Feministák Egyesületének céljairól* és *munkatervéről*. Budapest, Márkus Samu könyvnyomdája, 1905.

Wernitznig (2017) = Dagmar Wernitznig: Memory is Power: Rosa Manus, Rosika Schwimmer and the Struggle about establishing an International Women's Archive. In: Myriam Everard – Franciska de Haan (eds.): *Rosa Manus (1881–1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*. Leiden, Brill, 2017. 207–239.

Zimmermann (1997) = Susan Zimmermann: Wie sie Feministinnen wurden. Wege in die Frauenbewegung im Zentraleuropa der Jahrhundertwende. *L'Homme*, 1997/ 2. 272–306.

Zimmermann (2006) = Susan Zimmermann: Vilma Glücklich. In: Franciska de Haan – Krassimira Daskalova – Anna Loutfi (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest, CEU, 2006. 162–166.

Zimmermann–Major (2006) = Susan Zimmermann – Borbála Major: Róza Schwimmer. In: Franciska de Haan – Krassimira Daskalova – Anna Loutfi (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism. Central, Eastern, and South Eastern European, 19th and 20th Centuries.* Budapest, CEU, 2006. 484–491.

Felbontott jegyesség

Marija Jurić Zagorka horvát újságírónő cikkei a Horvát-Szerb Koalíció magyar parlamenti szerepléséről

Mann Jolán*

Marija Jurić Zagorka (1873–1957), az első horvát újságírónő és a horvát irodalom egyik legnépszerűbb szerzője, a zágrábi *Obzor* (1871–1881; 1886–1905; 1905–1940) című politikai napilap munkatársaként 1906. májustól 1907. július elejéig a magyar országgyűlésről készített tudósításokat. Publicisztikájának ezt az összefüggő szeletét – a „képekből és benyomásokból", „riportokból, karcolatokból és tudósításokból" álló cikksorozatát – 1907-ben *Felbontott jegyesség. Képek és benyomások a magyarokkal való megbékélés és a budapesti közös országgyűlésben vívott utolsó háború idejéből* (*Razvrgnute zaruke. Slike i dojmovi iz pomirje i posljednjega rata s Magjarima u zajedničkom saboru u Budimpešti)* címmel önálló kötetben is megjelentette Zágrábban.[1]

Zagorka egy magyar vasutassal kötött rövid életű kényszerházassága alatt jól megtanult magyarul. Nyelvtudásának köszönhetően kezdetben a zágrábi *Obzor* című politikai napilap alkalmazta a magyar sajtó referenseként, majd 1906 és 1907 folyamán európai viszonylatban is az első női parlamenti tudósítóként dolgozott Budapesten a Horvát-Szerb Koalíció egyetlen magyarul tudó újságírójaként. Az 1905 decemberében megalakult Horvát-Szerb Koalíciót a Horvát Haladó Néppárt, a Horvát Jogpárt és a Szerb Független Párt, valamint a pártonkívüliekből álló Független Klub alkotta, programja politikai, társadalmi és gazdasági reformokat, a horvátság és a szerbség Jan Kollár-i értelemben vett „kölcsönösségét", azaz összetartozását, valamint az 1868-as horvát–magyar kiegyezés elismerését foglalta magában.[2] Az 1906. májusi választásokon a koalíció többséget szerzett és a választási eredmények alapján kormányt alakított. A horvát szábor a koalíció tagjai közül delegálta küldötteit a magyar országgyűlésbe. Zagorka *Felbontott jegyesség* című cikksorozata a Horvát-Szerb Koalíció hivatalos programjává vált ún. új kurzus[3] magyar parlamenti szereplésével foglalkozott. Az új kurzus politikai programját először az 1903-as dalmát szábor, majd az 1905. október 3-án létrejött fiumei rezolució fogalmazta meg. Alapját képezte a horvátok lakta országrészek (a báni Horvátország, Dalmácia és Bosznia) egyesítése és államjogi helyzetének javítása az Osztrák–Magyar Monarchián belül. A délszláv egységeszméhez közeledő, azaz a fenyegető német-osztrák imperializmus (Drang nach Osten) ellenében a szerbekkel való megbékélést szorgalmazta és békejobbot nyújtott a szintén átrendeződött magyar politika új

* Egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. E-mail: mann.jolan@btk.elte.hu

1 Jurić-Zagorka (1907). A kötetből vett idézetek saját fordításaim.

2 Hrvatsko-srpska koalicija (2002): 750.

3 Sokcsevits (2011): 419., 423–424.

vezetőinek, a választásokat elvesztő Tisza István vezette Szabadelvű Pártot követő Függetlenségi és Negyvennyolcas Pártnak, amelynek élén Kossuth Ferenc állt.

A későbbi horvát politikában vezető szerepet játszó Antun Radić (1868–1919) és Stjepan Radić (1871–1928) vezette Horvát Nép- és Parasztpárt (Hrvatska pučka seljačka stranka) politikája, amely a délszláv helyett a horvát érdekeket helyezte előtérbe, élesen szembehelyezkedett az új kurzus magyarbarát politikájával, s ennek egy röpiratban hangot is adott.[4]

Zagorka *Felbontott jegyesség* című cikksorozatának a címe inkább emlékeztet történelmi kalandregényeinek címeire, mint parlamenti tudósításokra. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy Magyarország mint a „szerelmét megvalló kérő" képe már 1905-ben felmerült a szabadelvű kormánypárti magyar sajtóban a zágrábi egyetemi ifjúság budapesti lelkes fogadtatása kapcsán, és Zagorka is erre az akkoriban közkeletű képre utalt cikksorozata címével,[5] amely egyúttal egy idézet. Ennek szerzője – ahogyan ezt a bevezetőben az újságírónő tisztázza is – Milan Hodža (1878–1944), Csehszlovákia későbbi miniszterelnöke (1935–1938), aki akkoriban (1905–1910) magyar országgyűlési képviselő volt.[6] A cikksorozatban Hodža neve többször is szerepel, és az ő összefoglalóját közli Zagorka zárócikként is. Hodža eleinte jegyességet, majd a jegyesség felbontását említette, mindkét alkalommal ironikus felhanggal.

A két ország perszonáluniójáról házasságként vagy jegyességként, még inkább az ezt megelőző udvarlásként azonosító metafora időről időre feltűnik mindkét nyelvű sajtóban. Egyike ezeknek az *Elkésett kérő avagy Tisza István horvátországi konferenciája* című karikatúra[7] is, amely arra az eseményre utal, amikor Károly császár a Monarchia jövőjéért aggódva Tisza Istvánt, Magyarország volt miniszterelnökét megbízta, hogy 1918. szeptember elején képviseletében utazzon a Monarchia déli részére, a délszláv országrészek képviselőihez és próbáljon megoldást találni a birodalomra leselkedő veszély elhárítására. Tisza szeptember 13-án Zágrábba, útjának első állomásásra érkezett, ahonnan egy héttel később, szeptember 20-án Szarajevóba utazott, s ott több megbeszélést folytatott helyi politikusokkal. Báró Stjepan Sarkotić Lovćenski[8] vezérezredes teljes kudarcként értékelte Tisza látogatását.[9]

A felbontott jegyesség első fejezete *A Horvát-Szerb Koalíció első budapesti* útja címet viseli és 1906. május 21-én kezdődik, amikor az újonnan hatalomra került Horvát–Szerb Koalíció negyven tagú szábori delegációja, élén Grga Tuškan[10] képviselővel, elutazott Budapestre a magyar országgyűlésre.

Az újságírónő elkísérte a delegációt a vonatúton, s beszámolt annak lelkes köszöntéséről, amely a zágrábi főpályaudvartól a gyékényesi határátkelőig minden állomáson megnyilvánult. A magyar fővárosba érve a horvát és szerb diákok képviselői már Kelenföldön csatlakoztak a horvát delegációhoz. A Keleti-pályaudvaron több száz fős tömeg szónoklatokkal ünnepelte a horvát küldöttséget. Elsőként a magyar diákok képviselője szólalt fel és beszédében a két nép közös ellenségeként Ausztriát nevezte meg. A horvát diákok képviselőjének üd-

4 Radić (1905)

5 *Az Ujság*, 1905. október 3. Idézi: Sokcsevits (2011): 424.

6 Jurić-Zagorka (1907): 8.

7 *Zakašnjeli prosac ili Konferencija grofe Tisze o Hrvatskoj.* In: *Ilustrovane novosti*, 1918. szeptember 15., 14.

8 Báró Stjepan Sarkotić Lovćenski (1858–1939), az Osztrák–Magyar Monarchia Császári és Királyi Hadseregének horvát származású vezérezredese, az első világháború alatt Bosznia-Hercegovina területi kormányzója.

9 Matijević (2018): 12.

10 Grga Tuškan (1845–1923) ügyvéd, jogpárti politikus.

vözlő szavait a szerb diákok nevében Veljko Petrović[11] követte, aki a szerbek és horvátok összefogását éltette. A horvát országgyűlési küldöttség részéről az ünneplő tömeget Erazmo Barčić[12] képviselő köszöntötte, aki Kossuth Lajost és Kossuth Ferencet éltette, majd a jelenlevők elénekelték a horvát himnuszt. A program itt félbeszakadt, Svetozar Pribićević[13] beszéde már nem hangozhatott el, mert az ünnepség akadályozta a pályaudvar forgalmát. Zagorka tudósításai nemcsak az elhangzott beszédek tartalmát, hanem azok előadásmódját is leírják, s ennek során nagy hangsúlyt fektetnek a nem a nyilvánosságnak szánt, de a figyelmes fül számára hallható kommentárokra, továbbá különböző metakommunikációs eszközök, szimbólumok használatára. Már a pályaudvari jelenet leírása szinte lefesti a különböző nemzeti jelképek – a magyar, a horvát és a szerb lobogó – színeitől tarkává váló tömeget. Másnap a horvát delegáció tagjai is hivatalosak voltak a budai várba, ahol az uralkodó ünnepélyesen megnyitotta az országgyűlést. A magyar képviselők díszmagyar öltözetétől a horvát képviselők fekete-fehér ünneplő polgári viselete élesen elkülönült. Zagorka egyfelől azt jegyzi meg ennek kapcsán, hogy a horvát képviselők öltözete komoly benyomást tett a jelenlevőkre, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a magyar képviselők nehezményezték, hogy horvát kollégáik nem díszmagyarban jelentek meg, és egymás között lekicsinylő megjegyzéseket tettek rájuk. Zagorka újságírói stílusának egyik előnye a bennfentes információk megosztása, amely részben magyar nyelvtudásának, részben pedig minden bizonnyal női mivoltának volt köszönhető. Saját bevallása szerint ez utóbbi miatt Horvátországban folyamatosan meg kellett küzdenie a szakmai érvényesülésért, amíg Magyarországon inkább az elfogadást tapasztalta munkája során.[14]

Zagorka riportsorozatában az elsők között említi Drohobeczky Gyulát,[15] azaz Julije Drohobeczkyt, a ruszin származású horváttá lett kőrösi görögkatolikus megyéspüspököt, aki a Horvát-Szerb Koalíció (1906) *Nyilatkozat*át felolvasta a magyar országgyűlésben.[16] A Zágrábtól Budapestre tartó vonatút idején Zagorka interjút is készített Drohobeczkyvel, miután az Kőrösön (Križevci) csatlakozott a Horvát-Szerb Koalíció delegációjához.

Zagorka a *Nyilatkozat* teljes szövegének ismertetését követő kommentárja visszatekintő jellegű, a valós idejű tudósításhoz hozzátesz egy későbbi, a közös harminckét napos ülésszakot lezáró értelemzést, ami a cikksorozat utólagos közlésének megszerkesztettségére hívja fel a figyelmet.

> „A horvát képviselők egységes küldöttségként nevezték meg magukat ebben a *Nyilatkozat*ban, Horvátországot Magyarországgal egyenrangú tényezőnek tekintették, kijelentették Dalmácia Horvátországhoz csatolásának fontosságát s e kettő állami egységének szükségességét. A magyarok ezt a *Nyilatkozat*ot megtapsolták. Azóta azonban nem ismerik el a küldöttség rangját, a két ország egyenjogúságát, Dalmácia Horvátországhoz csatolásának jogát, és e kettő állami egységét, horvát–magyar egységet akarnak."[17]

---

11 Veljko Petrović (1884–1967), a későbbi neves író és Ady Endre verseinek fordítója.

12 Erazmo Barčić (1830–1913) ügyvéd, jogpárti politikus.

13 Svetozar Pribićević (1875–1936) horvátországi szerb politikus, Frano Supilo (1870–1917) mellett ekkor a Horvát-Szerb Koalíció vezetője.

14 Jurić-Zagorka (1907): 87.

15 Drohobeczky Gyula (1853–1934) kőrösi görögkatolikus megyéspüspök 1892-től 1918-ig volt a horvát szábor és a magyar országgyűlés főrendiházi tagja.

16 Drohobeczky Gyula magyar nyelvű felszólalása, a Nyilatkozat szövege olvasható: KN (1906): I. köt. 39–40.

17 Jurić Zagorka (1907): 10.

Zagorka *május 31-i tudósítása a Nyilatkozat* és az elmúlt napok során felmerült kérdéseknek a magyar és nemzetiségi képviselőkre tett hatásával foglalkozik. Az újságírónő a kulisszák mögé néz, a parlamenti folyosókon sétálva hallgatja, hogy a szünetben hogyan kommentálják egymás között a képviselők a hallottakat. Meglátása szerint az Alkotmánypártot nyugodtság és tartózkodás, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Pártot egyfelől Kossuth Ferenc híveinek lelkesedése, másfelől Ugron Gábor platformját gyanakvás jellemezte főként a vasúti nyelvhasználat kérdésében, amelyre a *Nyilatkozat* szövege nem tért ki. Csernoch János/Ján Černoch későbbi esztergomi érsek, bíboros-hercegprímás, aki ekkor a Katolikus Néppárt jelöltjeként a szakolcai kerület országgyűlési képviselője volt, így nyilatkozik:

> „Csernoch néppárti képviselő áll mellettem, megkérdezem hát tőle, mit szól a vasút kapcsán támadt nézeteltérésekhez? Azt válaszolta: »Néhányan még mindig nem értik a maguk viszonyát Magyarországhoz, de mindenhol vannak ilyen radikális emberek. Senki sem veheti el horvát nyelvük használatát a vasútnál, ez törvény szerint jár maguknak.«"[18]

Majd a Tábori Kornél által mulatságos figuraként említett Gabányi Miklós tűnik fel.[19] Gabányi kéretlenül is elmondja a véleményét Zagorkának. A horvát-magyar viszony terén az egyenlőség (egyenlő osztozás) elvének érvényesítésére vonatkozó kérdésre biztosítékként Kossuth Ferenc és politikustársai becsületét említi. Zagorka a Gabányival folytatott rövid párbeszédét a tudósítása egyik elemévé teszi, az említett magyar biztosítékot pedig – nyilvánvalóan ironikus felhanggal – alcímként kiemeli: *Kossuth becsülete*:

> „Nem sokkal később Gabányi volt képviselő állít meg bennünket. Kövérkés, őszes hajú, pirospozsgás arc folyton mosolygó szemekkel. Látja – mondja – tudtam, hogy a horvát nép nem az osztrákok talpnyalója – számomra ez a legnagyobb elégtétel. Emlékszik a Héderváry elleni beszédeimre? Akkor a kollégáim kigúnyoltak, mert a horvátokat nem azonosítottam az őket képviselőkkel. Hiszen minden önfejűségünk abból fakad, hogy haragudtunk magukra, mert hagyták, hogy Ausztria felhasználja magukat ellenünk, és cserébe semmit sem kaptak, csak verést. Közös érdekeink vannak, harcoljunk együtt, és osztozni is együtt fogunk, ahogy a nyilatkozatukban áll.
> – De valóban igazságosan fogunk-e osztozni is?
> – Ezt az egész világ előtt garantálják önöknek Kossuth és társai, valamint pártjuk becsülete."[20]

Érdemes e ponton idézni Gabányi cigánykérdés ügyében Andrássy Gyula magyar királyi belügyminiszternek 1907. október 1-én benyújtott javaslatát a honatya portréjának megrajzolásához:

---

18 Uo. 11.

19 „Az országos választások alkalmával mindig felsodródik az árral egy két ilyen mulatságos figura, akiken, amig a mandátumos dicsőség tart, kacag az ország, aztán újra eltűnnek a semmibe, amelyből a bolond véletlen kiragadta, kiemelte őket, az egész ország nagy derűjére." Tábori (1910): 40.

20 Jurić Zagorka (1907): 12–13.

> „Az teszi tönkre a magyar nemzetet, hogy Ausztriával szemben, Horvátországgal szemben, a belellenségeinkkel szemben, úgymint, az oláhokkal, tótokkal, szerbekkel, szociálistákkal, zsidókkal szemben is mindig humánusak, lojálisok, gavallérok vagyunk, mi a hála mindezekért, az hogy az ezeréves Magyarországot a kebleinken melengetett gaz nációk fel akarják darabolni maguk között, a szociálisták pedig szövetkezve a nemzetiségekkel még attól sem riadnának vissza, hogy az urakat mind agyonverjék, mint a veszett kutyákat szokás."[21]

Gabányi becsületre való hivatkozásához hasonlóan idéz Zagorka egy meg nem nevezett bánffysta[22] képviselőt, aki a horvátok ügye iránti jóindulatát becsületszavára állítja, bár elismeri, hogy korábbi, felindulásból alkotott véleményétől a jelenlegi álláspontja homlokegyenest eltérő. A becsületesség mint magyar autosztereotípia több alkalommal is visszatér Zagorka tudósításaiban. Többek között a Rákosi Jenővel készített interjúban is találkozhatunk vele: „Férfias becsületszó, jellemesség, ez az, ami mindig elismerést kelt a magyar emberben."[23] Továbbá az Ugron Gáborral készített riportban is találkozhatunk vele: „Ha én kormányoznék egy ilyen országot, meggyőződésem, hogy szeretnének és becsülnének engem. Az emberek nem gyűlölhetik a becsületes, igazságos és őszinte, a szabadságot, az igazságot és az igazságosságot tisztelő szándékot!"[24]

Zagorka forrásai közé tartoztak magyar újságíró kollégái is, a *Budapesti Hírlap* egy neves munkatársa véleményére hivatkozik, aki szerint újabban a magyar fél kezdi elfogadni a horvátok lakta történelmi területek egyesülését Horvátországgal, amit korábban csak Nagy-Horvátország álmaként emlegettek a magyar sajtóban.[25]

Zagorka a szerb, a román és a szlovák nemzetiségi képviselőket is megkérdezte a horvát küldöttség fellépésére vonatkozó véleményükről, akik egyöntetűen a horvátok ügye mellett álltak. Nyilatkozataikból úgy tűnik, hogy a horvát szábor küldöttségét, Horvátország egyedi jogállása miatt, egyfajta előőrsnek tekintették a népeik érdekképviselete terén vívott parlamenti küzdelemben. Mihailo Polit-Desančić (1833–1920) szerb képviselőt Zagorka mint a politikai csatározásokban megfáradt, szkeptikus embert láttatja, de a fiatal, tehetséges és modern szemléletű szlovák Milan Hodža emlékezteti rá, hogy mit válaszolt Kossuth Ferenc frakciója képviselőinek, amikor azok a horvát nyilatkozat szellemiségét kérték számon a nemzetiségektől: „Ha nekünk is olyan körülményeink lesznek, mint a horvátoknak, majd mi is így beszélünk."[26] Majd így folytatja: „Saját és társai véleménye szerint, a horvátok új politikája – józan! A magyarok pedig előbb vagy utóbb rákényszerülnek, hogy velük is ugyanazt a politikát folytassák, mert rá fognak jönni, hogy nem tudnak egyszerre szembeszállni Béccsel és a nemzetiségekkel is."[27]

---

21 Gabányi (1910)

22 Bánffy Dezső miniszterelnök (1895–1899), a rövid életű nemzeti radikális Új Párt alapítója, politikáját az egységes magyar etnikai nemzet megalkotása érdekében a nemzetiségek igényeit teljesen elutasító álláspont jellemezte.

23 Jurić Zagorka (1907): 19.

24 Uo. 21–22.

25 Uo. 13.

26 Uo. 14.

27 Uo.

Zagorka tudósításai a horvát delegáció tevékenységét kísérik figyelemmel és annak magyar képviselőkre tett benyomásaival foglalkoznak, valamint kitekintenek a nemzetiségek reakcióira is. Csak részben tartják meg az események lineáris kronológiáját az itt vizsgált kötetben, ha a téma megkívánja, előreutalásokkal vagy visszatekintésekkel is élnek. Így például a Drohobeczky Gyula püspökkel még 1906. május 20-án, a Budapestre tartó vonaton készített interjút csak a *Nyilatkozat* országgyűlésre tett hatásának bemutatása után közli. A püspök az interjúban a horvát politikában kialakult új helyzettel kapcsolatos álláspontját ismerteti, a korábbi, általánosan negatív megítélésű Khuen-Héderváry Károly bán tevékenységétől elhatárolódik, ahogy annak pártjától is, hangsúlyozza, hogy számos alkalommal figyelmeztette a törvénytelenségekre a bánt, aki szerinte „a kulissszák mögül még most is hallatja a hangját". Hivatkozik továbbá a magyar országgyűlésben folytatott horvát képviselői munkájára:

> „Nagyon sokszor szólaltam fel Horvátország érdekében Pesten, igyekeztem meggyőzni a magyarokat, hogy nem helyes, ami Horvátországban történik. A magyarok legfőbb hibája az volt, hogy soha nem foglalkoztak a horvát ügyekkel. Sokszor szóltam erről, mindent megtettem, pedig a horvát közvélemény részéről gyakran értek támadások és téves megítélések."[28]

Az interjút végül egy a nyilvánosságnak szánt üzenettel zárja Drohobeczky: „Mondja meg mindenkinek, hogy nem az vagyok, akinek tartanak, és hogy Horvátország szabadságáért kívánok munkálkodni."[29] A Drohobeczkyvel készített interjú után következnek a kötetben a neves magyar személyekkel – Rákosi Jenővel, Ugron Gáborral és Batthyány Tivadarral – május 23–24-én folytatott beszélgetések.

Zagorka elsőként nem Rákosi Viktor (1860–1923) képviselővel, hanem annak bátyjával, a nagy tekintélyű és a pályája csúcsára érő Rákosi Jenő (1842–1929) íróval, újságíróval, lapszerkesztővel készített interjút. Bevezetésképpen vázolja Rákosi Jenő helyét a magyar közéletben, kihangsúlyozva befolyását és népszerűségét, majd érezhető szimpátiával mutatja be riportalanyát, melyben döntő szerepet játszhatott a nők társadalmi megítélése:

> „Az irodájában fogadott, amely a legkülönbözőbb műtárgyak értékes múzeuma. El kell ismerni, hogy még a megszerzett előkelő pozíció sem tükrözi viselkedésében fajának jellegzetes erényét: nem arrogáns, ellenkezőleg, a legszociálisabb ember, akivel a magyarok között találkoztam. Az európai oktatás megnyerő erényekkel gazdagította társasági megjelenését. Egyébként feminista, meggyőződéses európai feminista."[30]

Rákosi a nyelvhasználat, a kulturális jogok terén mindent megadna a horvátoknak, állítása szerint, ha rajta múlnának a horvátországi politikai állapotok, akkor ő olyan helyzetet teremtene, hogy minden horvát imádná őt és bolondulna utána és a magyarokat tartaná a világ legcsodálatosabb népének. Az egységes magyar állameszme képviselőjeként ugyanakkor így foglalja össze álláspontját: „Horvát politikám mottója ez lehetne: »Megadni a horvátok-

[28] Uo. 16.
[29] Uo. 17.
[30] Uo. 18.

nak, hogy hazájukban autonóm módon, önállóan és szabadon fejlődjenek az élet minden területén, de – Szent István koronája alá tartozó állami egységben.«"[31]

Ugron Gábort (1847–1911) Zagorka Kossuth pártja legradikálisabb tagjaként mutatja be olvasóinak, aki nem válogatja meg a szavait. Ugron a leköszönt horvát nemzeti párt tagjait méregkeverőknek, Khuen-Héderváry Károlyt pedig kucsébernek nevezi.[32] A magyar politikusok horvát–magyar viszonyra vonatkozó érveiben gyakran összemosódik az egyén és a közösség fogalma, keveredik a magánjog és közjog, s így ezek ellentmondásosak. Ez az ellentmondásosság Ugron Gábor megállapításában a leginkább szembetűnő:

> „Azt kívánom, hogy Horvátország belügyei, nemzeti és politikai szempontból egyaránt fejlődjenek. A horvát és a magyar egyenlően ossza meg szabadságjogait. Csakhogy azok a jogok, amelyek a horvát nyelvre vonatkozóan megilletik a horvátokat Horvátországban, a magyar nyelv tekintetében a magyarokat is megilletik. Így például, ha egy Horvátországban élő magyarnak valamilyen hivatali elintéznivalója akad – mondjuk a bíróságon –, akkor használhassa a magyar nyelvet. Említettem neki, hogy akkor a bíróknak meg kellene tanulniuk magyarul, és ez törvénytelen, mire ő azt válaszolta: nem engedheti meg, hogy a horvátországi magyarokat elnemzetlenítsék, és ne kapják meg legalább azokat a jogokat, amelyeket a magyarországi horvátok!"[33]

A horvátok barátjának tartott Batthyány Tivadartól (1859–1931), Kossuth Ferenc „intimusától" és a Függetlenségi és 48-as párt alelnökétől Zagorka megkérdezte, hogy elfogadná-e a horvát báni posztot, amennyiben lehetősége nyílna rá.

> „Ez a hír a horvátok iránti régi rokonszenvem miatt támadt. Már egy évvel ezelőtt a népgyűléseken felszólaltam a horvátországi szörnyű helyzetet ismertetve. Később több ízben is beszéltem erről. – Általában azt gondolom, hogy a horvát bán csak horvát nemzetiségű ember lehet, ez így van rendjén a kiegyezés szellemében is. Szóval szó sincs arról, hogy én bán lehetnék. De feladatomnak és programomnak tekintem a horvát-magyar barátság valóban erősebbé és tartósabbá tételén való munkálkodást. Mindkét nemzet számára a lehető leghamarabb lehetőséget és eszközt kell biztosítani ennek kifejtésére."[34]

Khuen-Héderváry Károly politikai pályáját a megkérdezett magyar politikusok egyöntetűen negatívan ítélték meg. Mint korábban említettem, Ugron Gábor kucsébernek, egyfajta házalónak nevezte Khuen-Héderváry Károlyt, majd sommás ítéletét ki is fejtette a vele készült interjúban:

> „Zsebre vágni az embereket: ez volt a kormányzási módszere. Nézze, amikor idejött, ide-oda szaladgált, és itt is próbált üzletelni, tömni az emberek zsebét, de tudtam,

31 Uo. 20.

32 Zagorka a méregkeverők kifejezést magyarul említi és zárójelben megadja annak német megfelelőjét (Giftmischerei). Uo. 21.

33 Uo. 21.

34 Uo. 23–24.

> hogy neki, aki 20 évig gyűlölte a szabadságot és lábbal tiporta az igazságszolgáltatást Horvátországban, nem lehet becsületes a szándéka. És mégis volt képe hozzá, hogy kapacitálja itt az embereket. Nem tudom, hol találhatnánk bárkit, aki egy kicsit is hisz egy ilyen szerencsétlen embernek, aki 20 éve irányít egy országot, és ezalatt csak az emberek gyűlöletét szerezte meg magának."[35]

Batthyány Tivadar pedig a horvát és a magyar viszony több évtizedes feszültségeiért egyöntetűen a korábbi horvát bánt teszi felelőssé, akinek politikájától mereven elhatárolódik, de Ugrontól eltérően nem bocsátkozik személyeskedésbe:

> „Legelőször is Horvátországnak örökre meg kell szabadulnia az őt elnyomó rendszertől, amely miatt meggyűlölte a magyarokat. Khuen a magyarok rovására kormányozta Horvátországot.
> – Elismeri-e Méltóságos uram, hogy a horvátok magyargyűlölete Magyarországról ered?
> – Igen, legalábbis úgy tűnhetett. Mindent, amit Khuen Horvátországban idegen érdekekért tett, úgy vitte végbe, hogy az árnyékot vetett a magyarokra, mintha ők akarták volna mindezt. És mi – legalábbis mi igaz magyarok, mi, a magyar nép – nem ezt kértük. A szabadság népeként azt akarjuk, hogy mások is élvezzék szabadságukat."[36]

A felbontott jegyesség második, *Az első vita* című fejezete 1906 októberében, négy hónappal az első fejezetben elmesélt történések után kezdődik, amikor a horvát fél óvást intézett a magyar országgyűlés több, egyebek között az iparosítási, szabad hajózási és egyéb törvénytervezeteivel kapcsolatban, melyek sértették érdekeit és megszegték a horvát–magyar kiegyezés egyes pontjait is. A horvát kormány és a Horvát-Szerb Koalíció küldöttsége intenzív tárgyalásba kezdett a magyar féllel. A horvát tárgyalófél tagjai között volt Ivo Mallin (1853–1907) jogász, gazdasági szakember is.[37] A törvénytervezetek nem tekintettek külön egységként Horvátországra, s ezt a horvát képviselők joggal sérelmezték. Javaslatuk, miszerint a törvénytervezetek tárgyalását mindaddig el kell napolni, amíg annak anomáliái nem tisztázódnak, először Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter ellenzését váltotta ki, aki azonban Josipovich Géza horvát-dalmát-szlavón tárca nélküli miniszterre hárította a felelősséget.[38] Zagorka a továbbiakban Božo Vinković[39] és Pero Magdić[40] képviselők horvát nyelvű felszólalásait ismerteti és azt az értetlenséget, mellyel ezt az országgyűlés fogadta. A felszólalásokat híven rögzítő *Képviselőházi Napló*ból is kiderül a horvát és a magyar felszólalók egymás melletti elbeszélése, valamint a hozzászóló vagy bekiabáló magyar képviselők türelmetlensége és elutasító fellépése, amivel a puszta akadékoskodásnak tekintett horvát interpellációkat

---

35 Uo. 21.

36 Uo. 23.

37 Ivo Mallin többek között az az Első Horvát Takarékpénztár alelnöke, a Horvát-Szlavón Bizottság alelnöke és az 1896-os Millenniumi Kiállítás horvát részének egyik fő szervezője, az 1900-as párizsi világkiállítás kormánybiztosa volt, akit hazájában a modern horvát gazdaság elindítójaként tartanak számon. Tkalčević (2021)

38 Josipovich Géza, Gejza Josipović (1857–1934) a horvát–dalmát–szlavón tárca nélküli miniszteri megbízatást két ízben töltötte be: 1906. április 23. és 1910. január 17., valamint 1912. április 22. és 1913. június 10. között.

39 Božo Vinković (1862–1924) károlyvárosi ügyvéd, lapkiadó, Pozsega, majd Vojnić körzetének jogpárti képviselője.

40 Pero Magdić (1863–1922) ügyvéd, Varasd város képviselője, jogpárti politikus.

fogadták.[41] Zagorka tudósításaiból azonban azt is megtudjuk, hogy Magdić fölszólalásából még a horvátul tudók sem érthettek semmit, mert a ház hangos beszélgetésbe kezdett, levegőnek tekintve ezzel magát a felszólalót is.

> „Amint [Magdić] beszélni kezdett, olyan volt, mintha a házelnök épp az imént jelentette volna be: »10 perc szünet!« A magyar képviselők egymás felé fordultak és hivalkodóan egymás szórakoztatásába fogtak. Csak néhányan voltak, köztük meglepő módon Lengyel, akik ülve maradtak, maguk elé néztek és csendben maradtak. De az ilyeneket egy kézen meg lehetett volna számolni. Kossuth úr hátrafordult a mögötte ülő képviselőtársával beszélgetni, a házelnök egy képviselő úrral tárgyalt, a jegyző az emelvényről leszólt valakinek, a gyorsírók pedig letették a ceruzájukat és csevegni kezdtek, a sajtópáholyok kihaltak, a karzatokon pedig eluralkodott a döbbenet. Mindenki hangosan társalgott. Úgy tűnt, hogy valamennyien rendkívül kellemetlenül érzik magukat, ezért diskurálnak, csak hogy elfedjék ezt a kellemetlenséget, vagy elfojtsák a horvát szót. Végül Magdić befejezte hozzászólását, a magyarok pedig elhallgattak, és fellélegezve fordultak a házelnök felé."[42]

A két horvát képviselő felszólalásának hatására a Zagorka fentebb idézett tudósításában már említett Lengyel Zoltán[43] képviselő szólt hozzá a vitához Josipovich Géza minisztert vádolva meg a kialakult helyzetért:

> „A t. horvát miniszter urak régebbi időben azért voltak itt, hogy az ülést átszunyókálják. Ezt a precedenst azonban az új korszakban talán nem fogjuk állandósítani. A horvát miniszteréknek nem az a puszta és kizárólagos kötelességük, hogy itt legyenek, hanem hogy Horvát- és Magyarország között az érintkezést közvetítsék. A t. horvát miniszter úrnak ezen minőségében tehát kötelessége lett volna a horvát képviselő urak részéről felmerülő kérést és panaszt már a törvényjavaslat tárgyalása előtt a kormánynak tudomására hozni. (…) Miről van szó? Arról, hogy hosszú múlt után végre sikerült Magyarországnak és Horvátországnak egymást megértenie olyan értelemben, hogy a bécsi politikával szemben egyesült erővel kell küzdenünk mindkét nemzet jövendő békés fejlődése érdekében. (…) Ha a t. horvát képviselő urak kívánságát a parlament teljesíti, abban az esetben az iparfejlesztési törvényjavaslat törvényerőre emelkedését halasztja el, nem tudom mennyi időre, a mi azonban esetleg a törvény létrejöttét is kockáztatja; ha pedig nem fogadjuk el a t. horvát képviselő urak kívánságát, akkor esetleg egy olyan törvényt hozunk, a mely talán Horvátországban nem hajtható egészen végre. Ámde ettől eltekintve, mindenesetre kaput nyitottunk a bécsi hatalomnak, a melyen keresztül a köztünk lévő barátságos viszonyt támadhatja és viszályt szíthat közöttünk mindjárt annak legelső idejében."[44]

---

41 KN (1906): III. köt. 61., 65., 86., 87.

42 Jurić Zagorka (1907): 28.

43 Lengyel Zoltán (1873–1940) ügyvéd, újságíró, függetlenségi párti országgyűlési képviselő, 1904-től a *Független Magyarország* című lap főszerkesztője.

44 KN (1906): III. köt. 76.

Mivel október 22-én Josipovich nem volt jelen az ülésteremben, csak másnap szólalt fel az őt ért vádakra válaszolva. Zagorka közvetlenül ezt megelőzően szóra bírta a mulasztását tagadó minisztert, aki a törvénytervezet sürgetésével magyarázta a kellő időben történő fellépése hiányát. Védekezése azonban nem volt meggyőző, amint ezt a magyar koalíció egy meg nem nevezett, de mérvadónak állított tagja ki is fejtette Zagorkának. Egy másik, a kulisszák mögötti intrikákat jól ismerő forrása, akiről fontosnak tartja megnevezni, hogy német származású, kifejtette Zagorkának, hogy bár Josipovichról mindenki tudja, hogy nem csinál semmit, és a jelenlegi kellemetlen helyzetért a magyar kormány is őt hibáztatja, mégis ragaszkodik hozzá, mert saját, jól ismert emberének tekinti, míg egy új horvát-dalmát-szlavón tárca nélküli miniszter meglepetéseket okozhatna neki. Zagorka kérdésére, hogy akkor miért hangoztatja a magyar fél, hogy kíváncsi a horvátok véleményére, ha ez még sincs így, ezt válaszolja: „Ez bizony semmit sem jelent! Az arisztokratizmus politikája: Megengedem, hogy élj, de ha összefutunk, hajolj meg mélyen és hallgasd a parancsaimat!”[45]

Ami a horvát képviselők nyelvhasználatát illeti, Zagorka ismét Rákosi Jenőt kérdezte, aki szerint a kétnyelvűség bevezetése az országgyűlés munkájába technikailag is lehetetlen, és bár a horvát képviselőknek joguk van anyanyelvükön felszólalni, mégis csak jó volna, ha megtanulnának magyarul, hiszen ez az ő érdeküket is szolgálná.[46]

Ugyan a két fél mintegy három nap alatt megegyezett egymással, Zagorka megállapítja, hogy mégis döntően fontos dolog történt, láthatóvá vált a magyar országgyűlésben a horvátok jelenléte:

> „Két oka volt annak, hogy ez a hozzáállás olyan erősen hatott a magyarokra. Először is, nem szerettek volna okot szolgáltatni Bécsnek, hogy azt gondolhassa, a horvátok cserben hagyták a magyarokat. Másodszor, néhány napig a horvátok uralták a parlamentet, úgy bukkanva elő, mint korábban még soha. Élesen hangsúlyozták jelenlétüket egy különálló politikai nép képviselőjeként, és ezzel megmutatták, hogy megvannak a maguk különleges jogai, amelyekre ki fognak még térni. Az egész sajtó, az utcák és a kávéházak mind a horvátokkal voltak elfoglalva, így még az iránt ellenséges újságok is megjegyezték, hogy sikerült mindenkit rákényszeríteniük, a riporterektől a miniszterelnökig, hogy három teljes napon keresztül velük foglalkozzanak!
> Bár a vita során érezhető volt az idegesség és az idegenkedés a horvát delegáció egész fellépésével kapcsolatban, kétségtelenül észrevehető volt, hogy akarva-akaratlan, képviselőink tekintélye is javult. A köréjük gyűlt egész magyar sajtó és a képviselők egészen másképp kezdtek róluk beszélni, mint korábban. Kevesebb »szeretettel«, de több tisztelettel.”[47]

Zagorka újságírói módszerei közé tartozott a hangulat érzékletes megrajzolása. A hivatalosnak szánt vélemények közvetítésén, a sajtótermékek szemlézésén kívül szemfülesen gyűjtötte össze a spontán, nem a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásokat is:

> „Elhaladt mellettünk egy nagy tekintélynek örvendő alkotmánypárti képviselő, aki a horvát képviselőkre pillantva társának a következőket jegyezte meg: Úgy tűnik, hogy

45 Jurić Zagorka (1907): 36.
46 Uo. 37.
47 Uo. 38.

> ezek az emberek másfajták – a korábbiaktól teljesen eltérők. Ezek bizony új módon fogják fel az új barátságot. »Kicsit kellemetlen barátság ez!«"[48]

A második vita című harmadik fejezet alcíme *A kiegyezés körüli tárgyalások megoldása*. 1907 áprilisának végétől követi nyomon az eseményeket, amikor a horvát delegáció ismét Budapestre érkezett. Zagorka érzékletesen jeleníti meg a horvát küldöttséget fogadó ellenséges légkört a magyar parlamentben, ahol a képviselők többségét váratlanul érte az újbóli megjelenésük. Vázsonyi Vilmos[49] képviselő arra figyelmezteti az újságírónőt, hogy a horvátok mostani fellépése a legrosszabb pillanatban történt, amikor a látszólagos egység ellenére a magyar koalíciót számos belső feszültség bomlasztja, és amikor a kezdeti lelkesedés már alábbhagyott: „Mindez nem szolgál a horvát-magyar viszony javára."[50]

A továbbiakban Zagorka egy liberális újságíróval folytatott éles hangú polémiájának, majd egy befolyásos magyar politikussal folytatott vitájának tartalmát ismerteti, s ezek kapcsán felmerülhet a fiktív interjúk lehetősége. Az első esetben a Horvátországra provinciaként tekintő, provokatív és agresszív fellépésű beszédpartner szerepeltetése a horvát olvasók felrázásának szándékát szolgálhatja, míg a második esetben programot vázol fel a meg nem nevezett befolyásos magyar politikus, amikor azt ajánlja a horvátságnak, hogy művelje ki magát annyira, hogy a magyar politika egyenrangú partnert legyen kénytelen benne látni: „Mi magyarok együtt akarunk élni a horvátokkal – akár úgy, ahogy most is, akár egyenragú országokként – a tenger és a balkáni területek miatt."[51] Mindeközben megtudjuk, hogy a Wekerle-kormány ismét megállapodott a horvát féllel, így a második vita is eredménnyel zárult a számára.

A harmadik vita: A vasúti pragmatika című negyedik fejezet az 1907 májusától kialakuló helyzettel, a vasúti hivatalos nyelvhasználat kérdésével foglalkozik, amely az idő tájt a horvát-magyar viszony egyik neuralgikus pontja volt. Zagorka e fejezethez írt ironikus hangvételű bevezetőjében ismét alkalmazza a két ország kapcsolatát jegyességként azonosító metaforát:

> „– Mi lesz a hivatalos vasúti nyelv? – kérdezte egyszerre egész Horvátország. Horvátország számára mindig is súlyos teher volt a vasúti magyar nyelvhasználat. Valamennyi jegyajándék közül, melyet vőlegényétől, Árpádtól kapott Horvátország, ezt az ajándékot volt a legnehezebb viselnie.
> – Visszaveszi-e végre e nagylelkű ajándékát az adományozó? – ezt kérdezte és óhajtotta a nép egésze."[52]

A törvénytervezet Szterényi József[53] államtitkár nevéhez volt köthető, akit a Horvát-Szerb Koalíció küldöttsége hiába keresett fel, fontos dolgaira való hivatkozással nem fogadta őket. Josipovich miniszter pedig államtitokra hivatkozva visszautasította a horvát követek tájékoztatását a törvénytervezet részleteiről. Május 17-én ő is megvárakoztatta a rá váró horvát kül-

---

48 Uo. 39.

49 Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, liberális-polgári demokrata politikus, a Polgári Demokrata Párt megalapítója.

50 Uo. 46.

51 Uo. 51.

52 Uo. 52.

53 Báró Szterényi József (1861–1941) iparfejlesztési és iparoktatási szakértő. A harmadik Wekerle-kormány kereskedelemügyi minisztere (1918. január 25. – október 31.).

döttséget, majd, amikor az össztűz alá vette, válaszaiban előbb ellentmondásba és egy hamarosan leleplezett hazugságba is keveredett, azt állítva, hogy a horvát kormány utasításai szerint járt el. Ezt az állítását azonban a horvát kormány és a horvát bán, Pejácsevich Tivadar[54] egyöntetűen cáfolták. A botrányról a sajtó is részletesen beszámolt. Josipovich ezt követően azt állította, hogy Szterényi tájékoztatta őt a horvát kormány beleegyezéséről.

Zagorka ezek után az Alkotmánypárt alelnökével, Nagy Ferenc képviselővel 1907. május 18-án készített riportját közli,[55] aki határozott kijelentéseivel mintegy leleplezi az 1868-as horvát-magyar kiegyezés magyar értelmezését:

> „Önöknek több joguk van, mint bármely európai népnek, aki államközösségben, azaz államegységben él. Nincs olyan magyar, aki egyetértene azzal, hogy Horvátország külön állam, valamint Magyar- és Horvátország egyenrangúak, inkább azt gondolják, hogy Horvátország csak egy nép, egy faj – a magyar korona Magyarországtól kapott külön autonómiával és néhány különleges joggal rendelkező területe. – Horvátország Magyarország része. – Ha Horvátország csakugyan nem más, mint ennek a Magyarországnak a része, mivel indokolja, hogy a kiegyezés mégis csak létrejött, hogy Deák nem diktálhatott a horvátoknak, hanem üres lapot nyújtott nekik, hogy megegyezzenek?
> – Olyanok voltak a politikai körülmények, hogy ezt kellett tenni. Meg kellett mutatnunk Ausztriának, hogy Szent István koronájának földjén béke van. Ha ez akkor nem történt volna meg, ha Magyarország nem került volna olyan nehéz helyzetbe Ausztriával szemben, a magyarok soha nem ajánlottak volna Horvátországnak ilyen rendezést, és Horvátország ma nem lenne ennyire nagyszerű helyzetben.
> Nagy képviselő megingathatatlan meggyőződése, hogy Horvátország mindenképpen alárendeltje Magyarországnak, és nincs joga az önálló állampolgárság bevezetéséhez – ezt a véleményt az egész Alkotmánypárt és minden magyar párt osztja – mondta. A kiegyezést teljesen félreértelmezik Horvátországban, és ez a horvátok körében ahhoz a véleményhez és értelmezéshez vezetett, hogy ők külön állam – és innen ered az összes konfliktus. Amíg Horvátország fel nem hagy a kiegyezés ilyetén értelmezésével, addig folytonosak lesznek a konfliktusok – de ezek nem árthatnak Magyarországnak."[56]

Nagy Ferenc még az unionista (magyarón) Josip Pliverić[57] nézeteivel sem ért egyet a kiegyezés értelmezését illetően: „A kiegyezés világosan fogalmaz – milyen helyzetben vannak hozzánk képest, és valamennyi elméletet à la Pliverić, aki egyébként jó ismerősöm – jobb, ha kiverik a fejükből."[58]

Mivel egyik fél sem volt hajlandó engedni a vasúti pragmatikát illető álláspontjából, a horvát küldöttek 1907. május 28-án hazautaztak, de a június 5-i ülésre, amely ezt a törvény-

---

54 Pejácsevich Tivadar (Teodor Pejačević) (1855–1928) 1903. július 1-től 1907. június 26-ig horvát-szlavón-dalmát bán.

55 Nagy Ferenc (1852–1928) jogász, jogtudós, politikus. 1900–1902-ben kereskedelemügyi államtitkár, szabadelvű párti képviselő, majd az Országos Alkotmánypárt tagja, 1906-tól 1910-ig a párt alelnöke volt.

56 Jurić Zagorka (1907): 59.

57 Josip Pliverić (1847–1907) horvát jogász, a Zágrábi Egyetem rektora. 1897 és 1905 között horvát képviselő a magyar országgyűlésben. Nevéhez fűződik a modern horvátországi alkotmányjog kidolgozása. A horvát államiság megőrzése mellett foglalt állást az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között is. *Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn*. Agram, Hartman, 1885.

58 Jurić Zagorka (1907): 61.

tervezetet tágyalta, visszatértek az országgyűlésre. Fran Vrbanić[59] képviselő horvát nyelvű beszéde alatt felbolydult a ház, ezúttal azonban a magyar képviselők bekiabálására visszakiabáltak a horvátok. A házelnöknek tolmácsoltak, de a képviselőház horvátul nem tudó nagyobb része értelemszerűen nem értette a szónokot. A tolmács az országyűlés egyik gyorsíró alkalmazottja, a magyarországi szerb Dušan Rajić (Rajics Dusán) a következő napokban is segítette a házelnök munkáját, s jelenléte az elnöki emelvényen annyira megszokottá vált, hogy a magyar sajtó ironikusan csak horvát házelnökként emlegette.

Másnap Mihailo Polit-Desančić szerb nemzetiségi képviselő felszólalásában kiállt a horvátok ügye mellett, ami nagy felháborodást keltett a magyar képviselők soraiban.

Az obstrukció és kenyértörés című ötödik fejezet a horvát képviselők által a soron következő ülésnapokon folytatott parlamenti obstrukció menetét részletezi, melynek során a Continental hotelbeli szállásukon összeállított ütemterv szerint órákig tartották maguknál a szót, szándékosan hátráltatva ezzel az országgyűlés munkáját. A horvát nyelvű felszólalások száma 1907 júniusában volt a legnagyobb, összesen harminckilenc beszéd hangzott el, ami kiugróan magas szám a dualizmus kori országgyűlések történetében.[60]

A pattanásig feszült hangulat néha vicces jeleneteket is eredményezett. A sok horvát nyelvű beszéd miatt volt olyan magyar képviselő, aki felszólalása előtt megkérdezte a házelnököt, hogy szabad-e magyarul beszélnie. Zagorka szerint a magyar képviselők unalmukban megtanultak néhány horvát kifejezést, ezeket ismételgették, mire a házelnök figyelmeztette őket, hogy a horvát képviselőkkel ellentétben nekik nincs joguk a horvát nyelvet használni az országgyűlésben. A „Tisztelt Ház!" megszólításban a horvát *kuća*, azaz *ház* szó hallatán volt magyar képviselő, aki azért tiltakozott, hogy a horvátok kutyáknak nevezik a magyarokat.

A szerb és a horvát, sőt a dalmát (sic!) nyelv különbségei is felmerültek magyar oldalról, maga Wekerle miniszterelnök javasolta Rakovszky házelnöknek, hogy vonja meg a szót Popović képviselőtől arra való hivatkozással, miszerint az nem horvátul, hanem szerbül beszél, Rakovszky pedig Supilo képviselőt vádolta meg azzal, hogy dalmátul beszél:

> „– Ez a szerencsétlen horvát delegáció hatalmas csalást követ el. Mindenki a saját nyelvén beszél – és mindezt a horvát nyelv leple alatt! – kiabálták a függetlenégi pártiak.
> – Ugye megmondtam, hogy ezek csalók! – állította Markos képviselő izgatottan. Ezek nem is horvátok. – Ezek mindenféle nemzetközi szlávok – de nem horvátok –, és mindegyik a saját nyelvét beszéli! És mi ezt nem is tudtuk! Ez egy szörnyű helyzet. Kellett ez nekünk?!"[61]

A június 21-i ülésnapon Rakovszky István házelnök Franko Potočnjak[62] képviselő beszédét figyelmeztetésekkel folyamatosan félbeszakította, aminek következtében ismét felforrósodott a hangulat, s kis híján tettlegességig fajult. A horvátok oldalán szólaltak fel a nemzetiségi képviselők, a román Brediceanu[63] és a szlovák Hodža, ami ismét kiváltotta a magyar képviselők haragját.

---

59 Fran Vrbanić (1847–1909) horvát jogtudós, politikus, akadémikus, egyetemi tanár, a Zágrábi Egyetem rektora.
60 Cieger (2015): 417.
61 Jurić Zagorka (1907): 107.
62 Franko Potočnjak (1862–1932) horvát politikus és publicista.
63 Coriolan Brediceanu (1849–1909) román jogász, politikus.

A horvát küldöttség munkájában az egyik legtevékenyebb képviselő, a horvát történelem kiemelkedő személyisége, Frano Supilo[64] neve is gyakran szerepel Zagorka tudósításaiban mint olyan politikusé, akit a magyarok jól ismernek és akitől tartanak. Justh Gyula házelnök munkáját segítendő a jegyzők rövid leírásokat mellékelnek a horvát képviselők neve mellé, hogy az elnök meg tudja nevezni őket, amikor figyelmeztetést intéz hozzájuk. Zagorka ezeket a vicces, a képviselők külsejére vonatkozó leírásokat is felsorolja. Supilo neve mellé ez a megjegyzés kerül: „Mindannyian túlságosan is jól ismerjük!"[65] Rendkívül negatívan nyilatkozik Supilóról többek között Ajtay József is a horvát politikai viszonyokat ismertető korabeli művében.[66]

A továbbiakban a horvát képviselők parlamenti obstrukcióját támogató horvát bán, Pejacsevich Tivadar kényszerű lemondásáról olvashatunk beszámolót. A horvát képviselők nehéz szívvel búcsúztatták bánjukat a pályaudvaron, ahol Zagorka hallani vélte egy füstösképű emberke, talán vasúti pályamunkás megjegyzését: „Nézd csak, ezek azok a horvátok, akik Kossuthnak a szemébe mondták, hogy mi, akik a legtöbbet dolgozunk a vasúton, nem kaptunk fizetésemelést, csak az aranygalléros magasabb beosztásúak."[67]

Zagorka a karcolat mint újságírói műfaj lehetőségeit feszegető írásai közé tartoznak azok a részletes hangulatfestő helyzetrajzok, amelyek a szépirodalmi fikció világába vezetik az olvasóit. Igen érzékletes a Pejacsevich Tivadart a báni székben követő Rakodczay Sándor[68] kiválasztásának és kinevezésének körülményeit – amelyekről a Függetlenségi Párti képviselőktől és sajtóból értesülhetett – taglaló rész:

> „Tavaly Kossuth Karlsbadban[69] pihent. Polonyi és néhány híve is vele volt, együtt múlatták az időt, anekdotáztak, kávét kortyolgattak, kártyáztak. Főként kártyáztak! Mert kártya nélkül a magyar képviselő nem utazhat a főpályaudvartól a nyugati pályaudvarig sem, a feketekávé pedig kártya nélkül semmit sem ér.
> Egy napon a társaság egyik tagja megbetegedett, és a kártyakompánia feloszlott. Könnyű lett volna új tagot találni. Karlsbadban egészen biztosan elég kártyajátékos van. De Kossuth még a kártyaasztalnál is hazafi – tehát magyar kártyapartnert kellett találni. Polonyi még aznap Kossuthhoz perdült. Arca ragyogott, bozontos üstöke úgy meredezett fölfelé, mint a sündisznó tüskéi.
> – Megvan! Megvan!
> És bemutatott Kossuthnak egy magas szőke urat.
> – Régi jó barátom és iskolatársam, Rakodczay Sándor, horvát származású, de kiválóan beszél magyarul – jobban, mint horvátul és németül."[70]

---

64 Frano Supilo (1870–1917) horvát újságíró, jogpárti politikus és publicista volt. Az „új kurzus" politikájának egyik kezdeményezője, Svetozar Pribićevićtyel együtt 1905-ben megalapította a Horvát-Szerb Koalíciót.

65 Jurić Zagorka (1907): 90.

66 Ajtay József (1876–1956) közigazgatási bíró és szakíró. Ajtay (1909).

67 Jurić Zagorka (1907): 83.

68 Rakodczay Sándor (Aleksandar Rakodczay) (1848–1924). 1907. június 26-tól 1908. január 8-ig töltötte be a horvát báni tisztséget.

69 Zagorka a fürdőváros cseh nevét – Karlovy Vary – használja.

70 Jurić Zagorka (1907): 83.

Rakodczay Sándor horvát bánná való kinevezésének titkos, konspiratív módját a *Két bán* című karcolat felvezető alcímei is jól érzékeltetik: *A titokzatos sürgöny, Utazás inkognitóban, A lóhalálában érkező utas fogadása*, *Dekrétum a zsebben*, *A leleplezéstől való félelem*, *Pejacsevich – Rakodczay*, *Bécs*, *Új díszruha*. Zagorka a báni kinevezéséért inkognitóban Pestre tartó Rakodczay útját szépirodalmi fikcióként írta le:

> „Wekerle miniszterelnök éppen audienciát tartott. Rakodczayt egy teljesen külön helyiségbe vitték, hogy az audienciára várók ne láthassák meg.
> Amint jelentették Wekerlének, hogy Rakodczay a szomszéd szobában vár, a miniszterelnök azonnal félbeszakította az audienciáját, és fogadta őt.
> A fogadás egy jó órán át tartott. Hogy mi mindenről esett szó odabent, azt nem tudni, de amikor Rakodczay elhagyta a miniszterelnöki szobát, új bánként lépett onnan ki, zsebében a miniszterelnöki kinevezéssel. Majd ott helyben állítólag titkos reggelit szolgáltak fel az éhes Rakodczaynak, hogy felfrissüljön kissé, mielőtt sürgősen távozna. »A miniszterelnök úr azt szeretné, ha nem időzne sokáig a városban, sőt egy pillanatig sem maradna Budapesten, mert senki sem láthatja meg« – mondta neki a miniszterelnök bizalmasa. – Az első vonattal Kelenföldre utazik, és ott megvárja a zágrábi éjszakai vonatot, amivel hazautazik. Kelenföldön jól vigyázzon, hogy senki ne vegye észre, amikor felszáll a vonatra. Véletlenül utazhat a vonaton akár egy horvát képviselő is."[71]

Zagorka karcolatainak jellegzetessége a szereplők külsejének, viselkedésének részletes karikatúraszerű leírása. Igen sokat foglalkozik a horvát obstrukció alatt elnöklő Rakovszky István házelnök viselkedésével:

> „Grahovac folytatja, Rakovszky pedig egészen Rajić úr szájáig hajtja fejét, szeme Grahovacra szegeződik, mint egy dühös hiúzé, és úgy bólogat, mintha valaki a tarkóját csiklandozná – kezét a csengő felé nyújtja, s széttárt ujjaival, mint a polip a csápjaival megragadja a csengőt.
> Ebben a pillanatban Grahovac befejezte a beszédét!
> – Na most menten megüti a guta, hogy Grahovac előbb befejezte, mint hogy megvonhatta volna tőle a szót! – jegyezte meg egy régi szabadelvű lap szerkesztője.
> És valóban, Rakovszky láthatóan egészen elkeseredett. Minden ok nélkül elkezdte rázni a csengőt, majd megadta a szót dr. Popovićnak. Aki ügyrend szerint jelentkezett szólásra."[72]

Kossuth Ferenc beszédét követően, amelyben bejelentette a vasúti szolgálati rendtartás törvénytervezete horvát cikkelyének elfogadását, amely a vasút hivatalos nyelvévé Horvátországban is a magyart tette, a Horvát-Szerb Koalíció magyar parlamenti képviselete okafogyottá vált, így a küldöttség hazautazott. Zagorka Milan Hodža képviselő, a kötet címadója levelével zárja cikkgyűjteményét, amelyben a szlovák politikus elismerését fejezi ki a horvát képviselők helytállásáért:

---

71 Uo. 85.
72 Uo. 103–104.

„A Horvát-Szerb Koalíció parlamenti küzdelme az volt, amit fair play-nek hívnak, és ebben a parlamenti ínyencek is megelégedést találhattak. [...] Ha Horvátország most, az első államjogi küzdelmek után lábhoz tenné fegyverét, vajon megérhetne-e benne valaha a szívünkben élő vágy: Viszontlátásra Budapesten, a demokratikus parlamentben!"[73]

***

Marija Jurić Zagorka újságírói pályája az *Obzor* című zágrábi politikai napilapnál 1896-ban indult, ahol kezdetben magyar sajtóreferensként dolgozott, majd még ugyanebben ez évben közölte nagy figyelmet felkeltő *Egy percz* című karcolatát, első újságcikkét, melyet már a „Zagorka" írói álnévvel jegyzett. A cikk a horvát területen közlekedő Magyar Államvasutak magyar alkalmazottainak arroganciáját figurázza ki, a magyar nyelvhasználat céltalanságát mutatja be horvát nyelvi környezetben egy megtörtént abszurd eset példáján. Tíz évvel később, 1906. májustól 1907. július elejéig a magyar országgyűlésről készített tudósításaiban ismét fontos helyet foglal el a vasúti hivatalos nyelvhasználat kérdésében a horvát és a magyar képviselők között kialakult vita. Az 1907-ben *Felbontott jegyesség* címmel önálló kötetben is megjelentetett tudósításai a magyar országgyűlésről az események horvát szempontú értelmezését nyújtják rendkívül sokszínű és érdekfeszítő tálalással, továbbá értelemszerűen számos ponton kiegészítik a magyar forrásokat, többek között a Képviselőházi Napló dokumentumait és a magyar sajtóban megjelent vonatkozó cikkeket. Zagorka tudósításai a Képviselőházi Napló által rögzített elhangzott beszédek tartalmát kiegészítik a felszólalások előadásmódjának, esetenként a nem a nyilvánosságnak szánt, a parlamenti folyosókon, a kulisszák mögött elhangzott kommentárok és metakommunikációs eszközök, szimbólumok leírásaival és hangulatrajzokkal. A kötet egyfelől „képekből és benyomásokból" áll, azaz az újságírónő személyes meglátásait is tartalmazza, időnként a fikció, a szépirodalom felé közelítve ezeket, másfelől „riportokat és tudósításokat" közöl, amelyek dokumentumértéke megkérdőjelezhetetlen.

Források és irodalom

Ajtay (1909) = Veridicus [Ajtay József]: *Horvátország az 1907–1908. évben*. Budapest, Haladás Ny., 1909. mek.oszk.hu/06100/06159/

Cieger (2015) = Cieger András: Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In: Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (főszerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. Budapest, MTA BTK, 2015. 426–435. real.mtak.hu/27045/

Gabányi (1910) = Gabányi Miklós javaslata cigánykérdés ügyében Andrássy Gyula magyar királyi belügyminiszternek. 1910. október 1. Kézirat. SZTE Klebelsberg Könyvtár. contentas.bibl.u-szeged.hu/Record/misc46839

73 Uo. 114–115.

Hrvatsko-srpska koalicija (2002) = Hrvatsko-srpska koalicija. In: *Hrvatska enciklopedija: Fr – Ht*, 4. kötet, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002. 750. Online kiadás: enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-srpska-koalicija

Jurić Zagorka (1907) = Marija Jurić Zagorka: Razvrgnute zaruke. Slike i dojmovi iz pomirje i posljednjega rata s Magjarima u zajedničkom saboru u Budimpešti: Prijateljstvo, sporovi, borba i prelom. Zagreb, Tisak Milivoja Majcena, 1907.

KN (1906) = *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Budapest, Athaeneum, 1906. library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1906_1909/

Matijević (2018) = Zlatko Matijević: Godina 1918. In: Andreja Smetko (szerk.): *1918. prijelomna godina u Hrvatskoj. Katalog izložbe*. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej, 2018. 8–17.

Radić (1905) = Antun Radić – Stjepan Radić: *Hrvati i Magjari ili „Riečka rezolucija" od 3. X. 1905. s gledišta evropske, pučke i realne politike*. Zagreb, Glavni odbor Hrvatske pučke seljačke stranke, 1905. [A Fiumei rezolució szövegével: 55–58.] digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=11345

Sokcsevits (2011) = Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus, 2011.

Tábori (1910) = Tábori Kornél: Gabányi Miklós, a derűs exhonatya. In: Uő: *Pesti élet. Képes riport*. Budapest, Révai és Salamon, 1910.

Tkalčević (2021) = Mladena Tkalčević: Mallin, Ivo. In: *Hrvatski biografski leksikon: Lo – Marj*, 9. kötet, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Online kiadás. hbl.lzmk.hr/clanak/mallin-ivo

A sajtót érintő törvényjavaslatok képviselőházi vitája 1867-1914

Paál Vince*

1. Bevezetés

Az 1867. évi kiegyezés eredményeként az áprilisi törvények – bizonyos módosítások után – újra a magyar jogrendszer részeivé váltak. A sajtótörvény is kisebb módosításokkal ismételten hatályba lépett, kivéve Erdélyt, ahol 1900-ig az 1852-ben kiadott, majd többször módosított Sajtórendtartás volt érvényben. Fokozatosan kiépült a sajtóügyekben is eljáró esküdtbírósági rendszer (Erdélyben csak 1871-ben vezették be), ami Magyarországon egészen az első világháborúig meghatározó intézmény volt a sajtó útján elkövetett kihágások és vétségek feletti ítélkezésben. Már a kiegyezés létrejöttekor sokan megfogalmazták egy, a gyakorlati élettel jobban számot vető, új sajtónovella szükségességét, de annak elfogadására akkor nem került sor. Helyette a végrehajtó hatalom – a törvényhozástól kapott felhatalmazás alapján – több mint húsz sajtórendészeti, sajtó-büntetőeljárási és sajtó-büntetésvégrehajtási rendelettel pontosította, illetve egészítette ki a sajtó világának szabályozását.

Az 1848. évi sajtótörvényt a dualista korszakban egyfajta *noli me tangere*-ként [ne érints engem] a sajtószabadság bástyájának tekintették. Ezért mindig érzékeny kérdés volt, amikor a kormányzat valamilyen törvényjavaslattal annak egyes paragrafusait módosította vagy hatályon kívül helyezte. A Büntetőtörvénykönyv (1878: V. tc. – Csemegi-kódex), a Kihágásokról szóló Büntetőtörvénykönyv (1879: XL. tc.), az azokat életbeléptető törvénycikk (1880: XXXVII. tc.),[1] továbbá a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló törvénycikk (1897. évi XXXIV. tc.) is számos pontban módosította a sajtótörvénynek a sajtó útján elkövetett vétségekről és bűncselekményekről, valamint azok szankcionálásáról szóló részeit. 1900-ra az 1848-as sajtótörvény negyvenöt cikkelyéből már csak huszonkettő volt érvényben.

1867-től és 1914 végéig 29 olyan törvényt hozott a magyar országgyűlés, amelyek közvetlenül is érintették a sajtót:[2]

1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában
1869. évi XXIII. törvénycikk a hírlapbélyeg eltörléséről
1871. évi XXXI. törvénycikk az első folyamodású bíróságok rendezéséről
1871. évi XXXII. törvénycikk az első folyamodású kir. törvényszékek és járásbíróságok életbeléptetéséről

* NMHH Médiatudományi Intézet, e-mail. paal.vince@nmhh.hu

1 Ehhez ld.: Mezey (2004): 304–318.

2 A sajtóra vonatkozó jogforrásokat ld.: Paál (2017b).

1874. évi XXXIII. törvénycikk az 1848: V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről
1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a bűntettekről és vétségekről (Btk. – Csemegi-kódex)
1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról (Kbtk.)
1880. évi XXXVII. törvénycikk a magyar büntető-törvénykönyvek (1878: V. törvénycikk és 1879: XL. törvénycikk) életbeléptetéséről
1884. évi XVI. törvénycikk a szerzői jogról
1887. évi IX. törvénycikk az irodalmi és művészeti művek szerzői jogának kölcsönös oltalmát illetőleg a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok kormányával kötendő egyezmény iránt
1891. évi III. törvénycikk az Olaszországgal 1890. évi július 8-án Bécsben az irodalmi vagy művészeti művek szerzői jogának kölcsönös oltalma végett kötött államszerződés beczikkelyezése tárgyában
1894. évi X. törvénycikk az irodalmi vagy művészeti művek szerzői jogának kölcsönös oltalma végett Nagy-Britániával 1893. évi április 24-én Bécsben kötött államszerződés beczikkelyezése tárgyában
1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnvádi perrendtartásról
1897. évi XXXIV. törvénycikk a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről
1897. évi XXXV. törvénycikk a m. kir. központi statisztikai hivatalról
1897. évi XLI. törvénycikk a nyomdatermékek tudományos czélokra szolgáló köteles példányainak beszolgáltatásáról
1900. évi X. törvénycikk a naptárak, hirdetmények, hírlapi beiktatások, külföldi hírlapok és időszaki lapok bélyegkötelezettségének megszüntetéséről
1901. évi VI. törvénycikk az irodalmi, művészeti és fényképészeti művekre vonatkozó szerzői jogok kölcsönös védelme végett a Németbirodalommal 1899. évi deczember hó 30-án Berlinben kötött egyezmény beczikkelyezése tárgyában
1901. évi XXVII. törvénycikk a Washingtonban 1897. junius 15-én kötött „Egyetemleges postaszerződés" beczikkelyezéséről
1903. évi IV. törvénycikk a kivándorlásról
1909. évi II. törvénycikk a kivándorlásról
1912. évi L. törvénycikk a fajtalan közlemények forgalmának elnyomása végett Párizsban létrejött nemzetközi megállapodás beczikkelyezése tárgyában
1912. évi LIV. törvénycikk a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvénycikk életbeléptetéséről
1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről
1913. évi XXXIV. törvénycikk a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról
1914. évi XIII. törvénycikk az esküdtbíróság előtti eljárásra és a semmisségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról
1914. évi XIV. törvénycikk a sajtóról
1914. évi XLI. törvénycikk a becsület védelméről

Az alábbiakban azokat vizsgálom, amelyek érdemi politikai vagy szakmai vitát generáltak a képviselőház plenáris ülésein.

2. A Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) tárgyalása

A törvény a sajtó útján elkövethető bűntettekkel és vétségekkel is foglalkozott, ezen rendelkezései (az életbeléptető törvénnyel) a sajtótörvény megfelelő szakaszai helyére léptek. A javaslat tizenegy paragrafusa vonatkozott a sajtóra.

Pauler Tivadar, a törvényjavaslat előadója hangsúlyozta, hogy büntető törvényjavaslat nem tesz különbséget büntettek és vétségek között abban a tekintetben, hogy azokat sajtó útján vagy más módon követték-e el, mert azon elvet tartja szem előtt, hogy az elkövetés eszköze nem változtatja meg a büntettek minőségét. A sajtóra vonatkozó szabályokat azonban összhangba kell hozni a tárgyalás alatt álló javaslat vonatkozó paragrafusaival. Ez egy külön életbeléptetési törvénynek lesz a feladata, amelyben majd választ kell adni arra a kérdésre, hogy a sajtóvétségekre[3] és -bűntettekre fennmaradjon-e a fokozatos felelősség elve, amint azt az 1848. évi sajtótörvény tartalmazza, vagy ezen a területen is az egyetemleges felelősség-elve legyen érvényes.[4]

Az ellenzék nem volt elégedett a törvényjavaslat sajtót érintő részeivel sem. Számosan voltak olyanok, akik a sajtóvétségekre nem terjesztették volna ki a büntetőtörvénykönyv hatályát. Simonyi Ernő (Függetlenségi Párt) szerint a köztörvények révén kellene büntetni azokat, akik „akár a közjólét ellen, akár pedig magánemberek érdekei ellen sajtóban, írásban, nyomtatásban vétenek", nem pedig a büntető törvénykönyvben, mert ezzel csak a sajtószabadságot korlátozzák.[5]

Aggódtak amiatt is, hogy a sajtóvétségek kikerülhetnek az esküdtszéki bíráskodás alól, az esküdtszékek ugyanis gyakorta hoztak felmentő ítéletet a sajtóügyekben. (Az eljáró bíróságok hatáskörét ugyanis az Btk.-t és a Kbtk.-t életbe léptető törvényben szabályozták, amelynek részletei e törvény vitájakor még nem voltak ismertek.)

Az egyik paragrafus (62. §) kimondta, hogy büntetendő tartalmú nyomtatványok bírósági végzéssel akkor is lefoglalandók, ha semmilyen személy ellen nem indítható eljárás. Ebben a paragrafusban is azt a veszélyt látta az ellenzék, hogy segítségével a kormány megkerülheti a sajtóügyekben az esküdtbíróságot. Zay Adolf (Szász Néppárt) és Steinacker Ödön (pártonkívüli) szerint ugyanis a javaslat ezen §-át úgyis lehet értelmezni, hogy az alapján lehetővé válik, hogy abban az esetben se indítsanak eljárást a felelősségre vonható személyek ellen, ha az lehetséges lenne, viszont ilyenkor is (ún. „objektív" eljárásban) lefoglalhassák a bűncselekményt tartalmazó sajtóterméket. Ez pedig a kormánynak lehetőséget ad arra, hogy a neki nem tetsző nyomtatványokat bírósági úton elkoboztassa. A javaslat Indoklása azonban a paragrafus szükségességét olyan helyzetekkel magyarázta, amikor külföldön megjelenő sajtótermékek esetében a magyar igazságszolgáltatás senki ellen nem tud eljárást indítani, viszont szükséges, hogy az inkriminált sajtótermék terjesztését bírói ítélettel megakadályozzák az ország területén. (A 1848. évi sajtótörvény ilyen esetekre ugyanis nem

---

3 A Naplóban itt – nyilvánvalóan elírás következtében – a „sajtótörvényekre (sic!) és bűntettekre" kifejezés szerepel. KN 1875–1878. XIII. köt. 272.

4 Uo. A Büntető törvénykönyvet az 1880. évi XXXVII. törvénycikk *a magyar büntető-törvénykönyvek (1878: V. törvénycikk és 1879:XL. törvénycikk)* életbeléptetéséről léptette életbe, amely az 1848. évi XVIII. tc. fokozatos felelősséget megállapító 13. és 33. §-ait érintetlenül hagyta, vagyis a sajtó útján elkövetett büntettek és vétségek vonatkozásában a fokozatos felelősség rendszerének megtartása mellet döntött a törvényhozás.

5 KN 1875–1878. XIII. köt. 303.

rendelkezett.)[6] Zay és Steinacker értelmezése szerint viszont a javaslat nem mondja ki egyértelműen, hogy amennyiben a vétkes személyek ellen a bűnvádi eljárás megindítható, akkor azt meg is kell indítani. A kormány részéről azonban az előadó és Csemegi Károly államtitkár is azt az álláspontot képviselték, hogy a törvényjavaslat szövegéből következik, ilyen lefoglalás akkor indítható meg, ha a felelős személyek perbe nem foghatók.[7]

A javaslat sajtóval kapcsolatos §-ai közül az ellenzék főleg a 173. §-t támadta, amely kimondta, hogy

> „államfogházzal büntetendő az: a ki (…) [sajtó útján] a király személyének sérthetetlensége, a trónöröklés rendje, az alkotmány, a monarchia másik államával fennálló kapcsolat, a királynak, az országgyűlésnek, vagy a közös ügyek tárgyalására hivatott; bizottság törvényes joga, a törvények kötelező ereje, vagy pedig a magyar államhoz tartozó országok közt fennálló kapcsolat ellen izgat."

Itt az „izgat" szó értelmezése körül alakult ki heves vita. Az ellenzék, amely politikai programjának központi eleme a kiegyezési törvény megszüntetése, Ausztria és Magyarország közjogi helyzetének megváltoztatása volt, azt az értelmet tulajdonította a paragrafusnak, hogy a jövőben minden erre irányuló törekvés, vita, propaganda is büntethető lesz, hiszen ezek is tekinthetők „izgatásnak". Ezt a szélsőséges értelmezést az ellenzék már odáig vitte, hogy tulajdonképpen a kormányzat is „izgat" a korábbi törvények ellen, amikor azokat módosíttatni kívánja, hiszen van, akit az is felizgat.[8] Emmer Kornél kormánypárti képviselő kiemelte, hogy az 1848. évi sajtótörvény az izgatást ugyanúgy határozta meg,[9] mint a tárgyalás alatt álló javaslat. Az ellenzék, amely a '48-as törvényeket a törvényhozás „non plus ultrájának tekinti", eddig azokban semmi kivetnivalót nem látott.[10] Emmernek azonban csak részben volt igaza, hiszen a Sajtótörvény az „izgat" és a „lázít" szavakat is használta.

A kormánytöbbség (az igazságügyi bizottságban) végül hozzájárult a paragrafus mérsékelt módosításához. Álláspontja szerint ugyanis az „izgat" szó alatt „csakis az indulatok és szenvedélyek felgerjesztésével, a törvényes intézmények gyűlöletére, megvetésére vagy lealacsonyítására" irányuló nyilvános vagy nyomtatványok általi felszólításokat lehet érteni. A 173. § „szövegéből a törvényes intézmények bírálatának, azok törvényszerű módosítására vagy megváltoztatására irányuló" felhívások büntethetőségét következtetni nem lehet. Mégis csak elismerve azonban, hogy „izgat" szónak a közéletben tágasabb értelme is van, és törvényesen megengedett eszközök alkalmazására is kiterjeszthető lenne, ezért az „izgat" szó helyett a határozottabb értelmű „lázít" kifejezést javasolta.[11]

---

6 KI 1875–1878. V. köt. 200. szám. 251–252.

7 KN 1875–1878. XIII. köt. 359–362.

8 KI 1875–1878. XIII. köt. 303.

9 „6. § Ki a magyar szent korona alá helyezett terület tökéletes álladalmi egységének, ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettleges felbontására izgat; ki az alkotmány erőszakos megváltoztatására s a törvényes felsőség elleni engedetlenségre lázít, s bűnök elkövetésére hív fel és buzdít, négy évig terjedhető fogsággal, és 2000 forintig emelkedhető büntetéssel fog büntettetni."

10 KN 1875–1878. XIII. köt. 306.

11 KI 1875–1878. XXI. köt. 725. sz., 251–252.

Ezen részletek felvillantása is érzékelteti, hogy a képviselőházi vita a kormánypárt és az ellenzék közötti közjogi ellentét alapjára helyeződött, és ez alapvetően megnehezítette, hogy a javaslatot szakpolitikai síkon tárgyalják.[12]

3. A magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról törvényjavaslat tárgyalása (1879. évi XL. tc.)

A képviselőházi vita rövid idő alatt lefolyt. Az egyik paragrafus, amellyel hosszabban foglalkoztak a plenáris ülésen, arról szólt, hogy büntetendő az, aki „az államkormány által eltiltott tankönyvet vagy taneszközt tancélra használ vagy használtat" (38. §). Madarász József, aki a dualista korszakban egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig függetlenségi párti képviselő volt, úgy vélte, hogy ez sérti a szabad oktatásnak és a tankönyvek szabad használatának elvét. A képviselő ezért olyan módosítást javasolt, amelynek értelmében a tanító csak akkor legyen büntethető, ha ilyen tankönyvek használata esetén bizonyítható a szándékos államellenes törekvés, hiszen – mondja Madarász –, a kormányok változnak, és előfordulhat, hogy olyan tankönyveket tiltanak be, amelyek az állam törvényeivel és intézményeivel nem ellenkeznek.[13] A miniszter a módosítást azzal az indoklással utasította vissza, hogy lehetnek olyan könyvek, amelyek nemcsak államellenes tanokat, hanem erkölcstelen elveket, valamely hitfelekezetet sértő kifejezéseket és elveket hirdetnek, a honpolgárok békés együttélésével és egyenjogúságával összeütköznek. Utalt rá, hogy az 1876. évi a népiskolai hatóságokról szóló törvény (XXIII. tc.) ezt a megfogalmazást – „az államkormány által eltiltott tankönyveket vagy taneszközöket elkoboztatja stb."– már tartalmazza, az elvet törvény által már elfogadták, ezért annak értelmezését ne nyissák fel újra. Itt már csak a büntetési tételek meghatározása történik.[14]

Egy másik paragrafus vitája arra jó példa, hogy a képviselők sokszor a kapcsolódó törvényeket nem ismerték, így javaslataik elfogadása megtörte volna a jogszabályok koherenciáját. Mocsáry Lajos, a Függetlenségi Párt elnöke szerint a törvényjavaslatban „ugyanazt a szabadságellenes és reactionarius irányt" lehet észlelni, mint a Büntetőtörvénykönyvben.[15] Párttársával, Helfy Ignáccal egyetemben különösen azt kifogásolta, hogy a törvény bünteti azt, aki nyilvánosan vagy nyomtatvány által szólít fel arra, hogy a kiszabott pénzbüntetést adakozással gyűjtsék össze (39. §). A képviselő szerint ilyen gyűjtés elsősorban a sajtóvétségek esetében szokott előfordulni, tehát a kormányzat ezt akarja megakadályozni.[16] A törvényjavaslat előadója, Teleszky István államtitkár szerint, ha megengednék, hogy nyomtatvány útján gyűjtés induljon a vétkes megsegítésére, ez nyilvánvaló tüntetés lenne az állam büntető hatalma ellen, ellentmondana annak a Btk.-ban kimondott elvnek is (174. §), hogy „bűntett vagy vétségért elítéltet nyilvánosan magasztalni és dicsérni nem szabad". Hangsúlyozta azonban azt is, hogy a nem nyilvánosan folytatott gyűjtést ez a kitétel nem tiltja. Az sem lehetséges – fejtette ki az államtitkár –, hogy a nyilvános gyűjtés tiltását csak a kö-

12 A vita részletesebb elemzését ld.: Paál (2019): 13–32.
13 KN 1878–1881. VI. köt. 359.
14 Uo. 360–361.
15 Uo. 333–334.
16 Uo. 34. és 361–362.

zönséges bűnökre korlátozzák, – ahogy az módosítójavaslatként szintén elhangzott – mert a Btk. nem húz határvonalat politikai és köztörvényes bűnök között, nehéz is lenne ilyen osztályozás alkalmazása.[17]

Pauler Tivadar igazságügyi miniszter szerint a büntetések összegyűjtésére irányuló felszólítás nyilvánosan vagy sajtó útján azon viszonyokra tekintettel sem tűrhető, amelyek „hazánk különböző vidékein előfordulhatnak és előfordulnak".[18] Itt a miniszter kimondatlanul is a nemzetiségi vidékeken tapasztalható izgatásokra utalhatott.

Mocsáry kifogásolta a törvénytervezet azon pontját is, amely kimondta volna, hogy aki olyan hamis hírt tesz közzé, mely „a lakosság nyugtalanítását eredményezi", anélkül, hogy annak valóság tartalmáról kellően meggyőződött volna, elzárással és pénzbírsággal büntetendő. Mocsáry szerint a „hamis hír" fogalma olyannyira tág értelmezésre ad lehetőséget, hogy alig lehet majd nyilvánosan politikáról beszélni, különösen a külpolitikát érintő következtetéseket levonni.[19]

Chorin Ferenc kormánypárti honatyának, a Gyáriparosok Országos Szövetsége későbbi megalapítójának javaslatára végül kihagyták a tervezet ezen szakaszát (41. §), amely egyébként eredetileg nem volt annak része, csak a bizottsági tárgyalás során az előadó kérésére vették bele. Chorin szerint – alátámasztva Mocsáry vélekedését – lehetetlen meghatározni, hogy melyik hír eredményezi a lakosság nyugtalanítását. Minden szerkesztő azt fogja mondani, hogy alaposnak tartotta a vele közölt hírt, a rendőri közeg viszont, amely az esetet elbírálja, adott esetben egyéni felfogásból úgy ítéli meg, hogy a szerkesztőnek nem volt elég oka arra.

> „Engedjenek meg nekem, a büntető és a rendőri törvénykönyvnek feladata a lakosságot a jogsértések ellen védeni, vagy azokat megelőzni, de a lehető nyugtalanítás ellen való megóvás csak egy rendőri államnak lehet feladata, nem egy alkotmányos országnak, mely a sajtószabadságot alkotmánya palládiumául tekinti."[20]

A törvényjavaslat előadója aláhúzta, hogy az objektivitás ismérve konkrét esetekben igen nehezen állapítható meg. Ilyen megfontolásból nemcsak ezen szakaszt, hanem a kódex szakaszainak legnagyobb részét ki kellene hagyni. Mivel azonban a szakasz a benyújtott javaslatban eredetileg nem volt benne, a kormányzat sem ragaszkodott annak megtartásához.[21]

17 Uo. 362.
18 Uo. 341.
19 Uo. 334–335.
20 Uo. 363.
21 Uo. 364.

4. 1880. évi XXXVII. törvénycikk a magyar büntető-törvénykönyvek (1878: V. tc. és 1879: XL. tc.) életbeléptetéséről

A sajtóvétségek a nem sajtó útján elkövetett büntetendő cselekményeknél bizonyos tekintetben kedvezőbb elbánásban részesültek. Ezt egy speciális felelősségi rendszer, az ún. fokozatos felelősség rendszere biztosította. A sajtóvétségeknél nem keresték ugyanis, mint más bűncselekményeknél, hogy kik részesei az elkövetésnek, kik a tettestársak, kik a felbújtók, kik a bűnrészesek. A sajtóvétségeknél a törvény megelégedett azzal, hogy csak egy személyt büntetnek, és a büntethető személyek esetében sorrendet állított fel. Elsősorban büntetendő volt a szerző, ha őt nem lehetett büntetni, akkor a szerkesztő, majd a kiadó, végül a nyomda. Ha valaki kiesett, akkor a sorban következő került sorra, mindenki más mentesült. Azt nem vizsgálták, hogy az a személy, akin a felelősség sorrendje volt, ténylegesen elkövette-e a bűncselekményt, egy személy azonban mindig következett a felelősségi sorrendben, tehát mindig volt olyan személy, aki büntethető volt. Az életbe léptető törvény értelmében a felelősségi rendszerről továbbra is a St. (13. és 33. §.) szólt, míg a sajtóbűntetteket és kihágásokat az új büntetőtörvénykönyvek tartalmazták. E két dolognak a harmonizációja eltérő értelmezéseket tett lehetővé.

Szilágyi Dezső (a Mérsékelt Ellenzék egyik vezére) irányította rá a részletes vita során a figyelmet arra, hogy a felelős személye a Sajtótörvény alapján keresendő, viszont az érvénybe léptetendő Btk. szerint bizonyítandó lesz, hogy a kérdéses bűncselekményt a felelős valóban elkövette-e. Ha bizonyítani nem lehet, akkor adott esetben senki sem lesz büntethető a sajtóval elkövetett üldözendő cselekmények esetében.[22] Ezért a törvényjavaslat vonatkozó részének megfelelő átfogalmazása érdekében a paragrafust a jogügyi bizottsághoz kívánta visszaküldetni. Pauler Tivadar igazságügyi miniszter hangsúlyozta ugyan, hogy a fokozatos felelősség és a bűnrészesség (sic!) kérdésének konkordanciája ez eredeti szövegezés mellett is biztosított, de nem zárkózott el a képviselői javaslat elfogadása elől. „Mindenesetre tanácsosabb a dolgot törvényhozásilag tisztába hozni. A bírónak biztos vezérfonalat adni kezébe mind az egyes felekre nézve, mind a bíróságokra nézve, sokkal czélszerűbb."[23] Ennek megfelelően a kérdéses paragrafus újra a Képviselőház Igazságügyi Bizottsága elé került, amely azt úgy egészítette ki, hogy a sajtótörvény alapján sajtóvétségért felelősségre vonandó személyekre nem alkalmazandók a büntetőtörvénykönyveknek a felelősségre vonatkozó azon részei, amelyek a sajtótörvény felelősséggel kapcsolatos rendelkezéseivel ellentétben állnak.[24] A törvényt a Képviselőház ezen módosítással fogadta el.

---

22 KN 1878–1881. XIII. Köt. 52–45.

23 Uo. 54–55. (idézet: 55.)

24 KI 1878–1881. XV. Köt. 185. Az igazságügyi bizottság jelentése, „a magyar büntetőtörvénykönyvek (1878: V. t. ez. és 1879: XL t. ez.) életbeléptetéséről" szóló 313. számú törvényjavaslatnak 7., 40., 41., 42., 43. és 44-ik §§-ra. „7. § A sajtótörvényt tárgyazó 1848: XVIII. tc. 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 15., 16., 18., 19., 20., 24. és 26. §-ai helyébe a bűntettekről és vétségekről szóló büntető-törvénykönyv megfelelő intézkedései lépvén: az idézett törvénycikk többi szakaszai, a jelen törvény 46. §-ában foglalt változtatással, érvényben maradnak. Nyomtatvány útján elkövetett bűntettek és vétségek eseteiben, az 1848: XVIII tc. 13. és 33. §-ai alapján felelősségre vonandó személyekre nézve, a bűntettekről és vétségekről szóló büntető-törvénykönyvnek a felelősséget tárgyazó mindazon intézkedései, a melyek az 1848: XVIII tc. 13. és 33. §-aiból folyó felelősséggel ellentétben állanak, – nem alkalmazandók."

5. A bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló törvényjavaslat (1897. évi XXXIV. tc.)

Ennek a törvényjavaslatnak a vitája igazi unikumot jelentett, hiszen ez volt az egyik első, ha nem a legelső eset, amikor az ellenzék alkalmazta a Képviselőházban az obstrukció fegyverét.

Jellemző a tárgyalás elhúzódására, hogy a törvényjavaslat általános vitája 1897. június 1-én kezdődött a Képviselőház plenáris ülésén, és a zárószavazásra pedig csak 1897. augusztus 11-én kerülhetett sor.[25] Ez akkor is hosszú időnek számított, ha a gazdasági kiegyezést is érintő cukoradóról szóló törvény sürgős napirendre vétele miatt a tárgyalást egy időre meg kellett szakítani.

A Bánffy-kormány által benyújtott törvényjavaslat az ellenzék nem várt ellenállását váltotta ki. Erre legfőképpen az adott okot, hogy az előterjesztés 16. §-ának 2. pontja értelmében a nyomtatvány útján magánegyén ellen elkövetett rágalmazást és becsületsértést kivették az esküdtbíróságok hatásköréből, és azok a hivatásos bíróságokhoz kerültek.[26] Ezen ún. sajtószakaszt az egész budapesti sajtó és a parlamenti ellenzék elutasította, mert abban a sajtószabadság eltiprását vélték felfedezni.

Gratz Gusztáv, a korszak krónikása, aki maga is újságíró volt, akkoriban éppen a *Pester Lloyd* parlamenti tudósítójaként működött, ezen módosítás szükségességét azzal magyarázta, hogy

> „a sajtó színvonalának az újságolvasók száma szaporodásával bekövetkezett süllyedése és hangjának eldurvulása mellet mindinkább szaporodni kezdtek azok az esetek, amikor egyes lapok csupán csak az érdekesség kedvéért sokszor sértegető módon és alapos indok nélkül egyes emberek magánéletében kezdtek turkálni és amikor az esküdtbíróságok ezekben az esetekben sűrűn hoztak felmentő ítéleteket”.[27]

A Függetlenségi Párt a javaslattal szemben obstrukcióba kezdett. Az esküdtbíróságok sajtóperekre vonatkozó jogosítványának szűkítése elleni támadásával a Függetlenségi Párt a sajtó kedvében kívánt járni, mert a századfordulón már jelentős befolyással rendelkező sajtó támogatását ekkoriban már nagymértékben igénybe vette.[28]

Barta Ödön ellenzéki szónok a sajtószabadságot esküdtbíróság nélkül egyenesen képtelenségnek mondta. A tervezett eljárásjogi módosítást olyan trójai falónak minősítette, „melynek belsejében az alkotmány legfőbb bástyájának szétrombolására szánt fegyveresek rejtőznek”.[29] Zsigárdy Gyula kormánypárti képviselő szerint az új szabályozással „a felelősségre vonás módja lesz egyszerűbb, gyorsabb, olcsóbb, biztosabb és kevésbé lármás”. A sajtószabadságnak nem része a zavarosban halászás, a sértő, hamis rágalmak terjesztése. Ha arra lesz kényszerítve, hogy az ilyen jellegű közleményeinek valóságtartalmát alaposabban meg-

25 A vita részletes bemutatását ld: Paál (2016): 262–284.
26 *Törvényjavaslat a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről*. KI 1896–1901. V. köt. 138. sz. 186.
27 Gratz (1992): 349.
28 Uo. 349–350.
29 KN 1896–1901. VI. köt. 263.

vizsgálja, akkor a sajtó munkája is tökéletesebbé fog válni.[30] Hódossy Imre (Nemzeti Párt) szerint a javaslat a sajtószabadságnak az 1848. évi törvényben is rögzített három alapja (1. a cenzúra eltörlése, 2. a fokozatos és kizárólagos felelősségi rendszer, 3. minden sajtóvétségre kivétel nélkül egyedül és kizárólag az esküdtszéki bíráskodás alkalmazása) közül az utóbbit akarja meggyengíteni.[31] Makfalvay Géza (Nemzeti Párt) a sajtóügyekben való esküdtbíráskodást a sajtószabadság biztosítékának nevezte, mert a „szabad polgárok nagyobb számú testületének független ítélkezése megmenti a sajtót a kormányhatalom zaklatásától", a hivatásos bírák esetében ugyanis fenn áll annak a lehetősége, hogy ők, akiknek előmenetele a feljebbvalóiktól függ, végeredményben a kormánytól, a „sajtószabadság kárára befolyásoltathassanak".[32]

Apponyi Albert gróf is a javaslat ellen szólt. A Nemzeti Párt vezetője szerint a törvényszéki bíró nem alkalmas arra, hogy sajtóvétségben a „szabadságot nem csonkító" módon ítélkezzen, mert „képtelen követni a gondolatnak, az írott betűnek azon végtelen árnyalásait, melyektől annyira függ minden: a bűnösség vagy nem bűnösség". A gondolatot kifejező szó vagy írás bűnének tényálladékát ugyanis – ellentétben a többi bűncselekménytől – nem lehet kodifikálni. Ezért itt csak egy olyan testület bíráskodása képzelhető el, amelyik – folytatta Apponyi – habár „nem teheti magát túl a törvényen, de a törvény alkalmazásában a közlelkiismeretnek egyszerű szava szerint jár el".[33]

Kristóffy József, újdonsült kormánypárti képviselő, később a Fejérváry-kabinet, az ún. darabontkormány belügyminisztere elismerte, hogy a szőnyegen levő javaslat a magánbecsület vonatkozásaiban nem nyújt a sajtó munkásainak olyan korlátlan szabadságot, amilyet „ez idő szerint tényleg élveznek". A sajtószabadság lényege szerinte az, hogy a sajtó a közérdekében kifejtett ellenőrző hivatását szabadon teljesíthesse. Az 1848-iki törvényhozásnak a szakkérdések kidolgozására nem volt lehetősége, az utókor pedig elkövette azt a hibát, hogy „közérdekűeknek generalizálta az összes sajtóvétségeket".[34]

Az álláspontok megmerevedtek: amíg a szakminiszter azzal vádolta az ellenzéket, hogy apró részlet miatt gátolja a törvényjavaslat letárgyalását, addig semmilyen módosítást nem volt hajlandó elfogadni. Mócsy Antal (Néppárt) megállapítása szerint ennek az az oka, hogy a kormány attól tart, ha ebben a kérdésben enged, az a gyöngeségét árulja el, amitől az ellenzék vérszemet kap, és esetleg más kérdésekben is megkísérli obstrukcióval rákényszeríteni akaratát a parlamenti többségre.[35]

Végül, az obstrukció megszüntetése érdekében Szilágyi Dezső házelnök pártközi értekezletet hívott össze, amelyen elfogadták gróf ifj. Andrássy Gyula kompromisszumos javaslatát a novella legvitatottabb szakasza tekintetében.[36]

A módosítással kibővült azok száma, akik Magyarországon az ellenük nyomtatvány útján elkövetett becsületsértés vagy rágalmazás esetében kizárólag az esküdtbíróságnál kereshetnek orvoslást. Ennek értelmében a törvény által alkotott testületek, hatóságok vagy

30 Uo. 272.
31 Uo. 284.
32 Uo. 305.
33 Uo. 313–316.
34 Uo. 356.
35 KN 1896–1901. VII. köt. 133.
36 Gratz (1992): 350.

azok küldöttjei, tagjai mellett a nyilvános számadásra kötelezett intézetek igazgatói és tisztviselői, továbbá a közmegbízatásban eljáró személyek ellen a nyomtatvány útján elkövetett rágalmazási vagy becsületsértési ügyekben is az esküdtbíróság ítél, azzal a megszorítással, hogy a közmegbízatásban eljáró személyek esetében ez csak a közmegbízatásukkal kapcsolatos tetteikre vonatkozik.

A törvénycikk hatályon kívül helyezte a sajtótörvény (1848: XVIII. tc.) 17., 21., 22., 23. és 29. §-ait, 1900. január 1-jétől Erdélyben („az országnak a Királyhágón túl fekvő részei"), a polgárosított határőrvidéken, valamint Fiume városában és kerületében is hatályba léptetette az 1848. évi sajtótörvény még érvényben levő rendelkezéseit, egyidejűleg hatályon kívül helyezte ezeken a területeken is az ott addig még hatályos, többször módosított 1852. évi Sajtórendtartást. Ezzel egész Magyarországon egységesen érvényes sajtószabályozás lépett életbe.

6. Törvényjavaslatok a kivándorlásról: az 1903. évi IV. tc. és az 1909. évi II. tc.

A képviselőházi vita az 1903. évi törvényjavaslat esetében színvonalas volt, a problémát alaposan, sok oldalról megvilágítva tárgyalták a hozzászólásokban. Tisztában voltak vele, hogy a kivándorlási hullám mögött olyan gazdasági és szociális problémák húzódnak meg, amelyek orvoslását a jelen törvényjavaslat nem oldhatja meg. Egyetértés volt abban is, hogy lehetőleg adminisztratív eszközökkel is gátolni kell a kivándorlási kedvet, hiszen a kivándorló munkaerő nagy vérveszteség az anyaországnak. Elhangzottak olyan hozzászólások is, amelyek a kivándoroltak és az anyaország közötti formális kötelékek fenntartásának szükségességét is hangsúlyozták, továbbá a magyar állam feladatának tekintették azt is, hogy segítsék azok hazatérését, akik nem találták meg idegenben a számításukat és visszajönnének. Minden politikai irány egyetértett abban, hogy szükség van egy ilyen törvényre.

Kristóffy József, a törvény előadója hangsúlyozta, hogy a kivándorlásról szóló törvény meghozatalakor két alapelvet tartottak szem előtt. Az egyik az, hogy „az állam a kivándorlást tiltó rendszabályokkal nem akadályozhatja meg, mert az a közszabadság elemi előfeltételeivel ütköznék össze". A másik az, hogy a kivándorolni szándékozók elé ebbeli szándékuk megvalósításában korlátokat állít, a kivándorlás csökkentése és megnehezítése érdekében.[37]

A sajtó úgy került kapcsolatba a kivándorlás kérdésével, hogy a különböző nyomtatványoknak, hirdetményeknek nagy szerepük volt a kivándorlási hajlandóság növelésében, illetve az annak lehetőségeiről és módjáról való tájékoztatásban. Az engedély nélkül szállító vállalkozó és meghatalmazottak által küldött levelek, hirdetmények, nyomtatványok és hajójegyek az elfogadott törvény értelmében elkobzandók lettek. Aki nyomtatvány vagy irat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által kivándorlásra buzdít, büntetendővé vált. Az, aki engedéllyel nem bíró vállalkozónak kivándorlásra vonatkozó hirdetményét és közleményeit sajtó útján közzéteszi, szintén büntetendő lett.

Visontai Soma (függetlenségi párti) a részletes vita során annak egyértelmű meghatározását kérte, hogy a sajtóval elkövetett büntetendő cselekményeknél mikor, melyik bírói

37 KN 1901–1906. X. köt. 62.

fórumok illetékesek. A benyújtott tervezett ugyanis expressis verbis csak azt mondta ki, hogy amennyiben nem sajtó útján követték el azokat, akkor a rendes bírósági, illetve hatósági eljárás a követendő. Ebből pedig szerinte az következik, hogy a sajtóval elkövetett vétségeknél az egyéb törvényekben kell kutakodni, hogy melyik vonatkozik rájuk.[38] Széll Kálmán miniszterelnök is úgy látta, hogy felesleges lenne hirdetések, reklámok kihelyezését sajtóvétségnek deklarálni, ezért elfogadta a módosítást, amely már precízebben fogalmazta meg, hogy a kivándorlásra buzdító nyomtatványok esetén az esküdtbíróság, minden egyéb esetben, tehát a kivándorlást hirdető reklámok megjelentetése esetén a rendes bíróság, a törvényszék az eljáró hatóság.[39]

Mivel ez a kivándorlási törvény nem érte el célját, a kivándorlási hajlandóság a következő években sem csökkent, a törvényhozás elé újabb javaslat került, amely elfogadása és szentesítése után az 1909. évi II. törvénycikk a kivándorlásról címmel került be a corpus iurisba.

A büntetési tételeket szigorították, így a sajtóval kapcsolatos vétségekét is. Az utóbbiakról szóló passzusokhoz hozzászólás sem a bizottsági ülésen, sem a plenáris ülésen nem volt. Valamennyi a kivándorlást törvényellenesen segítő vétség, a sajtó, nyomtatvány által elkövetettek is, a törvényszékhez kerültek, tehát az esküdtbíróság jogköre tovább csökkent.

A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló javaslat tárgyalása (1913. évi XXXIV. tc.)

A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló, 1913-ban elfogadott törvényt[40] a kortársak „Lex Nagy Gyurkaként" emlegették. Utalva arra, hogy Nagy György 1911-ben elindította a *Magyar Köztársaság* című lapot, 1912 őszén pedig megalapította az Országos Köztársasági Pártot a köztársasági eszme, a köztársaság megvalósításának programjával. Programjukat hangsúlyozottan békés eszközökkel, törvényes úton kívánták megvalósítani.[41]

A törvénytervezet Indokolás-ában hangsúlyozták, hogy az említett párt vezetői „gyülekezeteken és sajtó útján", különösen a *Magyar Köztársaság* című időszaki lapjukban „a királyság intézménye ellen heves politikai propagandát fejtenek ki". Az Indoklásban az is állt egyrészt, hogy ugyan nem kell attól félni, hogy a mozgalom komoly tömegbázisra tesz szert, az eddig elért csekély eredményeik is erre utalnak. Másrészt pedig – ezzel ellentétben – megállapítják, hogy

> „a propaganda hevessége a népesség egyes rétegeiben a király személye iránt érzett tiszteletet csökkentheti, a köztársasági eszmének politikai célzatú terjesztése pedig az

38 Uo. 125–127.

39 Uo. 128.

40 A törvény vizsgálatához ld. Drócsa (2019): 117-137.

41 Ld. ehhez Pölöskei (2000): különösen 73–101.

> alkotmányhoz meleg szeretettel ragaszkodó polgárok egy részében is azt a benyomást keltheti, hogy a királyság intézménye ellen folytatott küzdelem a normális államélet megengedett politikai harcai közé tartozik".

Ezen okból szükséges, hogy az ilyen törekvések ellen a jogeszközeivel lépjenek fel. Mivel azonban a meglévő jogszabályok csak részben adnak erre lehetőséget, szükséges, hogy ezen a téren megfelelő módosításokat tegyenek.[42] A királyság intézményét ugyan a Büntetőtörvénykönyv (Csemegi-kódex) eddig is védte, a királlyal szembeni cselekményeket világosan elhatárolta. Külön csoportot alkottak a király élete ellen irányuló cselekmények, és külön csoportot a kormányzati jogok gyakorlását akadályozó cselekmények.[43] A Btk. büntette azt, aki az alkotmányos államformát megtámadja; vagy „aki az alkotmány egyes intézményei, avagy a királynak törvényes joga ellen lázít." A királyság intézménye ellen irányuló egyéb más mozgalom azonban a Btk. szerint nem tartozott büntető kategóriába.[44] A törvényjavaslat értelmében most már a király tényeinek sértő módon való bírálata is büntetendő cselekménynek minősült. Az Indokolás azt is megfogalmazta, hogy a sajtó útján elkövetett cselekményeknél hiányosság volt a pénzbüntetés mellőzése. A fokozatos sajtójogi felelősségi rendszer mellett ugyanis

> „a bűncselekmény szellemi irányítóit vagy ezeknek nagyobb pénzösszegek felett rendelkező szervezeteit csak a sajtójogilag felelős személyről átháruló pénzbüntetéssel lehet érezhetően sújtani s így a további visszaéléstől visszatartani. Más büntetés csak a bejelentett felelős személyt éri s a tulajdonképeni tettes gyakran büntetlenül marad".[45]

Egy másik módosítás, amely a Btk. vonatkozó paragrafusait érintette a bírói hatáskörről szólt. A király sérelmére elkövetett büntetendő cselekmények az esküdtbíróságoktól a kir. büntetőtörvényszék hatáskörébe kerültek. Ezt azzal indokolták, hogy

> „az esküdtbíróság különösen a királysértésekkel szemben nem nyújtott védelmet, mert az esküdtek gyakran nem ismerik fel azt a határvonalat, amelyet a politikai küzdelemben alkotmányunk és tételes törvényeink szerint túllépni nem szabad; az esküdtek a királysértés nyilvánvaló eseteiben is arra az álláspontra bírhatók, hogy a szóbanforgó bűncselekmény nem a király személye, hanem kormányának egyik-másik ténykedése ellen irányul. Az iránt pedig nem lehet kétség, hogy egymást nyomon követő több felmentő bírói ítélet a tettesekre bátorítólag hat s a királyi tekintély csorbítására alkalmas."[46]

---

42 KI 1910–1918. XXXVIII. köt. Melléklet a 853. számú irományhoz. „Indokolás »a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról«" szóló törvényjavaslathoz. 60.

43 A felségsértésnek a Csemegi-kódexben való szabályozásához ld. Szabó (2011): k*ülönösen: 109.*

44 KI 1910–1918. XXXVIII. köt. Melléklet a 853. számú irományhoz. „Indokolás »a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról«" szóló törvényjavaslathoz. 62.

45 Uo.

46 Uo.

Matolcsi Réka vizsgálatai szerint a századelőn valóban megnőtt a királysértési perek száma, és az is megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben az esküdtszék felmentette a vádlottakat.[47]

A javaslatot ellenző felszólalás nem hangzott el, ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy új házszabályt vezettek be, és az ellenzék tiltakozásból távol tartotta magát az ülésektől (csonka-parlament). A hozzászólások főleg az esküdtbíróságok alkalmatlanságát emelték ki a királysértési ügyek megítélésében. Balogh Jenő igazságügyi miniszter elmondta:

> „ha arra gondolok, hogy a magyar esküdtbíróság különösen az utolsó években hányszor helyezte magát a törvényen fölül, (Ugy van! Ugy van!) akkor lelkiismeretemben meg vagyok nyugodva afelől, hogy politikai vezérem és eszményképem, Deák Ferencz, ezt az esküdtbíróságot, amely hasonló eljárást tanúsított, nem tartaná a maga eszményképével azonosnak. (…) De több mint 40 féléven keresztül a katedrán (…) sohasem hallgattam el, hogy ha pedig valaki olyan zsűrit pártol, amely (…) sohasem a törvények szerint ítél, hanem valamely (...) rokonszenv szerint, például ha előáll valaki díszmagyarban (...) akkor mindenkit fel tudnak menteni, csak azért, mert azt a bűncselekményt egy magyar ember követte el: akkor ép ugy, mint a katedrán, ezen a helyen is kijelentem, hogy az ilyen esküdtszék nem az én eszményem."[48]

Blanár Béla, Kassa későbbi polgármestere szerint „azt, hogy írásban elkövettetett-e valamely bűncselekmény vagy nem, azok az esküdtek, akik most ítélkeznek, akiknek legnagyobb része nevét is alig aláírni tudó földmivelő, elbírálni nem képesek."[49] Blanár a Btk.-nak a törvényjavalatban való kiegészítését azzal indokolta, hogy a királynak az 1848. évi III. tc. értelmében kormányzati tényei nincsenek, hiszen a király rendelkezéseiért a politikai felelősséget a mindenkori magyar kormány valamelyik tagja viseli. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a kormány tényeinek bírálatába rendszerint a király személyét is bevonják, méghozzá sértő módon. Azt is hozzáfűzte, hogy sértő módon senkinek a tényeit nem lehet bírálni, mert olyan polgári jog, hogy „sértési szabadság" nincsen. Az esküdtbíróság viszont legtöbbször arra az álláspontra helyezkedett, hogy a királynak kormányzati tényei nincsenek, ezért felmentették az elkövetőket.[50]

A király megsértése eddig is büntetendő volt, mostantól viszont már a királyhoz köthető cselekmények, vagyis a király állásfoglalásának bírálata is azzá vált. A sajtószabadság korlátozásaként lehetett mindenesetre értelmezni, hogy az új törvény szerint a királyság intézményének politikai célzattal, sajtó útján való megtámadása is büntetendő cselekmény lett, hiszen ezzel sérült a szabad véleménynyilvánításhoz való alapjog, mivel alapvetően békés cselekményeket is kriminalizált.[51] A királysértési ügyek az esküdtbíróságtól a rendes bíróságokhoz kerültek.

---

47 Matolcsi (2021): 101. és 105.
48 KN 1910–1918. XIX. köt. 178.
49 Uo. 181.
50 Uo. 180.
51 Drócsa (2019): 127.

8. Az 1914. évi sajtótörvény-javaslat vitája[52]

A sajtótörvény-tervezet[53] legfontosabb rendelkezései a következők voltak. Szigorított a lapindítás feltételein, amennyiben időszaki lapot a bejelentés hatóság általi tudomásul vétele előtt nem lehetett elindítani. Meghatározta, hogy a bejelentésben milyen adatokat kell megadni. Az időszaki lap kiadásáért felelős személlyel kapcsolatban feltételeket határozott meg (16–17. §). Megemelte a politikai tartalmú időszaki lapok kaucióinak összegét (18. §). Bevezette a helyreigazítási jogot. Az, akiről időszaki lap nyíltan vagy burkoltan „valótlan tényeket" közölt vagy „való tényeket hamis színben" tüntetett fel, helyreigazító nyilatkozat közzétételét követelheti. Hatóság esetében a helyreigazító nyilatkozat közzétételének követelését nem köti ahhoz a feltételhez, hogy a helyreigazítandó közlemény közvetlenül érintse a helyreigazítást kérő hatóságot (20–23. §). Részletesebben szabályozta a fokozatos felelősség elvét is. Korábban ugyanis bevett gyakorlattá vált, hogy a sajtó útján elkövetett vétségekért névleges szerkesztő (ún. stróman) vállalta a sajtójogi felelősséget. A tervezet szerint a sajtójogi felelősséget elsősorban a szerző viseli, de szerzőként kell büntetni azt is, aki a bűncselekmény tényálladékát megállapító tartalom megalkotásában utasítással, adatok nyújtásával, szövegezéssel, ábrázolással vagy zenésítéssel részt vett. Nem mentesít a sajtójogi felelősség alól az a körülmény, ha a szerzőséget más valaki vállalja. A szerző felelőssége a kiadóra hárul, ha az sajtójogi felelősségre nem vonható, vagy ha a sajtóterméket a büntető törvénybe ütköző tartalommal egyenesen a kiadó rendelte meg (33–36. §). A tisztán fokozatos felelősségi rendszer felől tehát bizonyos elmozdulás történt a büntetőjogi felelősség felé. Újdonság volt a tervezetben, hogy a sértett a sajtóközlemény által neki okozott nem vagyoni kárért is kártérítést követelhet. A vagyoni és nem vagyoni kár iránti kártérítési követelés akkor is fennáll, ha a sajtóközlemény nem tartalmaz bűncselekményt (39. §). A törvényjavaslat egyik további jelentős újítása volt, hogy szabályozni kívánta az időszaki lap kiadója és szerkesztőségének tagjai közötti jogviszonyt is, az újságírók mint munkavállalók érdekeinek fokozottabb figyelembevételével. Az újságírók és munkaadóik viszonyára addig az ipartörvény[54] vonatkozott. A sajtótörvény-tervezet értelmében az értelmiségi foglalkozás rangjára emelkedik az újságírói hivatás, amennyiben kimondja, nem lehet felmondani az újságírónak, ha azért tagadja meg valamely közlemény megírását, „mert az időszaki lap olyan politikai irányt kezd támogatni, amelynek szolgálatára magát sem a szerződés megkötése alkalmával, sem később nem kötelezte" (59. § 4. bek.).

A képviselőházi tárgyalás megkezdése után hamarosan kiderült, hogy a parlamenti kisebbség a javaslat elfogadásának elhúzására törekszik, amire a korábbihoz képest szigorított házszabályok még mindig bőségesen teremtettek lehetőséget. Az ellenzék szónokai gyakran a javaslat szigorú tárgyától eltérve általános fejtegetésekbe bocsátkoztak, és a kor-

52 A képviselőházi vita részletesebb bemutatását l. Paál (2017a).
53 KI 1910–1918. XXXV. köt. 901. sz.
54 1884. évi XVII. törvénycikk.

mány politikájának általános bírálatával töltötték ki hozzászólásaikat.[55] A kormányoldal a tárgyalás felgyorsítása érdekében megnövelte az ülések időtartamának hosszát.[56]

Az ellenzéki politikusoknak igen nagy száma jelentkezett szólásra. Ez magyarázható a törvényjavaslat fontosságával, de egyértelműen szembetűnt az obstrukció szándéka is. Egy idő után az ellenzéki képviselők unos-untalan már csak a korábban elhangzott kifogásokat ismételgették. A javaslat közvetlen tárgyától eltérő hosszadalmas fejtegetések szintén az időhúzást szolgálták.[57] Volt rá példa, hogy egy nyolcórás vitanap egyetlen ellenzéki képviselő felszólalásával telt el. Hogy mennyire obstrukcióról volt szó, alátámasztja az is, hogy az ilyen maratoni felszólalásokra gyakran csak néhány ellenzéki képviselő jelenléte mellett került sor.

A munkapárti Kenedi Géza, a sajtójog monográfusa, aki a sajtóreformról számos cikket is publikált, a képviselőházi vitához hozzászóló kevés kormánypárti képviselő egyike széles összefüggésbe helyezve vizsgálta a sajtótörvény-javaslatot. Kenedi hivatkozott arra, hogy maga is újságíró volt, így megismerte „azokat a végtelen jótéteményeket, amelyekkel a sajtó az egész kulturális, egyáltalán pedig az egész emberi életet elárasztja, de (…) azokat a megdöbbentő elfajzásokat is, amelyek a sajtó élete körül felmerültek".[58] Kenedi elismerte, hogy a törvényjavaslat az 1848. évi sajtótörvény utolsó maradványait is eltörli. Elutasította azonban azt az ellenzéki vélekedést, hogy a régi sajtótörvénnyel a sajtószabadság is ravatalra kerül. A '48-as törvény születési körülményeire visszautalva kiemelte – igaz némi csúsztatással –, hogy azt annak idején „ugyanilyen demagógia a legvadabb gyűlölettel akarta megakadályozni".

Kenedi hangsúlyozta, a '48-as sajtótörvényben megfogalmazott deklaráció, ti. hogy a cenzúra „örökre eltiltatott és a sajtószabadság helyreállíttatott" örökre fennmarad, de magának a sajtótörvénynek a sajtószabadságot biztosító intézményeinek a hatástalansága már 1848–49-ben nyilvánvalóvá vált. Az a tény, hogy a sajtótörvény 1867 után is fennmaradhatott, nem annak nagyszerűségéből adódott, hanem abból, hogy a magyar értelmiség színe-java „görcsös kegyelettel ragaszkodott a múlt időknek e szép alkotásához". [59]

Az oppozíció egyik általános kifogása az volt a javaslat ellen, hogy nem alkalmas a politikai légkör arra, hogy ilyen nagy horderejű tárgyban, mint a sajtó új törvényt fogadjanak el.

Nagyatádi Szabó István összehasonlította az 1848. évi sajtótörvény születésének a körülményeit a tárgyalás alatt levő javaslat benyújtásának körülményeivel. Megállapította, hogy 1848-ban „általános fellelkesültség idején" fogadták el a sajtótörvényt. Az új sajtótörvény megalkotásához is olyan időszakra lenne szükség, amikor „a pártok között nem dúlnak ilyen kiegyenlíthetetlen ellentétek, amikor általános kívánság nyilatkozik meg a tekintetben, hogy ezt meg kell csinálni", amikor „nem a központi hatalom megerősítése céljából történik, ha-

---

55 Springer Ferenctől és Urmánczy Nándortól például az elnök a szót is megvonta, mivel többszöri figyelmeztetés ellenére az elnök szerint hozzászólásukban nem a törvényjavaslattal foglalkoztak. KN 1910–1918. XX. köt. 112. és XXI. köt. 412. Springer a miniszterelnök egyik Szatmáron elmondott beszédéből részletet akart felolvasni annak alátámasztására, hogy a nem alkotmányos eszközök alkalmazása mellett a kormánypárt miképpen tudta megtéveszteni a választókat, az elnök megvonta tőle a szót arra hivatkozással, hogy már kétszer figyelmeztette, ne térjen el a tárgytól.

56 KN 1910–1918. XX. köt. 112.

57 KN 1910–1918. XX. köt. Például: Benedek János, Hegyi Árpád, Polónyi Géza, XXI. köt. Pap Zoltán felszólalása.

58 Uo. 71.

59 Uo. 72.

nem akkor, amikor a népjogok kiterjesztéséért, a népakaratnak az államkormányzatban való megvalósításáért folyik a küzdelem", és ebben egyetértenek a „nemzetnek minden pártjai".[60]

Huszár Károly (későbbi miniszterelnök), a Katolikus Néppárt képviselője szerint „ilyen erjedő, forrongó politikai szituációban", amely „két ellenséges táborra osztja nemcsak e ház tagjait, hanem úgyszólván az egész magyar társadalmat és éles szakadék van a nemzetben", lehetetlen, hogy ilyen „nagyfontosságú" törvényjavaslatot érvek mentén, egymás méltányos megértése mellet tárgyaljanak.[61]

A parlamenti kisebbség szinte egy emberként azon az álláspontón volt, hogy a javaslat nem felel meg az indoklásban megfogalmazott céloknak, ti. hogy egyrészt a „tisztességes és komoly sajtó" szabadságát biztosítani kell, másrészt pedig, hogy a sajtó útján elkövetett visszaélésekkel szemben megfelelő védelmet nyújtson. Ehelyett „agyonüti" magát a sajtószabadságot.[62]

Visszalépésként értékelte az ellenzék, hogy a javaslat deklarálja ugyan, időszaki lapot mindenki szabadon alapíthat, és hogy az alapításhoz engedély nem kell, viszont a lap elindulása előtt tizenöt nappal a kiadás szerinti törvényhatóság első tisztviselőjénél az induló lapra vonatkozó, taxatíve felsorolt adatokat be kell jelenteni. A bejelentés tudomásul vétele előtt a lapot megindítani nem lehet. Amennyiben a törvényhatóság első tisztviselője tizenöt napon belül nem közli a határozatát a kiadóval, akkor a bejelentést elfogadottnak kell tekinteni. Elutasítás esetén a belügyminiszterhez lehet fellebbezni, őt azonban nem köti határidő a fellebbezés elbírálásában. Számos ellenzéki fejezte ki aggodalmát: ha a miniszter meghatározatlan ideig elfektetheti az alapfokú hatóság elutasító döntését, akkor az időszaki lap nem jelenhet meg. Ezt pedig egyértelműen „reakciónak", az előzetes cenzúra visszaállításának tekinthető. A kormányzati hatalom elhatározásától függ majd, hogy milyen időszaki lapok indulhatnak, ami ellehetetlenítheti, vagy legalábbis megnehezítheti új ellenzéki lapok megindítását – hangzott az ellenzék érvelése.[63]

A törvényjavaslatnak az oppozíció tiltakozását egyik leginkább kiváltó része azok a paragrafusok voltak, amelyek a sajtótermékek terjesztését szabályozták. Különösen az utcai terjesztés hatósági engedélyhez kötésének módját sérelmezték. Volt olyan képviselő, aki azt „a sajtószabadság kasztrálásával" azonosította.[64] A kolportázs ugyanis – szólt a javaslat ellenes érvelés – a modern sajtó egyik legfontosabb terjesztési módja. Aki ezt akadályozni akarja, az nem bír azzal a sajtó iránti szeretettel, amit a sajtó, „különösen a mi sajtónk megérdemel".[65] A képviselőházi kisebbség bírálatában hallgatott arról, hogy a javaslatban foglalt szabályozás lényegében megfelelt a hatályban levő rendeleteknek (1867. évi 1731. számú és az 1897. évi 1608. számú belügyminiszteri rendeletek). Már pedig – vetette ellen a kormányoldal – ezen rendeletek mellett is megfelelően tudott fejlődni a magyarországi sajtó.

A felelősségi rendszer új szabályozásával szemben az egyik leginkább hangoztatott bírálat az volt, hogy az egy olyan vegyes rendszert hoz létre, amely részben fenntartja a fokozatos felelősség rendszerét, részben viszont az általános büntetőjogi felelősség rendszerét is becsem-

60 KN 1910–1918. XXI. köt. 205.
61 KN 1910–1918. XX. köt. 337.
62 Uo. 103.
63 KN 1910–1918. XXI. köt. 13–14. (Bakonyi Samu), 406. (Sümegi Vilmos).
64 KN 1910–1918. XX. köt. 130. (Pető Sándor).
65 KN 1910–1918. XXI. köt. 226. (Szmrecsányi György).

pészi, az együttes felelősség rendszerét is felállítja. Ez pedig azért jelent veszélyt a szabadságjogokra, – állította az ellenzék –, mert így lehetősége nyílik a kormánynak, hogy a neki nem tetsző politikai cikk megírására buzdító személy (például valamelyik ellenzéki politikus) után nyomozás induljon. Ha az eddigi rendszert ilyen módon „megbolygatjuk", és keressük a valódi tetteseket is, akkor nem tartható fenn a fokozatos felelősség privilégiuma.[66]

A sajtótörvény-javaslat kártérítésre vonatkozó paragrafusa (39.) ellen az volt a fő kritika, hogy az túllő a célon, amikor bűncselekményt nem tartalmazó, „egyszerű valótlanságnak közlése címén is kárt lehessen megállapítani, ami viszonyaink mellett képtelen, lehetetlen dolog és oly anarchiára fog vezetni a közéletben, amely mélységesen meg fogja magát bosszulni a közerkölcsökben is".[67]

Az új kártérítési szakasz elfogadása azzal a veszéllyel is jár – hangzott egy újabb érv a javaslat ellen –, hogy a sértettek rágalmazás esetében sem rágalmazásért perelnek, hanem kártérítésért fordulnak bírósághoz. Ezzel meg fognak szűnni a rágalmazásért indított ügyek, és a magánbecsület nem kapja meg a megfelelő védelmet a sajtó útján elkövetett becsületsértéssel és rágalmazással szemben. Pedig egy sajtótörvénynek éppen ez lenne a legfontosabb feladata. Ráadásul, amíg a rágalmazási és becsületsértési ügyek az esküdtbíróság hatáskörébe tartoznak, addig a kárpótlási perek a rendes bíróságok előtt zajlanak – hangzott az érvelés. Tekintettel arra, hogy az esküdtbíráskodást a sajtóvétség esetében az ellenzék amúgy is a sajtószabadság egyik oszlopának tartotta, az esküdtbíróságok szerepének további visszaszorulását a sajtószabadsággal szembeni merényletnek tekintette.[68]

Az időszaki lap kiadója és szerkesztőségének tagjai közt fennálló jogviszony szabályozatlanságát és az abból következő problémákat az ellenzék sem tagadhatta. De hogy dicsérni se kelljen a javaslat ezen részét, úgy igyekeztek azt beállítani, hogy az a „cukor", amely a „keserű pirulát" megédesíti. Vagyis a kormány azért tette be a törvénytervezetbe ezt fejezetet, hogy az újságírókat helyzetük javításával próbálja meg a javaslat mellé állítani. Ez persze nem jelentette azt, hogy ne találtak volna hibákat a javaslat ezen részében is.[69] Nagyobb empátiát vártak volna el a „sajtó munkásai" iránt, akik „életük megrövidítésével, éjszakáik feláldozásával teljesítik a közönség iránt való hasznos és nagy szolgálatukat". Hiányolták, hogy a javaslatban nincs konkrétan kimondva, mi a különbség az állandó és a nem állandó alkalmazott között. Az állandó vagy nem állandó alkalmazás ugyanis nem döntő a kiadónál betöltött munkakör szempontjából – hangoztatták.[70]

A parlamenti kisebbség azon kifogását, hogy a javaslat nem aktuális, azzal utasította vissza Balogh Jenő igazságügyi miniszter, hogy a koalíciós kormány[71] is sajtójavaslatot készí-

---

66 KN 1910–1918. XX. köt. 142. (Pető Sándor), 300. (Hegyi Árpád), XXI. köt. 70. (Sághy Gyula), 83. (Haller István), 201. (Jármy Béla), 372. (Ábrahám Dezső).

67 KN 1910–1918. XX. köt. 109. (Springer Ferenc), 138. (Pető Sándor), KN 1910–1918. XXI. köt. 202. Jármy Béla), XXI. köt. 373. (Ábrahám Dezső), XXI. köt. 96. (Szebeny Antal), 139. (Kállay Ubul).

68 KN 1910–1918. XX. köt. 238., 258. (Benedek János), KN 1910–1918. XXI. köt. 144. (Horváth Gyula), 69. (Sághy Gyula).

69 Szebeny Antal, aki az eredeti, nem a Bizottság által módosított javaslatot vette alapul, olyan kitételt bírált, amely már kikerült a javaslatból. És így a sajtó munkásaira nézve hátrányként értékelte, hogy azok csak egy évre köthették volna le magukat, ti. az eredeti javaslat megtiltotta volna az olyan szerződések megkötését, amely a felmondást egy évnél hosszabb időre kizárta volna. KN 1910–1918. XXI. köt. 96.

70 Uo.

71 Az ekkori ellenzéki pártok 1906 és 1910 között hatalmon levő koalíciója.

tett, amely a mostani tárgyalás alatt levőnek alapjául szolgált.[72] Mind a szakminiszter, mind pedig Vadász Lipót igazságügyi államtitkár kísérletet tettek a helyreigazítási joggal kapcsolatos félreértések eloszlatására is. Az ellenzéki állításokkal ellentétben – mondta az államtitkár – csak annak van joga élni a helyreigazítás jogával, akiről valótlan tényeket közöltek, vagy a való tényeket hamis színben tüntették fel.[73]

A részletes vita során a parlamenti kisebbség nem azt az utat választotta, hogy beterjessze módosító javaslatait, hanem folytatta az obstrukciót. Ennek következtében számos képviselőjét a házszabályok alapján kivezették az ülésteremből, majd ezt követően tiltakozásul a maradék ellenzék is kivonult, és nem vett részt a javaslat részletes vitájában és a szavazásban.

Viszonylag jelentős változást hozott a helyreigazításra vonatkozó szakasznak a kormánypárti Kozma Andor (költő, műfordító) által beterjesztett módosítása egy új, szövegszerűleg minimális betoldással: „A hatóság vagy az, akiről valamely időszaki lap" helyett „A hatóság, amelyről vagy az, akiről valamely időszaki lap". Az új és elfogadott szöveg szerint ugyanis a hatóság csak azt őt érintő tárgykörben teszi lehetővé helyreigazítás követelését, szemben a régi szöveggel, amelynek értelmében bármelyik hatóság bármilyen ügyben helyreigazítási joggal élhetett volna.[74] Ugyancsak Kozma módosításával fogadták el a büntető rendelkezésekről szóló szakaszt, ti. az is büntetendő, aki a helyreigazítási joggal visszaél, és a helyreigazító nyilatkozatban „szándékosan valótlan hírt tesz közzé és ezzel kárt okoz".[75]

A zárószavazás után Tisza István miniszterelnök – összegezve megjegyzéseit a törvényjavaslat képviselőházi vitájáról – elismerte, hogy az általános vitában részt vett mintegy ötven ellenzéki szónok között voltak olyanok, akik „értékes anyaggal gyarapították a kérdés megoldásához szükséges ismereteket, érveket és fejtegetéseket". Tisza szerint azonban, amikor a parlamenti kisebbség érezte, hogy a közvélemény többsége nem támogatja, és látta, hogy a törvényjavaslat képviselőházi tárgyalását nem tudja megakadályozni, az ellenzéki képviselők olyan magatartást tanúsítottak, amivel szinte kiprovokálták, hogy kiutasítsák őket az ülésteremből, ürügyet keresve arra, hogy „ebből a nevetséges helyzetből szabaduljanak".[76]

9. Összegzés

A dualizmus időszakában az első világháborúig számos elfogadott törvény érintette a sajtószabályozást is. A sajtószabadság mint a polgári szabadságjogok egyik legfontosabbika mindig különös figyelmet kapott. A tömegsajtó kialakulásával párhuzamosan jelentkeztek olyan jelenségek, amelyek a törvényhozás, illetve az államigazgatás oldaláról szabályozási lépéseket kívántak. Ugyanakkor a képviselőházi ellenzék és maga a sajtó a sajtóra vonatkozó szabályok módosítását árgus szemekkel figyelte, mert azok mögött rendszerint a sajtószabadság korlátozásának szándékát vélte felfedezni. Ezt az eleve konfliktushelyzet tovább bonyolította, hogy az ellenzék sokszor politikai-taktikai okokból támadta a beterjesztett javaslatokat. A szakmai és a politikai-taktikai érvek sokszor keveredtek egymással, ami megnehezítette

72 KN 1910–1918. XXI. köt. 179.
73 Uo. 438.
74 Uo. 470.
75 Uo. 472.
76 Uo. 484–486.

vagy egyenesen lehetetlenné tette, hogy a javaslatok tárgyalása szakmai alapon történhessen. A vonatkozó képviselőházi viták vizsgálata mindenesetre lehetővé teszi a sajtóról folytatott diskurzus jobb megértését.

Források és irodalom

Nyomtatott források

KI 1875–1878. = *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőházi Irományok*. V., XIII. és XXI. kötet.
KI 1878–1881. = *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai.* XV. Köt.
KI 1896–1901. = *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai.* V. köt.
KI 1910–1918. = *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. –Irományok.* XXXV. és XXXVIII. kötet.
KN 1875–1878. = *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőházi Napló.* XIII. kötet.
KN 1878–1881. = *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház – Napló.* VI. és XIII. kötet.
KN 1896–1901. = *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. – Napló.* VI. és VII. kötet
KN 1901–1906. = *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. – Napló.* X. kötet.
KN 1910–1918. = *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. – Napló.* XIX., XX. és XXI. kötet.

Feldolgozások

Drócsa (2019) = Drócsa Izabella: Határ a királysértés és az izgatás között. A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. törvény anyagi és eljárásjogi elemzése. *Iustum Aequum Salutare,* 2019/2. 117–137.

Gratz (1992) = Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* Első kötet. Reprint. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

Matolcsi (2021) = Matolcsi Réka: „A király igazsága és a nemzet igazsága" Egy 1903-as királysértési sajtóper tanulságai. *Történelmi Szemle,* 2021/1. 99–128.
Matolcsi (2022) = Matolcsi Réka: Szóbeli királysértési ügyek a dualizmus idején (1891–1913) *Századok,* 2022/2. 329–356.
Mezey (2004) = Mezey Barna (szerk.): *Magyar Jogtörténet.* Budapest, Osiris, 2004.

Paál (2016) = Paál Vince: A bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló törvényjavaslat „sajtószakaszának" képviselőházi tárgyalása 1897-ben. *In Medias Res,* 2016/2. 262–284.
Paál (2017a) = Paál Vince: Az 1914. évi sajtótörvényjavaslat képviselőházi vitája. *In Medias Res,* 2017/1. 1–47.
Paál (2017b) = Paál Vince (szerk.): Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye 1848–1989. Budapest, 2017. Csak online. mek.oszk.hu/17900/17957/17957.pdf
Paál (2019) = Paál Vince: A Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) sajtót érintő paragrafusainak képviselőházi tárgyalása. In: Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2019. 13–32.
Pölöskei (2000) = Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Budapest, Cégér, 2000.

Szabó (2011) = Szabó István: A felségsértés tényállása a Csemegi-kódexben. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Sectio Juridica et Politica,* 2011/1. 107–117.

„ó Attila, / Jó a Tilla”?

Herczeg Ferenc drámájának fogadtatása a budapesti sajtóban 1918–1919 fordulóján

Vörös Boldizsár*

A 20. század eleji magyarországi kulturális, tudományos életben a hagyománykövető mentalitás centrumaival, a hivatalosnak számító intézményrendszerrel szemben álló, „ellenkulturális blokk”-ot képező csoportosulások[1] kiadványaiban nemegyszer megjelent az írói, művészi tevékenység és a politikai szerep különválasztása, egymástól eltérően értékelése jelentős alkotók esetében. Így például a *Huszadik Század* 1912. májusi számának lapjain, az „Irodalom és társadalom” vitában közzétett írását Laczkó Géza azzal zárta, hogy „Ha értékeset, magasrendűt, őszintét ad az iró, nem szabad keresztlevelébe kukkantanom, sem szavazó golyója után leskelődnöm az urnák körül”.[2] Ignotusnak a *Nyugat* 1913. március 16-ai számában napvilágot látott „Az uj magyar irodalom. Levél Isac Emilhez” című munkájában ezt lehet olvasni: „Attól, hogy chauvin és reakcionárius, Goga Oktávián még lehetne nagy író és nagy költő – elvégre Joseph de Maistre és Dosztojevszki is chauvin volt és reakcionárius.”[3] Ugyancsak a *Nyugat*ban, az 1914. május 1-jei szám lapjain publikált, „Proletárköltészet” című cikkében Szabó Ervin fogalmazta meg a következőket: „Lehet valaki alapirányára szociálista vagy anarkista, katólikus vagy feudális – és nagy művész, de nem lehet művész az, akinek alkotásaira rá lehet húzni a szociáldemokrata vagy a néppárti vagy az alkotmánypárti pártprogramm pontjait és megállapítani: kitünően illenek össze.”[4]

Ez a felfogás érvényesülhetett abban a kritikában is, amelyet a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond tett közzé a *Népszava* 1917. január 14-ei számának hasábjain, a Művészet, irodalom rovatban Herczeg Ferenc író, ekkor munkapárti képviselő, a *Magyar Figyelő* szerkesztője *Kék róka* című színjátékának vígszínházi előadásáról. A cikk szerzője szerint ami érték és igazán szépség a darabban, „az a lélekrajz, egy furcsa, indulatoktól hányatott, magát ösztöneivel kereső asszony arcképe, amelyet helyenkint az igaz lélekelemzők mélybelátásával és a fölényesen okos, de mégis szenvedélyes férfi müvészetével” bont ki Herczeg a jelentéktelen események sokaságából. Kunfi szerint a *Kék róka* megalkotója „kitünően ért a szinpadi mesterséghez is, gyönyörü párbeszédeket tud irni”. Noha a *Népszava* kritikusa elszomorítónak találta, hogy a világháború idején „az ország egyik legelső irójának *ily* mondanivalója van”,

* Tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet. E-mail: voros.boldizsar@abtk.hu

1 Lásd ezekről pl. Lengyel (2010): 71–73.

2 Laczkó (1912): 680. Lásd ehhez pl. Balázs (2009): 213–216., 300–301.

3 Ignotus (1913): 496. Lásd ehhez pl. Balázs (2009): 105–108., 269.

4 Szabó (1914): 644. Lásd ehhez pl. Litván (1993): 198–201., 277.; Balázs (2009): 224–227., 304–305.

fenntartásokkal együtt elismerte: „Herczeg Ferenc szépet és nagyot alkotott".[5] Míg Kunfi itt nem fogalmazta meg nyíltan az írói és a politikusi működés különféleképpen értékelését, megtette ezt 1917. február 4-ei levelében, amelyet azután küldött Herczegnek, hogy a *Kék róka* szerzője eljuttatta neki e színjátéka könyvváltozatát:

> „Igen tisztelt Uram,
> nagyon köszönöm azt az értékes figyelmet, amellyel a »Kék rókát« nekem elküldötte s még inkább azt a megtisztelő és ki nem érdemelt ajánlást, amely ujságirói munkásságomnak egyik nagy öröme és könyvtáramnak ékessége lesz.
> Ismertető soraimban igyekeztem rámutatni azokra a nagy emberi és müvészi értékekre, amelyeket ez az uj müve revelált s igy leróni annak az adósságnak egy részét, amelylyel az olvasó és néző tartozik a müvésznek, aki képzeletével és alkotó erejével kitágitja szürke és szomoru létünk határait s azzal, hogy mások életének részesévé tesz bennünket, gazdagabbá és érdekesebbé teszi a magunkét. Ha ebben a relációban van helye és szerepe a »hála és tisztelet« érzéseinek: akkor evvel mi, olvasók és nézők, tartozunk Herczeg Ferencnek. Sok mindenfajta természetes világnézetbeli és politikai ellentét [!] nem lehet akadálya annak, hogy alkalom adódván rá, ez elmondassék."[6]

Néhány hónappal később, a *Világ* 1917. július 22-ei számának Könyvekről rovatában Pray László a következőképpen méltatta Herczeg személyét, munkássága egészét a szerző *Tűz a pusztában* című elbeszéléskötetéről közzétett írása elején: „Igévé lett, törvénynyé, hogy *Herczeg* Ferenc ama kevesek egyike, akik mérföldjelzőként állanak a magyar irodalomban. Ezt már mondani se kell és irni se, hiszen mindenki érti és tudja: ez eddig tart, azután jön a *Herczeg* Ferenc!" A továbbiakban pedig Pray ekként fogalmazott: „Herczeg Ferenc már megint uj könyvet irt. A mérföldkő megmozdult és akik el akartak mellette menni most ujra loholhatnak utána."[7] Az író, illetve művei jelentőségét ez esetben nemcsak a „mérföldjelző", „mérföldkő" szavak hivatottak kifejezésre juttatni, hanem az is, hogy a cikkíró szerint ez az értékelés „Igévé lett", sőt „törvénynyé", amit felesleges is említeni, hiszen „mindenki" tisztában van vele. Az „Igévé lett" szókapcsolat használata a szöveg legelején a keresztény vallásosság gondolatkörét idézi fel,[8] ezekhez kapcsolódva a „törvény" szó is immár szakrális tartalommal telítődhet,[9] így Herczeg figurája, alkotásai már-már emberfeletti magasságba, szinte megváltói rangra emelkednek. A gyakorlatilag ellenőrizhetetlen „mindenki"[10] tudására hivatkozás pedig ezen értékelések vitathatatlanságának megállapításával járul hozzá azok megerősítéséhez.

Ennél jóval visszafogottabban írt Herczeg *Árva László király* című drámájáról, valamint ennek kapcsán szerzőjéről Révész Mihály a mű nemzeti színházi előadásáról a *Népszava* 1917. október 27-ei számának hasábjain, a Hirek rovatban közzétett kritikájában. Révész azt

---

5 (K. zs.) (1917): 8. Kunfi Zsigmond szerzőségéről lásd Botka–Vargha (1982): 551.

6 Lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK KT), Levelestár, Kunfi Zsigmond – Herczeg Ferenchez. Emlékiratainak egyik változatában ezzel kapcsolatban Herczeg azt írta, hogy „a Kék Róka bemutatója után az összes szinbirálóknak elküldtem a komédia egy-egy könyvét és Kunfi, a Népszava kritikusa, egy feltünően meleg levélben köszönte meg". Lásd Herczeg (é. n.): 65.

7 (P – y L.) (1917): 19. Pray László szerzőségéről lásd Botka–Vargha (1982): 551.

8 Lásd ehhez pl. János 1, 14., ezzel kapcsolatban pl. A nő a kereszténység keletkezésekor. *A Szív,* 1916. június 10. 4.

9 Vö. ehhez pl. Dávidházi (1998): 176–178.

10 Vö. ehhez pl. Dávidházi (1989): 12–15., 331–332.

állította, hogy Herczeg „a magyar elbeszélő irodalom és drámairás egyik régi vezető embere, nagy szomorujátékkal, nagy történelmi drámával” jelent meg a Nemzeti Színházban. Az író értékelésében a „régi” jelző utalhatott egyrészt immár sokéves vezető szerepére a magyar irodalmi életben, ám egyben világfelfogásának az 1910-es évek második felében a kritikus szerint már nem igazán korszerű voltára is. A színdarab két ízben is „nagy”-ként méltatása ugyanakkor hangsúlyozta a mű legalábbis egyfajta jelentőségét. A továbbiakban ugyanis Révész ekként buzdított: „Fogadjuk a kellő tárgyilagossággal a szerző iparkodását”, a színház törekvéseit, és „állapitsuk meg”, hogy az *Árva László király* „a kornak könyvekből való teljes ismeretével, tiszta magyar irodalmi nyelven” megalkotott mű; „természetesen: olyan régi szinpadi szerzőtől, mint amilyen Herczeg Ferenc: a szinpadi technika minden ismeretével és a megfelelő fogásokkal, minden iskolai és szinházi szabálynak megfelelően megirt darab”, amely méltó volt felolvasásra a Magyar Tudományos Akadémián, valamint méltó és alkalmas arra is, hogy a Nemzeti Színház ünnepi magyar darabjai között műsoron maradjon.[11] A kritikus szempontjai és a mű előadásainak említései azt sugallhatták a szociáldemokrata napilap olvasóinak, hogy a rutinos, gondos szerző műve a konzervatív, hagyománykövető társadalmi csoportok elvárásainak teljes mértékben megfelelően megalkotott, az ő befolyásuk alatt működő intézményekben éppen ezért teljes joggal előadott, illetve majd a továbbiakban is műsoron tartható alkotás. A Herczeggel, illetve műveivel kapcsolatos, idézett szövegek jelzik, hogy a korabeli „ellenkulturális blokk”-hoz tartozó szerzők, kiadványok esetében sor kerülhetett az írói és a politikusi tevékenység elkülönítésére, egymástól eltérően értékelésére, valamint, ha különbözőképpen is, pozitívumok megfogalmazására és közreadására személyéről, alkotásairól. A munkapárti képviselő íróról, a *Magyar Figyelő* szerkesztőjéről és műveiről a *Népszava* és a *Világ* hasábjain közzétett elismerő megállapítások értékét az olvasóknál növelhette az, hogy ezek éppen a pártjával és folyóiratával határozottan szemben álló újságokban láttak napvilágot.[12] Valamivel több mint egy évvel Révész kritikájának megjelenése után pedig Herczeg különféle működési területeivel immár új történelmi helyzetekben foglalkozhattak a korabeli közvélemény-formálók.

1. Egy különleges színdarab különleges színre kerülése

1918 októberének második felében a budapesti Belvárosi Színházban már folytak Herczeg Ferenc *Tilla* című, Tilla grófnő szenvedélyes szerelmi kapcsolatait, végül egyik partnere, Belizár által történő meggyilkolását bemutató darabjának próbái, készülve előadásainak no-

11 (Rm.) (1917): 9. Révész Mihály szerzőségéről lásd Botka–Vargha (1982): 550. A Magyar Tudományos Akadémia 1917. május 29-ei ülésén Herczeg az *Árva László király*nak azonban csak egy részletét olvasta fel. Lásd erről: Árva László király. Herczeg Ferenc történeti drámája. *Budapesti Hirlap,* 1917. május 30., 8. Vö. még: Gönd̈r (1914): 6–7.

12 A művészi és a politikai szerep elkülönítésének, eltérő értékelésüknek, valamint Herczeg műveinek az „ellenkulturális blokk”-hoz tartozó szerzők általi megítélésének eseteiben még további vizsgálatokra van szükség, e tanulmány elején a terjedelmi korlátok miatt csupán ezek rövid jelzésére volt mód. Vö. ehhez: Gazdag (2013): 121–122., 245.

vemberben megkezdődő sorozatára.[13] A mű szerzője pedig ekkoriban sem csak íróként, hanem politikusként is tevékenykedett. Így a Nemzeti Munkapárt október 22-ei esti értekezletén, amikor sor került e szervezet feloszlatására, illetve a 48-as alkotmánypártba való beolvadásának kimondására, beszédet tartott, amelyben – a *Budapesti Hirlap* beszámolója szerint – egyebek mellett ekként méltatta Tisza Istvánt: „*Köszönjük neked, István*, hogy egy szürke közömbös korban mint a tündöklő hazafiasság, mint a tündöklő kötelességérzet példája álltál előttünk. Köszönjük neked, hogy mindenkor a becsület utján vezetted ezt a nemzetet".[14]

Mint munkapárti képviselő, Tisza István híve, Herczeg gondolhatott arra, hogy az őszirózsás forradalom napjaiban különféle támadások érhetik. Visszaemlékezéseinek egyik változatában arról írt, hogy már október 28-án, a „lánchídi csata" után, a Váci utcán menve egy úriember azt mondta a másiknak: ez Herczeg Ferenc! Mire azt a választ kapta, hogy „Ugyan már! Nem bolondult az meg, hogy ilyenkor mutassa magát!" Végül is az írónak sikerült továbbmennie anélkül, hogy valamilyen inzultus érte volna.[15] 1919 decemberében Miklós Andor, *Az Est* főszerkesztője azt állította, hogy az előző év novemberének elején találkozott Herczeggel, beszélgetésük során pedig szóba került a *Tilla*. A mű szerzője megkérdezte Miklóstól, hogy mit gondol: alkalmasak-e a „zürzavaros idők" Tisza István barátja darabjának bemutatására? Nem fogják-e majd megzavarni az előadást? Visszaemlékezése szerint Miklós megnyugtatta Herczeget, hogy semmitől sem kell tartania, majd hozzátette, hogy benne, „a nemzet egyik legmagyarabb, legnagyobb irójában senki sem láthat mást, mint a népszerű irót. Sokkal izlésesebbnek ismerem a szinházi közönséget, – mondtam, – semhogy feltételezném, hogy incidenstől kellene tartania a premieren." Ekkor tehát a főszerkesztő, ha csak hallgatólagosan is, elkülönítette egymástól Herczeg írói és politikusi tevékenységét, és azt a véleményét juttatta kifejezésre, hogy mások is ezt fogják tenni: a népszerű *írónak* így nem kell tartania *szépirodalmi alkotása* premierjének megzavarásától. Miklós szavaira reagálva Herczeg kijelentette: ő sem hinné, hogy megzavarnák az előadást, ám voltak olyanok, akik figyelmeztették a forradalmi hangulatra, és ez gondolkodóba ejtette. Ám, amint ekkor a *Tilla* szerzője elmondta, e találkozás előtt sor került egy, az írót megnyugtató váratlan eseményre: ugyanis az Andrássy úton vonuló tüntetők felismerték és megéljenezték őt.[16]

1918 őszén, a *Magyar Szinpad* november 1-jei számának hasábjain arról is lehetett olvasni, hogy november 6-án a Belvárosi Színházban „nagy és érdekes szinházi és irodalmi esemény"-re kerül sor: Herczeg Ferenc *Tilla*jának bemutató előadására.[17] Ám a lap következő, november 2-ai számában már arról jelentek meg információk, hogy a Belvárosi Színház-

---

13 Lásd ehhez pl. „Tilla." *Pesti Napló*, 1918. október 24., 10.; Bemutatók a szinházi szünet után. *Budapest*, 1918. október 29., 8. A *Figaró*nak már az október 9-ei számában lehetett olvasni Herczeg új darabjairól. Ezek közül a később *Tilla* címet kapott műnek ekkori címe: „A kés. Erős, véres darab, amolyan Grand Guignol szerü dráma. A hüvös, okos, elegáns iró itt számára uj terrenumon kisérletezett." Herczeg Ferenc két darabja. *Figaró,* 1918. október 9., 10. Figyelemre méltó, hogy már e rövid szövegben is helyet kaptak olyan értékelések, amilyenek majd a november 22-ei bemutató utáni kritikákban is megjelennek: a grand guignol-szerűség; a mű eltérése az író eddigi munkásságától; a kísérletezés.

14 A munkapárt föloszlott. A negyvennyolcas alkotmánypárt és a munkapárt egyesülése. *Budapesti Hirlap,* 1918. október 23., 7.

15 Herczeg (1993): 74–75.

16 Miklós (1919): 11–12.

17 Megnyiltak a szinházak. A jövő hét eseményei. *Magyar Szinpad,* 1918. november 1., 1.

ban november 5-étől kezdve, az egész héten több kisebb műből álló új műsort fognak játszani.[18] A november 3-ai számban pedig az is benne volt, hogy „A *Belvárosi Szinház*, mielőtt egész estét betöltő darabjait bemutatná, amelyek sorát *Herczeg* Ferenc uj darabja fogja megnyitni, szerdán, november 6-án még egy uj müsort mutat be”.[19]

Harsányi Zsolt és Bárdos Artúr, a Belvárosi Színház igazgatója, a *Tilla* rendezője visszaemlékezéseiből az derül ki: a premier elhalasztásának az volt az oka, hogy az ekkoriban sokak által gyűlölt Tisza István október 31-ei meggyilkolása után a volt miniszterelnöknek a fentiekben idézett méltatása miatt többször is támadott, egykori munkapárti képviselő Herczeg színdarabját – amint Harsányi fogalmazott – „a szinház nem akarta (…) a felizgatott publikum véletlen tüntető szeszélyének kitenni”.[20] Az igazgató-rendező memoárjában azt állította: „A bemutató előtt számtalanszor megfenyegettek az Otthonban, hogy ne tartsam meg ezt a Herczeg-premiert, mert szétszedik a színházat.”[21] A *Tilla* írójának aggodalmai eszerint nem voltak alaptalanok. Bárdos azonban nem mondott le a mű 1918. őszi bemutatásáról, aminek emlékirata szerint az lehetett az oka, hogy „mindig és mindenáron külön akartam választani a művészetet a politikától. Ez valahogy alapvető érzésem és törekvésem volt.”[22]

„Művészet” és „politika” különválasztására pedig már az 1918 őszén keletkezett írásokban is sor került. A *Szinházi Élet* november 3–10-ei számának Maga csak tudja Intim Pista rovatában a következő párbeszédet is lehetett olvasni:

> „– Mi van a politikában?
> – Az nem szinházi kérdés. A szinházakra és az irodalomra nem vonatkozik a politikából semmi, legfeljebb annyi, hogy Hatvany Lajos és Biró Lajos személyében a Nemzeti Tanács s intézőbizottságának két szinmüiró tagja is van. Meg aztán annyi, hogy Herczeg Ferenc lemondott a Petőfi-társaság elnökségéről. Az ifju Petőfisták Babits Mihályt fogják a helyébe megválasztani.”[23]

A Petőfi Társaság november 10-ei közgyűlésén viszont az a határozat született, hogy a társaság Herczeg lemondását nem veszi tudomásul, és – mivel az elnök ekkor nem volt jelen – ezt neki küldöttség útján adja tudtul. Aznap délután e csoport fel is kereste az írót, aki kijelentette, hogy a forradalmi időkben is megmarad elnöknek.[24] A küldöttségbe Móricz Zsigmondot is jelölték, aki azonban nem tudott részt venni e látogatásban, helyette levelet küldött Herczegnek, amelyben ez is benne volt: „Mint a [Petőfi] Társaság plenuma előtt kinyilváni-

---

18 Jövő heti műsorok. *Magyar Szinpad,* 1918. november 2., 1.; Dús november. Az uj Magyarország első szinházi eseményei. *Magyar Szinpad,* 1918. november 2., 1.

19 Öt bemutató egy héten. A Magyar Szinház, Király-szinház, Városi Szinház, Belvárosi Szinház és Budapesti Szinház ujdonságai. *Magyar Szinpad,* 1918. november 3., 2.

20 Harsányi (1918): 9.

21 Bárdos (1942): 60. A visszaemlékezés szerint „A Tilla bemutatója néhány nappal Tisza István megöletése utánra esett. Herczeget sokat támadták akkoriban egy Tiszát üdvözlő híres beszéde miatt, amely így kezdődött: »Köszönjük neked, István«. Ez szóbeszéd tárgya volt akkor és nagyon exponálta Tisza mellett Herczeget.” Uo. 60. Lásd ehhez e tanulmány 14. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

22 Bárdos (1942): 61.

23 Maga csak tudja Intim Pista, (…). *Szinházi Élet,* 1918. november 3–10., 20.

24 Lásd minderről pl. József (1962): passim.

tottam, nekem Herczeg Ferenc, az iró, tisztelt és szeretett elnököm. Politikai pártállásához nincs semmi szavam, mintahogy én sem óhajtom laton mérettetni, hogy még eddig semmiféle politikai frakcióhoz sem tartoztam s a jövőben sem óhajtok."[25] Az írói és a politikusi tevékenység határozott elkülönítése itt is éppen Herczeg esetében figyelhető meg: az előbbihez pozitívumokat kapcsolva, az utóbbi megítélésétől tartózkodva.

Az 1918 őszén kezdődő és 1919-ben is folytatódó radikális átalakulások hónapjaiban az író nem távozott külföldre, hanem végig Magyarországon maradt, és ha egyfajta visszafogottsággal is, igyekezett beilleszkedni az új viszonyok közé.[26] A *Színház és Divat* november 3-ai számának lapjain megjelent interjújában, nyilván tekintettel korábbi *politikusi-közéleti szerepléseire*, igen óvatosan nyilatkozott. Az őt felkereső újságírók kijelentései azonban jól mutatják, hogy *az írót* változatlanul fontos, közérdeklődésre számot tartó művek alkotójaként értékelik:

> „Megmondjuk jövetelünk célját: a képviselő úr ezidei darabjairól szeretnénk egyetmást megtudni. Nehezen lehet a nyilatkozásra rábírni.
> – Ezekben a történeti napokban – mondja elhárító mozdulattal – kiket érdekelhetnének az én színdarabjaim?
> Bizonyítgatjuk, hogy nem úgy van. De mikor már fölolvad és ki-kinézve a sárguló lombokra, halk hangon mesélni kezd, még akkor sem enged ebből a nézetéből.
> – Higyje el, őszintén szólva, nem örülök neki, hogy ilyen viharos időben fogok színrekerülni. Dehát az embertől elvárják, hogy folytassa, amit megkezdett. Aztán direktorok is vannak a világon és így, nem lelkesen bár, de bele kell törődnöm a változhatatlan kényszerhelyzetbe.
> – A közönség határozottan megkívánja minden évben a maga Herczeg-darabját. Ha a képviselő úr nem adna ezidén új darabot a színházaknak, kénytelenek volnának valamelyik régi nagy sikerét felújitani [!]…
> Elmosolyodik.
> – Akkor inkább megadom magamat és feláldozom »Tillá«-t…"

E színdarabjáról pedig azt mondta, hogy „Egy nő jellemrajzát festem benne. Egy szenvedélyes, társaságbeli asszonyét, aki egy fantasztikus szerelemnek a forgatagába kerül."[27]

A *Színház és Divat* e számában pedig nem csak az idézett interjúban lehetett olvasni Herczegről és a *Tillá*ról. A „Herczeg Ferenc új darabja a Belvárosi Színházban. – Készülődés a nagy premiérre. –" című cikk alcímében a „nagy" jelző már félreérthetetlenül jelzi az esemény jelentőségét. A szöveg szerint minden színházi évadnak megvan a nagy eseménye, ez pedig „igen sokszor *Herczeg* Ferenc új darabján keresztül nyilatkozik meg". „Ahogy híre futamodik annak, hogy az illusztris író új darabot fejezett be, máris mindenki erről az új darabról beszél":[28] a gyakorlatilag ellenőrizhetetlen „máris mindenki" szókapcsolat használata

---

25 OSZK KT, Levelestár, Móricz Zsigmond – Herczeg Ferenchez, 1. sz.

26 Részletesen tárgyalja Herczeg Ferenc sorsát az 1918–1919-es magyarországi forradalmak idején: Vörös (2025).

27 sz. f. (1918): 12.

28 Herczeg Ferenc új darabja a Belvárosi Színházban. – Készülődés a nagy premiérre. –. *Színház és Divat,* 1918. november 3., 30.

ezúttal a szerző hatalmas népszerűségét, elismertségét hivatott kifejezésre juttatni.[29] Mindebből persze adódik a következtetés: „a Herczeg Ferenc-darab egyúttal sikert is jelent”. A szerző „kiváló író”.[30] A *Szinházi Élet* 1918. november 3–10-ei számában a *Tilla* címszereplőjét alakító Paulay Erzsi nyilatkozott a darabbal kapcsolatban, azt is mondva: „Hála és köszönet Herczeg Ferencnek, akinek kívánságára és kérésére játszom a darab főszerepét”.[31] A *Figáró* november 6-ai számában csaknem kétoldalas interjú jelent meg az íróval, aki beszélt a *Tilla*ról is. Elmondta, hogy évekkel korábban megjelent *Álomország* című regényéből vett át két alakot; a női főszereplőt e műben is és új alkotásában is megölik, ám a *Tilla* „egészen más valami”. Amikor az újságíró rákérdezett a színdarab problémájára, Herczeg ezt válaszolta: „egy öröklötten terhelt nőnek a drámája”. Mivel pedig a bemutatandó darabot rutinos szerzője nem tekintette „szabályos drámá”-nak, kihasználva az interjú adta lehetőséget, ezt tudatta is az olvasókkal, nyilván a szokatlan mű sikere érdekében is: „Tulajdonképpen nem is szindarab, hanem hét jelenés az egész, mondom: szabadabb formában, egyénibb stilben”.[32] A *Szinház és Divat*, a *Szinházi Élet* és a *Figáró* idézett cikkei jól jelzik: politikai múltja ellenére a színházi újságok közreadói még a forradalmi idők kezdeti napjaiban is célszerűnek tartották, hogy az írót is méltatva, reklámot csináljanak Herczeg új darabjának.

A magyar népköztársaság november 16-ai ünnepélyes kikiáltása után az illetékes színházi szakemberek, nyilván elsősorban Bárdos Artúr, úgy ítélték meg, hogy a közeljövőben meg lehet tartani a *Tilla* bemutatóját. Ezzel kapcsolatban a *Magyar Szinpad*nak már a november 17-ei számában jelent meg előzetes híradás, amely határozottan méltatta mind a szerzőt, mind a színdarabot. A szöveg szerint „*Herczeg* Ferenc neve a szinlapon mindig nagy érdeklődést kelt és magas szinvonalon álló irodalmi értéket jelent”; az író „annyi kiváló darab szerzője”. A *Tilla* pedig „az évad igazi nagy szinházi eseményének igérkezik”. A színdarabban Herczeg „ismét bravuros rajzát adja az asszonyi szivnek. Élettel telt, pompás megfigyeléssel szinpadra állitott alakokkal játszatja végig az izgalmas cselekményt, amelyet a Belvárosi Szinház az előkelő szerzőhöz méltó, gondos előadásban visz szinpadra.”[33] A cikk az értékeléseivel az előadás egyfajta reklámjának is tekinthető – akárcsak a lap november 22-ei száma első oldalán, a *Tilla* ugyanaznapi bemutatójához kapcsolódó nyilatkozatok: Herczegé, Paulay Erzsié és Bárdos Artúré. Az író azt állította, hogy már évek óta foglalkoztatta a darab témája, de két okból nemigen akart foglalkozni vele. Az egyik: „a téma (az én viszonyaimhoz mérten) nagyon is vad. Egy majdnem mindenre kész nő és egy még ennél is többre képes kalandor találkoznak össze a darabban”, amely gyilkossággal végződik. Az író attól tartott, hogy azok, akik nem fogadják el a l’art pour l’art elvét, tendenciát fognak keresni a műben, alkotóját nőgyűlölőnek fogják tartani, ezt pedig nem szeretné. A másik ok: „színpadtechnikai nehézségek egész halmaza”. Herczeg azt is állította, hogy egy nőismerősének és

---

29 Vö. ehhez: Dávidházi (1989): 11–12., 331–332.

30 Herczeg Ferenc új darabja a Belvárosi Színházban. – Készülődés a nagy premiérre. –. *Szinház és Divat,* 1918. november 3., 30.

31 Paulay Erzsi „Tillá”-ról. *Szinházi Élet,* 1918. november 3–10., 14.

32 Lendvai (1918): 26. Visszaemlékezéseinek egyik változatában Herczeg azt állította, hogy megismerkedett azzal a nővel, aki a *Tilla* írására inspirálta, „és meggyőződtem, hogy ha feleségnek vagy szeretőnek szörnyü lehet is, mint jóbarát szinte ideális. Női erények nem igen ékesitették őméltóságát, a gentleman jótulajdonságai azonban csodálatosképen megvoltak benne. Amig csak távolról figyeltem, mulattam a rigolyáin, mikor azonban közelebb jutottam hozzá, meggyőződtem, hogy terhelt lélek és mélységesen tragikus jelenség.” Herczeg (é. n.): 53.

33 „Tilla”. Herczeg-bemutató a Belvárosi Szinházban. *Magyar Szinpad,* 1918. november 17., 2.

Bárdos Artúrnak sikerült eloszlatnia ezeket az aggodalmakat. Mindezeken túl azonban az író azt is szükségesnek tartotta, hogy, kihasználva az e nyilatkozat nyújtotta alkalmat, a forradalmi átalakulást méltató kijelentést tegyen és megindokolja: miért is adatja elő e művét?

> „Mikor a próbákat megkezdtük, a magyar királyság lakói voltunk. A bemutató-előadást a magyar népköztársaság polgárai és polgárnői fogják végignézni. Nem tagadom, a nagyszerü események [!], amelyeknek sulya alatt remeg a föld, gondolkozóba ejtettek, hogy egyáltalában illő és tapintatos dolog-e, ha mostanában megcincogtatom a hegedümet. Nem bántam volna, ha későbbi, nyugodtabb időkre halaszthattam volna a bemutatót. Okos emberek, akik előtt szóba hoztam ezt a kérdést, azt mondták: Játszani kell! Most az a jelszó, hogy mindenki végezze a maga dolgát, az igric dolga pedig az, hogy cincogtassa a hegedüjét."[34]

Herczeg itt igen óvatosan, akárcsak az előzőekben említett problémáinál, ezúttal is mások tanácsára hivatkozva indokolta meg műve előadatását, ezáltal és a forradalmat méltató szavaival nyilván az őt mint bukott politikust e darabja kapcsán is bírálók támadásait, sőt esetleg a premier valamiféle megzavarását is elhárítandó. Érvelésének hatásosságát erősíthette, hogy az általa említett, „mindenki végezze a maga dolgát" jelszó összhangban volt Garami Ernő kereskedelemügyi miniszternek november 16-án, a köztársaság kikiáltásakor mondott, nem egy napilapban is olvasható buzdításával: „*Dolgozni, dolgozni, dolgozni kell*, valamennyiünknek, mindnyájunknak, százezreknek, millióknak, *azonnal, rögtön*. Dolgozni, dolgozni és dolgozni. Dolgozni a szabad, független, demokratikus magyar népköztársaságért!"[35] Paulay Erzsi lelkesedéssel nyilatkozott a szerepről és a mű szerzőjéről: a *Tilla* „egy ujszerü, érdekes, sőt izgalmas darab, a Herczeg Ferenc ragyogó müvészetével irva".[36] Bárdos Artúr igazgató-rendező felsőfokok alkalmazásával méltatta az írót: „Herczeg Ferenc minden szinháznak bizonyára a legkivánatosabb, legillusztrisabb szerző", a *Tilla*ról pedig azt is mondta, hogy az „irodalmi forradalmat" jelent alkotójának életművében, ami elősegíthette az egykori munkapárti politikus színdarabja és előadása elfogadtatását, létjogosultságuk elismertetését immár a forradalom nyomán létrejött népköztársaságban. Ugyanakkor Bárdos már e nyilatkozatban, az esetleges kritikákat megelőzendő, elhárítandó, megemlítette a *Tilla* kísérlet voltát is: „ilyen érdekes, izgalmas szinpadi kisérletben ritkán van a magyar szinpadnak része".[37]

A *Tilla* november 22-ei bemutatója a legkülönfélébb világszemléletű lapok cikkei szerint is sikeres volt. A korábban Tisza István politikáját támogató *Az Ujság* november 23-ai számának Szinház. Zene rovatában az előadásról kritikát közreadó Herendi Artur részletekbe menően számolt be az elismerő fogadtatásról: „A premiérest a Herczeg-bemutatók lelkes hangulatában folyt le. A népszerü szerző uj drámáját viharos tetszéssel fogadta a közönség, az egyes jelenések után alig akart elülni a taps és a felvonások végével sok szeretettel ünne-

---

34 Herczeg (1918a): 1. Lásd még: Herczeg (1918b): 60., ezzel kapcsolatban lásd pl. Hortobágyi (1918): 3–4.

35 Lásd Magyarország – népköztársaság. *Népszava,* 1918. november 17., 8., továbbá: A magyar reszpublika kikiáltása. A régi országgyülés hattyudala – Az uj államforma kihirdetése – Több százezer ember ujjongó tüntetése az Országház-téren. *Magyarország*, 1918. november 17., 10.; Kikiáltottuk a magyar népköztársaságot. Néphatározat a választójogról, a sajtószabadságról, az esküdtbiráskodásról, az egyesülés és a gyülekezés szabadságáról és a földmives-nép földhöz juttatásáról. Szikratávirat a világ minden nemzetéhez. *Pesti Hirlap,* 1918. november 17., 8.

36 A cimszereplő a szerepéről. *Magyar Szinpad,* 1918. november 22., 1.

37 Bárdos (1918): 1. Vö ehhez: Takaró–Liktor (2024): 184–185. A Tilla előadásának plakátját nem sikerült fellelnem.

pelték Herczeg Ferencet és Paulay Erzsit.”[38] Ezzel összhangban volt a polgári radikális *Világ* ugyancsak november 23-ai számában, a Szinház művészet rovatban megjelentetett, Relle Pál által írott kritika e megállapítása: „A bemutatónak határozott, meleg sikere volt.”[39] Az 1918-as őszirózsás forradalomban fontos szerepet játszó Hatvany Lajos *Pesti Napló*jának november 23-ai számában, a Szinház, művészet rovatban publikált kritikájában Harsányi Zsolt is azt állította, hogy az előadást „a közönség igen nagy tetszéssel fogadta”, „a Tillának tegnap este kétségtelen sikere volt”.[40] Herczeg visszaemlékezései azonban azt mutatják, hogy az író nem tekintette kiemelkedően sikeresnek a *Tillá*t: „Ami a színmű hatását illeti, nem mondhatnám, hogy nagyon tetszett volna, a közönség éppenséggel nem tombolt elragadtatásában”.[41] Ha „tombolás”-ról csakugyan nem is lehet olvasni az 1918-as újságcikkekben, a tetszést aratott bemutatóval megkezdődhetett a *Tilla* előadásainak sorozata.

2. Kritikák, magyarázatok, reklámok

Bár a *Tilla* bemutató előadása sikeres volt, a korabeli kritikusok korántsem csak elismerő véleményeket fogalmaztak és jelentettek meg Herczeg e művéről; előadását általában dicsérték. E cikkek között különösen figyelemre méltó a *Pesti Hirlap* november 23-ai számának Szinház és zene rovatában közzétett írás: elkészítéséhez ugyanis szerzője olvasta és hasznosította is Herczegnek a *Tillá*val kapcsolatos, korábbi megnyilatkozásait. „Az iró több nyilatkozatában hangsulyozta, hogy *Tilla* c. darabját egyenest a *Belvárosi Szinház* számára irta.” A kritikus szerint ez meg is látszik a darab témáján és felépítésén: mivel e színház közönségének eddig főleg kabaré jellegű műsorokat adtak elő, az nagyobb jelenetek egymásutánjához szokott hozzá. Herczeg a *Tillá*val „hét jelenés”-t írt e publikumnak, hogy az így „mintegy a külsőségekben, átmenetet kapjon a kabaréból a szinházba”.[42] A témát, amint fogalmazott, „Granginyolszerü verizmus füti”, amivel a mű szerzője a Belvárosi Színházat akarta kiszolgálni: ennek színpada, nézőtere ugyanis az „intim hatásokra” van kialakítva.[43] Ugyanakkor a kritikus rámutatott arra is, hogy noha a darab felépítése, témája határozottan eltér Herczeg eddigi műveiétől, a dialógusai olyanok, mint a korábbiak: mondatai, „ha ma inkább a verizmus szolgálatába szegődtek is, mégis rávallottak a választékos, elmésségtől sugárzó, tisztult izlésü stilistára”. A cikkíró azt is állította, hogy Herczeg Ferenc neve „kitünő márká”-t jelent.[44]

---

38 Herendi (1918): 9. *Az Ujság*ról lásd pl. Buzinkay (2016): 287–291.

39 Relle (1918): 9. *A Világ*ról lásd pl. Buzinkay (2016): 293.

40 Harsányi (1918): 9.

41 Herczeg (1993): 74. Lásd még: Herczeg (é. n.): 53.

42 Tilla. *Pesti Hirlap,* 1918. november 23., 7.

43 A *Szinházi Élet* 1918. október 27. – november 3-ai számában a párizsi színházakról Szomory Dezső azt is állította, hogy „van még néhány tucat ilyen acotes-szinház, amelyek mind bérházak emeleteibe és részben bérházak udvaraiba vannak beépitve. Ilyen a Mothurin és ilyen a Grand Guignol. Ezeknek van a legfinomabb közönségük, különös és ritka emóciókat kereső társaság.” Lásd Szomory (1918): 3. A Grand Guignol színház közönségének ezzel az ábrázolásával pedig összhangba kerülhettek a *Pesti Hirlap* hasábjain a *Tilla* közönségéről megjelent, ennek „elit”, „gurmand” voltát említő szövegek, lásd ezekhez e tanulmány 93. és 100. jegyzeteit, valamint a hozzájuk kapcsolódó szakaszokat a főszövegben. Ugyanakkor vö. ehhez: Magyar (1985): 350–352.

44 Tilla. *Pesti Hirlap,* 1918. november 23., 7.

A *Világ* november 23-ai számában Relle Pál, szinte visszautalva Bárdos Artúr idézett, november 22-ei nyilatkozatára,[45] ironikus bírálatot és elismerést egyaránt tartalmazó kritikájában a mű tartalmának és formai megoldásainak összefüggéseivel is foglalkozott:

> „*Herczeg* Ferenc tovább nyujtozik, mint ameddig a szinpad takarója ér. Olyan irói öntudat, mint ő, nem elégszik meg az önmaga ellen csinált forradalommal: a szinpad tradicióit is kikezdi. A dramaturgiai egység hármasszövetségét bontogatja ma bemutatott darabjában is, melyben előkelő bátorsággal száll sikra a struktura szabadságáért, az idő- és térbeosztás minden dogmáktól való függetlenségéért. (…) A darab külső megjelenése azonban nem a puszta formai ujatakarás eredménye. Ez a darab belülről kifelé iródott. A külső, vagy inkább szerkezeti forma bonyolultsága, a belső tartalom szerves következménye. (…) [Tillát, ezt] a vér- és idegkomplikációt nem lehetett a régi, jólfésült dramaturgia babaéletébe és kényeskedő pipereegységébe préselni. Herczeg Ferenc irói fölénye és fényüzése kellett hozzá hogy le merjen mondani a szinpadi hierarchia népszerü egyenruhájáról, másrészt, hogy olyan novellisztikus kitéréseket engedjen meg magának, amilyeneket ma kevés magyar szerző merne megkockáztatni a szinpaddal és a közönséggel szemben a maga irodalmi önérzetéért."[46]

Az egykori, immár bukott pártpolitikus személyével és művével kapcsolatos elismerő megállapítások értékét az olvasóknál növelhette az, hogy ezek éppen a korábban az általa képviselt politikával határozottan szemben állt, 1918. november végén viszont az országot irányító egyik legfontosabb csoport lapjában: a *Világ* hasábjain jelentek meg: összhangban a művészi és a politikusi tevékenység elkülönítéséről megfogalmazott, közreadott kortársi állásfoglalásokkal.

Relle szerint Herczeg darabjában minden benne van, ami a „mai idegközönségnek" kell, így „a mozi" is[47] – a mű filmszerűségét pedig más, a „hét jelenés"-t nem olyan gondosan elemző szerzők, mint a *Pesti Hirlap* és a *Világ* kritikusa, is szóvá tették. Például a *Magyar Hirlap* november 23-ai számának Szinház irodalom művészet rovatában közzétett cikk írója, Vajda Ernő azt állította, hogy a színjáték meséje „erősen filmszerü, sőt tulzás nélkül használhatjuk a »mozi« szót is". Rellétől eltérően úgy ítélte meg, hogy „Ellentét van a darab mondanivalója és szerkezete között is. A hét képre bontott intim jelenetek belső fejlődésre utalnak, az iró ellenben egy Sardou-darab technikai szerkezetére törekszik."[48] Harsányi Zsolt már idézett cikkében azt írta, hogy a *Tilla* „Regényszerü: valami olyan, mintha az iró »Álomország« cimü regényének alakjait bünper-filmre játszatnák. Ez nem a költészet ragyogó legteteje", ám „Ilyennek nagyon jó, az bizonyos".[49] A *8 Órai Ujság* november 23-ai számának Szinház és mozi rovatában megjelent kritika szerint „Herczeg Ferenc Tillája tulajdonképpen egy mozitöredék (…) *Paulay* Erzsi szépsége, kiváló beszélőképessége csak előnyére lehet ennek a lehetetlenül beállitott moziszkeccsnek."[50] A *Tilla* filmszerűségének bírálata e kritikát hozzákapcsolhatta ahhoz

45 Lásd ehhez e tanulmány 37. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.
46 Relle (1918): 9.
47 Uo.
48 Vajda (1918): 6.
49 Harsányi (1918): 9.
50 Tilla – a Belvárosi Szinházban. *8 Órai Ujság,* 1918. november 23., 5.

a korabeli nézethez, amely szerint a színházhoz viszonyítva a mozi értékszintje alacsonyabb,[51] ez pedig a Herczeg-mű sikere ellen is hathatott. A *Magyar Kultúra* december 20-ai számának Szinház rovatában megjelent kritika szerzője viszont ezt a kapcsolatot nem bírálta, hanem igyekezett megindokolni a „hét jelenés” írójának eljárását. Dr. Várdai Béla szerint a műnél „a kiélezett vonások vaskezű összegyűjtésében van is”, ami a filmre emlékeztet, „de anélkül, hogy a módszer ne volna igazi tragikus elgondolásra, cselekvésre, alakokra alkalmazva”. Herczeg ugyanis „ezúttal is nagyon jól tudta, mit csinál: a mai elhajszolt, túlidegesített, részletrajzhoz türelmetlen közönségnek megfelelő stílnemben dolgozott, anélkül azonban, hogy a lényegben megszünt volna a szokott fölényes biztosságú lélektani művész lenni”. Így a maga nemében „tökéleteset adott”.[52] Vagyis Herczeg a közönség befogadóképességét helyesen mérve fel írta meg darabját, alkotói eljárása, amelynek alkalmazása során a *Tilla* művészi értékei egyáltalán nem sérültek, nem kárhoztatható.[53]

Nemcsak a *Pesti Hirlap* kritikusa,[54] hanem más bírálók is írtak a *Tilla* grand guignolos voltáról. Így például a *Köztársasági Ujság* november 23-ai számának Szinház, müvészet rovatában közzétett cikk szerzője Herczeg művét méltatva azt is állította, hogy a Tillát meggyilkoló férfi egy modern mítosz Héraklésze. „A modern mithos forró, őrült, bomlott idegzetü szerelemről és véres pénzről regél. (…) A téma lázas, Grand Guignolos, a szereplők vér és arany és gyilkos ölelések mámorától részegek”.[55] E szövegben nemcsak a „vér és arany” szókapcsolat utalhatott Ady *Vér és arany* című kötetében megjelent, azonos címmel közreadott versére, hanem fejtegetése egésze is a költemény részleteire: „Én tudom, állom, hogy ez: a Minden / S hogy minden egyéb hasztalan: / Vér és arany, vér és arany”. Továbbá: „Meghal minden és elmulik minden, (…) De él az arany és a vér.”[56] A *Köztársasági Ujság*ban, amely az 1918. november 16-ai számtól viselte e lapcímet a korábbi *Budapest* helyett, Herczeg e darabjának az új rendszer közvélemény-formálói által kiemelkedőként méltatott költő[57] művéhez kapcsolódása a *Tilla* jelentőségét is érzékeltethette. A *Figáró* november 27-ei számának lapjain közzétett kritikájában Lakatos László pedig azt állította, hogy Herczeg „hét jelenés”-e „alapjában grand guignolosan elgondolt darab”,[58] vagyis e sajátossága a meghatározó elem benne.[59]

Míg a *Pesti Hírlap* kritikusa azt írva, hogy a *Tillá*val „a felépitésben, a témában egy *más*, szinte *uj* Herczeg Ferenc jelentkezett”,[60] ezt nem bírálta, más szerzők szerint viszont nem volt sikeres döntés a darab alkotója részéről a személyiségétől idegen téma feldolgozása. Vajda Ernő már idézett cikkében azt állította, hogy „*Herczeg* Ferenc irói egyéniségének legjellemzőbb alapvonása valami kellemes nyugalom, bizonyos előkelőségé és világos józanság, amelynek megfontolt hidegsége még drámáinak legfeszültebb pillanataiban sem hagyja el

51 Vö. ehhez pl. Kőháti (1996): 92–93.; Dr. Bognár (1918): 1033.

52 Dr. Várdai (1918): 471.

53 A *Tillá*nak a filmmel való kapcsolatához lásd még: E. G. (1918): 8.; Egyed (1918): 5.; f. r. (1918): 9.; Herczeg Ferenc mozidrámája. *Magyar Estilap*, 1918. november 23., 2.; Lakatos (1918): 23.; (– tt –) (1918): 2.

54 Lásd ehhez e tanulmány 42. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

55 (*F. E.*) (1918): 7.

56 Ady (1908): 123.

57 Lásd erről pl. Vörös (2018): 192–195.

58 Lakatos (1918): 23.

59 A *Tilla* grand guignolosságához lásd még: f. r. (1918): 9.; Harsányi (1918): 9.; Relle (1918): 9.

60 Tilla. *Pesti Hirlap,* 1918. november 23., 7.

egészen az irót". Amikor ezúttal „azt kisérli meg, hogy végsőkig kifeszült cselekvénynyel, exotikus szavak pompájában, egy misztikus és mégis reális, lázas, lihegő, vad és féktelen, vérpárás, démoni drámát irjon, alapjában véve egész irói lényével ellenkező feladatra vállalkozott". Így tehát „Mi sem természetesebb, mint hogy ez a kisérlet nem sikerült".[61] A *Vasárnapi Ujság* december 1-jei számának Szinház rovatában Schöpflin Aladár arról írt, hogy megérzése szerint Herczeg e művéből hiányzik a „vitalitás". A szerzőt „erősen érdekli a démoni nagy szenvedély, a korlátokat ledöntő nyugtalanság, az emberi bestia lihegése. De csak érdekli, benne magában nincs meg a démoni vonás, nem tud másképp hozzá férkőzni, mint dialektikával. Nincs meg benne a témával való azonosság s ezért meggyőző erő sincs darabjában." A kritikus szerint „Minden csak irodalom a darabban, való élet vajmi kevés".[62]

A *Tillá*ról közzétett kritikák szerzői további, a mű fogadtatásának vizsgálatánál figyelembe veendő gondolatokat, meglátásokat is papírra vetettek. Így, nyilván az előadásnak a tetszést aratott bemutatón túl is további sikereit elősegítendő, idézett kritikájában, nem egy kortársához hasonlóan Harsányi Zsolt is határozottan szembeállította Herczeg írói és politikusi tevékenységét: „*Herczeg* Ferenc az irodalomban mindig nemzeti munkát teljesitett, viszont [!] a politikában is a nemzeti munka pártjához tartozott". November végére még „nem mult el a veszedelem, hogy nemcsak a szerző személyét, hanem a darabot is politika szerint itélje meg valaki. És mielőtt belépünk a szinházba, már meg kell mondani: nem a politikus irja a darabot, hanem az iró." Sőt, „Az uj idők emberi szabadsága ellen vét, aki munkapártra gondol, mikor Tillát mondanak neki"[63] – tehát ez esetben az írói és a politikusi tevékenység elkülönítése nemhogy valamiféle ellenforradalmiság lenne, hanem éppen ez felel meg az új korszak szellemiségének, legalábbis Harsányi szerint. A „hét jelenés" néhány sikeres előadása után pedig *Az Ember* című baloldali hetilap november 26-ai számának Művészet rovatában publikált kritika szerzője már arról írt, hogy a *Tilla* segítségével a korábbi munkapárti politikus el tudta fogadtatni magát a közvéleménnyel a népköztársaságban: „A »*Köszönjük néked István«* cimü halhatatlan munkapárti népköltemény illusztris szerzője, *Herczeg* Ferenc, mintha mi sem történt volna, nyugodtan belovagol az uj korszakba is. A fene bánná, ha a paripája nem volna sánta és rohadt gebe, amelyen ugyan messzire bajosan fog jutni." Ez a gebe volt a *Tilla*, amelyet a cikk írója rendkívül rossznak ítélt.[64] Herczeg Tiszához intézett szavainak „halhatatlan"-ként említése pedig félreérthetetlenül jelezte, hogy az író-politikusnak ezt a kijelentését, ezzel együtt a forradalom előtti, munkapárti politikusi tevékenységét nem fogják elfelejteni.[65] A „fene bánná" szókapcsolat ugyanakkor azt juttatta kifejezésre, hogy a cikk közreadói az „illusztris szerző" „átmentődését" nem tartják elfogadhatatlannak, olyan valaminek, amit mindenképpen meg kellett volna akadályozni.

Több kritikustól eltérően a darab felépítését nem a filmmel, hanem a novellákkal kapcsolta össze már idézett kritikájában Herendi Artur. Azt állította, hogy ez esetben Herczeg

---

61 Vajda (1918): 6.

62 Schöpflin (1918): 664. E problémáról lásd még: f. r. (1918): 9.; Lakatos (1918): 23., továbbá: Szávold (2014): 171.

63 Harsányi (1918): 9.

64 Mit müvel Herczeg Ferenc a Belvárosi Szinházban? *Az Ember,* 1918. november 26., 18.

65 Lásd ehhez e tanulmány 14. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben. Éppen *Az Ember* 1918. október 29-ei számában jelent meg Göndör Ferenc „Köszönjük néked, István" című cikke, amely Herczeg szavainak felhasználásával bírálta, támadta Tisza Istvánt politikájáért, a világháborús szenvedésekért, lásd Göndör (1918): 7–8., továbbá: Szürke, közömbös kor. *Az Ember,* 1918. október 29., 11.

visszatért szeretett műfajához, a novellához. „Hét gyönyörü novelláját szinpadi csokorba kötötte és Tilla czimmel ma prezentálta.” A közönség pedig csak a függöny utolsó legördülésekor eszmél rá, hogy „a hét jelenés komoly drámává formálódott”.[66] *A Nap* november 24-ei számának Szinház, müvészet rovatában megjelent kritika szerzője, noha több szempontból is „vázlatos”-nak tartotta a művet, azt írta, hogy a darab így is kiváló alkotás: „Hét vázlatos kép, de benne van az egész dráma. Szindarabvázlat, amely készebb és befejezettebb sok szinpadi münél.” Miután röviden foglalkozott a darab tartalmával, kijelentette: „Ezek a képek vázlatosságában is tökéletesek, a fegyelmezett Herczeg vázlatban is mestermüvet ad”.[67]

Egyes szerzők céltudatosan és határozottan a kritikájukat tartalmazó újság, illetve az azt közreadó politikai, társadalmi csoport eszmevilágának terjesztéséhez használták fel írásukat. A *Népszava* november 23-ai számának Hirek rovatában megjelent Révész Mihály-kritika szerint Herczeg az „egészen nagyuri világ embereiből veszi” új darabja alakjait; Tilla „csak a szerelemnek él és »csal«, ha a perc és a vére igy kivánja”; a szereplők „fölötte unalmasan beszélnek”. Mindezek nyomán pedig Révész elítélően írt az ilyenfajta irodalomról, színházi előadásról és a közönségéről is, azt juttatva kifejezésre, hogy a történelmi változások következtében ezek immár idejüket múltaknak számítanak:

> „Némi irigykedéssel gondolunk a szerzőre, szinházára és publikumára, amely még mindig itt tart: szerelmi »csalások«, hütlenség, féltékenység, szenvedély, gyilok, – itt tart a világok sarkaiból való kifordulása idején! De megvetéssel és utálattal is kell nézni ezt az irodalmat és ezt a szinházi müvészetet. Azonban az elégtétel érzésével is: akik müélvezni ilyen Herczegekhez mennek, megérdemlik az ilyen Herczegek erkölcsi tanitásait és unatkoztató szindarabjait.”[68]

Figyelemre méltó, hogy itt Révész nem a „nagyuri világ”, és nem is csak Tilla „erkölcstelensége” megjelenítését ítéli el, hanem, ennél sokkal általánosabb érvénnyel, a magánéleti problémák ábrázolását a nagy történelmi változások idején, azt sugallva: ilyen viszonyok között az alkotóknak nem ezekkel kell foglakozniuk!

Dr. Várdai Béla a *Magyar Kultúra* lapjain közzétett, idézett kritikájában pedig a folyóirat szellemiségnek megfelelően az erkölcsi értékelést, tanulságot is megfogalmazta. Azt állította, hogy a *Tillá*t

> „Mi [!] bízvást mondhatjuk tragédiának, mert hősnője, kit a féktelen érzéki szenvedély sodor vesztébe, a tragikai alakok egyik fajtája, ama vérük után indulóké, kik ezért vérük hullásával fizetnek, melyet akárhányszor egy náluknál is hitványabb ont ki (ez esetben a démonikusan titokzatos gonosztevő, Belizár), mint végrehajtó eszköze tudtán kívül az erkölcsi törvénynek, melynek majd rajta is betelése azonban kívül esik már a mű perspektíváján.”

---

66 Herendi (1918): 8.

67 (l. gy.) (1918): 6.

68 (Rm.) (1918): 8. Révész Mihály szerzőségéről lásd Botka–Vargha (1982): 547–552. A főszereplő, Tilla romlottságát a kritikus azzal is igyekezett hangsúlyozni, hogy rövid szövegében egy ízben „kurtizán”-ként, majd „prostituált”-ként említette.

A cikkíró szerint tehát a bűn mindenképpen elnyeri büntetését, az erkölcsi törvény érvényesülni fog a gyilkos esetében is, ha máshol nem is: a halála után, a túlvilágon. Az író munkássága egészének méltatását a kritikában Várdai arra is felhasználta, hogy egyes modern irodalmi irányzatok létjogosultságát cáfolja vele: „Herczeg egymaga elegendő hatásos cáfolat arra a botor elméletre mely az új irányt a költészetben az érthetőség, az elmésség, a szellem kiölésével akarná megcsinálni".[69]

A *Tilla* figyelemre méltó voltát jelezhette, hogy a *Borsszem Jankó* december 15-ei számában, a Második erkélypáholy, jobb című sorozatnak e heti darabjában a Herczeg-mű előadását nézve beszélgetett róla Al- és felbajnoki Bajnoky Mór, a felesége és Dr. Schreier István. A szöveg ironikusan foglalkozott a „hét jelenés"-sel, írójával, az előadással és a közönség reagálásaival is – ugyanakkor a társalgás során egy sajátos ismertetés is összeállt a Belvárosi Színház produkciójáról, amely akár annak egyfajta reklámjaként is tekinthető:

> „*Bajnokyné:* Nézze, István, milyen arisztokratikus és szexuális itt minden. Tilla grófnő, aki már reggel nyolc órakor aranyspangnival a homlokán szerelmes leveleit egy olyan tőrrel vágja föl…
> *Bajnoky:* …amellyel egy másik tyúknak már előzőleg elvágták a gégéjét.
> *Bajnokyné:* De hiszen ez a legszebb az egészben! Majd egy kenyérvágó késről fog neked a Herczeg Ferenc irni! (…) Herczeg itt ebben a bonyodalomban überbietolta önmagát! Tilla grófnő beleszeret egy yachttulajdonosba, aki gyilkolni is szokott. De miután már előzőleg beleszeretett egy vőlegénybe, a vőlegény azonban a menyasszonyát szereti, – kiül a tengerpartra két ligestulba Belizárral, a yacht- és gyilkos tulajdonossal és folyton egymás mellett ülnek és folyton azt suttogják: Jajbejó, jajbejó! Hát lehet ennél valami szebbet elképzelni?
> *Bajnoky:* Lehet, Rózám. Például mikor a grófnő és Belizár folyton egy liegekanapén egymás mellett csókolóznak és azt mondják: Jajbejó, jajbejó."[70]

Minden bizonnyal a *Tilla* bemutatójával kapcsolatos első nézői reakciók következménye is volt az, hogy Herczeg a *Szinházi Élet* november 24. – december 1-jei számában nyilatkozott művéről, annak előadásáról. A szöveg egyes részletei pedig már felvetett, vagy előreláthatólag felmerülő kérdésekre, problémákra is válaszként, magyarázatként szolgálhattak. Az író mindenekelőtt azt tartotta szükségesnek, hogy ezúttal is megindokolja: miért is került most sor a darab bemutatására?

> „Kétséges volt, hogy egyáltalában előadjuk-e mostanában a *Tillát*. A megrázó világesemények elvették a kedvemet attól, hogy az én kis komédiámmal foglalkozzam. Időközben azonban kiadták a jelszót, minden embernek kötelessége, hogy folytassa a rendes munkáját és most már magam is ugy találom, a legokosabb, amit a közjó érdekében tehetünk, ha a kovács tovább kalapálja a vasat, a költő pedig tovább pengeti a lantját."[71]

---

69 Dr. Várdai (1918): 470–471.

70 Második erkélypáholy, jobb. *Borsszem Jankó,* 1918. december 15., 4.

71 A Tilláról elmondja: Herczeg Ferenc. *Szinházi Élet,* 1918. november 24. – december 1., 1.

Figyelemre méltó, hogy míg a bemutató előtt, a *Magyar Szinpad* november 22-ei számának hasábjain Herczeg a forradalom méltatásaként a „nagyszerű események”-et említette annak indokaként, hogy elgondolkodott szereplésének helyénvaló voltáról,[72] a bemutató után a „megrázó világesemények” okozta elkedvetlenedését jelölte meg a darabjával foglalkozás elvesztésének okaként. Az indokolás megváltoztatása egyfajta óvatos visszakozás is volt a korábbi megnyilatkozástól, ugyanakkor a „megrázó világesemények”: köztük nyilván a világháború elvesztése, támadhatatlan magyarázatként szolgálhattak Herczeg lelkiállapotára. A rutinos író-publicista a bemutató előtt tett azon kijelentésének, amely a forradalom melletti állásfoglalásnak számított, feltehetőleg az is oka volt, hogy ezáltal is igyekezett elhárítani az előadás valamiféle megzavarását korábbi politikai-közéleti szereplése miatt – ilyesmire ugyanis, amint arról Bárdos és Harsányi idézett visszaemlékezései tanúskodnak,[73] számíthatott is. Ám miután a premier incidensek nélkül, sikeresen lezajlott, az író már nem tarthatta szükségesnek a forradalmi átalakulás bármiféle méltatását – amiben talán közrejátszhatott az is, hogy egyesek éppen e november 22-ei szavait vetették szemére politikai múltja, a csak néhány hete meggyilkolt Tisza Istvánhoz fűződő jó kapcsolata miatt. A bemutató utáni nyilatkozatban annak említése, hogy mások útmutatása nyomán folytatja munkáját, összhangban volt november 22-ei kijelentéseivel. Az újabb írás „most már magam is ugy találom” szavai pedig azt is kifejezésre juttathatták, hogy a működésével kapcsolatban előzőleg kétségeket megfogalmazó szerzőt a *Tilla* sikeres bemutatója megerősítette abban: a leghelyesebb, ha folytatja alkotói tevékenységét. A „legokosabb, amit a közjó érdekében tehetünk” kijelentés azt jelezhette, hogy Herczeg a közösség érdekében dolgozik, összhangban a népköztársaság eszmevilágával, tehát az egykori munkapárti politikus igenis igyekszik beilleszkedni az új viszonyok közé.

Az író azt is fontosnak tartotta, hogy valamiféle magyarázatot adjon Tilla személyiségéről. Azt állította, hogy műve „egy asszony jellem-drámája, mondhatnám, tragédiája”. A főszereplő „izzóvérü, elszánt, amorális és fantasztikus hajlamu. (…) Női Don Juan, akit utolér Don Juan végzete.” A rutinos színpadi szerző, talán számolva azzal, hogy a kritikusok a darab egyes szereplőinek különös, nem hétköznapi voltát vetik szemére, már e nyilatkozatában kijelentette: „A hősnő nem képvisel tipust, hanem kivételt. Az irónak joga van, hogy egyszer fekete és vérvörös szineket is keverjen a palettáján.” Az idézet második mondatával, ha csak hallgatólagosan is, azt juttatta kifejezésre, hogy tisztában van e műve korábbi alkotásaitól igencsak eltérő voltával (amit nem egy kritikus meg is fogalmazott), ám ez tudatos döntés eredménye volt, a szerzőnek igenis megvan a szabadsága új utak keresésére. Herczeg azt is szükségesnek ítélte, hogy magyarázattal szolgáljon a darab szerkezetét illetően is: eszerint a *Tilla* „nem egységes szerkezetü szinmü. Éltem a nagy szabadsággal, melyet a Belvárosi Szinház genius loci-ja fölkinált és a formát alárendeltem a célnak. A cél: egy asszonyi jellem bemutatása, lehető változatos és éles megvilágitásban, gyorsan és lehetően izgalmasan folyó cselekmény medrében.” Így az alkotást „nem is nevezem szinmünek vagy szomorujátéknak, hanem »hét jelenés«-nek”.[74] Ezt a koncepciót kritikusai közül, igen pontosan, Relle Pál ismerte fel.[75]

Az előadás sorsának alakulása a továbbiakban is foglalkoztatta Herczeget – talán azért is, mert az egykori munkapárti politikus ezáltal is igyekezett felmérni azt, hogy mennyire fogadja

72 Lásd ehhez e tanulmány 34. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.
73 Lásd ezekről e tanulmány 20. és 21. jegyzetét és a hozzájuk kapcsolódó szakaszokat a főszövegben.
74 A Tilláról elmondja: Herczeg Ferenc. *Szinházi Élet,* 1918. november 24. – december 1., 1.
75 Lásd ehhez a tanulmány 46. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

el személyét, alkotásait az új rendszer közvéleménye. A *Magyar Szinpad* december 7-ei számának A kulisszák mögül című rovatában megjelent cikk szerint az író, aki nem tartozik a gyakran színházba járók közé, a maga darabjait lehetőleg ritkán hallgatja végig a nézőtérről vagy a kulisszák mögül, a premier után pedig nem sokat törődik műve további sorsával, mostanában „mindennapos" a Belvárosi Színházban. E szöveg szerint a *Tilla*nak „nem volt még eddig egyetlenegy olyan előadása sem, amelyen az érdekes és izgalmas szinmü szerzőjének elegáns alakja meg ne jelent volna" a nézőtéren. Herczeg rendszeresen egy olyan jelenetre érkezik meg a színházba, amelyben Paulay Erzsi nem szerepel, felkeresi öltözőjében a művésznőt, röviden beszélget vele, gyakran csatlakozik a társalgáshoz Bárdos Artúr is, aki ilyenkor „az aktuális szinházi kérdéseket vitatja meg" az íróval. Majd Herczeg lemegy a nézőtérre, végignézi a darab további jeleneteit, és „köszönti ismerőseit, akik közül mindig akad egynéhány az állandóan telt színházban".[76] A *Tilla* szerzője tehát meglehetősen feltűnően viselkedett a színházban: ezáltal és az előadás után a közönség egészének reakcióit megfigyelve csakugyan szerezhetett információkat nemcsak műve sikeréről, hanem személyének korabeli elfogadottságáról is. A fennmaradt források szerint ezek igen kedvezőek voltak mind rá, mind „hét jelenés"-ére nézve.

Mindezek után, a *Szinházi Élet* december 8–15-ei számának hasábjain megjelent nyilatkozatában Herczeg nem alaptalanul állította, hogy „Talán soha még szindarabom sorsára nem voltam olyan kíváncsi, mint a Tilláéra". Ekkor, immár számos kritikára reagálva, határozottan rámutatott műve, illetve az előadás kísérleti elemeire: „A darab beállítása sok tekintetben művészeti experimentum volt és a bemutató-előadásnak kellett több fölvetett kérdésre válaszolnia. Experimentum volt a darab formája, a szinház megválasztása, a szereposztás, sőt még a kiállitás is. Azt hiszem, a kisérlet nem sült el rosszul." Az író azt is kijelentette: „Kötöttem magamat hozzá, hogy a díszletek, a darab stilusához mérten, vázlatszerüek legyenek".[77] A „vázlatszerűség" elismerése pedig összhangban volt *A Nap* november 24-ei számában közölt kritika megállapításaival.[78] Figyelembe véve e nyilatkozatát, különösképpen azt a részletét, mely szerint több felvetett kérdésre a bemutató előadásnak kellett válaszolnia, Herczeg rendszeres előadás-látogatásait, továbbá Paulay Erzsivel és Bárdos Artúrral folytatott beszélgetéseiket, az sem zárható ki, hogy ezek és egyes kritikusi vélemények hatására az alkotók az előadások sorozatában kisebb változtatásokat is eszközölhettek akár a darab szövegében, akár a szereplők egyes gesztusaiban, vagy a díszleteknél.[79] Az így nyert információkat, tapasztalatokat pedig az író hasznosíthatta is a *Tilla* azon szövegének kialakításánál, amely 1918 végén, de már 1919-es évszámmal jelent meg könyvként a Singer és Wolfner kiadónál.[80]

---

76 A „Tilla" leghüségesebb nézője. *Magyar Szinpad,* 1918. december 7., 1–2.

77 Premier után. Elmondta: Herczeg Ferenc. *Szinházi Élet,* 1918. december 8–15., 12.

78 Lásd ehhez e tanulmány 67. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

79 A darab rendezőpéldányát és súgópéldányát, amelyek segíthették volna az esetleges változtatások megállapítását, nem sikerült fellelnem. Gajdó Tamás szerint Bárdos sohasem készített rendezőpéldányt, lásd Gajdó (2002): 185. Magyar Bálint szerint Herczeg pályáján már korábban előfordult, hogy drámájának átalakítása az előadások sorozatában történt meg. Az *Ocskay brigadéros* 1901-es vígszínházi bemutatója utáni támadások hatására „közben azért a színház is hajlandó némi igazításra, éppen a legkényesebb ponton. Néhány előadás után Rákóczi már nem tud róla, hogy Ocskay hiába előszobázik nála: az intrikus Ozoróczy akadályozza meg találkozásukat. Ez a változat jelenik meg egyébként nyomtatásban is." Magyar (1979): 66.

80 Herczeg (1919).

A könyvről az *Uj Idők* 1919. évi első, január 5-ei számában jelent meg ismertetés – immár azután, hogy a *Tilla* január 3-ai, utolsó előadását követően lekerült a Belvárosi Színház műsoráról. A cikkíró azonban a darab nyomtatásban közzétett változatának esetében is szükségesnek tartotta, hogy részletes magyarázatot adjon a mű szerkezetét illetőleg: „Nem dráma, nem is színmű *Herczeg* Ferencnek ez a legújabb szinpadi munkája, amelyet a szerző is új műfajmeghatározással bocsájtott a közönség elé: hét jelenésnek nevezi”. A szöveg szerint az új műfaj új színpadi felfogást és „új hangot” is követelt. Ennél a színdarabnál a kis színpadok külön stílusa érvényesült: itt mások az eszközök és más a hatás is, amelyekkel a mű írója dolgozik. A színpadi cselekmény vonalvezetése szintén különbözik a nagy színpadokon előadott drámák felépítésétől: „az expozíció és a drámai megoldás két határpontja között a bonyodalom helyét ismét a cselekmény foglalja el, csakhogy ennek még forróbb a feszültsége, még izgalmasabb a lüktetése”. A nagy drámai összeütközések képekben követik egymást, nem egységes, hanem „szakadozott tablókban”, és „az akció föltárásában van valami a regények legizgalmasabb fejezeteinek dialogizált jeleneteiből”.[81] Ez a leírás egyfajta magyarázat, válasz is lehetett a *Tilla* előadásáról író kritikusoknak a mű szerkezetét, felépítését bíráló megállapításaira. Mivel pedig a cikk éppen a Herczeg Ferenc szerkesztette *Uj Idők* hasábjain látott napvilágot, a saját véleményt jelző szerzőnév feltüntetése nélkül, nyilvánvalóan összhangban volt a *Tilla* írójának felfogásával. Sőt, az sem zárható ki, hogy éppen Herczeg a szöveg szerzője, vagy ha nem, legalábbis néhány helyen elgondolásai szerint átalakításokat hajtott végre az eredeti kéziraton.

A *Tillá*ról közzétett kritikák megállapításait és az alkotók nyilatkozatait is hasznosíthatták 1919 elején az előző évben a budapesti színházban először bemutatott, eredeti, legjobbként értékelt magyar színdarab szerzőjét jutalmazó, akadémiai Vojnits-díj odaítéléséről döntést hozók. Az 1918. évi jutalomról készített illetékes bizottsági jelentést Pintér Jenő írta, és ő is olvasta fel a Magyar Tudományos Akadémia 1919. február 24-ei ülésén, a múlt évi darabok tárgyalásánál röviden foglalkozva Herczeg „hét jelenés”-évél is:

> „A dráma hét képből áll s meséjének kidolgozása meglehetősen vázlatos. A helyzetek kiélezése és a személyek rajza itt-ott nagyon is romantikus szinezésü. Egyébiránt pompás írói készséggel van megírva az egész darab. A szerző nemcsak finom izlésü, elmés és előkelő társalgó, hanem egyúttal a női lélek kitünő ismerője. (…) Kényes themája mellett sem szorul rá arra, hogy – a divatos színpadi szerzők receptje szerint – érzéki csiklandozással izgassa a nézőket és olvasókat.”[82]

A számos elismerő megállapítást tartalmazó értékelés ellenére a Vojnits-díjat végül nem a *Tilla* kapta meg, hanem Szomory Dezső *II. József császár* című darabja.

Ám nemcsak a korabeli lapokban napvilágot látott alkotói nyilatkozatok, a kritikák elismerései, az előadásról közölt fényképfelvételek,[83] 1918 végén a darab könyvként megjelenése járulhattak hozzá a *Tilla* színházi sikeréhez, hanem például azok a sajtótudósítások is, amelyek arról számoltak be, hogy az ekkor jelentősnek számító személyiségek közül kik is

---

81 Tilla. *Uj Idők,* 1919. január 5., 17.

82 Jelentés az 1918. évi Vojnits-jutalomról. (Fölolvasta Pintér Jenő l. t. 1919. február 24-én.) *Akadémiai Értesítő,* 1919/2–4., 91. Lásd ehhez: A Vojnits-jutalom. – Az Akadémia összes ülése. –. *Budapesti Hirlap,* 1919. február 25., 5.

83 Lásd pl. a *Szinházi Élet* 1918. november 24. – december 1-jei számának képeit.

nézték meg az előadást. Így a *Magyar Szinpad* november 25-ei számának első oldalán olvasható, „Páholy és zsöllye a »Tilla« premierjén" című írásából az derül ki, hogy a bemutatón megjelent Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter a családjával, Bárczy István, Budapest főpolgármestere, Hatvany Lajosék, Alexander Bernát, Falus Elek és Ferenczi Sándor is,[84] akit pszichoanalitikusként különösen is érdekelhetett a – Herczeg egyik idézett megfogalmazásával – „öröklötten terhelt nőnek a drámája".[85] A *Szinházi Élet* december 22–29-ei számában az állt, hogy „Károlyi Mihály a feleségével megnézte a Tillát. Károlyi a tökéletes előadást dicsérte, a grófnő pedig kijelentette, hogy ez olyan produkció, amellyel be lehetne utazni Európát."[86] Ez esetben a kortársak számára különösen figyelemre méltó lehetett, hogy Tisza István egykori politikai ellenfele nyilatkozott elismerően a meggyilkolt exminiszterelnök pártjához tartozó, őt még 1918 őszén is méltató író színdarabjának előadásáról, tökéletesnek minősítve azt, amibe a dráma kiválóként értékelése is beletartozhatott…

Az előadás sikereinek érdekében fejthetett ki hatást az a reklámsorozat[87] is, amely az ekkoriban igen nagy példányszámú *Pesti Hirlap*[88] Szinház és zene rovatában jelent meg 1918. november 17. és 1919. január 3. között. Az újság november 17-ei számában már olvasható volt hír a *Tilla* 22-ei bemutatójáról: a szöveg szerint ez „a szinház szezonja igazi nagy eseményének igérkezik".[89] Az „igazi nagy" szókapcsolat pedig azt juttathatta kifejezésre, hogy ez esetben egy valóban jelentős eseményre kerül sor. Hasonló megfogalmazásokkal hirdette a bemutatót a lap november 21-ei száma: ez „*(A szezon egyik legkiemelkedőbb)* szinházi eseményének igérkezik", amit a szöveg kezdése is hivatott volt jelezni. Az írás még a díszletek reklámozásával is igyekezett mozgósítani a közönséget a bemutatóra: „Az előadás hét diszlete is külön eseménye a szinpadi dekorálásnak".[90]

A *Pesti Hirlap* november 23-ai számában az előadásról közzétett, elismerő kritika[91] mellett pedig már a reklám reklámja is helyet kapott, a *Szinházi Élet* azon számának hirdetésével, amelyben Herczeg nyilatkozata is napvilágot látott darabjáról: „*(Tilla-számot adott)* a *Szinházi Élet*, *Incze Sándor* lapja a *Belvárosi Szinház Herczeg*-premierje alkalmával".[92] A november 24-ei számban, az immár a darab második előadása kapcsán közzétett szöveg

---

84 Páholy és zsöllye a „Tilla" premierjén. *Magyar Szinpad,* 1918. november 25., 1.

85 Lásd ehhez e tanulmány 32. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

86 Maga csak tudja Intim Pista, (…). *Szinházi Élet,* 1918. december 22–29., 33.

87 A „reklám" kifejezéssel kapcsolatban érdemes idézni Balogh János Mátyás munkáját: „A lapban való megjelenési hely alapján beszélhetünk reklámról, illetve hirdetésről. Ma már a két szó azonos jelentést takar, de a dualizmus korában (és még később is) még eltért a két szó jelentése a lapkiadásban. Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a reklám az, ami a szerkesztőségi részben (hírek között, egyes rovatok után, vagy a Nyílt tér rovatban), a hirdetés pedig az, ami a »hirdetési rovatban« (a hirdetések gyűjtőoldalán) jelent meg." Balogh (2014): 139.

88 Róna Lajos visszaemlékezései szerint a *Pesti Hirlap* példányszáma az első világháború vége felé „tulhaladta a háromszázezret és hogy gyökerei milyen mélyre ereszkedtek, annak bizonysága az is, hogy a kommün alatt, mielőtt a kommunisták a polgári lapokat beszüntették, a Pesti Hirlap utolsó száma még mindig száztizezer példányban jelent meg a megcsonkult és széttépett országban". A világháború idején „egyetlen budapesti nagy reggeli lap sem érte el, de még csak meg sem közelitette a Pesti Hirlap horribilis példányszámát". Róna (1930): 403. Lásd még: Lengyel (1963): 33–34., 48. A nagy példányszámú napilapban, amelynek közreadói pozitívan viszonyultak az előadáshoz, tehát érdemes volt reklámozni a *Tillá*t.

89 (Herczeg Ferenc drámájának) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 17., 11.

90 (A szezon egyik legkiemelkedőbb) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 21., 7.

91 Lásd ehhez e tanulmány 42. és 44. jegyzetét és a hozzájuk kapcsolódó szakaszokat a főszövegben.

92 (Tilla-számot adott) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 23., 7.

szerint a *Tilla* sikerét „Budapest elite premier-közönségének itélete” pecsételte meg.[93] Az írás közreadói itt a „tekintéllyel érvelés” módszerét alkalmazták: szerintük az igazán hozzáértőknek tetszett az előadás, az tehát tényleg jó, így érdemes megnézni. Ugyanitt ismét megjelent a *Szinházi Élet Tilla*-számának hirdetése is.[94]

A Belvárosi Színház előadásának hirdetői azonban nem minden esetben a valóságnak megfelelően jártak el e reklámjuk közreadásánál. A *Magyar Estilap* november 26-ai számában olvasható, „A Bárdos-szinház valótlan reklámjai” című cikk szerint ugyanis „Péntek este mutatták be a Bárdos-szinházban a Herczeg-darabot és szombat délután – tehát *a második előadás előtt* – az estlapok” kommünikéjéből a második előadás jól sikerült voltáról lehetett értesülni. „Ilyen szemérmetlenül még sem szabadna a Bárdos-szinháznak fizetett reklámjait elhelyezni és *előre* megirni, hogy »a második előadás csak nyert bensőségében«, *amikor még nem is adták másodszor a darabot*.”[95]

A *Tilla* reklámjainak sorozata a reggeli lapként megjelenő *Pesti Hirlap*[96] számaiban mindenesetre folytatódott. Az újság november 27-ei számában az állt, hogy „*(Minden pesti asszony meg fogja nézni)*, ez volt az első benyomása a »*Tilla*« premierjéről kitóduló közönség legnagyobb részének”.[97] E szöveg közreadói, bár a várható érdeklődés nagyságát a mondatkezdésként elhelyezett felsőfokkal jelezték, a folytatásban már óvatosabban fogalmaztak: ez csupán az első benyomása volt, nem is az egész közönségnek, hanem csak legnagyobb részének. Nyilvánvalóan a hatás érdekében egy legalábbis igencsak nehezen ellenőrizhető felsőfok azért e mondatrészben is helyet kapott. Mivel pedig az ekkoriban nemegyszer ábrázolt Buda–Pest szembeállításban a Duna bal parti városrésze a „haladás”, a „modernség” helyeként, képviselőjeként jelent meg,[98] a reklám azt sugallhatta olvasóinak: a modern asszonytól csaknem kötelezően elvárható a *Tilla* megnézése. A *Pesti Hirlap* november 30-ai és december 1-jei számában is lehetett olvasni rövid írásokat, amelyek a darab sikeres előadásairól tudósítottak.[99]

Immár Herczeg nem egy nyilatkozata és számos kritika megjelenése után, a napilap december 5-ei számában „(Belvárosi Szinház)” címmel a következő írás látott napvilágot:

> „A legérdekesebb szinpadi kisérletek egyike az, amely most estéről estére telt házakat vonz a *Belvárosi Szinházba*. *Herczeg Ferenc* hét képre tagolt drámája, a *Tilla*, a szinházi gurmandok érdeklődésére számit, amidőn egy női lélek rejtelmességébe a magnézium hirtelen fényével világit bele a legérdekesebb képek során. Az a tüntetően meleg taps, amely különösen a sárga szoba és páholyfolyosó forró szerelmi jelenete, továbbá az ópium-jelenet után felharsan, biztositja, hogy Budapestnek már van közönsége az ilyen finomabb müvészi kisérletekre is. A rendezés müvészi eredetisége, a gyönyörü dekorációk és különösen *Paulay Erzsi*, *Pethő Attila* és *Harsányi Rezső* izgalmasan érdekes játéka: mindez a legodaadóbban szolgálja az illusztris iró merész tendenciáit.”[100]

---

93 (Herczeg Ferenc Tillájának) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 24., 9.

94 (Tilla-számot) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 24., 10.

95 A Bárdos-szinház valótlan reklámjai. *Magyar Estilap,* 1918. november 26., 2.

96 Lásd ehhez pl. Lengyel (1963): 33.

97 (Minden pesti asszony meg fogja nézni) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. november 27., 8.

98 Lásd ehhez pl. Vörös (2023): 26–34.

99 (Az utolsó vasárnapdélutáni előadások.) *Pesti Hirlap,* 1918. november 30., 7.; (Herczeg Ferenc Tillájának) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 1., 7.

100 (Belvárosi Szinház). *Pesti Hirlap,* 1918. december 5., 5.

A szöveg közreadói, nyilván figyelembe véve Herczeg nyilatkozatait és a *Tilla*ról közzétett kritikák számos megállapítását, kétszeri említéssel is hangsúlyozták az előadás kísérlet voltát, az írás kezdésével ugyanakkor azt is tudtára adták az olvasóknak, hogy a legérdekesebb színpadi kísérletek közé tartozik, „eredeti" rendezéssel. Ekként tehát az ínyencek érdeklődésére számít, a telt házak, a tetszésnyilvánítások pedig azt jelzik, hogy a fővárosban már van ehhez megfelelő közönség. Az utolsó mondatból az tudható meg, hogy a műben „merész" írói tendenciák érvényesülnek. A rövid írás megjelentetői minden bizonnyal úgy ítélték meg, hogy egyes bírálatokra válaszként is, a siker érdekében, célszerű egyértelműen tudatni az olvasókkal: a *Tilla* nem egy szokványos színházi produkció, hanem egy „merész" írói tendenciákkal megalkotott darab kísérletnek számító előadása – egyes mozzanatait tehát ne Herczeg vagy Bárdos melléfogásaiként értelmezzék a leendő nézők! Mindezzel összhangban a darab különlegességét jelezhette a *Pesti Hirlap* december 8-ai számában, a *Tilla* előadásáról közölt szövegben a Herczeg-mű „misztikus drámá"-nak[101] minősítése.

Ugyanitt arról is lehetett olvasni, hogy Nagy Endre legújabb konferanszának témái között ott van „Tilla szenvedélye" is.[102] A reklám e reklámja további *Pesti Hirlap*-számokban is napvilágot látott.[103] A Belvárosi Színház produkciójának és Nagy Endre műsorának együtt közölt reklámjai egymás hatását is erősíthették az olvasóknál. A napilap december 12-ei számában pedig már arról jelent meg hír, hogy a *Tilla* „telt házakkal halad a szombati első jubileuma: a *25-ik előadás* felé".[104] A *Tilla* előadásairól ezután is rendszeresen jelentek meg írások az újság decemberi–január elejei számaiban, több esetben sikeresként említve.[105] E szövegek közreadói tehát november–január során folyamatosan, különféle eljárások alkalmazásával, ugyanakkor rendszeresen sikerről beszámolva törekedtek a *Tilla* iránti érdeklődés fenntartására és értelemszerűen arra, hogy minél többen megnézzék a darabot.

Mind a színházi előadás, mind a könyvváltozat sikerét elősegíthette az a sajátos reklám is, hogy a *Szinházi Élet* december 8–15-ei, 15–22-ei és 22–29-ei számaiban a színházi rejtvény megfejtői között kisorsolt 3-3 díj közül mindhárom esetben az I. díj Herczeg *Tilla* című könyve volt.[106] Ugyanígy, mindkét alkotást hirdette az *Uj Idők* 1918. december 29-ei számában az a reklám, amely szerint „Megjelent" a mű, „amely a Belvárosi Szinház nagysikerű műsordarabja"[107] is – ennek nyomán az érdeklődők még megnézhették az utolsó előadások valamelyikét december legvégén vagy 1919. január legelején.

További reklám volt az előadásnak és a könyvnek Harsányi Zsolt és Szirmai Albert *Tilla* című dala, amelyet Kökény Ilona énekelt a szintén Bárdos Artúr igazgatása alatt működő Andrássy úti Színház 1918. december 20-a és 1919. február 18-a között naponta előa-

101 (A Belvárosi Szinházba) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 8., 7.

102 (Nagy Endre decemberi konféranszát) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 8., 7.

103 Lásd pl. (Majd segit Wilson), (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 15., 7.; (A „Pármai ibolya" Budapesten), (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 18., 7.

104 (A Belvárosi Szinházban) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 12., 6.

105 Lásd pl. (A Belvárosi Szinházban) (…). *Pesti Hirlap,* 1918. december 25., 8.; (Ötvenedszer.) *Pesti Hirlap*, 1918. december 27., 6.; (Ma, pénteken, ötvenedszer) (…). *Pesti Hirlap,* 1919. január 3., 8. További kutatásokat igényel annak megismerése, hogy más korabeli lapokban miként jelentek meg a *Tilla* előadásának reklámjai.

106 Lásd Szinházi betürejtvény. *Szinházi Élet,* 1918. december 8–15., 47.; Szinházi képrejtvény. *Szinházi Élet,* 1918. december 15–22., 44–45.; Szinházi képrejtvény. *Szinházi Élet,* 1918. december 22–29., 76.

107 Megjelent. *Uj Idők,* 1918. december 29., 535.

dott műsorában.[108] A dal szövegének közzététele a *Színházi Élet* 1919. január 5–12-ei számában pedig ezúttal is a reklám reklámjának is tekinthető. Harsányi e munkájában egy feleség ráveszi férjét, Krausz Attilát, hogy nézzék meg a Belvárosi Színházban a *Tillá*t, majd beszámol az előadásról és rájuk gyakorolt hatásáról. A négyszer is elhangzó refrén szerint

„Ó Attila, ó Attila…
Látod, ugye érdemes volt, érdemes volt,
Látod, látod, ó Attila,
Jó a Tilla, jó a Tilla, jó a Tilla.”

A dalban tehát összesen nyolcszor hangzik el az, hogy érdemes megnézni a darabot, és 12-szer a Herczeg-dráma, illetve előadásának pozitív értékelése. Ám a szöveg nemcsak így reklámozta a *Tillá*t, hanem annak bemutatásával is, hogy az miként hatott a házastársak kapcsolatára:

„Hazamenet a kocsiban jó férjemet tépdesém,
Nos, barátom, okultál-e, itt ezen a népmesén?
Férjem nem szólt, hanem otthon diszlet nélkül, kés nélkül,
Ópium és tennisz nélkül, sőt mit mondjak, ész nélkül
Nekem esett, imádott és kedves volt és hencegett,
Hogy az Isten is megáldja nekem azt a Herceget.”[109]

Tilla személyisége, tettei láttán tehát a férj még jobban megbecsüli feleségét… Azt követően, hogy január 3-ai előadása után a *Tilla* lekerült a Belvárosi Színház műsoráról, e dal már csak a könyvváltozatot reklámozhatta. Harsányi és Szirmai művének e funkcióját már egy kortárs is felismerte: a *Vágóhíd* 1919. január 7-ei számának szerkesztői üzenetek rovatában „Szinházlátogató” azt írta, hogy „Ez egy egyszerü reklámkuplé, amit *Bárdos* igazgató az egyik szinházában a másik szinházáról énekeltet. Körülbelül az a lényege a kuplénak, hogy mindenki nézze meg a Tillát, a mely nagyszerü darab, azaz, az Andrássy-uti szinház után a Belvárosi Szinházban találkozunk!”[110]

Mindezeken túl persze az előadás sikeréhez hozzájárulhatott Herczeg személyének, műveinek elfogadottsága immár a népköztársaságban is: ezt jelezhette, hogy más magyarországi színházakban is játszották darabjait,[111] megtarthatta a Petőfi Társaság elnöki tisztét, sőt bekerült az 1918. december 1-jén megalakult Vörösmarty Akadémia tagjainak sorába.[112] Ilyen körülmények között már december 14-én sor került a *Tilla* előadásainak sorozatában

108 Lásd erről a *Magyar Szinpad* 1918. december 20. – 1919. február 18-ai számainak műsorleírásait.

109 Hol lehet igazán mulatni? *Szinházi Élet,* 1919. január 5–12., 7–9.

110 Szinházlátogató (1919): 16.

111 Így pl. a Nemzeti Színházban 1918. november 9-én játszották a *Bizánc*ot, november 13-án, 1919. január 3-án, február 10-én és március 10-én az *Árva László király*t, 1918. november 25-én *A dolovai nábob leányá*t, december 5-én és 1919. január 1-jén pedig *A három testőr*t. Lásd ezekről a *Magyar Szinpad* 1918. novemberi – 1919. márciusi számainak műsorleírásait.

112 Lásd ehhez pl. Vörösmarty akadémia. *Pesti Napló,* 1918. november 21., 10.; A Vörösmarty-Akadémia megalakulása. *Pesti Napló,* 1918. december 3., 10.; Rbz. (1918): 2–3. A cikk szerzője Roboz Imre, lásd erről: József (1962): 796.

mérföldkőnek számító 25. előadásra, 1919. január 3-án pedig az ötvenedikre,[113] majd levették a műsorról. Figyelembe véve Bálint Lajos körülbelül tíz évvel későbbi megállapítását, mely szerint nálunk egy darab 40–50 előadása már nagyon komoly közönségsikert jelent,[114] Herczeg „hét jelenés"-ének 1918–1919 fordulóján határozott közönségsikere volt. Az *Uj Idők* január 5-ei számának a *Tilla* könyvváltozatával foglalkozó, idézett cikkében az a részlet, hogy a darab „már hetek óta egyre fokozódó sikerrel kerül szinre a Belvárosi Szinházban",[115] azonban ekkor már csak a nyomtatásban megjelent mű reklámjául szolgálhatott.

*

Hogyha, szemben *Az Ember* cikkírójának idézett megállapításával,[116] Herczeg nyilvánvalóan nem is e darabjának, hanem addigi irodalmi munkássága egészének köszönhette személyének és szépirodalmi alkotásainak elfogadottságát a népköztársaságban is, a *Tilla* bemutatása, sikeres előadásai mindenképpen hozzájárultak ehhez – azzal együtt is, hogy a hatalmas arányú történelmi változások, Magyarország súlyos helyzete nem feltétlenül hatottak a magánéleti problémákkal foglalkozó darab kísérleti jellegű előadásának korabeli megértése, befogadása érdekében, legalábbis kritikusai egy részénél nem. Az író és szépirodalmi műveinek korabeli elismertsége pedig a *Tilla* sikerét segíthették elő, egyfajta sajátos visszacsatolásként. E folyamatban érvényesült a művészi és a politikusi tevékenység határozott elkülönítéséről kialakított, nem egy kortárs által írásban közzétett felfogás is; éppen Herczeg esetében ekkoriban minden bizonnyal nem kevesen tisztában voltak azzal, hogy az író nem *politikusi* működésének, a hatalom támogatásának köszönhette *irodalmi* sikereit. (A *Tilla* szerzőjének korabeli megítélésére jellemző, hogy az előadásról írott kritikák szerzőinek túlnyomó többsége egyáltalán nem foglalkozott cikkében Herczeg politikai, közéleti múltjával.) A lapok, főleg a színházi újságoknak a radikális társadalmi-politikai átalakulások időszakában megjelent szövegei, a vizsgált reklámok sorozata önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is jól szemléltetik, hogy különböző médiumok miként működhetnek közre egy személy imázsának kialakításában és ezzel összefüggésben egy mű sikerében. Ugyanakkor további kutatásokat igényel annak kiderítése: vajon az ekkoriban Herczeg darabjait játszó színházak (nem is elsősorban a Belvárosi, hanem főleg a Nemzeti) és/vagy a műveit megjelentető Singer és Wolfner kiadó részéről érvényesült-e valamiféle (korántsem feltétlenül anyagi) befolyásolás ezekre a lapokra Herczeg személyének, műveinek az új rendszerben való elfogadtatása érdekében? Ha ugyanis a korábban sikeres író politikai múltja miatt alkotásaival együtt nemkívánatossá vált volna a népköztársaságban, az a darabjait előadó színházaknak és az írásait közzétevő kiadónak nyilván nem csekély anyagi veszteségeket okozhatott volna.

A fentieket kiegészítve: azt, hogy a művészi és a politikusi tevékenység külön-külön értékelése korántsem minden, 1918 októbere előtt politizáló alkotó számára tette lehetővé az

---

113 Ötvenedszer és először. *Magyar Szinpad,* 1919. január 3., 1.

114 Bálint (1930): 768–769. Gajdó Tamás szerint a 20. század elején a színházi hatást kizárólag az előadások számával lehetett mérni. Gajdó (2002): 33. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy már csak azért sem rekonstruálhatók manapság egyszerűen az egykori nagy színpadi sikerek, hiszen „olyan láthatatlan események is meghúzódhatnak egy-egy előadás mögött, melyek hatását még akkor sem tudjuk megérteni, ha magáról az eseményről egyébként tudomással bírunk". Uo. 31.

115 Tilla. *Uj Idők,* 1919. január 5., 17.

116 Lásd ehhez e tanulmány 64. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó szakaszt a főszövegben.

érvényesülést immár az új viszonyok között is, jól szemlélteti Kernstok Károlynak a Nemzeti Tanács nevében Herczeghez intézett 1918. november 29-ei levele. Ebben a Petőfi Társaság elnökének arra a levelére reagált, amely szerint e testület a Nemzeti Tanácsban megalakítandó művészeti és irodalmi szakbizottságba a korábban munkapárti írót, Pekár Gyulát delegálja. A Nemzeti Tanács, illetve a festő ezzel kapcsolatban a következőképpen foglalt állást:

> „Folyó hó 18-án Elnök Urhoz [ti. Herczeghez] intézett megkeresésemre november 23-iki dátummal Elnök Ur sajátkezü irásával levelet kaptam, amely szerint a Petőfi-Társaság a Nemzeti Tanácsban alakitandó müvészeti és irodalmi szakbizottságba Pekár Gyula urat küldi ki.
> Azon tiszteletnél fogva, amelylyel én Herczeg Ferenc müvészete iránt viseltetem, kénytelen vagyok feltételezni, hogy ez a levél apokriv. Nem tudom ugyanis elképzelni, hogy a Pogányok, a Kék Róka és a müvészi produkciók kitünő sorozatának megalkotója, müvészi tehetségének tisztánlátásával az elmult rövid, négy heti időt máris alkalmasnak látná arra, hogy a magyar kulturában olyan nemes multtal és jelennel biró testület, mint a milyennek a Petőfi-Társaságot tiszteljük, a régi rendnek egy tüntető exponense által, kinek müvészi valeurje disputibilis, óhajtatná képviseltetni.”[117]

A Nemzeti Tanács döntéshozói, köztük Kernstok, tehát nem voltak hajlandók befogadni az új rendszer művészeti és irodalmi bizottságába a felfogásuk szerint „rossz politikus” és irodalmi működését tekintve sem jelentős Pekárt, akit e levélben nem is „író”-ként, hanem csak „ur”-ként említenek.[118] Herczeg és színdarabja ekkori sorsát tehát nemcsak az író pályájának, műveinek megismerése miatt érdemes vizsgálni, és ezen túl, nem is csupán azért, mert e munka adalékokat szolgáltat az őszirózsás forradalom és a népköztársaság eszmevilágának kutatásánál, hanem azért is, mert éppen Herczeg személyének jelentőségét, többféle működési területét tekintve – önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is – hozzájárulhat a 19–20. század fordulója magyarországi (sőt talán nem is csupán itteni) politikai és kulturális élete különféle jelenségeinek feltérképezéséhez és szemléltetéséhez.

---

117 Lásd OSZK KT, Levelestár, Kernstok Károly – Herczeg Ferenchez. Herczeg Pekár Gyula delegálásáról írott levelét és Kernstok válaszlevelét közli: Horváth (1981): 72–73.

118 Schöpflin Aladár 1937-es Pekár-nekrológjából is az tudható meg, hogy őt az írók nem tekintették maguk közé tartozónak. Az írás szerint Pekár „Elért mindent, ami külső díszt író elérhetett. Akadémikus lett, Kisfaludysta, Petőfi-társasági elnök, képviselő Tisza István közvetlen környezetében, ellenforradalmi vezérember, államtitkár, miniszter, akadémiai pályadíjak nyertese. Többet világi becsvágy nem is tűzhetett maga elé. És mégis elégedetlen volt. Egyet nem tudott elérni, pedig azt akármelyik kopott, élhetetlen, koplaló költőcske feltűnése pillanatában eléri. Azt, hogy az írók ne előkelő vendégnek érezzék a maguk körében, hanem közülük valónak. Ebben az írók valahogy passzív módon könyörtelenek.” Schöpflin (1937): 205.

Források és irodalom

Ady (1908) = Ady Endre: Vér és arany. In: Uő: *Vér és arany. (Ujabb versek)*. Budapest, Franklin-Társulat, 1908. 123.

Balázs (2009) = Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*. Budapest, Napvilág, 2009.

Bálint (1930) = Bálint Lajos: Siker. In: Németh Antal (szerk.): *Színészeti Lexikon*. *Színjátszás / színpadművészet / rendezés / film / tánc / varieté / színészies népszokások*. II. *Mihályfi – Zsonglőr*. Budapest, Győző Andor, 1930. 768–769.

Balogh (2014) = Balogh János Mátyás: *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában. A budapesti sajtóipar születése.* Budapest, PhD-értekezés kézirata, 2014.

Bárdos (1918) = Bárdos Artur: A rendező a darabról. *Magyar Szinpad,* 1918/309. 1.

Bárdos (1942) = Bárdos Artur: *Játék a függöny mögött*. Budapest, Dr. Vajna és Bokor, 1942.

Dr. Bognár (1918) = Dr. Bognár Cecil: A mozgóképek esztétikája. *Élet,* 1918/44. 1033–1036.

Botka–Vargha (1982) = Botka Ferenc – Vargha Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész* I. *A – K*. Budapest, Akadémiai, 1982.

Buzinkay (2016) = Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

Dávidházi (1989) = Dávidházi Péter: *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat, 1989.

Dávidházi (1998) = Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. In: Uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, Argumentum, 1998. 174–206., 382.

E. G. (1918) = E. G.: „Tilla." – Sieben Szenen von Franz Herczeg. Erstaufführung des Innerstädter Theaters. –. *Pester Lloyd, Morgenblatt,* 1918/275. 8.

Egyed (1918) = Egyed Zoltán: Tilla. *Déli Hirlap,* 1918/364. 5.

(F. E.) (1918) = (F. E.): Tilla. *Köztársasági Ujság,* 1918/7. 7.

f. r. (1918) = f. r.: (Theater der Innern Stadt.) *Neues Pester Journal,* 1918/275. 9.

Gajdó (2002) = Gajdó Tamás: *Az új színpad művésze. Bárdos Artúr pályaképe, 1900–1938*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2002.

Gazdag (2013) = Gazdag László: *Herczeg Ferenc, a politikai publicista.* Pécs, PhD-értekezés kézirata, 2013.

Göndör (1914) = Göndör Ferenc: Az ezredes. Herczeg Ferenc vígjátéka. – Bemutató a Magyar Szinházban. *Népszava,* 1914/27. 6–7.

Göndör (1918) = Göndör Ferenc: Köszönjük néked, István. *Az Ember,* 1918/5. 7–8.

Harsányi (1918) = Harsányi Zsolt: Tilla. (Herczeg Ferenc hét képből álló szinjátéka a Belvárosi Szinházban.) *Pesti Napló,* 1918/275. 9–10.

Herczeg (1918a) = Herczeg Ferenc: Szerző a darabjáról. *Magyar Szinpad,* 1918/309. 1.

Herczeg (1918b) = Herczeg Ferenc: Minden embert (…). In: Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar irónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája*. Budapest, Légrády Testvérek, [1918]. 60.
Herczeg (1919) = Herczeg Ferenc: *Tilla. Hét jelenés*. Budapest, Singer és Wolfner, 1919.
Herczeg (1993) = Herczeg Ferenc: *Hűvösvölgy*. Budapest, Szépirodalmi, 1993.
Herczeg (é. n.) = Herczeg Ferenc: III. *Hűvösvölgy*. Gépirat, é. n., OSZK KT Fond 251/3.
Herendi (1918) = Herendi Artur: Tilla. (Hét jelenés. Irta Herczeg Ferenc. Bemutatta a Belvárosi Szinház.) *Az Ujság,* 1918/275. 8–9.
Hortobágyi (1918) = Hortobágyi: Herczeg Ferenc külön feltételei a forradalomnak. A Diadalmas Forradalom Könyvének tanulságai. *Vágóhíd,* 1918/38. 3–4.
Horváth (1981) = Horváth Béla: Hogyan lett tagja Bartók 1919-ben a zenei direktóriumnak? *Tiszatáj,* 1981/3. 72–74.

Ignotus (1913) = Ignotus: Az uj magyar irodalom. Levél Isac Emilhez. *Nyugat,* 1913/6. 496–498.

József (1962) = József Farkas (szerk.): *„Mindenki ujakra* készül…” Az *1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény).* II. *(A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete)*. Budapest, Akadémiai, 1962.

(k. zs.) (1917) = (k. zs.): Kék róka. *Népszava,* 1917/14. 8.
Kőháti (1996) = Kőháti Zsolt: *Tovamozduló ember tovamozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1996.

(l. gy.) (1918) = (l. gy.): Tilla. *A Nap,* 1918/276. 6.
Laczkó (1912) = Laczkó Géza: A középkorban (…). *Huszadik Század,* 1912/5. 675–680.
Lakatos (1918) = Lakatos László: Tilla. Herczeg Ferenc darabja a Belvárosi Szinházban. *Figáró,* 1918/11. 23–24.
Lendvai (1918) = Lendvai István: Herczeg Ferenc a Tilláról, a Petőfi-társaságról és a Bizáncról. *Figáró,* 1918/8. 25–26.
Lengyel (1963) = Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*. Budapest, Akadémiai, 1963.
Lengyel (2010) = Lengyel András: A modernitás kibontakozása és törései. A magyar kultúra mélyszerkezetének átalakulása a 20. század első felében. In: Uő: *Képzelet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szeged, Quintus, 2010. 61–115.
Litván (1993) = Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest, Századvég, 1993.

Magyar (1979) = Magyar Bálint: *A Vígszínház története. Alapításától az államosításig 1896–1949.* Budapest, Szépirodalmi, 1979.
Magyar (1985) = Magyar Bálint: *A Magyar Színház története (1897–1951).* Budapest, Szépirodalmi, 1985.
Miklós (1919) = Miklós Andor: Most egy esztendeje. *Szinházi Élet,* 1919/karácsonyi szám, 11–12.

(P – y L.) (1917) = (P – y L.): Tüz a pusztában. (Herczeg Ferenc könyve.) *Világ,* 1917/183. 19.

Rbz. (1918) = Rbz.: A Vörösmarty-Akadémia megalakulása. *Budapesti Hirlap,* 1918/283. 2–3.
Relle (1918) = Relle Pál: Tilla. Bemutató a Belvárosi Szinházban. *Világ,* 1918/275. 9.
(Rm.) (1917) = (Rm.): Árva László király. *Népszava,* 1917/267. 9.
(Rm.) (1918) = (Rm.): Tilla. *Népszava,* 1918/277. 8.
Róna (1930) = Róna Lajos: *Harminc év az ujságiró-pályán. Békében, háboruban, forradalomban*. II. Budapest, Szerző, 1930.

Schöpflin (1918) = Schöpflin Aladár: Herczeg Ferencz: „Tilla"; a Belvárosi Szinházban. *Vasárnapi Ujság,* 1918/48. 664.
Schöpflin (1937) = Schöpflin Aladár: Pekár Gyula. *Nyugat*, 1937/9. 204–205.

sz. f. (1918) = sz. f.: Herczeg Ferencnél. – Beszélgetés legújabb darabjairól. –. *Szinház és Divat,* 1918/43. 12–14.
Szabó (1914) = Szabó Ervin: „Proletárköltészet" (Várnai Zseni verseskönyve alkalmából). *Nyugat,* 1914/9. 643–645.
Szávold (2014) = Szávold Brigitta: A siker elkárhozása. Herczeg Ferenc és egy fordulat a magyar irodalmi kritikában. In: Gazdag László (szerk.): *„Fenn és lenn". Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Pécs, Magyar Történelmi Társulat – Kronosz, 2014. 164–178.
Szinházlátogató (1919) = Szinházlátogató: Az Andrássy-uti (…). *Vágóhíd,* 1919/2. 16.
Szomory (1918) = Szomory Dezső: Párisban. *Szinházi Élet,* 1918/43. 3.

Takaró–Liktor (2024) = Takaró Mihály – Liktor Katalin: *Herczeg Ferenc regényeinek és drámáinak világa.* H. n., Méry Ratio, 2024.
(– tt –) (1918) = (– tt –): „Tilla". *Neues Budapester Abendblatt,* 1918/274. 2.

Vajda (1918) = Vajda Ernő: Tilla. *Magyar Hirlap,* 1918/275. 6.
Dr. Várdai (1918) = Dr. Várdai Béla: Két új darab. *Magyar Kultúra,* 1918/23–24. 470–472.
Vörös (2018) = Vörös Boldizsár: Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben. In: Uő: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. 191–200.
Vörös (2023) = Vörös Boldizsár: Buda, Pest, Óbuda – egységes fővárossá lett? *Honismeret,* 2023/5. 26–34.
Vörös (2025) = Vörös Boldizsár: „Minden embert annyi élvezet illesse meg, amennyi munkát végez". Herczeg Ferenc az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban. Kézirat, megjelenése 2025-ben várható *A Herczeg és birodalma. Tanulmányok Herczeg Ferenc irodalmi munkásságáról és közszereplői tevékenységéről* c. kötetben.

„Ne vigyétek a forradalmi törvényszék elé, hanem vigyétek haza”

Mildner Ferenc tüzérszázados meggyilkolása és a nyilvánosság

Sz. Nagy Gábor*

Mildner Ferenc halálának első említése úgy adódott, hogy nem is volt megemlítve a neve. Ugyanis 1919. augusztus 8-án egy holttestet emeltek ki a Dunából, az Országház előtti területen. Az első információk még arról szóltak, hogy a holttest Bartha László őrnagyé,[1] akit „kicsavart két karral, teljesen összeszurkált testtel” húztak ki a Dunából.[2] Néhány nappal később azonban már korrigálták az információt, és kiderült, hogy nem Bartha őrnagyot találták meg holtan a Dunában, hanem az ugyancsak ludovikás tiszt, ifjabb Mildner Ferenc tüzérszázados holtteste volt az, aki szintén részt vett az ellenforradalmi megmozdulásban.[3]

Tanulmányomban a Mildner Ferenc elleni gyilkosság részleteivel foglalkozom, leginkább a korabeli sajtóra támaszkodva, de felhasználva a releváns levéltári és könyvtári forrásokat is.

Talán érdemes egy kis kitérőt tenni abba az irányba, hogy megtudjuk, ki is volt ez a fiatal katonatiszt, akinek holttestét kiemelték a Dunából. Ifjabb Mildner Ferenc Kassán született 1881-ben, édesapja id. Mildner Ferenc,[4] a város megbecsült polgára, királyi akadémiai könyvkereskedő volt, édesanyja Várady Irma. Két testvére volt, Kálmán, aki később szintén katona lett, és századosként harcolt az első világháborúban, majd 1941-ben Kassán mint tüzéralezredes hunyt el.[5] Lánytestvére Irma volt, róla szinte semmi információ nem lelhető fel (leszámítva, hogy mint Kassa város egyik előkelő hölgyét, időnként megemlítették a helyi lapok egy-egy bál,[6] ünnepség[7] vagy jótékonysági akció[8] során). Annyit viszont biztosan tudhatunk, hogy még édesapjuk halála (1941) előtt elhunyt.[9] Mildner Ferenc 1891-ben kezdte meg középfokú tanulmányait a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Kassai Főgimnáziumá-

* NMHH Médiatudományi Intézet, e-mail. nagy.gabor@mtmi.hu

1 Bartha Lászlót július 8-án valóban halálra ítélte a bíróság, azonban az ítéletet nem hajtották végre, és augusztus 4-én kiszabadult a váci fegyházból. Lásd Somogyi (1920): 98., 109.

2 A miniszterelnök a köztársaságról, az antanthoz való viszonyunkról és a bolsevizmus bűneiről. *Budapesti Közlöny,* 1919. augusztus 9., 1.

3 Mildner százados temetése. *Budapesti Közlöny,* 1919. augusztus 13., 2.

4 Id. Mildner Ferencről lásd Simon (2024): 9–10., valamit a 9. oldalon található 19. lábjegyzetet.

5 Halálozás. *Felvidéki Ujság*, 1941. június 6., 5.

6 Kereskedő ifjak táncestélye. *Abauj-Kassai Közlöny,* 1898. február 17., 2–3.

7 Kassa ünnepel. *Felsőmagyarország,* 1896. május 10., 1.

8 Hangverseny a böődiek javára. *Felsőmagyarország,*1896. április 21., 1–2.

9 (JG): Mildner Ferenc. Hetven évig kassai könyvkereskedő. *Felvidéki Ujság,* 1941. október 4.

ban,[10] ahol 1898-ban tett érettségi vizsgát, és úgy nyilatkozott, hogy édesapját követve ő is a kereskedelemben fog elhelyezkedni.[11] 1909-ben a schlosshofi katonai hajtó és lovagló tanárképzőintézetben[12] volt tüzérhadnagy.[13] 1913-ban már a budapesti helyőrség tüzér tisztikaránál főhadnagyként szolgált.[14] Később ő is harcolt az első világháborúban, amely során „az ellenséggel szemben vitéz magatartartásukért" több tiszttársával egyetemben Ferenc József több alkalommal is kitüntette.[15] Mildner 1918-ban lett a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia lovaglás- és hajtástanára mint tüzérkülönítmény-parancsnok.[16] 1919. július 24-én ő is részt vett a Ludovikán történt ellenforradalmi cselekményben, ám, amint azt majd látni fogjuk, a szerepe nem egészen tisztázott.

1. „Mehet-e hát az autó a vörösvári kirándulásra?"[17] – az 1919. június 24-i ellenforradalom rövid története

Az 1919. június 24-én kitört ellenforradalmi megmozdulás egyik fő mozgatórugója az volt, hogy a Bajor Tanácsköztáraság bukása után a németek elfogadták az antant békefeltételét. Ez megnyitotta a lehetőséget a magyar szociáldemokraták előtt, hogy a Felvidék kiürítésének fejében ők is megkezdhessék a béketárgyalásokat, valamint proletárdiktatúra helyett szocialista demokráciát kívántak megteremteni Kun Béláék nélkül. A kommunisták azonban igyekeztek minden erejükkel megakadályozni ezt. Tehát ezek a folyamatok felvillantották a szociáldemokraták előtt az ellenforradalom lehetőségét, és ennek a megvalósítása érdekében igyekeztek bevonni ebbe a befolyásuk alatt álló munkászászlóaljakat, valamint a hivatásos tisztikart, valamint a ludovikás oktatókat és hallgatókat. Korvin Ottó észlelte a veszélyt, de Kun Béla elzárkózott a fegyveres összecsapás lehetőségétől, így inkább Haubrich József szociáldemokrata hadügyi népbiztost, Budapest katonai parancsnokát bírta rá az ellenforradalom elárulására.

Június 24-én Haubrich kommunista nyomásra felfedte az ellenforradalmi összeesküvést, ugyanakkor elhatárolódott tőle és tagadta, hogy ő vezető szerepet játszott volna benne. A június 24-i megmozdulás azonban nem volt előzmények nélkül, ugyanis 1919 nyarán egyre több ellenforradalmi tevékenység történt vidéken és a fővárosban egyaránt, többek között a június 22-i krisztinavárosi úrnapi körmeneten. De visszatérve a június 24-én történtekre. A felkelés főbb szervezői között találjuk a hadügyi népbiztosság proletárdiktatúra-ellenes tisztjeit Lemberkovics Jenő százados vezetésével, a IV. hadtest parancsokságtisztjeit, Hőnig Vilmost, a vasas hadosztály vezetőjét, Bartha László őrnagyot, a ludovikás ellenállás vezetőjét.

---

10 Kassai Főgimnázium (1892): 113.

11 Kassai Főgimnázium (1899): 145.

12 Pilch [é. n.]: 90.

13 *Felvidéki Ujság,* 1909. július 7., 3.

14 Tisztek versenye a Rákoson. *Budapesti Hírlap,* 1913. november 18., 16.

15 *Budapesti Közlöny,* 1915. február 14. 2.; *Budapesti Közlöny,* 1915. november 6. 1.; *Budapesti Közlöny,* 1917. május 31., 4.

16 Bachó (1930): 973.

17 Az 1919. július 24-i eseményeket megindító jelszó. Somogyi (1920): 44. *A Világ* 1919. októberi számában ez a következőképpen jelent meg: „Autó indulhat Vörösvárra".

Lemberkovics Jenő úgy fogalmazott, hogy az ellenforradalom célja a kommunisták megbuktatása és a szociáldemokraták hatalomba emelése lett volna.

Az elképzelt forgatókönyv szerint 15 órakor a Vilmos laktanya úgy jelzi az ellenforradalom megkezdést, hogy az ott található ütegek a levegőbe lőnek. Ezután a flottilla monitorai és az újpesti munkásszázadok a belváros felé indulnak. Ezzel párhuzamosan a Ludovika parkjában (Orczy-kert) szintén jelzést adnak le Dél-Pest irányába, ahonnan megindulnak a csepeli munkások szintén a belváros irányába. Eközben a Ludovikán felfegyverzik az ott kiképzésen lévő tartalékosokat, elfoglalják a józsefvárosi telefonközpontot, a főváros csomópontjait ellenőrzésük alá veszik, miközben a monitorok a Szovjetházat (a párt központját) veszik tűz alá. A valóságban azonban minden másképp történt.

A Vilmos laktanyába ugyanis nem érkezett meg a tűzparancs, mire Lemberkovics telefonon érdeklődött az akció megindítása felől („Mehet az autó a vörösvári kirándulásra?”– ezt kellett volna Haubrichnak 15 órakor telefonba mondania). Egyórányi tétovázás után, 16 órakor leadták a lövéseket. Azonban 17 órakor Lemberkovicsot és Filipecz Dénes főhadnagyot letartóztatták, és ekkor, 17 óra körül az Orczy-kertben is eldördültek az ágyúk, elfoglalták a József telefonközpontot, az Akadémián és az Orczy-kertben az ott lévő felfegyverzett tartalékosok elfoglalták az állásaikat. 19 órakor megérkezett a Lőwy Béla vezette vöröskatonák egy szakasza, hogy elvigyen két géppuskát (Lőwy tehát mit sem tudott az ellenforradalomról). Azonban ekkor Lőwyt értesítették az ellenforradalmi tevékenységről, aki embereivel megrohamozta az Akadémiát, de a ludovikások egy sortűzzel pillanatok alatt visszaverték őket (valószínűleg a ludovikások lőhettek először, ekkor Lőwy érezte, hogy nincs esélye). Mivel a parkban sok civil is volt, ezért közülük is lettek áldozatai a sortűznek. Ezzel párhuzamosan géppuskatűz zúdult az Üllői úton haladó vöröskatonákra (akik szintén nem a Ludovika ellen mentek!). Ez lehetett az a pont, amikor mindenkiben tudatosult, hogy itt valóban harci cselekmény van. Bartha László azonban nem érte el telefonon Haubrichot, ezért Karátson István tüzérszázados személyesen ment el hozzá, de Haubrich tagadta, hogy bármit tudna, végül parancsba adta a fegyveres ellenállás beszüntetését. Ezután Karátson visszaindult a Ludovikára, de ott a vöröskatonák lelőtték. Ennek oka pedig az lehetett, hogy Haubrich állítólag azt mondta neki, hogy a vöröskatonáknak mondandó jelszó az „ellenforradalmár”. Másnap, amikor az Akadémiát a vöröskatonák ki akarták üríteni, Mildner Ferenc először jelent meg az ellenforradalmi cselekményekben. A vöröskatonák megadásra szólították fel a bent lévőket, akik ennek engedelmeskedtek. Az elfogott tartalékosokat a Mária Terézia laktanyába vitték, míg a tiszteket először az Országházba, majd a Margit körúti fogházba, ahol a forradalmi törvényszék kihallgatta őket. Mildner Ferenc tárgyalása július 3-án zajlott le, de felmentették az ellenforradalmi tevékenység vádja alól. Mildner feladata ugyanis kizárólag az volt, hogy a tüzérkülönítmény udvarát őrizze. Az igaz, hogy június 25-én reggel 5 órakor Bayer Ferenc századossal átvette az intézkedést az Akadémián, de ahogy azt fentebb láthattuk, ez mindössze arra korlátozódott, hogy a fegyverletételt levezényeljék.

Az ellenforradalom tehát kevesebb mint 24 óra alatt elbukott. Ennek ellenére 24-én Budapesten elrendelték a szórakozóhelyek bezárását, 19 órától teljes elsötétítés volt a bérházakban, fegyveres vöröskatonák járőröztek a fővárosban. Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok visszaemlékezése szerint teljes volt a pánik a Tanácsköztársaság vezetői között. Megtil-

tották a hírek eljuttatását a fronton harcoló alakulatokhoz, mozgósították a kistarcsai gyár munkásait. Kun Béla pedig eltűnt.[18]

Egy hétre rá a sajtóban megkezdődött a Ludovikán történt események feldolgozása is. Első ízben 1919. szeptember 20-án a *Tolnai Világlapja* számolt be – kicsit bulváros stílusban – az 1919. július 24-i eseményekről: „A véres terror rombolásának zenithje akkor érkezett el, amikor Budapest is föl merte emelni a fejét és dacolva a veszedelmekkel, megpróbálta lerázni Kun Béláék rablóuralmát".

Ennek egyik állomása volt, amikor a ludovikások elfoglalták a Mária Terézia téren található telefonközpontot, és megkezdődött a harc. „Dühödt bestiákként rontottak elő a terror-csapatok, fölkerekedett a kültelkek söpredéke, fegyverbe állott a kommunizmus praetorianus hada". Velük szemben álltak a ludovikás ellenforradalmárok: „Fehérbe öltözve, fehér szegfüvel a sapkájukon, régi harcosokkal vetélkedő bátorsággal néztek farkasszemet a halállal a fiatal növendék tisztek". Az egyenlőtlen harc miatt „Karátsony Lajos nyugalmazott honvédelmi államtitkár fia, Karátsony István százados, a Ludovika Akadémia tanára, parlamenterként Haubrichhoz [Haubrich József], a budapesti vörös véderő parancsnokához ment és szabad elvonulást kért a növendékei számára". Haubrich ugyan ezt megígérte, de a támadás továbbra is folytatódott. Ekkor Karátsony újra Haubrichoz indult, de mivel – legalábbis a *Tolnai Világlap*ja szerint – nem tudta a jelszót, „[e]gy vörös patrouille"[19] tüzet nyitott rá és megölte. „Vérző testtel, haldokolva rogyott össze a nemesszívű katona, aki élete feláldozása árán is megpróbálta megmenteni növendékeit attól a rettenetes sorstól, mely rájuk a levert ellenforradalom után várt."

Az egyenlőtlen harc után „az ellenforradalom lelkes kis harcosai" fogságba kerültek. Életüket az antant budapesti missziójának vezetője, Romanelli alezredes mentette meg, aki megtorlással fenyegette meg Kun Bélát arra az esetre, ha bármi bántódásuk esne. Ennek ellenére „[a]z elfogott tisztek közül számosan estek áldozatául a terroristák bosszúszomjának".[20]

Az első átfogó írás a témában azonban csak 1919. október 7-én jelent meg a *Világ* című lapban, amikor „A *Világ* munkatársa megszerezte a június 24-iki ellenforradalom és az ez ügyben tartott vészbírósági tárgyalások aktáit és hiteles gyorsírói feljegyzések[et]".[21] A hivatalos iratok alapján a lap a következőképpen rekonstruálta az eseményeket:

> „Mindenekelőtt előre kell bocsátanunk, hogy a júniusi ellenforradalom katonatisztek és szervezett munkások előzetes megállapodásából robbant ki és az volt a bevallott cél, hogy a tanácskormányt fegyveres eszközökkel megbuktassák és Haubrich József hadügyi népbiztost katonai diktátorrá kiáltsák ki. A katonatisztek és a szervezett munkások együttműködése a következőképpen volt megállapítva. A kora délutáni órákban az Engels-laktanyában felállított ütegek leadnak nyolc éles lövést a Margitszigetre, ahol a népbiztosok és családtagjaik laktak. Erre a jelre felelni kellett a Ludovika Akadémia ütegének, ugyanakkor a piros-fehér-zöld zászlókkal díszített monitorok bombázzák a Hungária-szállodát. Ezt garantálták a katonatisztek. *Az újpesti szervezett munkások ezzel szemben megígérték, hogy a katonatisztek akciójával egyidőben ők is akciót*

18 Gerencsér (1993): 342–355.; Négyesi (2021): 197–216.; Rada (1998–2021): 160, 164–165.

19 őrszem

20 *Tolnai Világlapja*, 1919. szeptember 20., 10.

21 *A Világ*, 1919. október 7., 3–4.

> *kezdenek és egyesülni fognak a katonatisztek által szervezett fegyveres erővel. A katonatisztek ilyformán körülbelül 18–20 ezer felfegyverzett gyári munkásra számítottak.*”[22]

Tehát a Tanácsköztársaság elleni katonai felkelés egy elméletileg jól kidolgozott együttműködés lett volna a katonaság és az elégedetlen ipari munkások között. Azonban a munkások az utolsó pillanatban visszakoztak, így az ellenforradalmi megmozdulás hatástalan maradt. A katonai akció leverése után már június 25-én összeült a Forradalmi Kormányzótanács, és egy rögtönítélő bíróságot állított fel, amely megtárgyalta az ellenforradalmárok ügyét. A Kiss Miklós elnökölte bíróság és a védők (dr. Baracs Marcell és dr. Grün Béla) abban állapodtak meg, hogy csak az összes vádlott ügyének tárgyalása után hoznak ítéletet, a bíróság azonban július 3-án úgy döntött, hogy először az Engels-laktanya és a ludovikás tisztek ügyében hoz ítéletet. Ez ellen a védőügyvédek tiltakoztak, ezért a bíróság lehetőséget biztosított számukra a védőbeszéd elmondására. Az ellen is tiltakozást nyújtottak be, hogy Korvin Ottó és Szamuely György is részt vegyen a tárgyaláson és az ítélethozatalban, hiszen ők semmiféle jogosítvánnyal nem rendelkeztek, ellenben nyomást gyakorolhattak a bíróságra. Baracs Marcell a védőbeszédében nyíltan rámutatott, hogy a további vérontások a Tanácsköztársaság bukásához fognak vezetni:

> „Önöknek, – mondotta a védőügyvéd beszédének befejezésében – kerülni kell, éppen e pillanatban mindent, ami azt a gondolatot keltheti, hogy itt a rendszer bomlásnak indult és a pusztulással magukkal rántják az ellenségeket is. Ez egy pogány, barbár néphez illő gondolat volna, amelynek lelki világában az a hit él, hogy a másvilágon annál több szolgája lesz, minél több embert vágott le az életében. Büntessenek, ha azt hiszik, hogy büntetni kell, de ne akarjanak kiirtani. És *ha kiirtást akarnak végezni, mint ahogy ezt a falvakban megcselekedték, akkor azt tudom, hogy az ilyen vérítélettel Önök önmaguk felett mondanak ítéletet* és ha mi talán ezt nem mondhatnók ki, akkor minden bizonnyal ki fogják mondani azok, akik utánunk fognak jönni.”[23]

A bíróság végül 11 halálos ítélet hozott, míg 54 esetben szabadságvesztésre, négy esetben internálásra ítélte a vádlottakat. A ludovikás tisztek esetében pedig kényszernevelésről szóló döntést hozott.[24] Végül azonban a Budapesten tartózkodó nyugati (Guido Romanelli olasz alezredes és Bernath Weiss magyar származású amerikai kapitány)[25] és magyar tisztek (Tombor Jenő alezredes és Böhm Vilmos volt hadseregparancsnok, hadügyi népbiztos) erélyes fellépésének köszönhetően a halálos ítéleteket szabadságvesztésre változtatták.

Az itt bemutatott sajtóbeszámolókból is jól látható, hogy az ellenforradalom eseményeinek bemutatásakor teljes mértékben hiányzik Mildner Ferenc tevékenysége. Annyira, hogy még a neve sem merült fel az események tárgyalásakor. Felmerülhet tehát a kérdés, vajon mi volt az oka annak, hogy Mildner Ferencet végül is brutális módon meggyilkolták? Mennyi köze volt az ellene elkövetett gyilkosságnak az ellenforradalomhoz, vagy valami más indítékai voltak a gyilkosainak?

---

22 *A Világ*, 1919. október 7., 3. (Kiemelés az eredetiben.)
23 *A Világ*, 1919. október 7., 4. (Kiemelés az eredetiben.)
24 Az elítéltek névsorát és az ítéleteket a *Világ* hozta le: *A Világ*, 1919. október 7., 4.
25 Balogh (1979): 98. 32 lj.

2. „A vörös terror egyik utolsó áldozata” – a Mildner Ferenc elleni gyilkosság a sajtóban

Mivel Mildner Ferenc, ahogy az kiderült, nem játszott tevőleges szerepet az ellenforradalomban, ezért a sajtó is igyekezett más szerepet adni neki. „A vörös terror egyik utolsó áldozatának, a Lenin-fiuk által bestiális kegyetlenséggel kivégzett” Mildner Ferenc tüzérszázadosnak, a Ludovika Akadémia tanárának augusztus 12-i temetéséről a *Budapesti Közlöny* 1919. augusztus 13-i számában hosszabb írásban számolt be.

A századost a Kerepesi úti temetőben helyezték örök nyugalomra, amelyen a Ludovika Akadémia tisztikara és a hallgatók is teljes létszámban vettek részt. A kormány képviseletében megjelent Schnetzer Ferenc hadügyminiszter és Szászy Béla igazságügy-miniszter is. Koszorút küldött a kormány, a hadügyminiszter, a vezérkari testület. A gyászszertartást „Mándoky Sándor honvéd főpap, a Ludovika lelkésze végezte”, aki a következőket mondta:

> „[Mildner Ferenc] Katona volt, – mondta – nem politizált. Egy politikája volt: a kötelességtudás, az engedelmesség és a becsület. De ezt a politikát olyan időben követte, midőn ezért vésztörvényszék és akasztófa járt ki azoknak, kiknek szívéből az ősök vérével megszentelt anyaföld szeretetét nem fogják soha kiirtani. Nem ő volt az első és nem ő az utolsó.”

A sírnál báró Perényi Zsigmond nyugalmazott államtitkár mondott beszédet:

> „Mindnyájan, akik bajtársaid, testvéreid, magyarok vagyunk – mondotta – mélyen megrendülve állunk, itt a te sírod előtt. Mélységes elkeseredés hatja át a szívünket arra a gondolatra, hogy életedet gaz orgyilkosok keze oltotta ki. Te voltál a múlt sötét korszakában a tagadás szelleme, amelyet hazátlan bitangok letiportak, sárba gázoltak. Te nem érhetted meg azt a szebb, boldogabb jövőt, amit mi már látunk, várunk, amiben hiszünk. Hisszük, hogy győzni fog az az eszme, amelynek ilyen mártírjai vannak. Tanítványaidat mindenkor hazaszeretetre oktattad, haláloddal pedig mindnyájunk mestere lettél. A Magyar Nemzeti Szövetség nevében leborulok dicső emléked előtt. Isten veled!”

Végezetül Binder Ferenc alezredes a tisztikar és a Ludovika Akadémia nevében mondott beszédet, de ezt a lap nem idézte. A koporsót a Himnusz közben helyezték a sírba. A temetés után a ludovikások zászlóalja előtt Dézsán őrnagy [helyesen: Deschán Benő huszárőrnagy[26] – SzNG], a zászlóalj parancsnoka a hadügyminiszter üzenetét tolmácsolta, aki teljes mértékben meg volt elégedve az Akadémia magatartásával az utolsó időszakban.[27]

Mildner Ferenc tehát azzal „nyerte el” méltó helyét az ellenforradalmi hősök panteonjában, hogy az egyik utolsó – Négyesi Lajos szerint az utolsó –[28] áldozata lett az ellenforradalomnak. Azonban még a temetése napján sem lehetett pontosan tudni, hogy mikor, miért és ki(k) gyilkolták meg a Ludovika tanárát.

---

26 Somogyi (1920): 25.

27 Mildner százados temetése. *Budapesti Közlöny,* 1919. augusztus 13., 2.

28 Négyesi (2021): 212.

A gyilkossággal kapcsolatos első írások 1919. október elején jelentek meg a sajtóban. A nyomozati anyagok alapján azonban már igen részletes leírással szolgáltak a gyilkosságról. A nyomozás során megállapították, hogy a felmentő ítélettel nem mindenki értett egyet. A beszámolók szerint ezek közé tartozott Polonitzer Ármin vasesztergályos is, aki az ellenforradalom napjaiban a IX. kerületi munkástanács[29] őrszázadparancsnoka volt. Polonitzer úgy döntött, hogy a saját kezébe veszi az igazságszolgáltatást. Hamis letartóztatási parancsot szerzett, amellyel az Akadémiáról hazafelé igyekvő Mildnert július 31-én letartóztatta, és a IX. kerületi munkástanács Ráday utcában található épületébe vitte. Itt azt mondták Mildnernek, hogy a forradalmi törvényszékre viszik, azonban már korábban eldöntötték, hogy végeznek a századossal. Ezért aztán kerülőutakon Dinnyés József szabóval, aki vádbiztosként dolgozott a törvényszéken, valamint két vöröskatonával a budai oldalon a Dunapartra vitték, ahol huszonegy késszúrással meggyilkolták, majd testét a Dunába lökték. Ahogy azt már említettem, a testét augusztus 7-én emelték ki a Dunából. A gyilkosság elkövetése miatt a hatóság hét embert vett őrizetbe október elejéig, a többiek még szökésben voltak.[30] nyomozás menetét a *Friss Ujság* október 2-án megjelent írása alapján mutattam be, de a többi sajtóorgánum is hasonlóképpen tudósított a gyilkosságról. A beszámolók alapján már lehetett tudni, hogy kik voltak a százados gyilkosai, és az is körvonalazódott, hogy az indíték az elmaradt ítélet lehetett.

Október végén azonban nem várt fordulat állt be az ügyben. A Kun Béla és társai ellen zajló nyomozás során a már említett Dinnyés József is vallomást tett, amelyben elmondta, hogy Mildner Ferenc megölését Kun Béla rendelte el. Ezenkívül megjelent egy új szál is a történetben: nem Polonitzer Ármin találta ki a gyilkosságot, hanem egy feljelentés hatására vették őrizetbe Mildnert. Mivel azonban az ellenforradalmi felkelés után csak népbiztos rendelhette el az aktív tisztek fogva tartását, ezért Dinnyés felkereste Kun Bélát, és „[m]egkérdezte, a teendők felől és Kun Béla idegesen válaszolt: – *Fogassa le azonnal, de ne vitesse a forradalmi törvényszékhez, hanem rövidesen tegye el láb alól*”.[31]

Az ügy tehát október végén a következőképpen állt: három ember feljelentette a IX. kerületi munkástanács őrszázadának parancsnokánál Mildner Ferenc századost. Ezután egy hamis elfogatóparanccsal a IX. kerületi munkástanács épületébe vitték. Ott azonban nem tudták eldönteni, hogy mit kezdjenek a fogollyal, ezért egyenesen Kun Bélához fordultak tanácsért, aki azt mondta nekik, hogy ne is vigyék a törvényszék elé, hanem öljék meg. Ez azonban azt mutatja, hogy esetleg másféle indíték is felmerülhet a gyilkossággal kapcsolatban, mint csak és kizárólag az elmaradt ítélet.

---

29 A IX. kerületi Munkástanács a Ráday utca 29. alatt volt, ahol a Budapesti Református Teológiai Akadémia működött. Lásd Csűrös (2019): 98.

30 Hogyan gyilkolták meg Mildner századost? *Friss Ujság*, 1919. október 2., 2.

31 Kun Béla ölette meg Milner [!] századost. *Az Est*, 1919. október 30., 2. (Kiemelés az eredetiben.) A többi lap is hasonlóképpen számolt be Dinnyés vallomásáról.

3. „Küldjétek haza" – a Mildner Ferenc elleni gyilkosság tárgyalása a sajtóban

A Mildner-gyilkosság tárgyalása 1919. december 15-én kezdődött meg dr. Stengl Antal táblabíró elnökletével, amelyről a sajtó igen nagy terjedelemben számolt be. Az első tárgyalási napon megnevezték azt a három embert, akiknek a feljelentése vezetett Mildner letartóztatásához és későbbi megöléséhez. A három feljelentő a Ludovika lóápolói voltak: Csekő Antal, Kiss András és Bögre Zsigmond. Csekő Antal bevallotta, hogy ő tett feljelentést a százados ellen. Ugyanis Csekő azzal vádolta, hogy június 24-én ő lövetett a vöröskatonákra. Azt is elmondta, hogy Kiss András és Bögre Zsigmond kényszerítették erre. Kiss András és Bögre Zsigmond ezzel szemben tagadták, hogy ők kényszerítették volna Csekőt a feljelentésre. Azt elismerték, hogy tudtak a feljelentésről, de nem hitték, hogy ezért a századost kivégzik. Mildner Kálmán tüzérszázados (Mildner Ferenc öccse) ezzel kapcsolatban azt vallotta, hogy annyit tudott, hogy a három lóápoló készült valamire bátyja ellen. Annyi változás történt még, hogy Dinnyés József vallomásában a Kun Béla által elmondott szöveg egy picit módosult: nem azt mondta, hogy öljétek meg, hanem azt, hogy „küldjétek haza". Ez valóban sokkal sejtelmesebben és kétértelműbben hangzik, mint a „tegye el láb alól" utasítás. Lehet így is, és lehet úgy is érteni. Ebben a szituációban azonban csak egyféleképpen lehetett.[32] A vallomás azonban azért is volt nagy jelentőségű az *Előre* című, az Egyesült Államokban megjelenő magyar nyelvű lap szerint, mert ez alapján vádat emelhettek az akkor még Ausztriában tartózkodó Kun Béla ellen.[33]

A következő beszámolók már az ítéletekről szóltak. Ezek szerint Polonitzer Ármin ellen nem lehetett ítéletet hozni, hiszen ő ekkor szökésben volt. Így csak azzal a nyolc vádlottal szemben hozták az ítéletet, akiket sikerült letartóztatni. Dinnyés Józsefet halára, Ollári Miklóst tizenöt év fogházra és tíz év hivatalvesztésre, Hán Miklóst nyolc év fogházra és tíz év hivatalvesztésre, Pesti Ferencet öt év fogházra és tíz év hivatalvesztésre, Csekő Antalt tíz év fegyházra és tíz év hivatalvesztésre, Bögre Zsigmondot három év fegyházra és tíz év hivatalvesztésre, Holbauer Imrét hat év fegyházra és tíz év hivatalvesztésre ítélte a bíróság.

4. Mildner Ferenc emlékezete 1920 után a magyar sajtóban

Mildner Ferenc neve ezután már csak időnként jelent meg a sajtóban. Először annak apropóján, hogy 1920. január 29-én a 31. tüzérezred tisztikara gyászistentiszteletet tartott a Ferencesek belvárosi templomában,[34] majd azon a napon, amikor az ellenforradalom egyéves évfordulóján felavatták a Ludovikán az ellenforradalmi mártírok emlékoszlopát, amelyen a következő felirat volt olvasható:

---

32 Kun Béla „hazaküldte" Mildner századost. *Az Est*, 1919. december 16., 4.; A rémuralom aktáiból. *Budapesti Hírlap*, 1919. december 16., 6.

33 Kun Béla ügyének tárgyalását megkezdték távolléte dacára. *Előre*, 1919. december 19,ó., 1.

34 *Budapesti Hírlap*, 1920. január 27., 7.

„1919 június 24.

A Ludovika Akadémiának a nemzeti eszméért folytatott dicső küzdelme emlékére emeltük a nemzeti eszme lelkes híveinek áldozatkészségéből.

Csak törpe nép felejthet ősnagyságot, Csak elfajult kor hős elődöket.

Lemberkovits Jenő, Ivánday-Karácson István, Mildner Ferenc századosok, Erődi Ödön tartalékos főhadnagy, Pogány Jenő másodéves akadémikus”

Az ünnepségen Horthy Miklós kormányzó mellett az akkori politikai élet prominens szereplői is megjelentek, az emlékbeszédet Zadravecz István, a szegedi ferences rendház házfőnöke mondta, aki a Szeged-Alsóvárosi templom plébánosa, a Magyar Nemzeti Hadsereg Apostoli Helynöke, valamint a Nemzeti Hadsereg lelkészetének vezetője volt.[35]

Egészen 1928 májusáig Mildner Ferenc neve csak az ellenforradalom évfordulóján bukkant fel a sajtóban. Ekkor azonban újra, néhány napig, olvashatták a nevét az olvasók. Bécsben ugyanis az osztrák rendőrség letartóztatta Kun Bélát. A magyar hatóságok kérték a kiadatását, hivatkozva a Mildner Ferenc ellen elkövetett gyilkosságban felbújtóként való részvételére.[36] Az osztrák kormány azonban nemzetközi tiltakozásra (amiben a nemzetközi munkásmozgalmi szervezetek jártak az élen) elutasította ezt, és végül háromhavi fogházra ítélték, majd lehetőséget adtak neki, hogy Németországon keresztül a Szovjetunióba menjen.[37]

A következő fontos dátum 1932 júliusa volt, amikor Mildner Ferenc földi maradványait kihantolták a Kerepesi úti temetőben, hogy Kassára vigyék, haza, a családi sírboltba. Móricz Pál a *Magyarság* című lap 1932. július 9-én megjelenő számában írt a hazaszállításról. Ebben így fogalmazza meg mindazt, ami Mildner Ferenc meggyilkolása, a temetése és a színpompás emlékoszlop-avató óta eltelt tizenkét évben történt:

„A vértanú kapitányt csendesen eltemették és – elfeledték (…) Csak az elszakított Kassán egyedüli árvaságban élő 80 éves öreg apja nem felejtette daliás fiát. Kívánságára a hét folyamán feltárták a vértanú sírját s hogy a családi sírboltban nyughasson, exhumálták és a megrendítő éjszakai temetéshez a halottszállító fekete autón Kassára vitték a drága hamvakat. A Vitézi-rend már korábban vitézzé avatta a halott vértanú-tüzérkapitányt s most Budapest székesfővárosnak is le kellene rónia kegyeletét. Miként Ferry Oszkár, Menkina, Borhy, Lemberkovits vértanú-tisztjeink emlékezetére utcákat neveztek el, Mildner Ferenc százados nevét is márványtáblába kell vésni, lehetőleg ott a reá oly végzetes Mátyás-téren. A messze, messze elszakított Kassán magányosan élő aggastyán édesapa hadd érezze még az életben a közös magyar részvét és megbecsülés édes vigaszát vértanú fia révbe ért bús koporsójánál (...) Most pedig imádkozzunk!”[38]

---

35 A június 24-iki ellenforradalom emlékünnepe a Ludovikában. *Az Est*, 1920. június 25., 4.

36 Mildner Ferenc volt kassai tüzérkapitány megöletése miatt kéri a magyar kormány Kun Béla kiadatását Ausztriától. *Kassai Ujság*, 1928. május 4., 1.

37 Szabó–Vértes (1975): 202.; Vadon (1986): 141.

38 Móricz Pál: Mildner százados utolsó útja. *Magyarság*, 1932. július 9., 6.

Hiába azonban Móricz Pál írása, Mildner Ferenc megmaradt az évente egyszer felidézett hősnek. Minden év júniusában, az ellenforradalom emléknapján előkerült a neve, de még az sem történt meg, mint oly sok hőssel: hogy az évek során egyre több és több dicsőség és tett rakódott volna rá. Majdnem két évtizedig nem bukkant fel a neve a sajtóban, amikor aztán 1959. április 8-án a *Népszabadság* hasábjain újra feltűnt a neve Horváth József, Kékesdi Gyula, Nemes János és Ordasi Nándor „133 nap" című riportsorozatának 25. fejezetében, amely a „Fehér monitorok a Dunán" címet viselte. Ebben a következőképpen írtak Mildner Ferenc ellenforradalmi tevékenységéről:

> „Az egyik csoportot Mildner Ferenc tüzérszázados, az Akadémia tanára vezette. Automobilon a Baross utcába mentek. Lekaszabolták a kislétszámú vörösőrséget és berontottak a József távbeszélőközpontba. A kapcsolóteremben Mildner revolvert szegezett az egyik telefonoskisasszonyra és kényszerítette, hogy teremtsen kapcsolatot a felvidéki hadsereg vezérkari főnökével, Stromfeld Auréllal."

Mildner tehát felhívta Stromfeld Aurélt, és jelentette neki, hogy elfoglalták az Akadémiát, a Szovjetházat, a telefonközpontot és még egy sor stratégiai pontot. Stromfeld azonban rácsapta a kagylót, miután közölte Mildnerrel, hogyha nem adják fel az állásukat, akkor vöröskatonák fogják őket erőszakkal kiszorítani a telefonközpontból. Ami meg is történt:

> „Mildnernek azonban nem volt sok ideje tanakodni. Néhány perc múlva megérkezett két századnyi vöröskatona és felfegyverzett munkások több nagy csoportja és úgy kifüstölte a bandáját a telefonközpontból, hogy neki már csak a forradalmi törvényszék előtt volt ideje gondolkodni, mi is lesz az utolsó ítéletkor (...)"[39]

Az addig csak mellékszerepet játszó Mildner Ferenc végül is egy 1959-ben megkomponált narratíva által emelődött be az ellenforradalmi megmozdulás aktív és jelentékeny figurái közé. Igaz, már csak antihősként, véreskezű ludovikás századosként. Néhány évvel később Veres Pál a *Néphadsereg* 1962. évi 39. számában szintén megismételte ezt a narratívát. Szinte szó szerint.[40]

5. Összegzés

Mildner Ferenc nem volt az ellenforradalmi megmozdulás fő figurája, érdemben nem vett részt a harcokban. Láthattuk, hogy az 1945 előtti sajtóban nem is jelentek meg ezzel kapcsolatban írások. Mildner halálának a jelentőségét az adta, hogy talán az utolsó áldozata volt a vörösterrornak, valamint, hogy a sajtóban megjelent információk szerint az ő meggyilkoltatása okán próbálták a magyar hatóságok Kun Bélát kiadatni az osztrák hatóságokkal. Ennek ellenére idővel már csak igen kevés esetben bukkant fel a neve, ellentétben például Lemberkovics Jenőével, aki az egyik kiemelt alakja lett a ludovikás felkelésnek.

---

39 Fehér monitorok a Dunán. *Népszabadság*, 1959. április 8., 5.

40 Veres Pál: Mister Freeman elszámította magát… *Néphadsereg*, 1962/39. 4.

Ugyanakkor azt is meg lehet figyelni, hogy az 1945 utáni előfordulása már teljesen más szerepet szánt Mildner Ferencnek, hiszen ő itt már aktív, tevékeny részese az ellenforradalomnak, ő vezette azt a csapatot, amely elfoglalta a józsefvárosi telefonközpontot. Arra, hogy ez miért történhetett így, nem találtam választ. Talán a visszaemlékezők memóriája csalhatott, vagy talán az akkori vöröskatonák emlékeztek a nevére.

Végezetül, talán egy kicsit formabontó módon, hadd idézzem az 1920 decemberében lezajlott büntetőeljárás során kiszabott büntetések indoklását, legalábbis a bevezető gondolatokat.

> „Mikor folyó év [1919] tavaszán a proletárdiktatúra államcsíny következtében az országra zúdult, addigelé sötétben bujkáló elemek ragadták magukhoz minden téren az intézkedés jogát, hatalmát. A hatalomhoz jutott elemek szóban, írásban, gyűléseiken utczai falragaszaikon hirdették és szították a gyűlöletet a jobb elemek, az intelligensebb és jobbmódú polgári osztály ellen, és minden úton, módon tüzelték a munkás, főleg a munkanélküli alsóbb néprétegeknek könnyen befolyásolható, illetve részben mindenre kapható szenvedélyét.
> A polgári osztályt lefegyverezték, ekként teljesen uralmuk alá hajtották, az ellenállásra jóformán képtelenné tették, s amikor ez sikerült, nem elégedtek meg győzelmükkel, hanem most már a kihívás terére léptek, szították az ellenkezés tüzét és nyilvánosan »példátlanul gyávának« nevezték polgárságunkat.
> Uralmuk megszilárdításával kapcsolatosan az általuk gyűlölt s ellenállásra most már képtelennek gondolt osztálynak a végletekig való üldözését is czélbavették [!], helyesebben ezt az üldözést uralmuk fenntartása feltételeként hirdették, a nekik behódoltak előtt azt, mint szükséges, a czélra; a polgárság állítólagos boldogítására vezető eszközt jelölték meg.
> Az üldözött proletárságnak minden téren és minden eszközzel való sanyargatása természetszerűleg maga után vonta ennek önvédelmi szervezkedését és az uralkodó rablórendszer megdöntésére az alkotmányos és törvényes jogrend helyreállítására való törekvését.
> Budapesten [1919.] június 24.-ike volt az a nap, melyen a szervezkedők ezt a tervüket keresztül akarták vinni.
> Az ellenforradalmi mozgalom középpontjában a Ludovika Akadémia állott, ennek hazafias tanári kara és növendékei vették ki abból az oroszlán részt [!]. Természetes tehát, hogy a hatalom birtoklói üldözésének ők voltak legjobban kitéve. Elfogták, letartóztatták, a forradalmi törvényszék elé állították őket.
> Mildner Ferencz tüzérszázadost szintén fogságba vetették a jelzett esetből kifolyólag, azonban néhány napi fogva tartás után bizonyítékok hiányában felmentették és szabadon bocsájtották.
> Mildner Ferenc az adatok szerint kifogástalan, jó katona volt.
> A katonai erények legeslegeleje a fegyelemtartása, és ő szigorú fegyelmet tartott alantasai felett, ami abban a katonai rangot és fegyelmet nem ismerő időben a fegyelmezetlen alkalmazottak és alantasok körében visszatetszésre talált. Mildner Ferencz mint egyszerű »vöröskatona« is parancsnoki minőségben volt a Ludovika Akadémián elhelyezett mintegy 140 főből álló lovászok csoportjának vezetésével megbízva.”[41]

41 HU-BFL-VIII.5.c-5710/1919.

Források és irodalom

Levéltárak

HU-BFL = Budapest Főváros Levéltára

Periodikák

Abauj-Kassai Közlöny, Budapesti Hírlap, Budapesti Közlöny, Előre, Az Est, Felsőmagyarország, Felvidéki Ujság, Friss Ujság, Kassai Ujság, Magyarság, Néphadsereg, Népszabadság, Tolnai Világlapja, A Világ

Nyomtatott források

Kassai Főgimnázium (1892) = *A Jászóvári Prémontréi Kanonok rend Kassai Főgimnáziumának évi jelentése az 1891–92. iskolai évről.* Kassa, Ries Lajos könyvnyomdája, 1892.

Kassai Főgimnázium (1899) = *A Jászóvári Premontrei Kanonokok Kassai Főgimnáziumának jelentése az 1898–99. iskolai évről.* Kassa, Ries Lajos könyvnyomdája, 1899.

Feldolgozások

Bachó (1930) = Bachó László (szerk.): A M. Kir. Ludovika Akadémia tiszti- és tanári kara 1872-től 1930-ig. In: *A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története.* Budapest, Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia, 1930.

Balogh (1979) = Balogh Eva S.: A Böhm–Cuninghame tárgyalások 1919 júliusában. *Történelmi Szemle,* 1979/1. 88–100.

Csűrös (2019) = Csűrös András: Adalékok az egyházi ingatlanok tanácsköztársasági államosításához, különös tekintettel a Református Egyházra. *Múltunk*, 2019/1. 96–118.

Gerencsér (1993) = Gerencsér Miklós (szerk.): *Vörös könyv, 1919.* Lakitelek, Antológia Kiadó, 1993.

Négyesi (2021) = Négyesi Lajos: A ludovikás ellenforradalom. In: Padányi József – Koltay András: *Ludovika*. Budapest, NKE – Ludovika Egy. K., 2021.

Pilch (é.n.) = Pilch Jenő: *Ausztria és Magyarország hadserege.* Budapest, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R.t., [é.n.] (Magyar Könyvtár, 752–753.)

Rada (1998–2021) = *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)*. Calgary–Budapest, v. Bánkúti Gáza – Gáldos-Nyomdász Kft., 1998–2001.

Simon (2024) = Simon Attila: Himnuszperek a két háború közötti Csehszlovákiában. *Fórum,* 2024/2. 9–28.

Somogyi (1920) = Dr. Somogyi Zoltán: *A június 24-iki ellenforradalom és a ludovikások*. Budapest, Pátria, 1920.

Szabó – Vértes (1975) = Szabó Ágnes – Vértes Róbert (szerk.): *Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája 1919. augusztus 1. – 1945. április 4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

Vadon (1986) = Vadon Lehel: *Upton Sinclair fogadtatása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. (Modern filológiai füzetek, 39.)

Az erdélyi magyar sajtó jellegzetességei 1940–1944 között

Fleisz János*

Tanulmányom az 1940. augusztus 31. és 1944. december 31. közötti időszak erdélyi sajtójának főbb jellegzetességeit mutatja be, a vizsgálat tárgya pedig csak a magyar nyelvű nyomtatott sajtó, a kommunikáció nagy hagyományú, ma is létező eszköze.[1] Területi szempontból kiterjed az egész szélesebb értelemben vett Erdélyre, vagyis a történeti Erdélyre a Székelyfölddel, a Partiumra és a Bánságra. Ez a Trianon következtében Romániához került mintegy 103 000 km^2 nagy kiterjedésű terület, azonban az 1940. augusztus 30. és 1944. október 25. közötti időszakban, a második bécsi döntés következtében két részre szakadt: Észak-Erdélyre és Dél-Erdélyre, amelyek két külön országhoz tartozva, merőben eltérő körülmények közé kerültek.[2] A sajtótörténeti feldolgozás középszintűnek tekinthető, jóval meghaladja a lokális szintet, és egy nagyobb terület sajtójának jellegzetességeit ábrázolja, de elmarad az országos, illetve a nemzetközi megközelítéstől. Alapvető szemléleti modellje, hogy az erdélyi magyar sajtó szerves része az egyetemes magyar sajtónak. A megközelítés elsősorban számszerűsítő, összehasonlító, egyben összegző.

A kutatás fontos célkitűzése a tárgyalt terület különböző tájegységeiben működő magyar nyelvű sajtó általános vonásainak egységes megjelenítése.[3] Szükség van erre, mert a megjelent sajtótörténeti munkák egy része elkerülte a bonyolult időszak részletesebb megjelenítését, vagy azzal a megoldással, hogy az 1940–1944-es szakaszt a két világháború közötti egész időszakba ágyazták, vagy csak kitekintés szintjén röviden tárgyalták, illetve jó esetben az irodalomtörténeti folyamatok kereteibe helyezték.[4] Jelen írásban az időszak rendkívüli összetettsége miatt kívánatos röviden elemezni azokat a feltételeket, körülményeket, tényezőket és fontosabb eseményeket is, amelyek a periódus magyar sajtóját befolyásolták. A második bécsi döntést követő több mint négy év Észak-Erdélyre vonatkozó története sokáig kevésbé volt jelen a magyar történettudományban. 1990 után megélénkült az érdeklődés, az utóbbi időben pedig megjelentek olyan alapművek, amelyek nagyrészt megtisztították a magyar történettudományt a korszakkal szembeni előítéletektől és a téveszméktől.[5] Némileg

* Egyetemi magántanár, elnök, Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad. E-mail: flejano@gmail.com

1 A tanulmány újabb kutatások felhasználásával, a 2016-ban megjelent kötetemen alapszik: Fleisz (2016). A kutatást a Domus Hungarica program támogatta.

2 Ez a megkülönböztetés a legelterjedtebb, ezért végig ezt használom.

3 A magyar sajtó egész történetére lásd Buzinkay (2016). Az erdélyi magyar sajtó 1940. augusztus 30 előtti előző időszakára újabban lásd Fleisz (2005) és Győrffy (2014).

4 Lásd Erőss (1996), Dávid (2000), Huber (1997), Vallasek (2003) stb.

5 Lásd Ablonczy (2011).

hasonló a helyzet Dél-Erdély tekintetében is, mivel e területre vonatkozóan is csak az utóbbi időben jelentek meg alapvető munkák.[6]

1. Általános helyzet

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés következtében Erdély, Partium és Bánság története újabb fordulóponthoz érkezett, amely természetesen a sajtóviszonyokat is gyökeresen érintette. A nagyhatalmi döntés értelmében a trianoni békeszerződés által 1920-ban Romániának ítélt terület mintegy 42%-a – az úgynevezett Észak-Erdély – visszakerült Magyarországhoz, mintegy 58%-a pedig – Dél-Erdély – továbbra is Románia keretében maradt. Így az 1920-ban Romániához csatolt körülbelül 103 093 km^2 területből Magyarországhoz visszacsatoltak 43 104 km^2 területet, közel 2,5 millió lakossal, míg a terület nagyobb része, 59 989 km^2 továbbra is Románia része maradt, amelynek egész területén több mint félmillió magyar maradt kisebbségi sorsban.[7]

Az új földrajzi-területi és geopolitikai helyzet következtében 1940–1944 között az észak- és a dél-erdélyi magyarság sorsa teljesen eltérő módon alakult. Az észak-erdélyiek reményei, ha csak részben is, de beváltak az elkövetkező bő négy év során, hiszen az addig elnyomott magyar kisebbség újra a többségi nemzet része lett, és ennek előnyei hamarosan megmutatkoztak, sőt a sok nehézség ellenére egy nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság került ki a második világháború forgatagából.[8] A Romániában rekedt magyarságra viszont a kisebbségi lét új szakasza várt, a hatalomnak való egyre fokozottabb kiszolgáltatottság, a nemzetiségük miatt elszenvedett megaláztatások, a növekvő reménytelenség mind megrendítették a dél-erdélyi magyarok közösségi tudatát.[9]

A második bécsi döntés Erdély és Partium északi részét és a Székelyföldet adta vissza. Így visszatért Magyarországhoz a csaknem színmagyar Székelyföld, az abszolút magyar többségű Maros-Torda vármegye, viszont Máramaros, Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyékben még a magyar adatok szerint is a román anyanyelvűek voltak többségben. Szatmár és Bihar megyék, kiegészülve magyarországi részeikkel, ugyancsak túlnyomóan magyar többségűvé váltak.[10] Romániában maradtak Erdély román többségű vidékei, mint Fogaras, Szeben, Hunyad, Krassó-Szörény, Arad, Alsó-Fehér megyék, Bihar megye egy jelentős része, továbbá a vegyes lakosságú Bánság, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Brassó megyék.[11]

A magyar kisebbséggel való romániai bánásmód egyértelműen indokolta az etnikai kiegyenlítésre történő kísérleteket, azonban csapdahelyzetet teremett az, hogy a döntés olyan nagyhatalmakhoz kötődött, amelyeket az európai demokratikus közvélemény sem akkor, sem később nem fogadhatott el. Ráadásul a döntőbírósági határozat által Erdély területének a megosztása nem hozott békét, és mindkét fél csak ideiglenes megoldásnak tekintette.

6 Lásd Balogh (2013a).
7 Vö. Balogh (2013a): 313.
8 Részletesen lásd Balogh (2013b): 20.
9 Uo.
10 HU MNL OL K 610. 91 cs. 1940–1944.18.
11 Balogh (2013b): 29.

Az időszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetébe betekintést nyújtanak a korszakkal és a térséggel foglalkozó különböző közlemények, emiatt ezek részletes bemutatásától eltekintek. [12]

2. A sajtó átalakuló hivatása

A magyar sajtónak kiemelkedő szerepe volt a nemzet életében, mert alkotmányos keretek között a közvéleménynek alapvető funkció jutott az ország sorsának irányításában.

Az 1940. augusztus végi területi változások idején a magyar sajtónak alkalmazkodnia kellett az új helyzethez, és felvetődött az, hogy amennyire képes „a sajtó megtartani lényegét külső szabályozottságában, annál inkább megtartja szabadságát, nemzeti hivatását".[13] Az új helyzetben 1940 őszén szükséges volt tisztázni az álláspontokat, ezzel összefüggésben a következőket írták:

> „Magyarország keleti szélének és Erdély visszakerült földjének magyar sajtóját meleg testvéri szívvel köszöntjük. A lefolyt 20 esztendő az erdélyrészi magyar sajtóra nézve is a mártíromság korszaka volt. (…) A nagy üldözés alatt a megmaradt lapoknak mondhatjuk a lelke a 20 év alatt megtisztult, s mint a krónikaíró mondja, egy egységesen magyar, speciálisan erdélyi magyarságot kovácsolt egybe. Most azonban nagyobb feladat vár az erdélyi sajtóra. Egybe kell kovácsolódnia a nagy magyar sajtóval külsőleg és belsőleg."[14]

A magyar sajtó újbóli egymásra találása folyamán megfogalmazódott a sajtó feladatának több olvasata is. A hatalom korabeli képviselője, Kolosváry-Borcsa Mihály 1940-et az Országos Magyar Sajtókamara évkönyvében „Erdély évének" nevezte, és megállapította: „Az Anyaország és a visszatért területek újságíró társadalma találkozása és összeölelkezése a legszebb és legbajtársibb körülmények között történt".[15]

1941 decemberében a Magyar Újságírók Egyesülete (MÚE) rendkívüli közgyűlésen Tóth László elnök köszöntötte a visszatért erdélyi újságírókat, megállapítva, hogy: „Ez a magyar újságírógárda példáját adta annak, mint kell a magyarnak megállni helyét vészes körülmények között, egy magasabb célért feláldozni önmagát, családját, mindenét, ha a haza azt kívánja".[16]

Az észak-erdélyi újságírók képviselőjeként Paál Árpád nagyváradi újságíró, akit a Magyar Újságírók Egyesülete (MÚE) egyik alelnökének választottak, a visszatért területek újságíróinak nevében kijelentette: „A haza és az otthon kettős melegét érezzük magunk körül", majd többek között így folytatta: „Az irodalom, amely Erdélyben az elmúlt 20 év alatt kivirult, másodhajtása annak az alapvetésnek, melyet a magyar nyelv összetartó ereje az újságíráson és annak közösség szervezésében véghez vitt".[17] Tisztázta az újságírók hozzáállását

---

12 A sajtó szempontjából lásd Balogh (2013b); Fleisz (2016); Győrffy (2014).
13 *A sajtó*, 1941/2.
14 *A sajtó,* 1940/10.
15 *OMSÉ* (1941): 14.
16 Uo. 25.
17 Uo.

az új helyzetben, megállapítva, hogy „most a régi mondás Ubi bene, ibi patria helyett az Ubi patria, ibi bene" kell, érvényesüljön.[18]

1940 szeptemberében, amikor Észak-Erdély visszatérése végbement, átérezve a helyzet különlegességét, maguk az erdélyi publicisták is megfogalmazták véleményüket. Így Végh József kolozsvári újságíró-szerkesztő, kéthasábos, mély, elemző és irányadó írásban tér ki a magyar sajtóra „Az erdélyi magyar sajtó új feladatai" címmel. Ebben, körvonalazva az erdélyi magyar sajtó legszentebb kötelességeit, többek között azt hangsúlyozza, hogy: „Erdély újjászervezésének elősegítése a magyar sajtó egyik legfőbb hivatása". Majd megállapítja: „Csak olyan sajtónak van létjogosultsága, amely hitet, lelkesedést, erőt önt a szívekbe és érzékeltetni akarja, hogy az új életformák között, még fokozottabb magyar munkára van szükség, mint az elmúlt huszonkét év alatt". Következő feladatként azt jelöli ki, hogy: „Most még jobban kell támogatni az egyházaink felbecsülhetetlen munkáját. (…) Éber figyelemmel kell kísérnünk tehát egyházi és iskolai életünk minden megnyilvánulását." A lelki egység alapján kinyilvánítja: „Egyik legfontosabb feladata tehát csak az lehet az erdélyi magyar sajtóéletnek, hogy hűségesen tájékoztassa az anyaországhoz visszacsatolt erdélyi területek magyar lakosságát Romániában élő magyar testvéreink sorsáról". Majd így folytatja:

> „Ugyanakkor, amikor kötelező újságírói feladatnak tartjuk a közéleti kérdésekben való bátor kiállást, a legmélyebben elítéljük a szenzációhajhászást és felelőtlen vádaskodást. Bizonyosak vagyunk abban, hogy komoly magyar újságíró meg fogja találni helyét a magyarországi újságírók szakmai testületében. Ez lesz a legfőbb biztosítéka annak, hogy az erdélyi magyar sajtónak csak arra hivatott alaposan felkészült munkásai lehetnek, akik a magyar közélet szolgálatát tekintik az egyetlen életcéljuknak. (…) A magyar sajtó munkásai mindig közkatonái voltak a magyar közéletnek. Közkatonák akarunk maradni a jövőben is."

Végül rögzíti: „Ezzel a hitvallással készülünk az új nagy feladatainkra. A mai nagy magyar ünnepen tiszta szívből fogadjuk, hogy megacélosodott erővel harcolunk tovább a megkétszereződött közéleti feladatok becsületes szolgálatában."[19]

1941 márciusában, amikor Nagyváradon elindul az *Estilap,* Hlatky Endre vezércikkben fogalmazza meg az új lappal szembeni elvárásait: „Legyen ez az újság, minden elgondolásban, múltra tekintő s jövőbelátó egyaránt. Vegye ki derekasan a részét a nemzetnevelés feladatának teljesítésében. Legyen jelentős tényező e város és Biharország lakosságának bölcs felvilágosításában, össze- és megtartásában".[20]

Az észak-erdélyi magyar sajtónak természetesen be kellett tagolódnia az egyetemes magyar sajtóba. Ezzel kapcsolatban bő egy év elteltével Végh József, újból áttekintve a helyzetet, kiemeli, a visszatérés idején sokan úgy gondolták, hogy minden téren a budapesti sajtó veszi át az irányítást, azonban nem így alakult, „az erdélyi magyar olvasóközönség érdeklődve olvassa a budapesti lapokat, de az erdélyi kérdésekben mégis az itteni sajtó állásfoglalása szerint igazodik".[21]

---

18 Uo. Jelentése magyarul: „Ahol jól megy sorom, ott a hazám" helyett: „Ahol a hazám, ott megy jól a sorom".
19 *Ellenzék,* 1940. szeptember 12.
20 *Estilap,* 1941. március 15.
21 *Ellenzék*, 1941. november 11.

1942-ben a budapesti Törs Tibor újságíró-szerkesztő fogalmazta meg az akkori sürgető feladatokat, és hangsúlyozta az újságírók felelősségét:

> „A tespedés évtizedei után szükség volt arra, hogy a magyar sajtó megújhodjon, átalakuljon és alkalmazkodjék azokhoz a fokozott kívánságokhoz, amelyeket a kor támaszt a sajtóval szemben. (…) Vállalja azokat a terheket és korlátozásokat (…) a legfájdalmasabb, hogy időlegesen átmenetileg engednünk kell a sajtószabadságból, amely éltető eleme az újságírásnak és meg kell osztanunk a felelőséget, amellyel az újságot csináljuk. (…) Nehéz ma újságot írni sokszoros súlya van minden leírt szónak."[22]

Két évvel később, 1944-ben, a nehezedő időszakban Ullein Reviczky Antal, aki évekig a magyar sajtó legfőbb irányítója volt, így vélekedett: „A mai súlyos időkben a magyar sajtó munkatársaira is igen jelentős feladatok hárulnak: nagy felelősséget kell vállalniuk és minden erejüket meg kell feszíteniük, hogy nagy nemzeti célok érdekében közös munkánkat támogassák".[23]

Mindezek a vélemények, felfogások betekintést nyújtanak a sajtó hivatásával kapcsolatos korabeli általános állásfoglalásokba, aláhúzva azok stratégiai jelentőségét. Az egyértelmű, hogy az észak-erdélyi újságírók nagy lendülettel vágtak neki az új feladatoknak, és igyekeztek végig helytállni, azonban az ismert súlyos körülmények miatt, az időszak utolsó évében helyzetük sokszor ellehetetlenült.

Dél-Erdélyben hasonló jellegű szellemi megújulásra nem volt lehetőség, ott az újságírás és a sajtó hivatása hasonló maradt mindahhoz, ami a megelőző időszakban már kialakult; a fő feladat a kisebbségi harc folytatása volt, jóval nehezebb körülmények között. A több mint két évtizedes küzdelemben nyert tapasztalat és a kiállás vezetett oda, hogy ha összezsugorodva is, de a magyar újságírás meg tudott maradni ott is, és alapjában véve el tudta látni feladatát.

3. Az erdélyi magyar sajtó helye Magyarország sajtóhálózatában

Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar sajtó a két világháború között elévülhetetlen érdemeket szerzett az elbizonytalanodó magyarság nemzeti öntudatának megtartásában. A már előzőleg kiépült, viszonylag fejlett sajtóhálózat, a hátrányos helyzet ellenére is, mennyiségileg és nagyrészt minőségileg is kiemelkedőt alkotott, igazodási pontot adva a reményvesztett magyar közösségnek.

Az 1940-es határmódosítás teljes fordulatot hozott a szélesebb értelemben vett Erdély magyar művelődési-szellemi életében, és így a sajtóéletben is. Változott a centrum–periféria viszony, igaz, csak a terület északi része szempontjából, amelynek politikai-közigazgatási és kulturális központja újból Budapest lett. A visszatéréssel az észak-erdélyi időszaki sajtót természetszerűleg egészében az akkori magyarországi sajtóhoz sorolták, ezen belül pedig a magyar vidéki sajtóhoz. A román uralom alatt a kisebbségi sajtó meghatározás volt a jellemző, de a visszatérés után rögtön

[22] *Jelentés* (1942): 7.
[23] *Jelentés* (1944): 10.

felvetődött, milyen a súlya az erdélyi magyar újságírásnak a fejlettebb magyarországinak a keretében, mi a viszonya a fővárosi, illetve az egész vidéki sajtóhoz? Az átalakulások miatt az összehasonlítások nehezebbek, emiatt egy sajátos momentumot emelek ki. Ez az 1942-es év, amikorra a sajtóhálózat már stabilizálódott, így lehetőséget ad az összevetésekre.

Abban az évben a magyar nyelvű sajtókiadványok tekintetében Budapest fölénye nyomasztó volt, a Magyarországon megjelent összesen 1276 magyar sajtótermékből 716 (56,1%) a fővárosban jelent meg, a többi 560 (43,9%) pedig vidéken, mindez amellett is, hogy a laprevízió Budapesten jobban éreztette hatását. Észak-Erdélyben 1942-ben összesen 83 magyar lap jelent meg, ez a magyarországi sajtó 6,5 %-át, a vidéki sajtó 14,8%-át tette ki, eszerint nagyjából minden 7-ik vidéki lap akkor Észak-Erdélyben jelent meg. Ha beszámítjuk a dél-erdélyi 13 magyar periodikumot is, akkor a szélesebb értelemben vett Erdély területén megjelenő 96 magyar lap a magyarországi 7,5%-át, a vidéki magyar sajtó 17,1%-át adta.[24] Ezek az arányok egyértelműen tanúsítják a visszaesést nagyjából az 1880 előtti szintre, viszont figyelembe véve a több mint 21 éves kisebbségi helyzetet, mégis kielégítőnek tekinthetők. Mindenesetre az erdélyi, partiumi és bánsági sajtó továbbra is a magyar sajtó egyik jelentős bázisát képezte.

4. Az erdélyi magyar sajtóközpontok helyzete

A hosszú közös fejlődés után Magyarország és Erdély külön történelmi utat járt be 1918 novembere és 1940 augusztus vége között, más demográfiai és etnikai földrajzi folyamatok, lényegesen eltérő urbanizációs trendek jellemezték a két területet. Ugyanakkor mindkét térségben jelentős etnikai homogenizáció ment végbe a városokban, a többségi nemzet térnyerésével.

Az 1940. augusztus 30-a után elkülönült két terület vonatkozásában számottevő a különbség. Amíg Észak-Erdélyben a magyarok és a románok száma és aránya rendkívül kiegyensúlyozott volt (47,55% a 46,6 %-hoz képest), addig Dél-Erdélyben a románok a lakosság közel kétharmadát alkották (66,1%), a magyarok pedig – a más szempontok szerint összeállított román népszámlálás alapján – alig haladták meg az összlakosság tíz százalékát (11%). Itt mindenképpen komolyabb volt a térvesztés.[25] Természetesen a terület etnikai, nemzetiségi összetétele kihatással volt a társadalmi, művelődési helyzetre és persze a sajtóviszonyok alakulására is.

A magyar sajtó lehetőségei szemszögéből szükségszerű megismerni a legfontosabb sajtóközpontok nemzetiségi (anyanyelvi) összetételét és ennek dinamikáját is. A nagyfokú demográfiai mozgások által végbement átalakulást tükrözik az 1941-es, anyanyelv szerinti adatok. Észak-Erdélyben minden törvényhatósági jogú városban a magyarság teljes dominanciája tapasztalható, általában még az 1910-es arányokat is túlhaladóan. Az 1930-as román népszámlálás adataihoz képest pedig különösen szembeötlik a magyarság számának és arányának a gyarapodása e városokban, igaz, ebben az eltérő megközelítési mód is szerepet játszik. Így a térség legnagyobb népességi dinamikáját bemutató Kolozsvár esetében a magyarok száma az 1930-ban feljegyzett 54 776-ról 97 698-ra nőtt (+42 922!), Nagyvárad esetében pedig ez 55

[24] Az adatok a már ismertetett statisztikák alapján készültek. Vö. Elekes (1943): 11–12. A különbségek abból adódnak, hogy a statisztika az összes sajtóterméket regisztrálja, megjelenési nyelvtől függetlenül.

[25] Varga (1992): 147–148.

039-ről 85 466-ra emelkedett (+30 427). Hasonló folyamatok játszódtak le a másik két, kisebb lakosságú törvényhatósági jogú városban is, Szatmárnémetiben és Marosvásárhelyen, ahol a növekedés ugyancsak nagyfokú volt.[26]

1. táblázat: **A magyarok száma és aránya a törvényhatósági jogú észak-erdélyi városokban 1941-ben (anyanyelv szerint)**[27]

Város	Összes lakos	Magyar (fő)	Magyar (%)
Kolozsvár	110 956	97 698	88,1
Nagyvárad	92 942	85 466	92,0
Szatmárnémeti	52 011	47 919	92,1
Marosvásárhely	44 933	42 435	94,4

Dél-Erdélyben a városok lakosságának közel harmadát 1930-ban is még a magyarok alkották, de már ez is a magyarság általános visszaszorulásának volt az eredménye. A ki- és bevándorlási hullám a legnagyobb mértékben a városokat érintette, a települések etnikai átalakulása általánossá vált. A térség legnagyobb népességű városában, Temesváron például a magyar nemzetiségűek száma az 1930-ban feljegyzett román népszámlálási adatok szerinti 27 652-ről 20 090-re apadt (-7 562), aránya pedig még látványosabban, 30,25%-ról 18,15%-ra csökkent. Aradon a lakosság kisebb növekedése miatt az arány valamivel kevésbé, 38,85%-ról 30,9%-ra apadt, viszont a nagyobb városok között Brassóban volt a legtetemesebb a magyarság arányának a visszaesése, 39,3%-ról 17,95%-ra. Néhány kisebb városban még ennél is látványosabb volt a süllyedés, így például Nagyenyeden 50,5%-ról 33,2%-ra, Tordán 49,7%-ról 21,1%-ra, míg Petrozsényban 38,0%-ról 21,5%-ra.[28]

2. táblázat: **A magyar nemzetiségűek száma és aránya a dél-erdélyi magyar sajtóközpontokban 1941-ben**[29]

Város	Összes	Magyar (fő)	Magyar (%)
Temesvár	110 840	20 090	18,1
Arad	86 674	26 798	30,9
Brassó	84 557	15 114	17,9
Torda	30 668	6 470	21,1
Petrozsény	15 020	3 232	21,5
Nagyenyed	9 810	3 253	33,2

A felekezeti megoszlás, amelyre itt nincs lehetőség kitérni, persze tovább árnyalta a képet.[30]

26 Varga (1992): 126. Vö. Balogh (2002): 313.
27 *Népszámlálás* (1941) alapján.
28 Uo. HU MNL OL K 610 91. cs. 1940–44. 84.
29 Varga (1992): 124. Vö. Balogh (2002): 315.
30 Erről lásd *Népszámlálás* (1941).

4.1. Észak-erdélyi magyar sajtócentrumok

A sajtóorgánumok megjelenési hely szerinti tagolódásából 1940-ben kiderül, hogy a vidéki városok között az időközben komoly centrummá fejlődött Kolozsvár fölényesen vezetett 41 lappal (magyar és más nyelvű lapokat együttvéve), és ekképpen magasan az ország második legnagyobb sajtközpontja volt Budapest után.[31] A többi vidéki város – Szegeden kívül (32 lap) – megközelíteni sem tudta. Jó helyezést ért el még a 156 települést magába foglaló országos rangsorban az évek során jelentős teret vesztett Nagyvárad 11 lappal, amely holtversenyben országosan a 12., illetve a feltörekvő Marosvásárhely, amely 10 lapjával a 16. helyet foglalta el. A többiek lényegesen elmaradtak, akárcsak az időközben erősen visszaeső dél-erdélyi egykori fontos sajtócentrumok, amelyek nem tudtak versenyképesek lenni, sem számbelileg, sem pedig a színvonal szempontjából.[32] A következő években kisebb változások voltak tapasztalhatók.

3. táblázat: **Időszaki magyar sajtótermékek száma Észak-Erdélyben települések szerint 1941–1943**[33]

Város	**1941**	**1942**	**1943**
Kolozsvár	38	32	38
Nagyvárad	9	10	9
Marosvásárhely	9	8	8
Szatmárnémeti	4	3	5
Nagybánya	3	2	2
Sepsiszentgyörgy	3	2	3
Csíkszereda	2	3	3
Dés	2	3	3
Székelyudvarhely	2	5	4
Zilah	2	3	3
Beszterce	1	2	2
Máramarossziget	1	2	2

További egy lap létezett még a következő nyolc helyen: Biharpüspöki,[34] Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Nagykároly, Nagyszalonta, Szászrégen, Szentgerice-Ákosfalva, Szilágysomlyó.

Összesen szám szerint: 80 (1941), 83 (1942), 89 (1943), 20 helység.

1944-re az egész évi összesített adatok is iránymutatók, még ha nagyságrendjük így túlzottnak is tűnik a valós képhez viszonyítva.

31 Lásd Horosz (1943): *288–289.*
32 *OMSÉ* (1942).
33 *OMSÉ* (1941), 1(942), (1943) alapján.
34 Ma Nagyvárad egyik lakónegyede.

4. táblázat: **Magyar időszaki sajtótermékek száma Észak-Erdélyben települések szerint az egész 1944-es év folyamán**[35]

Kolozsvár	58
Nagyvárad	15
Marosvásárhely	7
Szatmárnémeti	7
Sepsiszentgyörgy	6
Székelyudvarhely	6
Beszterce	4
Dés	4
Nagybánya	4
Csíkszereda	3
Nagyszalonta	3
Szászrégen	3
Zilah	3
Máramarossziget	2
Nagykároly	2
Szilágysomlyó	2
Érmihályfalva	1
Gyergyószentmiklós	1
Kézdivásárhely	1

Összesen: 132 lap (19 település)

Az észak-erdélyi fontosabb sajtóközpontok teljesítménye összevethető a napilapok tekintetében is. Ebből a szempontból 1942-ben Kolozsvár és Nagyvárad egyenként négy napilapjával Budapest után, (ahol akkoriban 25 napilap jelent meg), Szegeddel holtversenyben, országosan a második helyen álltak. Két napilapjával Marosvásárhely holtversenyben Debrecen, Kaposvár, Pécs, Székesfehérvár és Ungvár társaságában a nyolcadik volt, megelőzte még Miskolc, Sopron és Újvidék egyenként három napilappal.[36]

35 Herczeg (2015). Vö. Ferenczyné (2010); Lakatos (2014).
36 *OMSÉ* (1942)

5. táblázat: **Napilapok száma Észak-Erdélyben 1942-ben**

Kolozsvár	4
Nagyvárad	4
Marosvásárhely	2
Máramarossziget	1
Nagyszalonta	1
Sepsiszentgyörgy	1
Szatmárnémeti	1

Összesen: 14 napilap (7 település)

1943-ban lényeges változás nem történt, viszont 1944-ben már csak az egész naptári évet figyelembe véve érdemes követni a napilapok számát, bár ez felnagyított adatokhoz vezethet.

6. táblázat: **Napilapok száma Észak-Erdélyben a megjelenés helye szerint az egész 1944-es év folyamán**[37]

Kolozsvár	7
Nagyvárad	5
Marosvásárhely	2
Sepsiszentgyörgy	2
Nagyszalonta	1
Szatmárnémeti	1

Összesen: 18 lap (6 település)

Mennyiségileg tehát a mintegy 21 éves térvesztés ellenére is figyelemre méltó a teljesítmény, de rögtön felvetődik a kérdés, hogy országos mércével mennyire állja ki ez az újságírás a minőségi összehasonlítást, annál inkább, hiszen ez nehezebben megragadható. A válasz kétirányú, ha a kolozsvári vezető lapokat és folyóiratokat vesszük tekintetbe, akkor ezek – ha a budapesti irányadó lapokkal nem is mindig, de a többi élvonalbeli fővárosi és vidéki lappal – becsülettel állták az összevetést. Az egykor éllovas, Nagyvárad napilapjai már csak helyenként jelentettek magasabb minőséget, Marosvásárhely esetében pedig inkább egyéb lapjainak voltak igazi kvalitásai, a többi sajtóközpont megelégedett az átlagos nívóval, persze kisebb helységekben általában még azt sem sikerült elérni.

A 20. század elején jelentős fejlődést mutató, majd ezt a kisebbségi létben sokáig megtartó erdélyi magyar sajtó újabb korszakhatárához érve, megpróbálta folytatni haladó hagyományait. Az 1940. augusztus 30-án kettéválasztott terület északi részén a kedvező folyamatok körülményei között végbemenő átmenet nem volt mentes az ellentmondásoktól. Ennek köszönhető, hogy egyes lapok megszűntek, mások nem kaptak, vagy – eseteként –

37 Herczeg (2015).

nem is kértek engedélyt, megint mások visszavették régi neveiket, vagy nevet változtattak, illetve újonnan elindultak. A kezdeti átmeneti szakaszban a laprevízió miatt tagadhatatlanul végbement egy szám szerinti csökkenés, sőt némi típusok szerinti beszűkülés is, de miután állandósult a helyzet, örvendetes módon új sajtóorgánumok jelentek meg, és az észak-erdélyi időszaki sajtótermékek száma évről-évre enyhe emelkedést mutatott. Még 1944 első felében is indultak szép számmal újabb lapok, azonban 1944. augusztus végétől elkezdődött az a folyamat, amely ennek a sajtónak a teljes eltűnéséhez vezetett.

4.2. Magyar sajtócentrumok Dél-Erdélyben

Dél-Erdélyben, mint láthattuk, más feltételek és lehetőségek voltak, az ott végbemenő folyamatok nem kedveztek erős magyar kisebbségi sajtóközpontok kialakulásának. Pedig a mintegy négy évig elkülönülő dél-erdélyi terület lapkiadásának az előzményeit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy kiemelkedő eredményekkel rendelkező újságírás alakult itt ki, amely évszázados múltra tekinthetett vissza. A 20. század elején, Aradon korán elinduló, nagy hagyományú, kiemelkedő terjedelmű napilapok léteztek, a város korabeli színvonalas újságírása Nagyváraddal vetekedett a vidéki első helyért. Temesvár változatos sajtója is kimagasló színvonalat képviselt, Brassó feltörekvő sajtócentrum volt. A két világháború közötti időszak kisebbségi létében is voltak komoly teljesítmények. Brassó ebben az időszakban – Kolozsvár után – az erdélyi magyar sajtóélet második centrumává vált, főleg azzal, hogy az addig helyi jellegű *Brassói Lapok* Erdély vezető lapjává avanzsált. Arad megmaradt az egyik legfontosabb sajtóközpontnak, nem tudta ugyan megőrizni lapjai előző időszakban elért magas színvonalát, de a napilapok és riportlapok tekintetében továbbra is figyelemre méltót produkált. Temesvár az egész két világháború közötti időszakban hatalmas mennyiségű és tartalmas magyar sajtót mutatott fel, emellett a román és a német sajtónak is kiemelkedő központja volt. Ezen a területen például 1935-ben 33 helységben jelent meg valamilyen magyar időszaki sajtótermék.[38]

1940. augusztus végén Dél-Erdélyben összesen 44 magyar jellegű periodikum jelent meg, ebből 39 magyar, 5 magyar nyelven is megjelenő két- vagy háromnyelvű volt, amelyek megjelenési periódus szerinti megoszlása a következő volt: 10 napilap, 6 hetilap, 9 félhavi (kétheti), 12 havi, 2 kéthavi, negyedévi vagy bizonytalan megjelenésű.[39] Eleinte a sajtó őrizte az előző időszakból örökölt szerkezetét, viszont 1942-ben az egyensúly teljesen felborult, hiszen mindössze két efemer illegális munkásmozgalmi sajtókiadvány jelent meg, ellenben 12 szűnt meg, tehát a veszteség 10 volt.[40] Ilyen körülmények között az addigi erős sajtóközpontok is lényegesen legyengültek, helyettük kényszerközpontok alakultak ki, ahol nem voltak meg az újságírásnak a szakmai és technikai feltételei, így csak sok vesződéssel tudtak megmaradni. 1941 és 1943 között mind a sajtótermékek, mind pedig a települések száma gyökeresen lecsökkent.

38 Fleisz (2016): 216–217.
39 Kuszálik (1996) és Monoki (1941) alapján.
40 Kuszálik (1996).

7. táblázat: **Időszaki magyar sajtótermékek száma Dél-Erdélyben települések szerint 1941–1943**[41]

Város	1941	1942	1943
Nagyenyed	4	4	2
Temesvár	4	2	1
Brassó	3	2	0
Arad	1	1	1
Bácsfalu	1	1	0
Lugos	1	1	0
Petrozsény	1	1	0
Torda	1	1	0

Összesen: 16 lap (8 település), 13 lap (8 település), 4 lap (3 település)

Egy lényegesen beszűkült sajtóhálózat maradt tehát csak meg, a legnagyobb visszaesést Arad könyvelte el. Az egyetlen város, amely fejlődést mutatott, az Nagyenyed volt, ahol 1943-ban kényszerűségből már az összes lap fele jelent meg. 1944-re itt is az egész évi adatok ismertetése valamivel pontosabb támpontot ad.

8. táblázat: **Dél-Erdélyben megjelent időszaki magyar sajtótermékek száma a megjelenés helye szerint az egész 1944-es év folyamán**[42]

Arad	2
Brassó	1
Nagyenyed	3
Nagyszeben	1
Temesvár	4
Zsilvásárhely	1

Összesen: 12 lap (6 település)

41 HU MNL OL K 28-289-1942-O-26045, 151. cs. Lásd Kimutatás a Dél-Erdélyben 1941-ben megjelent magyar nyelvű sajtótermékekről, valamint azok egy esztendő alatt történt betiltásáról. Közli: Bán et al. (1995): 345–348. Vö. Balogh (1995) és Kuszálik (1996).

42 Herczeg (2015).

5. A sajtóorgánumok időrendi megoszlása és állóképessége

1940-ben Észak-Erdélyben még 43 olyan időszaki sajtótermék létezett, amely az 1919 előtti időkből származott.[43] Ezek között egyaránt találhatunk politikai napi- és hetilapokat, egyházi kiadványokat, folyóiratokat. Ezek nagy része tovább folytatja megjelenését, és csak 1944 őszén tűnik el.

Az adatok szerint a legrégibb 1940. augusztus 31-én a Szatmárnémetiben megjelenő *Szamos* politikai napilap, illetve a *Keresztény Magvető* kolozsvári unitárius folyóirat volt, hiszen a 72. évfolyamukban jártak,[44] utánuk a *Nagyvárad* politikai napilap és az *Erdélyi Gazda,* az Erdélyi Magyar Gazdák Egyesülete (EMGE) hivatalos lapja következtek 70. évfolyamukkal. Őket követték a *Nagybánya és Vidéke*, illetve a nagykárolyi *Szatmármegyei Közlöny* hetilapok, amelyek 1940-ben a 66. évfolyamukban jártak, végül a kolozsvári *Ellenzék* jött 61. évfolyamával.[45] Még tucatnyi lap büszkélkedhetett azzal, hogy átélve az erdélyi magyarság történetének két fontos időszakát, komoly tapasztalatokkal felvértezve vállalták fel az új kihívásokat.

A Dél-Erdélyben az 1940. augusztus 31-én megjelenő 44 magyar jellegű lap közül hét volt 1919 előttről, a legrégibb a még 1885-ben elindult *Aradi Közlöny* politikai napilap volt, amely akkor már az 55 évfolyamában járt. Ugyancsak a 19. századból ért el addig a tordai *Aranyosvidék* politikai, gazdasági és társadalmi hetilap, amely az 50. évfolyamában járt, valamint a *Brassói Lapok* politikai napilap, amely a 46. évfolyamáig jutott. A többi sajtókiadvány már jóval fiatalabb volt, de néhány még az impériumváltozás előtt indult. Ilyen volt négy aradi lap: a *Kis Újság* kéthavi lap, amely a 30. évfolyamába érkezett, az *Ország- Világ* társadalmi, művészeti és irodalmi országos riportlap 29. évfolyamával, a *Hírlap* politikai napilap 24. évfolyamával, és a *Vasárnap* erdélyi katolikus kultúrszemle 23. évfolyamával. A többi lap nem érkezett még el a 20. évfolyamig sem.[46]

Az erdélyi magyar lapok addig is viszonylag gyengébb állóképességgel rendelkeztek, de a megnehezedett körülmények és a kölcsönösségi politika közepette sorra véreztek el. Így a fent említett nagy hagyományú lapok közül egyedül a *Kis Újság* lépett még át a 31. évfolyamába, azonban 1941. március 22-én megszüntették.[47] Az 1941-re megmaradt lapok évfolyamjelzésük alapján már mind a román uralom alatt keletkeztek, viszont január 1-től elindulhatott Nagyenyeden is az addig Kolozsváron működő *Erdélyi Gazda*, amely átvette annak évfolyamjelzését, és 70. évfolyamával Dél-Erdélyben az egyetlen régi gyökerű magyar lapnak számított. A gyenge állóképesség jele volt az is, hogy mindössze három régebbi lap maradt meg, a *Déli Hirlap* temesvári napilap, a nagyenyedi *Erdélyi Gazda* hetilap és a *Szövetkezés*, a Hangya Szövetkezet félhavi lapja, mellettük megjelent később egyetlen újként az aradi *Havi Szemle* folyóirat.

---

43 Monoki (1941).
44 Előzőleg a *Sajtó* és *Szabadsajtó* nevet is viselte.
45 Kuszálik (1996).
46 Uo.
47 Uo.

6. Az erdélyi magyar sajtóhálózat jellegzetességei

Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban a 20. század első évtizedeiben sokszínű sajtóhálózat alakult ki, amely később is változatos maradt. Az 1940. augusztus végén kialakult új helyzetben azonban ez csak az észak-erdélyi sajtó esetében folytatódott, Dél-Erdélyben a sorozatos korlátozások és betiltások miatt az ottani sajtó hamar összezsugorodott.

Nehéz eligazodni a számok tömkelegében, de mivel inkább a nagyságrend illusztrálására szolgálnak, fontos megismerni ezeket. A sajtóstatisztikák eltérő adatokat közölnek az Észak-Erdélyben 1940. augusztus végén megjelent lapok számáról. Ennek oka a nehezen regisztrálható állandó változáson kívül a felvétel módszereinek, megközelítésének a különbözősége, eltérő időpontjai. A Monoki-féle feldolgozás egész Erdély tekintetében 1940. augusztus végén 186 magyar időszaki sajtótermékről beszél, amelyben a bukaresti magyar lapok, de a többnyelvű sajtókiadványok is helyet kaptak.[48] Ezek típusok szerinti megoszlása a következő volt: 33 napi-, 28 hetilap, de volt 40 vallási lap, 16 folyóirat, 18 szaklap és 18 szervezeti, egyesületi kiadvány stb.[49] Egy másik kimutatás szerint a hatalomváltozás idején a román uralom alatt álló területen összesen 189 magyar nyelvű időszaki sajtótermék jelent meg, ebből 29 napi-, 39 heti-, 121 pedig szaklap és folyóirat volt.[50] A visszatért észak-erdélyi területen 44 magyar jellegű időszaki politikai sajtóterméket azonosít, ennek összetétele 17 napi-, 25 heti- és 2 havilap volt.[51]

Ezeken kívül Dél-Erdélyben 1940. augusztus végén összesen 44 magyar jellegű periodikum jelent meg.[52] A teljes, 1940. augusztus 31. és december 31. közötti időszakot véve alapul, Erdélyben összesen 139 magyar nyelvű sajtótermék létezett, ebből 90 volt Észak-Erdélyben, a további 49 pedig Dél-Erdélyben.[53]

Pontosabb és a korszakra jellemző képet, mint láthattuk, az 1941–1943-as stabilabb hároméves időszak jegyzékeiből, illetve a sajtóbibliográfiákból kaphatunk.[54] 1944 folyamán gyökeres átmenet ment végbe, a sajtórendszer teljesen átstrukturálódott, emiatt az éves adatok kevésbé irányadóak, ráadásul már nem áll rendelkezésre például az Országos Magyar Sajtókamara évenkénti hivatalos lajstroma sem. A sajtórepertóriumok nyomán[55] mégis megpróbálkozhatunk mérleget vonni, de az egész évet figyelembe véve lehet jobban felvázolni a helyzetet, amely persze sok szempontból torz képet ad. Érdekes módon 1944 első felében, a politikailag ellehetetlenülő helyzet ellenére Észak-Erdélyben 12 új sajtóorgánum is indult, velük együtt 1944-ben, ha nem is egyidőben, de mintegy 110 lappal számolhatunk. Ezek viszont 1944. október 13-ig bezárólag mind eltűnnek, s lényegében magukkal viszik az évszázados polgári sajtóhagyományokat is. Az 1944-es év folyamán Észak-Erdélyben összesen 19 településen 132 magyar időszaki sajtótermék jelent meg, azonban a következő évre ebből csupán az október 18-tól kiadott 11 lap ment át, jó részük pedig már 1945-ben megszűnt,

---

48 Monoki (1941): 1. táblázat. Ez igen tekintélyes, de visszaesés az előző évekhez képest. Vö. Fleisz (2016), illetve Kuszálik (1996).

49 Uo.

50 *Magyar Sajtó,* 1940/9. 2.

51 Uo. Vö. *MSTSZ*. (1940): 779–780.

52 Kuszálik (1996) és Monoki (1941) alapján.

53 Kuszálik (1996).

54 *OMSÉ* (1941), 1(942), (1943)

55 Herczeg (2015).

de az átmeneti jellegüket tanúsítva 1953-ig – egy kivétellel – mind befejezte pályafutását.[56] Dél-Erdélyben abban az évben 12 magyar sajtókiadvány jelent meg 6 településen, így a teljes 1944-es év folyamán Erdély területén összesen 144 magyar sajtókiadvány jelent meg 25 helységben.[57]

A szélesebb értelemben vett Erdélyben, az 1940. augusztus 31. és 1944. december 31. közötti teljes periódusban összesen 267 különböző magyar nyelvű lap működött összesen 35 helységben.[58]

6.1. Az észak-erdélyi magyar sajtó sajátosságai

Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés az észak-erdélyi magyar sajtóra kedvező változást hozott, a térség újságírása azonban nem volt mentes az ellentmondásoktól. Ezt részben az eltérő körülmények, a gyorsan változó helyzet és a heterogén olvasóközönség is magyarázta.

Észak-Erdélyben a nemzeti kérdés a helyi híreken kívül végig a legnagyobb teret kapta, 1940 szeptemberétől azonban, elvesztve a kisebbségi létből eredő megszokott diskurzusukat, a lapoknak új célokat és irányokat kellett találniuk, ami eleinte nehezebben sikerült. A politika megfogalmazta a magyar nemzeti keresztény kurzust, azonban ennek elmélyülése az egyébként mindig nemzeti irányú lapokat is megingatta, mivel választaniuk kellett: vagy beállnak a kórusba, vagy vállalják a háttérbe szorulást és az elkerülhetetlen megszűnést. Az idő haladtával az eleinte megerősödött magyar újságírás nehezebb helyzetbe került, de mint közvélemény-formáló vagy legtöbbször már, mint közvélemény-manipuláló hatalomnak meghatározó szerep jutott. Az időszak végére, 1944 folyamán a háborús katasztrófa közeledtével szinte minden sajtókiadvány komoly gondokkal küzdött, sokszor már nemcsak a lapok, hanem az újságírók, kiadók, nyomdászok puszta léte is veszélybe került.

A közügyek és a helyi társadalmi-kulturális és politikai élet egészében véve továbbra is nagy jelentőséget kaptak az újságok hasábjain, ezek nagyrészt tükrözték azt a sajátos jelleget, amellyel főleg a nagyobb sajtóközpontok fontosabb lapjai rendelkeztek. A szóban forgó időszak sajtója érdemei közé tartozott a szűkebb terjedelmi lehetőségek mellett is a magyar irodalom, művészet és a tudomány nagyjai kultuszának az ápolása, a közművelődési mozgalmak előmozdítása és pártolása, a történelmi múlt főbb eseményeinek és eredményeinek a megismertetése, a közösségi szellem élénkítése, a nemzeti öntudat folyamatos formálása, elmélyítése.

Az észak-erdélyi politikai napilapok arra törekedtek, hogy saját egyéni arculatuk, jellegzetes képük és hangvételük legyen, és ez részben sikerült is, mégis sok volt a hasonlóság közöttük, helyenként az az érzése támad az olvasónak, mintha ezeket a lapokat – néhány kivétellel – egy nagy közös szerkesztőségben állították volna elő. Ez nemcsak a közös gyökerekből, a hasonló célokból és tendenciákból, témákból vagy az azonos hírszolgálatból eredt, hanem a sajtóirányítás fokozódó szigorodásával a sok hivatalos anyagnak, hírnek is tulajdonítható. Ez az újságírás már megélt néhány uniformizálást, most egy idő után újból elindult ebbe az irányba, ami 1944 márciusától még inkább elmélyült.

---

56 *OMSÉ* (1941), 1(942), (1943), illetve Kuszálik (1996) alapján.

57 Herczeg (2015). Vö. Ferenczyné (2010); Lakatos (2014).

58 Papp (2005): 252. Az összesítés tartalmazza a Bukarestben megjelenő magyar lapokat is.

1940-ben Észak-Erdélyben az impériumváltozás miatt a sajtóstruktúra lényegesen átalakult, számos lap megszűnt, illetve szándékosan vagy kényszerűségből átalakult, de újabbak is elindultak. 1941-re azonban stabilizálódott a sajtószerkezet, és a továbbiakban nagyon lényeges változások válfajokként már nem tapasztalhatók, emiatt főleg az 1941–1943-as időszakban jelenítem meg a helyzetet.

9. táblázat: **Az Észak-erdélyi magyar időszaki sajtótermékek legfontosabb típusai 1941–1943**[59]

	1941	1942	1943
Egyházi és hitbuzgalmi lapok	24 (30 %)	24 (28,9%)	25 (28,0%)
Politikai napilapok	12 (15 %)	14 (16,8%)	13 (14,6%)
Politikai hetilapok	9 (11,2%)	12 (14,4%)	14 (15,7%)
Hivatalos lapok	5 (6,2)	13 (15,6%)	13 (14,6%)

Számottevő volt még a közművelődés, tanítás, nevelés, az irodalom általában, és a mezőgazdaság, erdészet területén működő sajtóorgánumok száma. Ezeken kívül reprezentálva voltak még az ipari, közgazdasági, az egészségügyi, gyógyászati és az ifjúsági és gyermeklapok is, továbbá egy élclap is működött. Az adatokból kitűnik az egyházi lapok, illetve politikai napilapok számának stabil jellege, a politikai hetilapok enyhe, míg a hivatalos lapok számának jelentős növekedése. 1944-ben viszont a két cezúra – a márciusi és a jelentősebb őszi – miatt a záró intervallum nem adhat a laptípusok szempontjából sem megfelelő képet, ezért ennek külön elemzésétől itt eltekintek. Egyértelműen megállapítható, hogy a kialakult laptípus-struktúrában a korabeli társadalmi, politikai és felekezeti viszonyok tükröződtek.

Az észak-erdélyi sajtót elemezve feltűnik a decentralizáció lényeges csökkenése. Míg az előző két hosszabb periódusban – a késő dualizmuskoriban, illetve a két világháború közöttiben – sajátos volt itt a sajtóval rendelkező települések rendkívül nagy száma, addig ez időszakunkban lényegesen beszűkült. Az 1940. augusztus 31. és 1944. december 31. közötti időszakban az egész Erdélyben említett 267 sajtótermék összesen csupán 35 helységben jelent meg. Ez persze jelentős, de jobban értelmezhető, ha megemlítem, hogy például 1910-ben egyetlen évben 62, míg 1935-ben 33 helységben jelent meg valamilyen lap. Ehhez képest 1942-ben Észak-Erdélyben például egyszerre mindössze 20 településen volt valamilyen hírlap vagy folyóirat, ha ehhez hozzáadjuk a dél-erdélyi további 8 települést, akkor is abban az évben egész Erdélyben 28 helységben adtak ki valamilyen lapot. Ez a sajtóellátottság inkább az 1890-es évek szintjére emlékeztet.[60]

Az egyes sajtóközpontok között is nagy különbség alakult ki, hiszen például 1941-ben Kolozsvár egyedül az összes lap csaknem felét, 47,5 %-át adta, a három másik fontosabb centrum pedig együttvéve a 27,5%-át, a többi 12 helység összesen is csak a sajtótermékek negyedét, 25,0%-át. Utóbbinak az egyik súlypontja természetesen a Székelyföld volt.[61]

Az a régi vita, amely a sajtótörténészek között arról folyt, hogy káros-e vagy sem a túlzott decentralizáció, visszaszorult azzal is, hogy időszakunkban eltűntek a kisebb városok és

59 Összesen 14 fontosabb típus jelent meg a jegyzékekben. *OMSÉ* (1941), 1(942), (1943)

60 Az előző időszak statisztikáiról lásd Fleisz (2005).

61 OMSÉ (1941): 229–254.

községek gyakran „egyszemélyes" lapjai, amelyek rendszerint a nívótlanság mintaképei voltak. 1940–1944 között mindössze két község volt, ahol lapot adtak ki, de az ott megjelenő egyházi folyóiratok megfelelő színvonalúak voltak. A kisebb települések és a nagyobb városok újságírása között természetesen nagymértékű volt a színvonalbeli eltérés, ahogyan az előállítási technika és a szakmai adottságok között is, de ezek nem képeztek akkora szakadékot, mint korábban.

Az erdélyi újságírás másik hagyományos sajátossága, a nagymérvű differenciálódás is mérséklődött. Változatos kép tárul elénk, hiszen az országrész gazdag maradt laptípusokban, átfogta a fontosabb területeket. Persze a beszűkülés is nyomon követhető, egyes addig népes típusok, mint a szaklapok vagy a különféle szórakoztató lapok, teljesen visszaszorultak, sőt egyes fajták végleg eltűntek. A polgári politikai sajtó virágkorából örökölt hagyományok befolyása még egy ideig érvényesült, de az évek során fokozatosan csökkent.

A hatalomváltozás a politikai irányzatok azonnali eltolódásával járt. A baloldali lapok száma lényegesen visszaesett, az itt is életbe léptetett zsidótörvények egyes sajtókiadványok jövőjét erősen megkérdőjelezték. Az észak-erdélyi újságoknak nem volt különösebb hatásuk az országos politikára, de a helyi politikai mozgásokat követni, sőt gyakran befolyásolni is tudták.

A régebben gyakori politikai polarizáció a napilapok között igazán csak a két legnagyobb központban, Kolozsváron és Nagyváradon jöhetett volna létre. Viszont Kolozsváron a négy napilap lényegében két szerkesztőség terméke volt, s bár irányuk és hangvételük különbözött, és voltak néha vitáik is, mégsem alakult ki közöttük valódi politikai konfrontáció. A helyzet külön érdekessége, hogy amíg 1938-ig a *Keleti Újság* volt a párt hivatalos szócsöve, addig az Erdélyi Párt hivatalos lapjává időszakunkban az *Ellenzék* vált. A két kolozsvári vezető újság közötti viszonyt maguk így fogalmazták meg: „részletkérdésekben az eszközök megválogatásában nem egyszer állottunk szemben egymással, de mindenkor azonos volt a cél, amelyért küzdöttünk: a magyarság boldogulása és szolgálata".[62]

Nagyváradon viszont az 1940 szeptemberében kialakult sajtóviszonyok az egyre erősödő politikai polarizációt jelezték. A fő törésvonal a *Magyar Lapok* keresztény konzervatív politikai napilap és a nagy hagyományú *Nagyvárad* polgári liberális politikai napilap között volt. A törzsgárdájától lassan megválni kényszerülő *Nagyvárad* 1941-től kényszerű irányváltáson ment át, de így is végig szemben állt a széljobboldali eszméket is pártoló *Magyar Lapok*kal.

Marosvásárhelyen a napisajtónak kisebb hagyományai voltak, és csak mintegy két évig jelent meg párhuzamosan két napilap – közöttük nagyfokú volt a konkurencia, de politikai szembenállás csak alkalmilag alakult ki. A többi városban inkább sajtóvitákban jelentek meg az eltérő felfogások vagy irányok. A régi, tipikusan erdélyi ellenzékiség még sokszor visszaköszönt, függetlenül attól, hogy a legtöbb lap a kormánypártot támogatta. A politikai kötöttség erősödése gyakran gátolta egyes lapok haladását, mégis a legnívósabb újságokat a politikai napilapok között találjuk.

Az újságok, hírlapok a tartalom szempontjából sokban hasonlítottak elődjeikhez. Megmaradt a vezércikk szerepe és jelentősége, visszaesett a tárca, amelyet ritkábban közöltek. A korszerűsödés jegyében a hírek, helyi hírek és az informatív tudósítás elsőrendű szerepet kaptak. A komolyabb lapok gyakran közöltek nívós riportokat, helyi elemzéseket is, máshol ezeket a rövidebb írások, cikkek helyettesítették. Egységes tipológiát, amely igazodik a korabeli különböző sajtóorgánumok tartalmi struktúrájához, rovataihoz, műfajaihoz és

62 *Ellenzék,* 1944. január 10.

témáihoz, szinte lehetetlenség kidolgozni. Annyi biztos, hogy a fontosabb műfajok, mint a cikk, kommentár, glossza, levél, hír stb. mind megtalálhatók a korabeli észak-erdélyi magyar sajtóban is; ami változott, az a gyakoriságuk, terjedelmük és egymáshoz viszonyított arányuk. Színvonalas riportok, interjúk, kommentárok csak a legjobb újságokban jelentek meg rendszeresen, a jegyzet, a kritika és a glossza is ritkábbá vált.

A szerkesztés módszerei keveset változtak, azonban a korszerűbb műfajok jobban elterjedtek. Számos régi megszokott rovat, néha megújult formában, tovább élt, de több új vagy újszerű rovat is megjelent; egyesek inkább csak elnevezésükben hoztak újat, mások pedig tartalmi és külalaki elemekben is. A stílus nemcsak a rovatoktól, de a szerzőktől függően is változott. A sorozatos megszorítások miatt a terjedelem csökkenése számos negatív következménnyel járt, ennek is köszönhető, hogy a korabeli napilapok kevesebb irodalmi anyagot közöltek. Ugyanakkor az utolsó szakaszban a legelismertebb lapok is kis terjedelemmel kerültek ki, és a rengeteg hivatalos anyag és háborús információ nyomása alatt a rovatok részben eltűntek, a műfajok szegényesebbé váltak, de a szerkesztés szintén torzulást mutat. A szigorodó sajtóellenőrzés megrostálta a lapok anyagát, uniformizálta azt.

A lapok előállításában nagy szerepük volt a nyomdáknak. A korszak elején a nyomdatechnika még elmaradott volt, a jelentékenyebb nyomdákban azért igyekeztek megfelelő színvonalat biztosítani. Az újság előállításának korabeli menete alapján a szedőgép a betűket egymás mellé tette, a rotációs gép a kiszedett újságoldalt egy oldallá öntötte ki, egyik oldalon ládákban pedig a papír kapott helyet a nyomtatáshoz. 1944-ben már komoly nehézséget okozott az alkatrész és a festék hiánya, a betűk elkopása, emiatt az utolsó periódusban rosszabbul olvasható, gyakran elmosódott szövegű lapok kerültek piacra. A lapok formátumára vonatkozóan a megjelent sajtóbibliográfiák tartalmaznak részletes adatokat, ezért nem részletezem.

A megjelenési időszakban voltak napi-, hetente többször megjelenő, heti-, havonta többször megjelenő, havi- és a havinál ritkábban, illetve rendszertelen időközönként megjelenő lapok. A napilapok hétköznaponként eleinte általában 4-6-8 oldal terjedelemmel kerültek a piacra, ez vasárnap 8-12-16 oldal volt, amelyből az utolsókat a hirdetéseknek szánták. Eleinte ez kissé még növekedhetett, de 1940 novemberében korlátozó intézkedéseket vezettek be, és a politikai napilapok hétközben nyolc, vasárnap pedig 12 oldallal jelenhettek meg, igaz, külön engedéllyel néha ettől eltérhettek.[63]

Az ünnepi számok az első két évben még emlékeztettek az egykori csúcsteljesítményekre, például a kolozsvári *Keleti Újság* 1940. karácsonyi száma 40, az *Ellenzék* 32, a nagyváradi *Magyar Lapok* 28, a *Szamos* 24 oldal volt, 1941-ben viszont már a *Székely Nép* sepsiszentgyörgyi független politikai napilap 40 oldalas karácsonyi száma jelentette a csúcsot. A következő években már az ünnepi számok is általában csak 14-16 oldallal jelenhettek meg.

1941 második felétől sorra jelentek meg, a háborús helyzetre való tekintettel, a korlátozó intézkedések, amelyek rendeletileg szabályozták a lapok oldalszámát. Az utolsó időszakban általánossá váltak a napi 4 oldalas lapok, de a vasárnapi vagy ünnepi számok is csak 6-8 oldallal kerülhettek piacra. A front átvonulása idején, a megszűnés előtt gyakran már csak kétoldalas kis hírlapok kerültek napvilágra, amelyekben jószerével csak az időszerű fontos információk jelentek meg. A fokozódó papírhiány, illetve a papírárak nagymértékű emel-

63 *Budapesti Közlöny,* 1940. november 26.

kedése az oldalszám csökkentéséhez, sőt eseteként kisebb betűk használatához, „sűrűbb" szerkesztéshez vezetett.

Az információ beszerzése kevésbé történt önállóan, a napilapok rendszerint a Magyar Távirati Iroda (MTI) híreit vették alapul, az információszerzés további módjai pedig a hivatalos anyagok, közlemények, helyi hatósági közlemények, helyi információk stb. voltak. A hivatalos kormányzati és helyi hatósági rendszeres híranyagok és egyéb hivatalos anyagok mellett a Nemzetközi Sajtótudósító híreit is megkaphatták. A hírszolgálat jelentősége az évek során megnövekedett, főleg a közeledő frontvonal idején.

A lapkiadás továbbra is egyéni vállalkozás volt, lapot adhatott ki a szerkesztő, a nyomda, lapvállalkozó, politikai párt, egyesület stb., természetesen csak ha beszerezték a megfelelő engedélyeket. A szerkesztőségekben az állandó nyüzsgés, mozgalmasság volt jellemző. Az újságírás önálló egzisztenciává vált, gyakran nemcsak szakma, hanem hivatás is lett. Több neves író dolgozott újságíróként, mert az írások, szövegek megjelentetésére a legalkalmasabb akkor is az írott sajtó volt. A terjedelem apadása miatt az évek során kevesebb írásra volt szükség, az újságíró szakmában való elhelyezkedés pedig mind nehezebbé vált. A modern újságírónak ismernie kellett foglalkozása minden eszközét. A legtöbb szerkesztő és újságíró természetesen Kolozsváron dolgozott, de Nagyvárad is országosan fontos hírlapíró központ volt, utánuk Marosvásárhely és Szatmárnémeti következett, amelyek ebből a szempontból hasonló paramétereket mutattak fel. A többi település ettől lényegesen elmaradt. Az újságírók között a fiatalok aránya magas volt, a férfiak pedig elsöprő többségben voltak. 1941-ben, amikor pontosították az újságírók munkaviszonyára vonatkozó rendelkezéseket, az újságírói státushoz három feltételt határoztak meg: kötelezettségvállalás, díjazás, hivatásszerű foglalkoztatás.[64] Megállapították az újságírók legkisebb fizetését is. Mint általában, megkülönböztetették a fővárosi és vidéki újságírók fizetését, Észak-Erdélyre a vidéki vonatkozott: „a fővároson kívül, olyan helyen, ahol az állami tisztségviselőknek irányadó II. lakáspénzosztályba tartoznak: 200 pengő, máshol 150 pengő". A hétfői lapoknál vidéken 100 pengőben állapították meg a fizetést.[65]

A kisebbségi életformából kisarjadt észak-erdélyi sajtó viszont nemcsak tájékoztatási funkciót töltött be, hanem ezen túlmutatóan valamilyen kisebbségi ethosznak, a közösségi tudat fenntartásának is az eszköze volt, az újságírók számottevő része pedig irodalmi előképzettséggel rendelkezett. A két világháború között a szépirodalom, a politika és a sajtó sajátos körülmények között fonódott össze az erdélyi magyar kultúrában. Az erdélyi magyar sajtóban uralkodó diskurzus a nemzeti célokat megerősítő beszédmód és a kisebbségi helyzetből örökölt állapot ötvözetéből alakult ki.

Az észak-erdélyi napilapok ára kezdetben a lei-pengő átszámolás folyományaképpen alakult, majd stabilizálódott, később pedig rendeletileg szabályozták.

Az olvasóközönség számáról és összetételéről nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az erdélyi sajtó nem volt homogén, és nagyon is eltérő igényű olvasóközönséghez kellett szólnia. Az időszaki sajtótermékek közül a napilapoknak volt ebben az időszakban is a legnagyobb olvasóközönsége. A fejlettebb műveltségű városokban kialakult egy többé-kevésbé ál-

64 Dulin (1942): 130.

65 Uo. 134. 1942. február 1-től Marosvásárhelyt, Nagyváradot és Szatmárnémetit is a II. lakáspénzosztályba emelték, amelybe így országosan összesen 18 város tartozott. Addig Erdélyből mindössze Kolozsvár tartozott oda.

landó olvasóközönség, amelynek az igényei is magasabbak voltak az átlagosnál. Ez a sajtó a napi események iránt érdeklődő közönséget jobban kiszolgálta, mint a 20. század elején, de ez a világháborús körülményeknek és a képlékeny politikai helyzetnek is volt tulajdonítható. Az erdélyi sajtót egészében nem jellemzi, de az olvasótábor növelése érdekében itt is alkalmanként megjelenik a szenzáció, azonban a bulvár felé hajlást sem az újságírók, sem pedig a hatóságok nem pártfogolták. A szélesebb tömegek felé való nagyobb nyitást a vezető lapok egy olcsóbb, rövidített változataként megjelentetett újsággal pótolták, ezek főleg Kolozsváron és Nagyváradon terjedtek el, ahol népes újságolvasó közönséget vonzottak. A népszerű napilapok, ezek néplapváltozatai és a hirdetési lapok átlépték e városok és a megye határait, ezzel is kimutatva e régiók viszonylagos társadalmi és kulturális összetartozását. A vizsgált időszakban mindössze két kolozsvári politikai napilap, az *Ellenzék* és *Keleti Újság* voltak egyértelműen országos terjesztésűek, ezeket Magyarország egész területén is meg lehetett kapni. A nagyváradi újságok is törekedtek erre, de csak részlegesen érték el, a többi újság olvasóközönsége pedig általában csak egy-egy vidékre és környékére szorítkozott. A megyeközpontokban és a kisebb városokban a heti többször vagy a hetenként megjelenő lapoknak is állandó olvasóközönsége volt, széles réteget szolgáltak ki az egyházi lapok, szaklapok, a folyóiratoknak pedig szűk, de állandó olvasótáboruk volt, hatásuk ebben a szakaszban is természetesen az értelmiség keretében volt számottevő. A réteglapok közül néhány népesebb egyház hivatalos vagy gyülekezeti lapja jelentkezett magasabb példányszámokkal, de kivételes helyzetben egyes gazdasági szaklapok is nagy példányszámokat produkáltak.[66]

A megváltozott helyzetben és az új jellegzetességek megjelenésével a megnövekedett igény hozzájárult főleg a napisajtó nagyobb elterjedéséhez, de ezt később sokféle probléma fékezte. A szóban forgó időszakban a hírek és az információ iránti igény megnőtt, amit jószerével csak a nyomtatott sajtó szolgált ki. Az újságolvasás az évtizedek alatt a társadalom mind nagyobb hányadára kiterjedt, a rádió akkor még viszonylag ritkább volt, a filmhíradó, a film és az egyéb távközlési formák nem tudtak igazi konkurenciát jelenteni, hiszen a helyi híreket csak helyi napilapokból, hetilapokból szerezhették meg, a front hírei pedig igazán akkor váltak létfontosságúakká, amikor az illető térség is hadműveleti területté vált. A papírhiány miatti korlátozások természetesen nemcsak a terjedelem, hanem a példányszámok csökkentéséhez is vezettek.

1942-ben országosan a lapok mintegy 70%-a közölt hirdetéseket, nagyjából hasonló arány lehetett Észak-Erdélyben is.[67] Természetesen ebben nagy különbségek voltak az egyes laptípusok között. Magától értetődik, hogy a legjobb eredményt a legmagasabb példányszámú, szélesebb olvasói rétegekhez eljutó, vegyes tartalmú lapokban megjelent hirdetésekkel érték el. A napilapok mindegyike közölt hirdetéseket, a hetilapok döntő többsége is, inkább az egyházi, a szaklapok és a folyóiratok stb. esetében fordult elő, hogy egyáltalán nem közöltek hirdetéseket. A hirdetések tartalma persze területenként, helységenként változott, azonban az országos hálózatba bekerült reklámok szinte minden hírlapban, akár naponta is megjelentek. Ilyenek voltak például a Ferenc József keserűvíz, a Tungsram égő vagy az Orion rádió, és sok egyéb termék reklámja.

---

66 A Kolozsváron megjelenő *Erdélyi Gazda* 1944-ben már 61 000 példányban jelent meg, s szinte valamennyi erdélyi faluba eljutott, ahol magyarul olvastak. Lásd Dávid (2010).

67 *MSTÉ* (1942): 255.

Összegezve, az észak-erdélyi magyar írott sajtó periódusunkban egyszerre mutatta a kisebbségi és a többségi média sajátosságait. A szakmai tudatot, a sajtópolitikai gondolkodást főleg a kezdeti időkben erősen meghatározták az előző korszakban kialakult és továbbörökített romániai magyar diskurzus domináns alaptételei: a hagyományok őrzése és a kisebbségi jogvédelem. Emellett megjelent a jövőféltés, a nemzetépítési stratégia érvényesítése, majd pedig a nemzeti keresztény kurzusból fakadó és később eltúlzott hang. A nemzeti és a regionális magyar érdekek képviselete mellett előtérbe került az országos politikai kurzus kiszolgálása. Utóbbi gyakran annyira nagy nyomatékot kapott, hogy a szakmai, morális szempontok másodlagossá, viszonylagossá válnak. A becsületre méltó teljesítmények mellett mindennapos volt az elfogult, érzelmi és sablonos témakezelés. A sajtó gyakran mozgósító-propagandisztikus jellegű lett, a magyar közélet sorsát szívén viselte, de elsősorban a széles körű tájékoztatást végezte. Az utolsó hónapokban már az egyensúlyvesztés vált meghatározóvá, így ebben a helyzetben az újságírás gyors és szinte teljes eltűnése csaknem törvényszerűnek mutatkozott, viszont az utána kialakuló írott sajtó sem váltotta be a reményeket.

6.2. A dél-erdélyi magyar sajtó főbb jellemzői

Erdély déli része magyar sajtójának sorsát az Ion Antonescu-féle diktatúra Romániájában a háború és a politikai jobbratolódásból fakadó hátrányos körülmények alakították. A sajtóstatisztikák eltérő adatokat közölnek a Dél-Erdélyben 1940. augusztus végén megjelent lapok számáról is. Az összesen 44 magyar, illetve magyar nyelven is megjelenő periodikumból 1943-ban már csak a korszakra legjellemzőbb négy lap maradt meg folyamatosan, amelyek aztán 1944 augusztusában, illetve végül október 31-én megszűntek. 1940–1944 között Romániában összesen 59 különböző magyar nyelvű lapot találunk a lajstromokban.[68] Ezek között megtalálható a négy ún. „hazafias lap" is, amelyeket Jordáky Lajos említ,[69] a három Gyárfás Elemér által említett rövid életű lap,[70] illetve az 1944. szeptember 10. és 1944. december 31. között ezen a területen elinduló nyolc új lap is.[71] Ezek többsége azonban már 1945-ben megszűnt. A teljes 1944-es év sajtójának mérlegét vizsgálva megállapíthatjuk, Dél-Erdélyben is állománycserélődés ment végbe, az előző évből átjött, majd megszűnt négy lap és az újrakezdés idején kiadott nyolc lap következtében. Dél-Erdélyben a teljes 1944-es esztendőben összesen 12 sajtóorgánum volt. Ez az egész periódus egyes vélemények szerint hanyatlástörténetként is felfogható.

A Romániában maradt magyarságra a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt a második bécsi döntés után. Számaránya és területi elhelyezkedése egyaránt megváltozott, demográfiai, szellemi potenciálja érezhetően összezsugorodott, s ezzel egyidejűleg az ország politikai berendezkedése is kedvezőtlen irányt vett. Az otthontalanság kínzó érzése, a növekvő reménytelenség hatást gyakorolt a magyar sajtó állapotára is.

68 Kuszálik (1996).
69 Jordáky (1962): 413.
70 HU MNL OL K 28-289-1942-O-26045.
71 Kuszálik (1996).

A bécsi döntés idején a Romániában maradt nagyobb városokban még igen tekintélyes és jól szerkesztett magyar napilapok láttak napvilágot. Brassóban például megjelent az országosan elismert *Brassói Lapok* és testvérlapja, a *Népújság*, amelyet a városi dolgozók és a falvak magyarsága olvasott. Aradon a mértékadó *Aradi Közlöny*, a *Hírlap* és az aradi *Friss Újság* napilap jelent meg egyszerre, míg Temesváron a *Déli Hirlap* szolgálta a magyar lakosság érdekeit. A felsorolt lapokon kívül még napvilágot látott néhány napilap, de hetilap is, főleg Arad sajtója volt igen változatos, hiszen megjelentek hetilapok, folyóirat, de még egy vicclap is, a *Kakas.* A nagyobb városokon kívül csak Tordán voltak még hetilapok, mint például az *Aranyosvidék*.[72] A korábbi magyar lapok legnagyobb részét még szeptember folyamán, a lehetetlen állapotok közepette is kiadták, de néhány új, igaz, legtöbbször tiszavirág életű kezdeményes szintén elindult.[73]

Az Antonescu-diktatúra és az új politikai rendszer bevezetése azonban rövidesen teljesen átalakította az amúgy is jelentősen összezsugorodott magyar nyelvű sajtó lehetőségeit is.

A korabeli sajtó általános bemutatása nem képzelhető el a sajtót érintő megszorítások és átalakulások következményeinek rövid személtetése nélkül. 1940 őszén, a nemzeti-légionárius román állam megalakulása után beindult a kormány úthengere, amely sorra a földbe taposta a magyar művelődés ágazatait, köztük főleg a magyar sajtót. E cél elérése érdekében lényegében valamennyi magyar nyelvű napilap megjelenését betiltotta, azzal az indoklással, hogy a régi napilapengedélyeket felülvizsgálják.

Az időszaki sajtó típusai közül Dél-Erdélyben is a politikai napilapoknak volt időszakunkban a legnagyobb olvasóközönségük és jelentőségük. 1940-ben, a második bécsi döntés idején és közvetlenül utána még öt régebbi mértékadó politikai napilap létezett, mellettük három, rövidebb ideig megjelenő „kísérleti lap" is helyet kapott, viszont ezek az év végére mind megszűntek. 1940. október 4-én a kormány felfüggesztette, majd 1940. október 6-án betiltotta a *Brassói Lapok*at, amely egy időben a legelterjedtebb magyar napilap volt Erdélyben.[74] Október 9-én jelenik meg utoljára az *Aradi Közlöny* mértékadó politikai napilap, ezt október 14-én a szintén Brassóban megjelenő *Népújság* betiltása követte. Október 10-től a temesvári *Déli Hirlap* is időlegesen szüneteltette a megjelenését.[75] 1940 októberében a román kormány tehát fokozatosan betiltotta az összes kisebbségi magyar nyelvű napilapot, így a közel félmilliós romániai magyarság teljesen napisajtó nélkül marad. Az előírások szerint a lapok megjelenését a magyar-román vegyes bizottság fogja szabályozni.[76]

Egyedül Franyó Zoltán kapott engedélyt a temesvári *6 Órai Újság* független magyar néplap (később 1941. januártól: *Magyar Néplap*) megjelentetésére. Később azonban már a *6 Órai Újság*ot is elérte a betiltások hulláma, 1940. december 17-én jelenhetett meg utoljára. Előtte, 1940. december 14-től a tordai *Aranyosvidék* politikai és társadalmi hetilapot is betiltották.[77] Az egyetlen kedvező változás az volt, hogy a viszonossági politika jegyében Dél-Erdélyben megjelenhetett egy magyar napilap, a temesvári *Déi Hirlap*, amelyet 1940. november

72 HU MNL OL K 28 289 cs.1942-O-26045.

73 Uo. A kezdeti időszakban még megjelenő sajtótermékek részletes bemutatásától eltekintek, hiszen általános ismertetésük megtalálható Fleisz (2005) kötetben.

74 HU MNL OL K 428 1240 cs. 1940–42.

75 HU MNL OL K 610 91 cs. 1940–44. Vö. Kuszálik (1996).

76 Uo.

77 MU MNL OL K 610. Uo.

10-én engedélyeztek, így másnap, 1940. november 11-én mint a romániai magyarság napilapja újra megjelent.[78]

1940-1941 telén a dél-erdélyi magyarság a megmaradt kevés időszaki lapjával próbálta pótolni a hiányokat és kielégíteni a reményvesztett magyar olvasóközönség szellemi szükségleteit. Meghatározó szerepe volt ebben *Magyar Kisebbség* nemzetpolitikai szemlének, amely 1922 óta havonta kétszer jelentkezett Lugoson. A kitűnő kisebbségtudományi folyóirat főszerkesztője, Jakabffy Elemér elhatározta, hogy a folyóirat hasábjain nemcsak kisebbségtudományi tanulmányoknak, hanem egyéb fontos magyar problémák megvitatásának is helyet biztosít, hogy így töltse be az űrt, amelyet a magyar napilapok betiltása idézett elő. A színvonalas folyóirat tehát egy ideig egyedül próbálta ellátni a szellemi tájékoztatást.[79]

Ebben a „sajtóhiányos" időszakban érezhetően megnőtt az egyházi sajtó szerepe. A felekezeti lapok eleinte nagyobb számban voltak jelen, ezek közül főleg a fontosabb egyházi központokban megjelenőknek volt kiemelkedő jelentősége. A magyar történelmi egyházak mindegyike két-két lapot adott ki, az evangélikus kivételével, amely mindössze egyet. Ezek többnyire megtartották helyi színezetüket, mindössze az 1940 szeptemberétől Nagyenyeden kéthetenként megjelenő *Református Egyházi Élet*, a református egyházközség hivatalossá vált gyülekezeti lapja igyekezett számba venni a dél-erdélyi református egyházkerület új helyzetét, lehetőségeit és feladatait.[80] Az egyházi sajtó teljes eltűnése nagy veszteséget jelentett a magyar közösségnek.

A lapbetiltások rávilágítottak az új lapok indításának szükségességére, de a nyomdahiány ezt nagyban akadályozta. Temesvár rendelkezett megfelelő kapacitással, Aradon a Vasárnap-nyomda továbbra is magyar kézen maradt, az újonnan kényszerűségből berendezkedő központnak, Nagyenyednek viszont nem voltak megfelelő adottságai ahhoz, hogy komolyabb lapindításban gondolkozhassanak. Emiatt szükség volt egy új nyomdára, végül a helyi Bethlen Kollégium Aradról beszerzett egyet, amely 1941 őszén elkezdhette a munkát.[81]

1941 elején félő volt, hogy az egész terület magyar írott szó nélkül marad. Szerencsére nem így történt. Jellemző módon az elnémult magyar napisajtó új megszólalását – először – nem a magyar közösségnek köszönhette, mivel 1941 januárjában még csak egy Temesvárt megjelenő, szegényes külsejű és tartalmú újság, a *Magyar Néplap* kapott engedélyt, amely köztudomásúan nem a magyar érdekeket szolgálta és egyedüli vonzereje az olcsósága volt.[82]

1941-ben Dél-Erdélyben már csak két, eltérő típusú napilap tevékenykedett, a temesvári *Déli Hirlap* és a *Magyar Néplap.* Ezek megszakításokkal tovább folytatták működésüket 1942-ben is, azonban a *Magyar Néplap* 1942. október 22-én megszűnt, így az egész periódusban egyetlen napilap mutatott folytonosságot, a *Déli Hirlap,* amelynek feladata az volt, hogy egyedül próbálja ellátni az egész térséget információval és írásokkal.[83]

A szinte sajtó nélkül maradt Dél-Erdélyben fontos volt az Erdélyi Magyar Gazdák Egyesülete (EMGE) folyóirata, az *Erdélyi Gazda* nagyenyedi megjelenése 1941. január 1-i keltezéssel. A havonta kétszer kiadott folyóirat próbált enyhíteni a hiányokon, ennek érdeké-

78 Uo.
79 Tinódi (1944). Lásd Balázs (1995); Balázs (2012); Kazai (1994).
80 Tinódi (1944). Uo.
81 Uo. 72–73.
82 Uo. 73. HU MNL OL K 610. 91. cs. 1940–1944. XII 7/1.
83 Uo. Lásd Monoki (1941).

ben később heti megjelenésre váltott.[84] Az ismét napilaphoz jutó dél-erdélyi magyarság számára a *Déli Hirlap* tehát kiemelkedő jelentőséggel bírt abban az időszakban, amikor a romániai magyarság szellemi igényeit csak a folyóiratok elégíthették ki.

Egy 1941-ben készült kimutatás, amely a július 1-i állapotot tükrözi, még 13 dél-erdélyi sajtóterméket sorol fel, amely közül kettő napi, egy heti, három havi, négy félhavi és három bizonytalan megjelenésű volt. Jellegük szerint négy volt politikai, kettő gazdasági, egy tudományos és hat egyházi (ebből három református, egy-egy pedig római katolikus, evangélikus és unitárius). Települések szerint Nagyenyed négy, Brassó három, Temesvár kettő, Arad, Bácsfalu, Lugos és Torda pedig egy-egy periodikát adott ki.[85] Egy másik, 1942 júliusában összeállított kimutatás Dél-Erdélyben 15 magyar lapot vett számba. Az időközben számos konfliktust generáló magyar-román kölcsönösségi politika alapján a román hatóságok így is soknak tartották a Romániában megjelenő magyar lapok számát, és elhatározták, hogy egy szintre hozzák az észak-erdélyi románokéval. A propagandaminisztériumban cenzúrázás ügyében eljárva, 1942. szeptember 19-én hozott határozatával a 15 magyar lapból kilencet betiltott.[86] Emiatt az 1942-es évet a dél-erdélyi magyar időszaki sajtó részleges felszámolása évének tekinthetjük.

Egy 1942. október 22-én keltezett jelentés jól mutatja a korabeli román hatóságok felfogását és törekvéseit a magyar sajtó ügyével kapcsolatban.[87] Ez kifejti, hogy:

> „Jelenleg nem létezik és (…) nem is létezett a »magyar újságok« kérdése. (…) Ha e vizsgálat nyomán el kellett tűnnie 14 (tizennégy) magyar újságnak, ez azért van, mivel annak ellenére, hogy a sajtón és a rádión keresztül számos figyelmeztetést küldtem, arra buzdítva az újságokat, hogy teljesítsék az 1507/938. és 3655/938. sz. törvényerejű rendeletekből fakadó kötelezettségeiket, a kisebbségi magyar sajtó visszautasította azok tudomásulvételét. Emberséges és engedékeny módon hosszú határidőket engedélyeztem a törvényesség betartására mindazon újságoknak, amelyek kérték. Egyetlen magyar újság sem jelezte semmilyen módon az arra vonatkozó óhaját, hogy betartsa a sajtó számára mindenfajta megkülönböztetés nélkül felállított rendet."[88]

A jelentés a továbbiakban bemutatja az újonnan létrejött helyzetet:

> „Jelenleg három magyar kiadvány jelenik meg Romániában: egy napilap, ami a magyar közösség hivatalos lapja, a *Déli Hirlap*; ennek az újságnak a példányszáma tizenötezer felé közeledik, de a lap nem teljesítette azt a törvényi előírást, hogy részvénytársasággá alakuljon. A második magyar időszaki lap a *Szövetkezés* Nagyenyedről. (Ez sem mutatta be a kiadványokra vonatkozó törvény által megkövetelt iratokat.) Végül Lugoson megjelenik a *Glasul Minorităților*.[89] Megjelent tehát: egy napilap, egy kéthavi lap és egy havilap a háromszázötvenezer Erdélyben élő magyar számára. A budapesti

84 HU MNL OL K 610, 91 cs. 1940–1944.
85 HU MNL OL K 28. 289-1942-O-26045 (151. cs.)
86 Uo.
87 Balogh (2013a): 375–378.
88 Uo.
89 Uo. Valójában *Magyar Kisebbség*, amelynek a *Glasul Minorităților* a román testvérlapja volt.

> kormány Észak-Erdélyben egy napilapot és két folyóiratot engedélyezett 1 500 000 románnak. A negyedik román lapot nem hagyta jóvá a magyar kormány. A paritás a magyarok előnyére van."[90]

Végül megállapítja: „A magyar lapok megszüntetése megkönnyebbülést váltott ki az erdélyiekben. Mindenütt lelkesedésüknek és csodálatuknak adtak kifejezést Mihai Antonescu propagandaminiszter energiája és igazságossága miatt."[91] (Sic!) 1942 vége tehát mozgalmas volt a romániai magyar sajtóélet szempontjából. A román hatóságok rövid idő alatt egymás után betiltották gyakorlatilag az összes magyar nyelvű időszaki lapot, ráadásul mindez írásbeli rendelet nélkül történt. Mint láthattuk, az intézkedés okának a diszparitást nevezték meg.[92]

1943 kezdetén már csak a *Déli Hirlap* temesvári napilap maradt hírmondónak a porondon. A nehezedő körülmények miatt félő volt, hogy az egykor fejlett dél-erdélyi magyar időszaki sajtó egyetlen és utolsó képviselője is eltűnik a süllyesztőben, és osztozik a többi „laphulla" sorsában. A helyzet azonban ennél valamivel kedvezőbben alakult. 1943 áprilisában a román hatóságok hosszabb „kényszerpihenő" után engedélyezték az *Erdélyi Gazda* havonkénti négyszeres megjelenését nagy példányszámmal.[93] 1943 májusában nagyon ritka eseményre került sor Dél-Erdélyben, engedélyezték az aradi *Havi Szemle* magyar szépirodalmi és közművelődési folyóirat megjelenését, amely az ismert körülmények között kiemelkedően fontos volt. A lap publikálását a viszonossági elvnek köszönhetően, az észak-erdélyi *Viață Ilustrată* román folyóirat magyarországi megjelenése fejében hagyták jóvá.[94]

1943 júliusában Dél-Erdélyben csökevényes sajtóstruktúrát találunk. Egy korabeli felmérésben mindösszesen négy állandó sajtóterméket írtak össze: egy politikai napilapot, a *Déli Hirlap*ot, egy gazdasági hetilapot, az *Erdélyi Gazdát*, illetve a másik, hasonlóan sokrétű gazdasági periodikumot, a *Szövetkezés*t, amely havonta kétszer jelent meg, továbbá egy havi irodalmi folyóiratot, a *Havi Szemlé*t. Ezekből kettő Nagyenyeden, egy Aradon, egy pedig Temesváron jelent meg. Ezek a lapok lényegében korszakunk végéig léteztek, mellettük csak néhány alkalmi sajtókiadvány került forgalomba.[95]

1944-ben a háború nehézségei és a közeledő front miatt a dél-erdélyi magyar sajtó is a lehetőségekhez képest próbált talpon maradni. A legnagyobb hatása továbbra is a *Déli Hirlap* napilapnak volt, hiszen az egyedüli magyar hírlap volt az egész térségben, amelynek ki kellett elégítenie a teljes magyar közösség friss hírek iránti igényét, emellett kiutat kellett mutasson a kisebbségi sors nehézségeiből és vigasztalást kellett nyújtania a szenvedésekre. Az 1944. augusztus végéig megmaradt lapok igyekeztek ellátni megnehezedett feladatukat, akkor azonban sorra eltűntek. Ezzel lezárult a dél-erdélyi magyar sajtó történetének egy fontos szakasza és egyben kálváriája, de új kihívások és megpróbáltatások is következtek.

A sok változás és a beszűkült sajtóállomány miatt a szokásos jellegzetességek feltárása számos nehézségbe ütközik. Dél-Erdélyben a kisebbségi helyzet volt az, amely a helyi híre-

---

90 Uo. Természetesen ez nem így volt, de az igaz, hogy valóban kevés román lapot engedélyeztek Észak-Erdélyben.

91 Uo.

92 A két erdélyi terület eltérő ellátottságát, illetve a sajtóellátásban tapasztalható különbséget nevezték így. HU MNL OL K-28-268 cs. -1942-C-26045

93 HU MNL OL K-28-88. cs. 146. t. 1943-O-15 271.; *Déli Hirlap,* 1943. április 14.

94 Tinódi (1944): 75.

95 HU MNL OL K-28-289 cs-1942-C-26045.

ken kívül nagy teret kapott. A sajtókiadványok megtartották eleinte kisebbségi nemzeti diskurzusukat, de az új helyzetben új célokat és irányokat is ki kellett jelöljenek, hiszen a defenzív, az addigi helyzet megtartásáért folytatott szívós küzdelemre volt csak esély. Ez mind nehezebben sikerült, azonban gyakran segítségükre sietett a politika az egyetlen elfogadott kisebbségi politikai szervezet, a Romániai Magyar Népközösség által, illetve a magyar diplomácia, amely rendszeres tárgyalások és pressziók révén némi támaszt adott a lapoknak.

A közügyek és helyi társadalmi-kulturális élet végig jelentőséget kaptak, törekedtek a magyar irodalom, művészet és a tudomány nagyjai kultuszának az ápolására, közművelődési mozgalmak előmozdítására, a közösségi szellem élénkítésére.

A végig megmaradt és közel két évig működő négy lap megkísérelt egyéni arcélt, jellegzetes képet és saját hangvételt kialakítani, ez nagyrészt sikerült is. Eltérő típusúak lévén, csak a két gazdasági indíttatású lap esetén találunk számottevő hasonlóságot, az egyetlen napilap és folyóirat természetesen lényegesen eltért. A meggyengült magyar közösség bátorítása, egy jobb jövőben való remény táplálása és a nemzeti öntudat és összetartozás érzésének fenntartása volt csak közös bennük. Ennek szerény eszközeikkel, a sorozatos korlátozások közepette is próbáltak végig eleget tenni.

A dél-erdélyi magyar sajtó nemcsak számbelileg, hanem típusaiban is igen szegényessé vált. A sajtóellátottság mélyen az igények alatt maradt, emiatt a térség sajtója az előző időszakhoz képest is nehezebb szerepre volt kénytelen vállalkozni, azért, hogy a magyar közösségben a nemzeti összefogást fenntartsa. Az adott körülmények között a politikai irányzatok átlényegülése is megtörtént. Az utolsó két évben megmaradt lapok mindegyike a magyar politikai érdekek hivatalos képviseletét felvállaló Romániai Magyar Népközösség irányát reprezentálta, amelyet az állandó fenyegetettség is indokolt. Ezt elősegítette, hogy a sajtó metamorfózisa során megszűntek mind a magyar nemzeti érdekeket offenzív módon felvállaló, mind pedig a román kormány által támogatott és a magyar közösség szétverésére létrejött sajtóorgánumok. Előbbieket a korlátozások láncolata, utóbbiakat pedig az érdektelenség gyengítette, vagy a betiltások vetettek véget pályafutásuknak.

Az időszakban megjelenő újságok, folyóiratok a régi hagyományokból merítettek, azonban tartalmukat végletesen befolyásolták a szigorú megszorítások, a szerényebb szakmai és technikai adottságok. Állandóan küzdeni kellett, hogy írásaikkal ne csak az értelmiséget vagy az iskolázottabb réteget szolgálják ki, hanem a széles ipari és agrártömegeket is. Ennek rendelték többnyire alá rovataikat, műfaji tárházukat is. A vezércikk végig fontos maradt, mellette a hírek, a helyi hírek és az informatív tudósítás elsőrendű szerepet kaptak a napilapban, a folyóiratok is éltek a kategóriájukban kevésbé elterjedt sajtműfajokkal, igyekezve aktualitásak, naprakészek lenni és az írásokat érdekfeszítően tálalni. Egészében véve e lapok oldalain a legtöbb fontosabb sajtóműfaj előfordult, a szerkesztés módszerei pedig a tartalomhoz igazodtak. Terjedelmük és példányszámuk a hivatalos rendelkezések függvényében alakult. Az tény, hogy ezeknek a lapoknak szokatlanul nagy és állandó olvasótáboruk volt, mivel a magyarokról kedvezőtlen hangnemben író román sajtó vagy a Romániában nehezebben elérhető rádiózás nem jelenthetett igazi vetélytársat. Ezek a sajtótermékek sokak számára az egyedüli olvasmányt jelentették, így felbecsülhetetlen jelentőséggel bírtak.

A lapok gazdasági hátterét egyéni vállalkozók adták, emellett a Romániai Magyar Népközösségnek és a magyarországi támogatásoknak is nagy súlyuk volt. Az egyik fő gondja a dél-erdélyi magyar lapoknak a megfelelő hírszolgálat volt, e tekintetben nehezebb helyzetben voltak, mert a román mellett próbálták rendszeresen beszerezni a magyar és a nem-

zetközi hírügynökségek közleményeit is. Ez váltakozó sikerrel járt. A kisebbségi jogvédelem és diskurzus fölülírt minden szakmai újságírói követelményt, de meghatározta a lapok gazdasági szempontjait is. Több ismert író dolgozott újságíróként, és a kisebbségi helyzet miatt a közéleti, közművelődési szerep együtt járt a sajtóban való megjelenéssel. A világháború idején a szépirodalom, a politika és a sajtó sajátos körülmények között fonódott össze a dél-erdélyi magyar kultúrában.

A sajtótevékenység lényegében ellentmondásosan alakult, a kisebbségi szerep és a fenyegetettség béklyójában vergődő dél-erdélyi magyar sajtó az előző időszakhoz képest mérsékeltebb színvonalat képviselt, és kevesebb maradandó teljesítményt alkotott. Mivel azonban egyike volt a romániai magyar kisebbség szellemi mentsvárainak és nemzeti öntudata megtartóinak, nagy tisztelettel és megbecsüléssel gondolhatunk korabeli küzdelmére.

Mérleget vonva megállapítható, hogy a dél-erdélyi magyarság gazdasági, társadalmi, kulturális és demográfiai téren egyaránt súlyos veszteségeket szenvedett, s ilyen körülmények között még az is teljesítmény volt, hogy nagy áldozatok árán, de túlélte e vészterhes korszakot. A második bécsi döntés következtében a Dél-Erdélyben továbbra is román uralom alatt maradt magyarság helyzete állandóan súlyosbodott, emiatt jelentős részük eltávozott az országból.[96]

A magyarság kulturális és sajtóélete nagymértékben beszűkült, és ezt a számos megszorító hatósági intézkedés csak tovább mélyítette. A Romániában megjelenő egész magyar időszaki sajtót érintő első „nagy tisztogatásra" már 1940 októberében sor került, amikor egy ideig a dél-erdélyi magyarság napilap nélkül maradt. A helyi közösségek kitartó helytállása és a magyar kormány támogatása által Temesváron újból elindult a *Déli Hirlap*, amely később a Magyar Népközösség orgánuma lett, és kisebb megszakításokkal az egész tárgyalt időszakban megjelent. Az 1942 szeptemberében és októberében végbemenő második „nagy tisztogatás" következtében megtörtént a dél-erdélyi magyar sajtó teljes letörése, ami által a kiterjedt terület számottevő magyar lakossága majdnem újságok nélkül maradt. Ettől kezdve a teljesen gúzsba kötött sajtó próbált éledezni, ennek eredményeként egy új, értékes folyóirat, a *Havi Szemle* elindítására is sor került. A háború, majd pedig a front közeledte tovább nehezítette a helyzetet, 1944 őszén az új katonai és politikai fejlemények rövid időn belül elsöpörték a kevés eredményt is, pusztulásra ítélve az itteni polgári sajtóhagyományokat. Ismeretes, hogy a sajtó az egyes közösségek történetének alakítója, de egyúttal tükrözi is a valóságot, így a dél-erdélyi magyar sajtó megpróbáltatásai egyértelműen érzékeltetik az ottani magyar közösség küzdelmes sorsát.

7. Sajtótörténeti korforduló

Az 1944. augusztus 23-i román átállás, majd a Románia által 1944. szeptember 12-én kötött fegyverszüneti egyezmény elindította azokat a változásokat, amelyek Erdélyben újból gyökeres átalakulásokat eredményeztek, és amelyek következtében az erdélyi magyar sajtó történetében is végbement egy korforduló. Az addigi polgári liberális, keresztény nemzeti és szélsőjobboldali sajtó haldokolása, majd hirtelen halála után jött az újrakezdés a baloldali és

[96] HU MNL OL XIX-J-1-a-IV-125. t., Vázlat a dél-erdélyi magyarság helyzetéről a második bécsi döntés után, 58. doboz, sz. n. 10–14. Közli Balogh (2013a): 254–257.

a szélsőbaloldali eszmék jegyében. A két erdélyi terület helyzete egy ideig másként alakult, az átalakulás nem egyidőben történt, és a menete sem volt azonos, az újraindulásának a körülményei is különböztek.

Sajtótörténeti szempontból korszakunk Észak-Erdélyben 1944. október 13-án, az utolsó időszaki sajtótermék elhallgatásával, míg Dél-Erdélyben 1944. október 31-én, az egyetlen addigi napilap, a *Déli Hirlap* megszűnésével ért véget.[97] Időrendi szempontból azonban e szakasz kiterjed egészen 1944. december 31-ig, emiatt szükséges kitekinteni az 1944-es év végének sajtót érintő eseményeire is.

Észak-Erdélyben a szovjet csapatok bevonulásával a polgári lapok mind eltűntek, öt napig egyetlen lap sem jelent meg, de az újra indulás a tragikus körülményekhez képest viszonylag hamar megtörtént. 1944. október 18-án Kolozsváron napvilágot látott a *Világosság*, az elsőként megjelenő észak-erdélyi magyar újság. Az új napilap már fejlécén is jelezte politikai irányultságát: „az erdélyi magyar dolgozók lapja",[98] főszerkesztője Balogh Edgár publicista volt, aki *Hídverők* címmel írta az induló lap első vezércikkét, amelyben „az igazi demokrácia, a népuralom korszaka" melletti hitét fejezi ki.[99] A lap politikai irányzatát az első hónapokban felelős szerkesztőként működő kommunista író, publicista Nagy István határozta meg. A *Világosság* az új korszak kommunista sajtójának előfutárjaként 1944-ben átmeneti jellegű újság volt, amely a polgári sajtó bázisáról indulva a munkástömegek felé akart nyitni. 1944. december 6-tól alcíme „az erdélyi magyar nép napilapja" lett, és mind jobban igyekezett az új iránynak megfelelni. A kezdeti hónapok után már nyíltan a Magyar Népi Szövetség vezető sajtóorgánuma lett, s megpróbálta olvasóközönségét erre alapozva kiszélesíteni. A korán indulás előnyét hamar elvesztette, és az egyre szaporodó kommunista kötődésű lapokkal szemben nem állta a versenyt. A lap jelentősége 1947-től fokozatosan csökkent, a Magyar Népi Szövetség központjának Bukarestbe helyezésével (1948) helyi jellegűvé vált, majd 1953-ban, a kommunista párt központi orgánumai térhódításával a *Világosság*ot megszüntették.

A front átvonulása után Erdélyen a jelentősebb magyarlakta városokban viszonylag rövid idő után újraindult a sajtó, amelynek átmeneti jellege volt, szakítottak az előző időszakkal, de a polgári sajtó hagyományaira és tapasztalataira támaszkodtak, mindemellett előkészítették a terepet a későbbi centralizált kommunista sajtórendszernek.

A szovjet katonai közigazgatás időleges, 1944 novemberében történt visszaállítása nagyobb lehetőséget biztosított a helyi lapkiadási kezdeményezéseknek, így a sajtóélet újrakezdődött. Néhány hétig a kolozsvári *Világosság* volt az egyedüli magyar időszaki sajtótermék Észak-Erdélyben, novemberben aztán újabb négy lap jelent meg a térségben: 1944. november 4-én Marosvásárhelyen a *Szabad Szó*, a dolgozók napilapja első száma, november 16-án Sepsiszentgyörgyön a *Dolgozók Szava* demokrata politikai napilap (december 18-tól: hetilap), november 24-én Székelyudvarhelyen a *Szabadság*, az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) hetilapja.[100] Előzőleg 1944. november 19-étől jelent meg Szászrégenben az

---

97 Vitatható, mennyire tekinthető a *Déli Hirlap* október 23-a után is a régi struktúra részének. Mivel azonban, addig is, a lapok menet közbeni irányváltása regisztrálva volt, de ezek nem képeztek szakaszhatárt, ebben az esetben is így jártam el.

98 Vincze (1999): 403.

99 A *Világosság*ról lásd Dávid (2010): 1163–1165.; Enyedi (1991): 176.; győrffy (2014): 123–124.

100 Lásd Kuszálik (1996).

Egalitate-Egyenlőség című kétnyelvű lap, amely a „Régen és vidéke polgárainak tájékoztatója" alcímet viselte.[101] A lap 1945. május 31-ig jelent meg.[102] Decemberben azután újabb hat lap jelent meg, mindegyik már az újrakezdéshez kötődik. December 4-én Kolozsváron megindult az *Erdély* című szociáldemokrata hetilap, amely 1945 folyamán napilappá alakult át, és a Szociáldemokrata Párt erdélyi szócsöveként jelent meg Raffay István szerkesztésében 1948. január 31-ig. December 23-án Máramarosszigeten megjelent a *Máramarosi Nép*, 25-én Nagybányán pedig a *Bányavidéki Világosság* első száma. Ezeken kívül sajtórepertóriumok jelzik még 1944 decemberében a *Gyergyói Vasárnap* Gyergyószentmiklóson, a *Híradó* közéleti lap Szatmárnémetiben és a *Népszabadság* demokratikus napilap Nagyszalontán való megjelenését.[103] Az 1944 végén újonnan induló lapok egy része függetlenként jelentkezett, de valójában a Magyar Népi Szövetség vonzáskörébe tartoztak, később pedig nyíltan ennek a tulajdonába kerültek. Az újrakezdés lapjai nem tudták ellátni az elődjeik által többé-kevésbé felvállalt feladatot, vagyis, hogy reális képet adjanak a magyarság helyzetéről, törekvéseiről és kisebbségi sérelmeiről. A nemzeti érdekek helyett előtérbe helyezték a baloldali ideológia terjesztését, a magyarság rovására történő kiegyensúlyozott hangvételt, s mindezt akkor, amikor a terület hovatartozása még nem dőlt el véglegesen.

Dél-Erdélyben a változások hamarabb mentek végbe, így az addig megmaradt magyar periodikumok is már augusztus végén eltűntek, a *Déli Hirlap* napilap kivételével. Az átmenet sajátosan zajlott le, itt Dél-Erdély egyetlen megmaradt magyar napilapja és a brassói *Népi Egység* tevékenysége egybeesett utóbbi október 22-i megindulásáig.[104] A *Déli Hirlap* 1944. szeptember 23-án már átesik egy beható irányváltáson. Ekkor Olosz Lajos átadja a főszerkesztőséget Takáts Lajos ügyvédnek, aki egy baloldali csoportosulás élén kapcsolatot talált az ellenzékkel már annak illegalitása alatt is.[105] A lap alcíme „a romániai magyarság demokratikus lapja" lesz. Október folyamán a temesvári napilapnak lényegesen megváltozik az iránya és a hangvétele, anélkül, hogy teljesen feladta volna az addigi arculatot. Ennek is köszönhette, hogy végig folyamatosan megjelenhetett. 1944. november 1-jétől azonban megszűnik, helyébe a *Szabad Szó* lép, amely 1989. december közepéig folyamatosan megjelent.[106]

Közben a front átvonulását követően megjelentek az első, rövid életű magyar nyelvű lapok: 1944. szeptember 10-én indult el Nagyszebenben az *Erdélyi Front*, amelynek felelős szerkesztője Tóth Kálmán, ezt a Molnár Árpád által szerkesztett *Aradi Híradó* követte 1944. szeptember 20–21-én. Ezeknél huzamosabb ideig jelenhetett meg az 1944. október 22-én Brassóban indult *Népi Egység*.[107] Megjelenését a dél-erdélyi újrakezdés tulajdonképpeni kezdeti időpontjának is tekinthetjük, hiszen közel tíz nappal megelőzte a temesvári *Szabad Szó* elindulását, az azt megelőző lapkezdeményezések pedig tiszavirág életűek voltak. Indulásakor a lap magánál tudhatta az 1940 őszén betiltott *Brassói Lapok* néhány munkatársát is. A Székelyföld újságjának tekintette magát, ezt a szerkesztőség 1946-ban Sepsiszentgyörgyre költöztetésével is jelezte. A lap lényegében 1948. március 1-jén megszűnt, rövid ideig *Népújság*

101 Uo.

102 Enyedi (1991): 177.

103 Lásd Kuszálik (1996).

104 Vincze (1999): 403.

105 Dávid (2010).

106 Kuszálik (1996): 159–160.

107 Helyenként említik, hogy 1944. szeptember 20-án indult meg Nagyszebenben a rövid életű *Erdélyi Híradó,* azonban erről egyetlen sajtórepertórium sem tesz említést.

címen adták ki, majd 1948. augusztus 10-től beolvadt a marosvásárhelyi *Szabad Szó*ba.[108] Ebben az időszakban Dél-Erdélyben még megjelent néhány alkalmi és rövidebb lapkezdeményezés: a *Zsilvásárhelyi Déli Hirlap* című lágerlap 1944. október 7-én indult, Brassóban a *Drum Nou – Új Út* kétnyelvű lap kezdte meg közlését, Temesváron pedig 1944. december 24-én újraindult *A Toll* irodalmi, művészeti, társadalmi, kritikai hetilap.[109] Az időszak átmeneti lapjai leképezték a politikai választóvonal következtében létrejött fordulatot. 1944-ben a két terület folyamatai még eltérőek voltak, azonban 1945 márciusától a fejlemények azonos irányt vettek, és előkészítették a végleges politikai átalakulást.

Az egész 1944-es év mérlegét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Észak-Erdélyben az állomány nagyban lecserélődött, több lap szűnt meg, mint indult, de azért mind a polgári időszakban, mind pedig az átmenet és az újrakezdés idején számos új lap alakult, az előző korszakból azonban egy sem maradt meg. Dél-Erdélyben az időszak végén mind a négy lap megszűnt vagy szünetelt, viszont 1944. szeptember 10. és 1944. december 31. között megjelent összesen nyolc új lap, amelyek az újrakezdést jelentették, de többségük már 1945-ben megszűnt. 1944 tehát az addigi legnagyobb cezúrát jelentette az erdélyi magyar sajtó történetében. Míg például 1919-ben az erdélyi magyarok korábbi lapjaik nagy részét átmenthették az új államalakulat keretei közé, addig 1944 őszen az újrakezdés minden korábbi szakasz tagadásával kezdődött, s egyetlen polgári vagy a politikán felül álló magyar sajtótermék sem menthette át magát. 1945 elejétől az újraindult lapok színt kellett valljanak, majd az 1947. februári párizsi békeszerződés és az év végi kommunista hatalomátvétel, valamint az egypártrendszer kialakítása után a nem kommunista jellegű lapok utolsó hírmondói is elvéreztek.[110] Az 1944-es fordulatot követő években, elsősorban 1948-tól, a kommunista rendszer megszilárdulásával a sajtóélet tendenciája egyértelműen megfogalmazható: a független demokratikus lapok elsorvasztása, a kommunista párt orgánumainak térhódítása és a központi irányítást szolgáló bukaresti magyar nyelvű kiadványok megjelenése.[111] A magyar sajtó nagymértékben megérezte ezeket a változásokat, hiszen mintegy 45 évig a kommunista sajtó részeként elvesztette egykori kisebbségi jellegét, és a hatalmat gyakorló kommunista párt magyar nyelvű sajtóorgánumaivá vált.

*

Tanulmányomban Észak-Erdély és Dél-Erdély több mint négy évének sajtóviszonyait vizsgáltam, számos sajtóorgánum segítségével. A magyar újságírás a vizsgált korszakban igyekezett elvégezni feladatát, azonban ezenfelül Észak-Erdélyben az erdélyi lélek és szellem továbbéltetése, Dél-Erdélyben pedig a kisebbségvédelmi küldetés került előtérbe. A sajtó a helyi ügyek pártolásán és a közösségépítésen kívül is tudott hatni a közvéleményre, gyakran befolyásolva az olvasók politikai nézeteit is. A háború és a politikai-területi változások felértékelték a nyomtatott sajtó szerepét. A két elkülönülő területen a magyar sajtó fejlődése különböző volt, amíg Észak-Erdélyben a kedvező átalakulások fellendítették a sajtóéletet, addig Dél-Erdélyben egy idő után már csak a túlélés volt napirenden. Az 1940–1942-es

108 Kuszálik (1996): 140.
109 Uo.
110 Vö. Enyedi (1991): 191–192.
111 Cseke (1997):177. Vö. Győrffy (2014): 123.

időszakban Észak-Erdélyben egy korszerűsödő, gazdag tartalmú, helyenként magas színvonalú magyar sajtóval találkozunk, Dél-Erdélyben az ellehetetlenülő viszonyok között a megmaradt sajtó szakmai szempontból is visszaesett. 1943 végétől jellemzővé válik a stagnálás, majd 1944-től a súlyosbodó hadi és politikai körülmények közepette mindkét részen elmélyül a válság. Amikor a világégés eléri ezeket a területeket, egy anyagilag, szakmailag és sok szempontból erkölcsileg is megroggyant sajtót talál, amely az újabb hatalomváltás hatására egy időre teljesen eltűnik. Az újraindulás hamar bekövetkezett, és a polgári sajtó talajából kinőve számos, akár sokat ígérő kezdeményezés is indulhatott volna, de ez csak átmeneti állapot volt, elvégre innen az út már egyenesen vezetett a kommunista sajtó elterjedése felé, amely azután több évtizedig uralkodóvá vált.

Az elemzett periódusban az írott sajtó kitartása a nemzet helytállásának méltó példája, amely nélkül nem lett volna lehetőség később a talpraállásra és fejlődésre.

Források és irodalom

Levéltár

HU MNL OL= *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*, Budapest
K 28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály
K 428 Sajtólevéltár, MTI Rt. iratai, Kőnyomatosok
K 610 Sajtólevéltár, Sajtóarchívum, Erdéllyel foglalkozó lapkivágatok, kéziratok és cikkgyűjtemények, Dél-erdélyi Adattár
XIX-J-1-a Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály

Periodikák

A sajtó, *Aradi Híradó, Aradi Közlöny, Aranyosvidék, Bányavidéki Világosság, Brassói Lapok, Budapesti Közlöny*, *Déli Hirlap, Dolgozók Szava, Drum Nou – Új Út, Egalitate-Egyenlőség, Ellenzék, Erdély*, *Erdélyi Front*, *Erdélyi Gazda, Estilap, Friss Újság, Gyergyói Vasárnap, Havi Szemle*, *6 Órai Újság, Híradó*, *Hírlap, Kakas, Keleti Újság, Keresztény Magvető*, *Kis Újság, Magyar Kisebbség, Magyar Lapok, Magyar* Néplap, *Magyar Sajtó, Máramarosi Nép*, *Nagybánya és Vidéke*, *Nagyszalontai Az Újság, Nagyvárad, Népi Egység, Népszabadság, Népújság, Ország-Világ*, *Református Egyházi Élet, Szabad Szó*, *Szabadság, Szamos, Szatmármegyei Közlöny, Székely Nép, Szövetkezés, Vasárnap, Világosság*, *Zsilvásárhelyi Déli Hirlap.*

Bibliográfiák, feldolgozások, statisztikák

Ablonczy (2011) = Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély* 1940–1944. [Budapest], Jaffa, 2011.

Balázs (1995) = Balázs Sándor: *Lugosi üzenet*. A *Magyar Kisebbség* című folyóirat monográfiája. Szatmárnémeti, Kölcsey Kör, 1995.

Balázs (2012) = Balázs Sándor: *Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség*. Kolozsvár, Kriterion, 2012.

Balogh (1995) = L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete 1940–1944 között, különös tekintettel a szellemi–kulturális életre.* In: *Magyarok kisebbségben és szórványban*. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.

Balogh (2002) = L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Csíkszereda, Pro-Print, 2002.

Balogh (2013a) = L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között.* Csíkszereda, Pro-Print, 2013.

Balogh (2013b) = L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013.

Bán et al. (1995) = Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző (szerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban: a Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 1995.

Buzinkay (2016) = Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

Cseke (1997) = Cseke Péter: *Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság.* Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997.

Dávid (2000) = Dávid Gyula: *Az erdélyi magyarság. Sajtó. 1918–1944.* In: Bihari Zoltán – Biharné Dániel Katalin – Dr. Kasza Sándor (szerk.): *Magyarok a világban. Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról*. Budapest, CEBA, 2000. 363–368.

Dávid (2010) = Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon.* Bukarest–Kolozsvár, Kriterion – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010.

Dulin (1942) = Dulin Elek: *A hatályos magyar sajtójog szabályai.* II. kötet. Az Országos Magyar Sajtókamara könyvtára. 7. szám. Budapest, Stádium, 1942.

Elekes (1943) = Elekes Dezső: *A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái.* Sajtótudományi könyvtár 2. Budapest, Magyar Sajtótudományi Társaság, 1943.

Enyedi (1991) = Enyedi Sándor: *A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után. Regio Kisebbségtudományi Szemle*, 1991. 2. évf. 3. sz. 174–193.

Erőss (1996) = Erőss Attila: *Gondolatok a sajtóról. 200 éves a magyar újságírás.* Marosvásárhely, Custos, 1996.

Ferenczyné (2010) = Ferenczyné Wendelin Lídia (összeáll.): *A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1921–1944.* I–III. kötet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 2010.

Fleisz (2005) = Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940.* Pécs, Pannónia Könyvek, 2005.

Fleisz (2016) = Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története 1940–1944.* Pécs, Pannónia Könyvek, 2016.

Fleisz (2021) = Fleisz János: *Fejezetek az erdélyi magyar sajtó történetéből. Fejlődési szakaszok és törekvések 1900–1950.* Az Aradi Kölcsey Egyesület Évkönyve 2019–2021. Arad, 2021. 157–199.

Győrffy (2006) = Győrffy Gábor: *A független erdélyi magyar sajtórendszer felszámolása a második világháború után.* ME. DOK, 2006/1. 23–29.

Győrffy (2014) = Győrffy Gábor: *A magyar nyelvű sajtó és sajtószabadság története Romániában 1918–1989.* In: Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2014. 97–164.

Herczeg (2015) = Herczeg Tünde (összeáll.): *A magyar sajtó 1944-ben. Bibliográfia.* Zita. Kézirat. Budapest, 2015.

Huber (1997) = Huber András: *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1997.

Horosz *(1943)* = Horosz *Béla*: *Kolozsvár, az ország második sajtóvárosa. Kolozsvári Szemle*, 1943/4. 286–291.

Jelentés (1942) = *Igazgató-főtitkári jelentés az Országos Magyar Sajtókamara főosztálya 1942. március 15-i III. évi közgyűlésére.* KLny. az *Országos Magyar Sajtókamara 1942-es évkönyvéből*. Budapest, 1941–1942.

Jelentés (1944) = *Igazgató-főtitkári jelentés az Országos Magyar Sajtókamara főosztálya 1944. március 15-i V. évi közgyűlésére.* KLny. az *Országos Magyar Sajtókamara 1944-es évkönyvéből*. Budapest, 1942–1944.

Jordáky (1962) = Jordáky Lajos: *Az erdélyi szocialista sajtó bibliográfiája 1887–1944*. Kézirat, 1962. (Lelőhely: OSZK)

Kazai (1994) = Kazai Magdolna (összeáll.): *Magyar Kisebbség. 1922–1942.* Repertórium. I–II. Szeged, Scriptum Kft., 1993–1994.

Kuszálik (1996) = Kuszálik Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok (1940–1989).* Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézet, 1996.

Lakatos (2014) = Lakatos Éva (összeáll.): *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944.* I–V. kötet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 2010–2014.

Monoki (1941) = Monoki István: *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt (1919–1940).* II. kötet. Hírlapok és folyóiratok. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1941.

MSTÉ (1942) = *Magyar Statisztikai Évkönyv.* L. 1942. Budapest,1944.

MSTSZ (1940) = *Magyar Statisztikai Szemle.* XVIII. Budapest. 1940. I. kötet. 8–9. szám.

Népszámlálás (1941) = *Az 1941. évi népszámlálás, demográfiai adatok községenként* (Országhatáron kívüli terület). Kézirat, Budapest, 1990.

OMSÉ = *Országos Magyar Sajtókamara* Évkönyvei. Budapest, 1940–1943.

Paál (2013) = Paál Vince: *Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban.* In: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013. 7–19.

Papp (2005) = Papp Z. Attila: *Keretizmus. A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években.* Csíkszereda, Soros Oktatási Központ, 2005.

Tinódi (1944) = Tinódi Gábor: *A dél-erdélyi magyarság szellemi élete. Hitel* (Kolozsvár), 1944/2. 69–83.

Vallasek (2003) = Vallasek Júlia: *Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben.* Kolozsvár, Kriterion, 2003.

Varga (2002) = Varga E. Árpád: *Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. Regio*, 2002/1. 171–205.

Varga (1992) = Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Regio-könyvek 10. Kisebbségi könyvtár. Budapest, Regio – MTA Történettudományi Intézet, 1992.

Vincze (1999) = Vincze Gábor: *A Magyar Népi Szövetség válsága.* Magyar Kisebbség. *Nemzetpolitikai szemle*, 1999/2–3. (16–17.) 398–431.

Jemnitz Sándor és a gépzene

Szabó Ferenc János*

„Hány széphangú falusi leány és legény
csodálkozott el, amikor operaházi
közvetítések nagy áriáin fedezték fel,
hogy ilyen énektudás is lehetséges!
Információt kaptak..."[1]

1. Bevezetés

Jemnitz Sándor (1890–1963) zeneszerző, zenetudós és zenekritikus a huszadik század első felének egyik legfontosabb magyar zenei szakírója volt.[2] Életútjára és életművének recepciótörténetére alapvető hatást gyakorolt a huszadik század Magyarországának történelme és politikája, valamit saját szociáldemokrata politikai meggyőződése. Tanulmányait – akárcsak a nála néhány évvel idősebb Bartók Béla és Kodály Zoltán – a budapesti Zeneakadémián Hans Koessler növendékeként végezte 1906-tól 1908-ig, majd 1908 és 1911 között Lipcsében Max Reger és Artur Nikisch, 1911-től 1915-ig pedig Berlinben Arnold Schönberg tanítványi köréhez tartozott. Berlini éveiben lett a szocializmus elveinek elkötelezett híve. Néhány évnyi németországi színházi karmesterség után 1919-ben hazatért, s ő lett a magyar zeneélet kapcsolata a modern német zene felé – zeneszerzőként és zenei íróként egyaránt.

Szinte grafomán zenei szakíró volt. Közel fél évszázad alatt számos, magyar nyelven megjelent könyve mellett felmérhetetlenül nagy mennyiségű írást publikált magyar és külföldi zenei, művészeti folyóiratokban és napilapokban. Egy-egy fontosabb cikkét több fórumon, akár több nyelven is közzétette. Írásainak nemcsak mennyisége, de műfaji sokszínűsége is lenyűgöző: hangverseny- és zenekritikák, zenetudományi írások, tudományos művek és kották recenziói, esszék, tárcák, vitairatok, közéleti témájú írások és szépirodalmi művek egyaránt fellelhetők írói hagyatékában. A *Népszava* zenei rovatának vezetőjeként negyed évszázadon át szemmel tartotta nemcsak a budapesti hangversenyéletet és kortárs zenét, de a nemzetközi zeneélet híreiről is tájékoztatta olvasóit. Talán az egyetlen olyan magyar zenei szakíró volt, aki 1919-től 1950-ig rendszeresen és magas szakmai igénnyel írt zenei vonatkozású társadalmi, közéleti témákról.

A munkás zenekultúra élharcosaként 1945-ben új helyzetbe került, a magyarországi zeneélet előterébe lépett: a Munkás Dalszövetség vezetőségi tagja, 1945 és 1948 között a

* Tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum. E-mail: szabo.ferenc.janos@abtk.hu; szaboferencjanos@gmail.com.

1 Jemnitz (1947): 53.

2 Jemnitz Sándor életrajzát részletesen tárgyalja Lampert Vera a *Jemnitz* Sándor válogatott zenekritikái című kötethez írt előszavában: Lampert (1973): 5–19.

Munkás Kultúrszövetség elnöke, 1947-től az *Éneklő Munkás* című folyóirat szerkesztője, s zeneszerzőként is eljutott a legelőkelőbb helyek egyikére: az Operaház 1947-ben bemutatta *Divertimento* című balettjét. Pályája, ezen belül szakírói tevékenysége azonban 1950-ben – Jemnitz szociáldemokrata meggyőződése miatt – törést szenvedett. 1951-től a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskolában tanított, élete utolsó évtizedeiben szinte kizárólag a Filharmónia műsorfüzeteiben publikált kritikákat. 1963-ban hunyt el, fia – Jemnitz János (1930–2014) történész, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – 1964 márciusában átadta édesapja hagyatékát a Zenetudományi Intézetnek, ahol azt jelenleg a 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum gondozza.

Jemnitz Sándor napjainkban elsősorban mint haladó esztétikájú zenekritikus ismert, amiben az is közrejátszik, hogy 1973-ban – halálának tizedik évfordulóján – a Zeneműkiadó közreadott egy válogatást az írásaiból, s ez a kötet többségében csak egy műfajra, a napi zenekritikákra koncentrált.[3] Szakírói hagyatékának mélyebb feltárása ugyanakkor egy rendkívül gazdag életműre irányítja a figyelmet. Az 1910-es és 1920-as években Jemnitz zenetudományi jellegű írásokat publikált a korszak legrangosabb német nyelvű szakfolyóirataiban (*Die Musik, Pult und Taktstock, Der Auftakt, Musikblätter des Anbruch* stb.), véleménycikkeiben zenei és tudományos vitákhoz szólt hozzá. A húszas években lépett a magyar sajtó színpadára, s a *Népszava* mellett számos zenei és irodalmi lapban (*A Zene, Munkások Dal- és Zeneközlönye, Crescendo, Szép Szó, Magyar Írás, Dokumentum* stb.) tette közzé véleményét a kortárs és a régi zene, a munkásmozgalom, a mozgásművészet, a zeneesztétika, a zenetudomány, az organológia vagy éppen a jazz témaköreiről. Írásai között szépirodalmi munkákat – verseket, táncjáték-librettókat, karcolatokat – is találunk.

Sokrétű kapcsolatban állt a nyomtatott és technikai médiával, s nemcsak abban az értelemben, hogy újságíró és rovatvezető volt. Írt a technikai médiumokról – gramofon, rádió, hangosfilm,[4] sőt fényképalbum[5] –, de még magáról a médiáról is: értekezett a kritikaírásról, sőt kritikaparódiákat is publikált.[6] A kritika műfaji kérdéseiről írt cikkei saját zenekritikusi életútjának legnagyobb krízisét is dokumentálják: az 1940-es évek végén közölt, zenekritikáról szóló írásaiban érződik, ahogy védeni próbálja a kritikus szabad véleményformálásának jogát.[7]

Sajátos ambivalencia jellemzi Jemnitz Sándor és a média viszonyát. Egyrészt nyilvánvaló, hogy nagyon fontosnak tartotta a technikai médiát, érdekelték őt a gépzene kérdései, valamint a különböző technikai médiumok zenei vonatkozásai. Sokatmondó, hogy Magyarország egyik legaktívabb zenekritikusaként 1930-ban a kritikusok Prágában megrendezett nemzetközi kongresszusán a „mechanikus zene" tematikájú szekcióba jelentke-

---

3 Lampert (1973). Érdemes ugyanakkor hozzátenni, hogy Jemnitz a napi zenei eseményekről írt tudósításaiba is olykor részletes, zenetörténeti jellegű eszmefuttatásokat és műelemzéseket illesztett.

4 Jemnitz filmmel kapcsolatos írásaira nem térek ki e tanulmányban. Általában véve elmondható, hogy nem írt érdemben a filmzenéről, a filmet zenei vonatkozásban inkább hasonlatként használta, mint például a *Hunyadi László* 1935-ös – Jemnitz által filmszerűnek érzett – átdolgozott változatáról írt kritikájában: Jemnitz (1935): 6. Tanulságos vizsgálódásra adhatnának okot Jemnitz Hevesy Iván filmtörténeti könyvéről írt recenziója vagy filmkritikái, azonban ezek elemzése túllép e tanulmány keretein. Lásd: Jemnitz (1943a): 6.; Jemnitz (1938b): 9.; Jemnitz (1938c): 10.; Jemnitz (1941): 9.; Jemnitz (1945b): 7.

5 Lásd például: Jemnitz (1940c).

6 Lásd például: Jemnitz (1921a) és Jemnitz (1921b).

7 Lásd például: Jemnitz (1948a) és Jemnitz (1948b).

zett, ahol az új médiumok kontextusában próbálták pozicionálni a zenekritika műfaját. Másrészt viszont írásait olvasva úgy tűnik, hogy egyszerre némi szkepszissel is fordult a zenekultúrában ekkoriban megjelenő új médiumok felé: a korabeli technikai média zenei jelenségeit nem tartotta annyira fejlettnek – vagy talán eléggé művészinek –, hogy rendszeresen írjon róluk.

Több alkalommal is értekezett a gép által közvetített zenéről, avagy a harmincas években divatos szóhasználattal élve: gépzenéről. Ennek jelentéstartama azonban az évtizedek során némileg szűkült számára. 1930-ban a gépzene még jól érzékelhetően újdonságnak számított, ekkoriban került be a zenei közbeszédbe, nem volt kellő mértékben körülhatárolható. Jemnitz maga is „gyüjtőfogalom"-ként hivatkozott rá, amelybe elsősorban a rádió, a hangosfilm és a gramofon tartozik bele, ugyanakkor hozzátette, hogy léteznek mechanikus úton megszólaltatott hangszerek (orkesztrion, elektromos [gép]orgona, elektromos [gép]zongora), valamint a korai elektromos hangszereket – korabeli szóhasználattal: „éterhullám-hangszerek" – is ide sorolta.[8] 1933-ban, Alexander Vaszilijevics Moszolov *A vasöntöde* című művének (op. 19) magyarországi bemutatójáról írva is úgy vélte, hogy a gépzene elnevezéssel „az ugynevezett mechanikus hangszereket – a gramofont, rádiót és az önmüködő villanyos hangszereket – foglaljuk össze".[9]

A harmincas évek végétől kezdve viszont már csak a gramofont és a rádiót értette gépzene alatt: „[a] »gépzene«, vagyis a grammofón és rádió és az általuk nyujtott kényelem mennyire megtizedelte a hangszerrel bánni tudók sorait" – panaszolta 1939-ben.[10] 1945 nyarán, Ecsedi Ferenc karmester a Magyar Zeneművészek Szabadszervezetében tartott előadását ismertetve határozott definíciót is közölt a gépzenéről:

> „Élőzene és gépzene között ennek alapján vonható meg az elvi határ, hogy az élőzene közvetlenül az emberi erővel megszólaltatott hangforrásokból érkezik el fülünkhöz, a gépzene viszont mindig csak közvetve: különféle módon és különféle anyagra rögzített előzetes felvételek leadása utján."[11]

1947-es, a gépzene jelenségeinek dedikált cikkében is csak a gramofont és a rádiót értette a gépzene eszközei alatt, mint olyan „hangszereket, amelyeken nem maga az előadóművész játszik, hanem csak közvetve – gépesített módszerrel – szólal meg".[12] Ekkoriban az éterhullám-hangszereket már csak úgy említette, mint amelyeket bár mások a gépzene fogalma alá rendelnek, de ő nem érzi odatartozónak őket. Ennek oka részben az, hogy – mint írja is – ezek megszólaltatásához a hangszert kezelő emberi előadóművész szükséges,[13] másrészt pedig nyilvánvaló, hogy az 1940-es évek második felére már egyre inkább kiment a divatból a gépzongora, vagy az orkesztrion.

---

8 Jemnitz (1930b): 1. Az éterhullám-hangszerekről lásd például: Spur (1929a) és Spur (1929b), valamint Jemnitz (1938a).

9 Jemnitz (1933): 6. Gyűjteményes kötetben: Lampert (1973): 206.

10 Jemnitz (1939b): 4.

11 Jemnitz (1945a): 6.

12 Jemnitz (1947): 52.

13 Uo.

Alábbi tanulmányomban Jemnitz gépzene-fogalmát követve két területre – gramofon és rádió – fókuszálva vizsgálom Jemnitz Sándor és a média viszonyát.[14]

2. A gramofon problémái – háromszor

Mint azt a bevezetőben említettem, Jemnitz Sándor részt vett a kritikusok Prágában, 1930. szeptember 19–23. között megrendezett nemzetközi kongresszusán, és kiemelt figyelmet fordított a gépzene kérdéskörére. A kongresszuson tizenöt ország – Anglia, Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Franciaország, Görögország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Olaszország, Ausztria, Portugália, Románia és Spanyolország – képviselői vitatták meg a színházi, irodalmi, zene-, zenésfilm- és rádiókritika kérdéseit.[15] Jemnitz két cikket is publikált a kongresszus apropóján, ezek közül az egyikben részletesen leírta a mechanikus zenei szekció ülésének eredményét:

> „Határozatot szövegeztünk meg, amely szerint a rádió, gramofon és hangosfilm terén uj és rendkivül lényeges föladatok nyiltak meg a zenekritika számára. E föladatok csakis akkor válnak megoldhatókká, ha végre általánosan beidegződik e három uj zenei propagandaeszköznek kulturát közvetitő és ilyformán népeket összekapcsoló szociális jelentősége. Ha a sajtó továbbra is csak hozzávetőlegesen és alárendelt beállitásban foglalkozik ezekkel a jelenségekkel, akkor elmulasztja, hogy velük szemben a kötelező társadalmi szempontoknak eleget tegyen. Ezért nagyobb terjedelemben fokozott figyelmet kell rájuk forditani s megbeszélésüket ki kell vonni az érdekelt vállalatok befolyása alól."[16]

E határozott, szinte programjellegű véleményformálás kontextusában meglepő, hogy Jemnitz mégsem írt lemezkritikákat, sem 1930 előtt, sem azután, pedig lett volna erre lehetősége, hiszen a *Népszava* zenei rovatában azt publikált, amit akart. Talán nem akart könnyűzenei lemezekkel foglalkozni, márpedig művészlemez viszonylag kevés készült ekkoriban Magyarországon. 1934-ben, holland kortárs zenei lemezkiadványokról értesülve szóvá is tette – ráadásul nem kevés gúnnyal –, hogy Magyarországon nem készülnek kortárs műzenei hangfelvételek: „Hogyan is merészelné nálunk megkockáztatni holmi tájékozatlan és tájékozatlanságában a fejlődést pártoló grammofóntársulat, mert ilyen amúgy sincs, hogy napjaink muzsikáját vétesse föl lemezeire".[17] Ennélfogva érthető, hogy – jelenlegi adataink szerint

---

14 Jemnitz Sándor a *Népszava* rovatvezetőjeként megszámlálhatatlan mennyiségű cikket írt, ezeket általában teljes nevével vagy különböző monogramváltozatokkal (–tz., js., J. S.) írta alá. A zenei rovatban azonban gyakran jelentek meg aláírás nélküli cikkek, ezeknek egy részét szintén ő írta – amit az is bizonyít, hogy némelyiket saját sajtókivágat-gyűjteményébe is beragasztotta. Azonban nem minden aláírás nélküli cikkéről jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy ő írta-e, vagy más kritikus. Éppen ezért e tanulmányban csak indokolt esetben és kellő körültekintéssel használom a *Népszava* zenei rovatában aláírás nélkül megjelent cikkeket.

15 Jemnitz (1930a): 10. A kongresszusról lásd: Bartoš (1931).

16 Jemnitz (1930a): 10.

17 [Név nélkül] (1934a).

– mindössze egyetlen alkalommal recenzeált magyar hanglemezeket: 1944-ben közölt egy cikket az akkor már hat éve tartó Pátria-sorozatról.[18]

Az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ő maga hallgatott gramofonlemezeket. 1928 decemberében jelen volt Reményi Mihály hangszerboltjának nyilvános hanglemez-bemutatóján, lelkesedéssel fogadta az új kezdeményezést, még annak ellenére is, hogy az első, a Zeneakadémia kamaraterében megrendezett lemezbemutató repertoárját nem tartotta elég jónak.[19] 1927-ben Edna Thomas amerikai énekesnőt úgy jellemezte, hogy „A gramofonkedvelők már ismerik nevét. Lemezei világhirüek,[20] 1936-ban pedig Erna Sack német énekesnőt mutatta be olyképpen, mint aki „a rádióban közvetített grammofónlemezei révén már közfeltűnést keltett nálunk, még mielőtt személyesen megjelent volna hangversenytermeink dobogóján".[21] Több alkalommal is tartott gramofonlemezekkel illusztrált ismeretterjesztő előadásokat: 1932-ben a modern zenéről szóló előadásában Bartók, Mahler, Debussy, Milhaud, Richard Strauss és Stravinsky műveit szólaltatta meg hanglemezről,[22] ugyanebben az évben a zsidó zenéről tartott „gramofónzenével élénken illusztrált" előadást Győrben.[23] 1935-ben Beethoven 9. szimfóniájáról tartott előadást egy munkástanfolyamon, s az előadás keretében hanglemezről szólaltatta meg a művet a Londoni Szimfonikus Zenekar előadásában, Felix Weingartner vezényletével.[24] 1939-ben pedig „A természet a zenében" című előadásában játszott le hanglemezeket.[25] 1945 decemberében kizárólag gramofonlemezekről szerzett élményei alapján ismertetett új angol zeneműveket a *Népszava* hasábjain,[26] egy szűk évvel később pedig egy Basilides Máriára emlékező rádióműsorra készülve – illetve erről írva – dohogott amiatt, hogy a kiváló énekesnő hangjáról alig néhány gramofonlemez készült.[27]

Az említett rövidebb hírekben, kritikákban elejtett célzásokon túlmenően három alkalommal is értekezett a gépzene elméleti megközelítése kapcsán a rögzített hang kérdéseiről, ráadásul több évtized különbséggel. Először 1925-ben a *Pult und Taktstock* című, elsősorban karmestereknek szóló ausztriai szakfolyóirat hasábjain, egy több számon át ívelő vitasorozat keretében vetette papírra gondolatait. Hans Heinz Stuckenschmidt német zenetudós a folyóirat 1925. januári számában megjelent, „Die Mechanisierung der Musik" című vitaindító cikkéhez kapcsolódva a folyóirat szerkesztősége az alábbi kérdést intézte az olvasókhoz: ha a gramofon tényleg tökéletes lenne, s ha a zeneszerző közvetlenül vihetné át az elképzelését a gramofonra, akkor jobb lenne-e, ha inkább gramofonról szólalnának meg a zeneművek, s nem lennének azok kitéve az előadóművészek esetlegességének?[28] A folyóirat

18 Jemnitz (1944): 8.
19 [Név nélkül] (1928b).
20 Jemnitz (1927a): 10.
21 Jemnitz (1936): 4.
22 [Név nélkül] (1932a).
23 [Név nélkül] (1932b).
24 Pajor (1935).
25 [Név nélkül] (1939): 9. Ugyanezzel a címmel már 1934-ben is tartott előadást, azonban nem tudjuk, hogy akkor is használt-e hanglemezeket. Az esemény hirdetése szerint „zenei betétekkel" illusztrálta előadását. [Név nélkül] (1934b): 13.
26 Jemnitz (1945c): 4. Gyűjteményes kötetben: Lampert (1973): 382.
27 Jemnitz (1946a): 8.
28 Stuckenschmidt (1925): 1–8.

következő számaiban számos ismert és kevésbé ismert zenész fejtette ki a véleményét, ezáltal Jemnitz is része lett egy jellegzetesen húszas évekbeli, német zenetudományi vitának.[29]

Két évvel később Kassák Lajos *Dokumentum* című folyóiratában némileg átdolgozva újraközölte korábbi szövegét. A két cikk megjelenése között eltelt két év nem tűnik soknak, azonban történt egy lényeges esemény a kettő között: az elektromos hangrögzítési eljárás kezdete, legalábbis Magyarországon. Az ugyanis, hogy 1925-ben ez a kérdés felmerült egy német zenei szakfolyóiratban, jelzi, hogy Németországban már 1925-ben kezdték komolyan venni a hangrögzítést (jól illusztrálja ezt a folyamatot, hogy Stuckenschmidt több folyóiratban is publikált hasonló, szinte manifesztumjellegű gépzenei témájú írásokat).[30] Magyarországon 1925-ben még nem volt ennyire élénk a rögzített hang kultúrája. Viszont 1927-re már Budapesten is elérhető az elektromos hangrögzítés, amely jóval alkalmasabbnak bizonyult a klasszikus zene rögzítésére, Jemnitznek tehát úgy tűnhetett, hogy érdemes itthon is foglalkoznia ezzel a témával.

Az első két cikk után két évtizeddel később, 1947-ben közölt egy „A gépzenéről" című írást az *Alkotás* folyóiratban, melynek szerkesztőbizottságában szintén helyet foglalt Kassák. Bár Jemnitz álláspontja nem változott lényegesen, mégis mind a hangfelvétel-történet, mind pedig a történelem szempontjából is egy világ választja el a két korábbi és a későbbi cikkeket egymástól. A több évtizednyi távolságban megfogalmazott gondolatok lehetőséget adnak arra, hogy Jemnitz három cikkéből – összeolvasva más cikkeiben elejtett utalásaival – véleményt formáljunk a rögzített hanghoz fűződő viszonyáról.

2.1. Jemnitz és a gramofon

Mit képviselt a gramofon Jemnitz számára? Nem meglepő módon elsősorban a zenehallgatás eszközét, ezen belül is főként a klasszikus zenei előadóművészet megőrzésének médiumát. 1925-ös véleményében éppen ezért amellett érvelt, hogy nem szerencsés, ha kizárólag a zeneszerző által bejátszott vagy vezényelt hangfelvételt tekintjük hitelesnek. Jemnitz számára – és mivel Budapest egyik legszorgalmasabb koncertjáró kritikusáról van szó, ez érthető is – szükséges volt az előadóművész személyisége és abból fakadó interpretációja. Ráadásul – mint hozzáteszi – gyakran előfordul, hogy nem a zeneszerző a legjobb előadója a saját műveinek.[31] 1927-es cikkében a szerzői hitelességet már nem boncolgatta – ez inkább az 1925-ös körkérdés miatt lehetett fontos számára –, viszont azt továbbra is határozottan kijelentette, hogy a gramofonlemez „a nagy művészek előadását örökíti meg és ilyformán teljesít beláthatatlanul fontos és a filmmel párhuzamos kultúrmunkát".[32] Harmadik gépzenei témájú cikkében pedig már szinte kizárólag ebben a minőségében értékelte a gramofont, s kimondottan élvezte, hogy a negyvenes évek végéhez közeledve egy-egy műből már sokféle interpretáció elérhető volt hangfelvételen.[33]

---

29 A publikált válaszokat lásd: Stein (1925); Braunfels (1925); H. K. (1925); Krenek (1925); Wiesengrund-Adorno (1925); Jemnitz (1925), Tiessen (1925); Rufer (1925) és Gál (1925).

30 Stuckenschmidt (1926a) és Stuckenschmidt (1926b).

31 Jemnitz (1925).

32 Jemnitz (1927b): 10.

33 Jemnitz (1947): 52–53.

S miket érzett a gramofon problémáinak? Részben a gramofon funkciójára és a gramofonlemezek repertoárjára, részben pedig a rögzített zene esztétikájára, filozófiájára és pszichológiájára vonatkozó kérdésekre hívta fel a figyelmet. Előbbihez tartozik, hogy szerinte a lemezcégek nem feltétlenül a legértékesebb repertoárt rögzítették, amit főként azért érzett problémának, mert észlelte, hogy a gramofon kezdi átvenni az otthoni, amatőr zenélés szerepét, egyre nagyobb teret nyer a műkedvelő közönség zenefogyasztásában. S éppen itt okoz problémát a hanglemezek repertoárja, ugyanis Jemnitz szerint a gramofon az otthoni, szórakoztató célú zenehallgatás eszközeként elsősorban bárzongorista (tapőr) funkciót lát el: „a családias jellegű házi összejöveteleken végez lankadatlan tapőrszolgálatot, s ma már pótolhatatlanul helyettesíti a táncoskedvűek zongoristáját".[34]

Az elméleti jellegű hiányosságokra mindhárom írásában kitért, ezeknek egy része technikai, egy másik része viszont inkább zenefilozófiai vonatkozású. Technikai probléma – és személyes tapasztalatra utaló jó megfigyelés –, hogy a húszas évek gramofonjain a lejátszás sebessége tetszőlegesen változtatható, ezáltal a lejátszó torzíthatja a felvett hangot, következésképpen előfordulhat, hogy a lejátszott hanglemezről megszólaló hangzás nem hiteles, nem felel meg az előadóművész által a hangrögzítés során keltett hangnak. Jemnitz szerint ezen egyetlen esetben lehet – viszonylagos pontossággal – segíteni, ha személyes tapasztalatunk van az előadóművészről, s a lejátszó által közvetített hangot a személyes élményhez igazítjuk. Azonban – és ez Jemnitz legfőbb érve – ha nem ismerjük az előadóművész 'eredeti' hangszínét, nem tudjuk mihez képest beállítani a lejátszás sebességét.[35] Jemnitz problémafelvetése teljes mértékig releváns, sőt azt mondhatjuk, hogy napjainkig is többé-kevésbé megoldatlan. A huszadik század második felében számos olyan újrakiadás készült archív hangfelvételekből, amelynek munkálatai során nem reflektáltak erre a problémára, s gyakran téves sebességgel, ezáltal eltérő tempóval, hangmagassággal és hangszínnel adták közre a hangfelvételeket. Csak a CD-korszak második évtizedében – amikor már elég sok, a probléma tárgyalására okot adó téves újrakiadás megjelent az újfajta hanghordozón – kezdődött el e kérdés tudományos igényű megvitatása.[36]

A gramofon azonban Jemnitz szerint önmagában is megváltoztatja a tényleges hangszíneket. A hanglemezfelvételt Jemnitz mindhárom elemzett cikkében a fényképhez, sőt, 1927-ben a – ráadásul akkor még többnyire néma – filmhez hasonlítja: ahogy a film vagy a fénykép a háromdimenziós valóságot kétdimenziósra redukálja, úgy „az énekhangok és hangszerek különböző színei közös nevezőt kapnak a grammofón speciális hangszínében, amely együtthatóként keveredik mindegyikük árnyalataihoz".[37] Ugyanerre a problémára Jemnitz egy másik, 1929-ben írt cikkében is kitért. Ebben az írásában egy olyan „fantom-zenekart" mutatott be, amely egy ügyes technikai megoldással az igazi hangszerek testét rezonátorként használva szólaltatja meg az előzetesen gramofonra felvett hangot. Azonban, ahogy Jemnitz fogalmaz, „voltaképen minden hangszer még valamennyi szólamot hozza, csak épp a sajátját valamivel erősebben".[38] Nyilvánvaló, hogy e speciális ' gramofon-hang-

34 Jemnitz (1927b): 10. A tapőr a bárzongorista korabeli megnevezése.

35 Uo.

36 A téma egyik korai magyar tárgyalását lásd: Mácsai (1997): 352. A 2010-es évek végén már önálló kézikönyv is született a helyes lejátszási sebességek problematikájáról, lásd: Zwarg (2018): 1–5.

37 Jemnitz (1927b): 10.

38 Jemnitz (1929b): 6.

szín' hátterében fizikai tényezők állnak, azonban Jemnitz nem látta szükségét annak, hogy akár Kassák folyóiratainak olvasóit, akár az ausztriai zenei szakfolyóirat közönségét hangfelvétel-akusztikai leírásokkal terhelje. Általában véve is jellemző, hogy a rögzített hang 'gramofon-jellegével' – azaz a rögzíthető frekvenciasáv korlátaival – Jemnitz 1927-es cikkének idején inkább technikai aspektusból, például a *Rádió Amatőr* folyóirat hasábjain foglalkoztak.[39] Jemnitz számára inkább a jelenség zenei aspektusainak leírása volt a lényeg, az, hogy a hangfelvétel nem tökéletesen adja vissza azt, amit rögzít. 1925-ben papírra vetett véleménycikkében szemléletes hasonlattal – sőt a hanglemez formájára is utaló szójátékkal – élt: a gramofonlemezről egy „lapos igazság" vagy „akusztikus zongorakivonat" szólal meg.[40] Ahogy a zongorakivonat vizuálisan leegyszerűsíti a partitúrát, ugyanúgy a gramofonlemez is, csak akusztikus értelemben.

Mindez Jemnitz gondolatmenetét a zenehallgatás egy sokat tárgyalt, filozófiai jellegű problémájához vezette: a hangfelvételről történő zenehallgatás élménye nem azonos az élőben szerzett élménnyel. A jelenségnek két lehetséges iránya is van, attól függően, hogy az élő, vagy a gépzenei élmény volt-e az elsődleges a befogadás során, s Jemnitz mindkét irányról véleményt formált. Ha a gépzenei élmény megelőzi az élő előadást, előfordulhat, hogy a befogadó úgy ítéli meg, hogy az előadóművész „előnyösebben hat a gramofon lemezén át, mint az eleven valóságban".[41] Jemnitz e sorokat Miguel Fleta budapesti hangversenye után írta, megállapítva, hogy a spanyol tenorénekes „kimondott, jellegzetes gramofonsztár és a dobogón voltaképen csakis gyöngébb másolatát adja a gramofonon át megragadó teljesitményeinek. Azt mondhatnók: tehetségesen bár, de mégis csak utánozza eredeti és ragyogóbb gramofon-énjét."[42] S ő maga megállapítja, hogy ebben nem feltétlenül az előadóművész a hibás, hanem inkább a gépi közvetítőeszköz, a médium, egészen pontosan a gramofon jellegzetes hangszíne, illetve hangszíntorzítása:

> „A gramofon rezgő alkatrészeinek anyaga tudvalevően szebben érvényesít egyes hangszereket és egyes énekhangokat, mint másokat. Tudjuk azt is, hogy a főképen gramofonra játszó jazz-zenekarok oly technikát fejlesztettek ki, amely a lemezen szindusan cseng, az életben viszont aránytalanul halványabban hat."[43]

---

39 Lásd például az alábbi leírást: „Ezen [Telefunken koncert-]transzformátorok speciális tekercselésük folytán a hangrezgéseket 50-től egészen 10.000-ig teljesen egyenletesen erősítik, ami által elérjük azt, hogy a visszaadott zene teljesen elveszti gramofon jellegét és tökéletes zene illuzióját kelti." [Név nélkül] (1928a): 371. – A magyarországi klasszikus zenei előadóművészek legkésőbb bő másfél évtizeddel később, 1945 nyarán foglalkoztak ezzel a témával, azonban szélesebb körben értelmezve a jelenséget. Ecsedi Ferenc a Magyar Zeneművészek Szabadszervezetében tartott előadásáról éppen Jemnitz Sándor számolt be a *Népszava* hasábjain. Leírása szerint az előadás „elsősorban azokkal a hangelferdítő tényezőkkel foglalkozott, amelyek akár az élőzenében, akár a gépzenében, tehát egyáltalán mindennemű hangátvitel terén mutatkoznak és károsan befolyásolják mind a szerzők, mind az előadók eredeti elképzelését. (…) A hangelferdítés párhuzamosan jelentkezik az élőzene terén mindgyárt [sic!] a lejegyzésnél és később a megszólaltatás közben, a gépzenében pedig a felvételnél és a leadások alkalmával." Jemnitz (1945a): 6.

40 Jemnitz (1925): 60–61.

41 Jemnitz (1928a): 8.

42 Uo.

43 Uo.

Amennyiben viszont az élő zenei élmény során szerzi a zenehallgató az első benyomást az előadóművészről, létrejöhet egy különleges, alapvetően a személyes emlékekre alapozott kapcsolat a hangfelvétel és a befogadó élménye között. Ahogy Jemnitz fogalmaz: a hangfelvételről történő zenehallgatás legföljebb felidézi az élőben szerzett élményt – feltételezve, hogy van mit felidéznie. Ahogy a fényképet, úgy a hangfelvételt is az *ismert*re irányuló emlékezet teszi élményszerűvé. 1927-ben így írt erről:

> „a lemez abban is hasonlít a fényképhez, hogy csak felkelti vagy ébren tartja az eleven benyomás alapján már előzőleg megalkotott benyomásainkat. Mindkettő voltaképen asszociációt ébresztő eszköz, amelynek segítségével visszahívhatjuk és újból megszerkeszthetjük az elfelejtett élményt, de amely a realitással nem veheti fel a versenyt. (…) a Huberman-lemez (…) csakis addig nyújt nekünk kimerítő hangképet, amíg a reális [Bronisław] Huberman játéka még fülünkben cseng."[44]

Ugyanezt 1947-ben részletesebben is kifejtette, s a hangrögzítés technikájának fejlődésére enged következtetni, hogy ekkor már elképzelhetőnek tartotta, hogy a hanglemez bizonyos esetekben pótolja a valóságot:

> „Gyakran észleltem magamon, hogy ismeretlen művészek grammofonlemezei – bár felébreszthetik érdeklődésemet, sőt nagyon tetszhetnek és a személyes viszonthallás vágyát ébreszthetik fel bennem – végső értelemben mégis bizonytalanságban hagynak. A hallottak kíváncsivá tettek; megéreztem a művész nagyságát, ízelítőt kaptam jellegzetes tulajdonságaiból, de csak – ízelítőt! Mindez még nem elegendő ahhoz, hogy felfogását, értelmezését az egyéniségében rejlő rugókhoz visszamenően kielemezhessem… Ha azonban Bruno Walter vagy [Arturo] Toscanini vezényel, Huberman hegedül, Basilides Mária vagy Marian Anderson énekel, akkor hosszú évek múltán is felszakad előttem a feledés függönye, elém toppan az ember s én dallamról dallamra, ütemről ütemre magam előtt látom. Ilyenkor a grammofonlemez csakugyan pótolhatja a valóságot."[45]

2.2. A gramofon mint hangszer

A gramofon Jemnitz számára azonban nemcsak a zenehallgatás eszköze, valamint ezáltal az előadóművészeti tevékenység médiuma volt, hanem – legalábbis az 1920-as években – még valami: hangszer. Erről árulkodik az az – ezúttal leginkább zeneesztétikai jellegű – kritikája, melyet az 1925-ös véleménycikkében fogalmaz meg: a gramofon csak reprodukál, nem teremt. Csak utánozni akar, 'tárol' valamit, ami amúgy élőben hangzik el (ráadásul élőben jobban élvezhető).[46] Véleményéből kiviláglik: a gramofon teremthetne is, alkotáshoz is fel lehetne használni. 1927-es írásában már ki is mondja azt, amit 1925-ben még csak sejtet: a gramofonzenének önálló művészetté kell válnia. Akkor fogja betölteni igazi feladatát, ha

---

[44] Jemnitz (1927b): 10.
[45] Jemnitz (1947): 52–53.
[46] Jemnitz (1925): 60–61.

> „fölismeri és megvalósítja azt, ami neki – és csakis neki adatott. Ha nem reprodukálja továbbra is csupán más hangszerek mondanivalóját, hanem megtalálja a saját terepét. A grammofón hangszer, mint minden más, tehát oly irodalomra van szüksége, amely számára – és csakis számára íródott. (…) Az első igazán grammofónszerű grammofónlemez az lesz, amelynek hatásait semminemű más hangszer nem tudja majd helyettesíteni."[47]

Mi történt 1925 és 1927 között, ami Jemnitz számára ennyire egyértelművé tette, hogy a gépzenét művészeti alkotásra kellene használni? Németországban – amelynek haladó szellemiségű zeneéletét Jemnitz mindig élénk érdeklődéssel követte – éppen ezekben az években kezdtek zeneszerzők komolyabban kísérletezni a gépzenével, a specifikusan mechanikus hangszerekre komponált zeneművekkel. 1926 júliusában a Donaueschinger Musiktage fesztiválon különleges koncertre került sor: július 25-én Paul Hindemith, Ernst Toch és Gerhart Münch gépzongorára komponált művei hangoztak el.[48] Bár ekkor még gépzongorára, és nem hanglemezre komponáltak a német zeneszerzők, azonban az utóbbira sem kellett sokat várni: ugyanezen fesztivál 1930. évi koncertjeit Berlinben tartották, ahol június 18-án Ernst Toch és Paul Hindemith hanglemezre írt művei szerepeltek az egyik hangverseny műsorán.[49] Nem tudjuk, hogy Jemnitz jelen volt-e ezeken a koncerteken, annyi bizonyos, hogy sem az 1926-os, sem az 1930-as fesztiválról nem írt beszámolót a *Népszavá*ban. Ugyanakkor az is tény, hogy az 1926-os fesztivál napjaiban (július 24., 25., és 27.) nem jelent meg zenei hír a *Népszavá*ban, tehát nem kizárható, hogy Jemnitz jelen volt a németországi eseményen. A német szerzőket ismerte, ugyanezen év novemberében, Szelényi István zongoraestjét recenzeálva ismertette a fiatal német zeneszerzők, Hindemith és Toch hangszeres műveit.[50] Tudva azt, hogy mennyire figyelemmel követte a korszak Németországának modern zenei eseményeit, biztosak lehetünk abban, hogy legalább tudott a német zeneszerzők gépzenei törekvéseiről.

Magyarországon nem virágzott olyan mértékben a gépzongora kultúrája, mint Németországban. Talán ennek tudható be, hogy a magyar *avantgarde* kísérletező művészek az 1920-as évek második felében rögtön a gramofonhoz fordultak. Ezekről a produkciókról egészen biztosan tudott Jemnitz, hiszen ezek az *avantgarde* előadások és performanszok a magyarországi mozdulatművészeti színházi kísérletekhez kapcsolódtak, márpedig Jemnitz élénk figyelemmel követte a baloldali kultúrkörökhöz tartozó, Palasovszky Ödön, Madzsar Alice, Szélpál Olga és mások nevéhez kötődő mozdulatművészeti előadásokat.[51] Jemnitz zeneszerzőként is közreműködött Palasovszky Ödön Zöld Szamár Színházának 1925-ös produkciójában, ő állította össze Jean Cocteau *Az Eiffel-torony násznépe* [Les mariés de la Tour Eiffel] című művének magyar előadásához a zenét.[52] Bár a budapesti előadáson élőben szó-

---

47 Jemnitz (1927b): 10.

48 Hocker (2021).

49 Az 1930. évi berlini gramofonkoncertekről lásd: Elste (2016), valamint Katz (2010).

50 Jemnitz (1926b).

51 A téma gazdag – és e tanulmányban is hivatkozott – szakirodalmán túl feltétlenül említésre érdemes Palasovszky Ödön forrásgyűjteménye: Palasovszky (1980).

52 Jemnitz dzsesszparódiákat írt klasszikus zenei művekből, többek között Chopin Gyászindulójából (a b-moll zongoraszonáta 2. tétele), Wagner *Lohengrin* című operájának Nászindulójából és Erkel Ferenc *Keserű bordá*ából, amely a *Bánk bán* részleteként ismert. Vincze (2015): 39.

lalt meg a zene egy jazzband előadásában,[53] de a színpadon – Cocteau színművének megfelelően – fontos szerepet kapott két gramofon: gramofonoknak öltözött szereplők kommentálták a színpad eseményeit.[54]

A Palasovszky Ödön nevéhez fűződő kísérleti színházi előadásokon 1926-tól kezdődően több alkalommal is szóhoz jutottak igazi gramofonok, igaz, ezek valódi tartalmáról igen keveset tudunk, a fennmaradt források és az előadások recenziói nem sokat árulnak el arról, hogy mi is szólalt meg a lemezjátszókon. Az Új Föld nevű dadaista-szürrealista csoport harmadik, 1926. október 23-i előadóestjének műsorán „Szavaló-orchester, Tánc-vizió, Gramofon-kórus" is szerepelt.[55] Az 1928-as Cikk-cakk estek második és harmadik előadásán (1928. március 21. és 31.) is feltűnt a gramofon, mégpedig mindkét esetben szimultán előadóművészeti performanszok („Szimultán játék") részeként. 1928. március 21-én – parallel szövegek és parallel játékok után – szerepelt egy „parallel zene" című műsorszám, melynek feltehetően egyszerre megszólaló zenei rétegeit egy metronóm-kórus és egy gramofon szólaltatta meg.[56] Az 1928. március 31-i esten pedig Beke Erna előadásában szerepelt egy „Gramofon. Charleston" című műsorszám.[57] Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan hogyan zajlottak le ezek a performanszok, milyen volt a zenei, illetve audiovizuális tartalmuk, s azt sem tudjuk biztosan kijelenteni, hogy Jemnitz jelen volt-e egyáltalán ezeken az eseményeken. A második Cikk-cakk estéről nem ő írt a *Népszava* hasábjain.[58] A néhány héttel korábbi, első Cikk-cakk esten (1928. február 25.) viszont jelen volt, s közölt is róla egy beszámolót, mely alapján úgy tűnik, hogy csalódottan távozott az előadásról:

> „A konferánszban csalogatóan elénk vázolt szándékok és rákövetkező megvalósitásuk között áthághatatlan szakadék tátong, mert ez a megvalósulás többnyire nem egyéb kezdetlegesnél kezdetlegesebb próbálkozásnál. Az elmondott programhoz mellékelt szinpadi ábrák sokszor csak torztükörből vetitik felénk a szándékolásukat: gunyolják, nevetségessé teszik céljukat s nem magyarázzák azt."[59]

Cikkének hangvétele alapján arra gyanakodhatunk, hogy az experimentális színházi előadás nem ütötte meg az ő minőségi mércéjét, a színpadi produkciók nem tudták méltó módon illusztrálni Palasovszky Ödön merészen újszerű gondolatait, s emiatt elmehetett Jemnitz kedve a Cikk-cakk estek látogatásától. Érdemes hozzátennünk, hogy maga Palasovszky is úgy emlékezett, hogy a Cikk-cakk estéknek még a modern körökben sem volt igazán jó fo-

---

53 Bánki–Rózsa (1981): 3. A jazz Zöld Szamár Színházbeli jelenlétéről lásd még: Simon (2018): 42–43.

54 NB. Az előadáson egy fényképezőgépből kiugró, kék fénnyel megvilágított táncosnő, Neel Nusy a rádiót is színpadra állította. Vincze (2015): 39. – Cocteau színművének magyar fordítása már 1923-ban megjelent a *MA* folyóiratban, a fordításban fonográf szerepel gramofon helyett. Cocteau (1923).

55 Az előadás műsorlapját lásd a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézetének Adattárában, MKCS-C-I.107/459/1 (Palasovszky-gyűjtemény).

56 Az előadás műsorlapját lásd a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézetének Adattárában, MKCS-C-I.107/125/3 (Palasovszky-gyűjtemény).

57 Az előadás műsorlapját lásd a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézetének Adattárában, MKCS-C-I.107/125/4 (Palasovszky-gyűjtemény).

58 gy. m. (1928): 11.

59 Jemnitz (1928b): 6.

gadtatása: „A Zeneakadémián – mint azt egyes visszaemlékezések meg is említik – Kassákék akik a 100%-kal, és Tamással [Tamás Aladárral] hadilábon álltak, zajosan tüntettek”.[60]

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Jemnitz elfordult volna Palasovszky színházi kísérleteitől. Még ugyanezen év őszén, a Rendkívüli Színpad első estjén (1928. október 13.) Szelényi István előadásában elhangzott Jemnitz Sándor *Fegyvertánc* című zongoraműve, ősbemutatóként.[61] Az *Uj Nemzedék* gúnyos, elítélő kritikájából kiderül, hogy Jemnitz jelen volt az előadáson, személyesen köszönte meg a tapsokat.[62] A társulat második, „A mechanizált ember” című estjén (1928. október 27.), amelynek műsorát teljes egészében a géppel kapcsolatos jelenségek uralták (pl. írógép-orchester, géptánc és drótruhás tánc),[63] Jemnitz nemcsak jelen volt, de be is számolt az eseményről a *Népszava* olvasóinak.[64]

Összességében tehát elmondható, hogy Jemnitz mást, többet várt a gramofon alkotóművészi alkalmazásától, mint amit kapott. Bár az 1928-as budapesti és 1930-as berlini gramofonkoncertek végső soron ha minimálisan is, de betöltötték azt a funkciót, amit Jemnitz elvárt a gramofontól, egyikről sem írt: valószínűleg nem tartotta ezeket a kísérleteket művészileg elégségesnek, figyelemre méltónak. 1930 és 1945 között nem is foglalkoztatta tovább a korábbihoz hasonló mértékben a gépzene és a gépművészet témaköre. Végül pedig a hangfelvétel mint önálló művészet elhaladt Jemnitz mellett. Jemnitz valószínűleg nem is szerzett tudomást John Cage hanglemezjátszót is használó *Imaginary Landscape*-jeiről – amelyek közül az első, gongra, zongorára és két lemezjátszóra komponált darab keletkezése (1939) idején pedig még aktívan publikáló zenekritikus volt –, vagy ha mégis, akkor nem tartotta annyira fontosnak, hogy foglalkozzon velük. 1947-es cikkében bár elismerte, hogy „a grammofon zenekulturális jelentősége nyilvánvaló”, ezt kizárólag az előadóművészek produkcióinak rögzítése miatt vélte így.[65] Azokban az években, amikor Amerikában már komponáltak hanglemezjátszóra, Németországban és Franciaországban pedig néhány éven belül megszületett az elektroakusztikus zene, Jemnitz Magyarországon már nem tartotta önálló műalkotásra alkalmasnak a gramofont.

3. Jemnitz és a rádió

Gyakran szóba kerültek a rádió ügyei a *Népszava* hasábjain. Meglehetősen korán, már 1925 februárjában – tehát a műsorszóró rádiózás magyarországi kezdetét (1925. december 1.) több hónappal megelőzve – heti rendszerességű rádiós rovatot indított a lap Népszava-rádió címmel.[66] A rovat néhány év alatt a heti rádióműsort is tartalmazó mellékletté bővült, s 1944-ig folyamatosan működött. Jemnitz amellett, hogy időnként írt a Népszava-rádió ro-

60 Palasovszky (1980): 187.

61 Az előadás műsorlapját lásd a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézetének Adattárában, MKCS-C-I.107/484/3 (Palasovszky-gyűjtemény).

62 [Név nélkül] (1923): 7.

63 Az előadás műsorlapját lásd a HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézetének Adattárában, MKCS-C-I.107/484/2 (Palasovszky-gyűjtemény).

64 Jemnitz (1928c): 9.

65 Jemnitz (1947): 52–53.

66 Az első megjelenést lásd: [Név nélkül] (1925). A magyarországi rádiózás történetének kronológiáját lásd: Salamon (1999).

vatba, illetve mellékletbe, a zenei rovat hasábjain is többször említette a rádiót, például rendszeresen beszámolt a munkáskórusok rádiófellépéseiről.[67] A munkáskórusok rádiókoncertjeiről írt cikkeinek többsége valójában koncertkritika, nem tartalmaz médiaspecifikus utalásokat,[68] leszámítva, hogyha esetleg szóvá tette, ha jó időpontban került műsorba az adás.[69] Hasonlóképpen inkább zenei, mintsem médiaspecifikus szempontból írt saját rovatában az 1940-ben bevezetett új rádiós szünetjelről.[70]

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy egyáltalán tartotta annyira jelentősnek a rádió új szünetjelét, hogy írjon róla a zenei rovatban. Jemnitz számára fontos volt a rádió, legfőképpen annak határokon átívelő közvetítőereje miatt.[71] Nemzetközinek, demokratikusnak minősítette, egy 1930-as írásában a „népek koncertjé"-nek nevezte.[72] 1947-ben, a gépzenéről írva részletesebben is kifejtette ezt a véleményét:

> „Példátlan hatalmú és példátlan lehetőségű eszköz! Hiszen rezgéshullámai elé seholsem építhető határfal. S a rádió hangja eljut a legtávolabbi viskók lakóihoz is, közli velük, sőt olykor elemzően mutatja be nekik mindazt a muzsikát, amit a nagy alkotók fogalmaztak meg a különböző történeti korszakok folyamán. (…) A rádió tudomására hozza még a falvak és tanyák lakosságának is, hogy a nagyvárosokban működik operaház s tényezőket hoz az operaelőadások élvezeteiből."[73]

Nem meglepő tehát, hogy Jemnitz gyakrabban írt a rádióról, mint a gramofonról, több rádióval kapcsolatos témáról is kifejtette a véleményét. Az alábbiakban két fontosabb témakört tárgyalok ezek közül: Jemnitz és a rádiókritika viszonyát, valamint Jemnitz a rádiós zenei közvetítésekkel kapcsolatos véleményét.

3.1. Jemnitz rádiókritikája

A Népszava-rádió rovat már 1927-ben, a berlini rádiókiállítás eseményeiről írva szóba hozta a rádiókritika iránti igényt.[74] Nem tudjuk, hogy ki vett részt a berlini rádiókiállításon

---

67 A munkáskórusok rádiófellépéseiről időnként más újságírók is írtak a *Népszava*ban, lásd például: F. Á. (1933): 4.; W. L. (1935): 4.; F. Á. (1936): 21.

68 Lásd például: Jemnitz (1939a): 6.; Jemnitz (1943b): 10.; Jemnitz (1943d): 6.; Jemnitz (1946b): 4.

69 Jemnitz (1942): 6.

70 Jemnitz (1940a): 8.

71 Jellemző, hogy kevesebb mint egy évvel a magyarországi műsorszóró rádiózás kezdete után Jemnitz már egy szépirodalmi jellegű karcolatban is kitér a rádióra mint az új, modern médiumra: „(…) Alacsony szekrényen rádiókészülék. Derék vő, fürge fiak, talán unokák szerelték föl, akik értenek hozzá… Fürge, okos fiuk, akiknek nem csoda, nem szenzáció, akiknek kulturájába a rádió is beletartozik, akár a football, a mozi, az ujság, a szakszervezet… És a rádió fekete tölcsére csupa szájtátó bámulat, hogy azt látja, amit az öreg asszony odalent müvel… A gép és a villany korában bámulva bámulja a képet és ha megszólalhatna, ha továbbvihetné, ami szivem leadóállomásáról felé árad, körülbelül ezeket mondaná: – Hogyan, ősz asszony? Te még itt? (…) Körötted egy uj világ kering, lázas kutatások csodái kelnek… (…) De a rádió hallgat… És az asszony surol tovább. A padlón muzsikál a surolókefe." Jemnitz (1926a): 22.

72 Jemnitz (1930b): 1.

73 Jemnitz (1947): 52.

74 [Név nélkül] (1927b): 22.

Magyarországról, sajnos a *Népszava* cikke is aláírás, illetve a tudósító megnevezése nélkül jelent meg. A rovat egy korábbi közleményéből (1927. augusztus 14.) tudjuk, hogy bár a magyar munkás rádiósokat is meghívták Berlinbe a munkás rádiószövetségek 1927. szeptember 2-ára meghirdetett találkozójára, azonban mivel Magyarországon nem volt ekkoriban ilyen társulás, úgy tűnt, hogy senki sem fogja képviselni Magyarországot a találkozón.[75] A találkozóról szóló részletes beszámoló alapján mégis úgy tűnik, hogy valaki – akár egy külföldi résztvevő – legalábbis informálta a *Népszava* rádiós rovatának szerkesztőjét az eseményről.[76] A nemzetközi munkás rádiós szövetség alakuló ülésének programpontjai közül mindössze két tartalmi jellegű témát emelt ki az összefoglaló írója: „azt a javaslatot, amely kötelességévé tenné a munkássajtónak a komoly és tárgyilagos rádiókritikát, továbbá azon körülmény érvényesülését, hogy majdnem minden országban a rádiózók zömét a munkásság alkotja" – tehát a munkássajtóbeli rádiókritika ösztönzését, valamint a munkásmozgalmi tematikájú rádióműsorok arányának növelését.[77] Akárki is írta e beszámolót, az egyértelmű, hogy Jemnitz Sándor rádióval kapcsolatos véleményformálásában mindkét idézett témával találkozhatunk. 1929-ben megfogalmazott, a rádió és a munkásság viszonyát tárgyaló írásában amellett érvelt, hogy a rádió előfizetőinek jelentős része a munkásság köréből kerül ki,[78] 1930-ban pedig a rádiókritika mellett tört lándzsát a Népszava-rádió rovatban.[79]

Ez utóbbi írás megjelenésére a Kritikusok Prágában megrendezett Nemzetközi Kongresszusa is alkalmat kínált, hiszen – mint azt korábban említettük – itt a mechanikus zene kiemelt szerepet kapott.[80] A kongresszus mechanikus zenei szekciójában elhangzottakat összegezve Jemnitz úgy látta, hogy a rádiókritika feladata, hogy őrködjön a minőség felett:

> „[a rádiókritika] a közvélemény (…) ellenőrző szerve, amely érzékenyen reagál a felelős tényezők hibáira és mulasztásaira, amely mindig ujból és ujból rámutat a teendőkre, sürgeti a jogos kivánságok teljesitését, szószólója a kulturának, müvészetnek és haladásnak és leleplezője mindennemü visszaélésnek."[81]

Jemnitz tág látókörét jellemzi, hogy felismerte: a rádiókritika sokrétű, a médiumot is érintő kérdés, ami kilép a hagyományos zenekritika kereteiből: „Nemcsak a müsort és az előadást kell elbírálnia, hanem magát a rádiótechnikai értelemben vett leadást is, amely uj szempontként egésziti ki az első kettőt".[82] Kénytelen volt ugyanakkor hozzátenni, hogy ez a fajta rádiókritika bár nyilvánvalóan szükséges, de még külföldön is csak ekkoriban kezdett kialakulni.

Mégis tény, hogy – akárcsak a lemezkritika esetében – Jemnitz végül nem írt rendszeresen rádiókritikákat. Írt ugyan időnként, ráadásul épp az imént említett szempontjainak megfeleltethetően a rádióról, azonban rendszeres rádiókritika nem került ki a keze alól. Maga a rádiókritika műfaja létezett ugyan Magyarországon – a rádiókritika műfaji kérdései

---

75 [Név nélkül] (1927a): 21.
76 [Név nélkül] (1927b): 22.
77 Uo.
78 Jemnitz (1929a): 1.
79 Jemnitz (1930b): 1.
80 Uo.
81 Uo.
82 Uo. – Hasonlóan vélekedett a saját rovatában közölt beszámolójában: „a rádió, gramofon és hangosfilm terén uj és rendkivül lényeges föladatok nyiltak meg a zenekritika számára". Jemnitz (1930a): 10.

korabeli magyar nyelvű rádióesztétikai publikációkban is helyet kaptak, ami a gramofonlemez-kritikáról nem mondható el[83] –, számos sajtóorgánum különbözőféleképpen véleményezte a rádió műsorait a harmincas és negyvenes években, mégis sokatmondó, hogy a *Népszava*, illetve a rádió egy későbbi, idevonatkozó ankétjának résztvevői szerint az érdemi rádiókritika még 1948-ban is hiányzott a magyar sajtóból.[84] Jemnitz is inkább csak alkalomadtán értekezett a rádió műsorával kapcsolatos kérdésekről. Alkalmi jelleggel megfogalmazott rádiókritikájának érdemi része mégsem annyira a rádió műsorpolitikáját, mint inkább a rádióban fellépő előadóművészek kiválasztását és a zenei előadások technikai feltételeit érintette.

Alapvetően két dolgot várt el a rádiótól: jó műsort jó előadásban. 1929-ben – kifejezetten a munkásság szemszögéből nézve – úgy vélte, az a jó műsor, ami egyszerre ad élvezetet és okulást: „oly élvezetes hallanivalókat, amelyek a munkás kulturfejlődésére is megtermékenyitően hatnak és oly oktatást, amelynek tanitó célzatát az adagolásnak kellemes volta édesiti".[85] Tehát a rádió műsorának szórakoztató és oktató funkciót is tulajdonított. Szembetűnő változás Jemnitz nézőpontjában, hogy két évtizeddel később, amikor a munkás kultúrtevékenység – hangversenyek, opera-előadások – már akadályok nélkül kiteljesedhetett, inkább „a tájékoztató, informativ tevékenységében" látta a Rádió misszióját.[86]

A húszas évek végén azonban még nem volt elégedett a munkásság a rádióműsorban betöltött szerepével. Elvárásainak elvi alapjaként leszögezte – már az 1930-as prágai kongresszus előtt egy évvel –, hogy a rádió előfizetőinek tekintélyes része a munkásság soraiból kerül ki.[87] Következésképpen az általa elvártak nem is elvárások, hanem – ahogy ő fogalmaz: – „méltányos óhajok".[88] Azonban úgy látta, hogy a realitás nem tükrözi az általa megfogalmazott óhajokat: a rádió túlnyomórészt nem a munkásság értékrendje szerinti műsorokat sugárzott, a munkásság nem kapott elég szót a nézeteinek terjesztésére.[89] Ellenpéldaként német rádióadókat említett: Berlint, Frankfurt am Maint, vagy Langenberg-Kölnt, amely konzervatív politikai szemléletmódja ellenére is esti műsoridőben sugározta a „Harminc ifjumunkás az életéről beszél" című műsort. Jemnitz nem az uralkodó konzervatív eszmék terjesztését, hanem az egyoldalúságot, az elhallgattatást ostorozta: „Beszélhet akárki, ha közöttük lehetünk mi is!".[90] Még néhány évet várnia kellett, hogy óhaja – legalább részben – teljesüljön: a Magyar Rádió 1932 őszén indította el „Munkásfélóra" című műsorát.[91] A cen-

83 Lásd például: Kilián (1939).

84 [Név nélkül] (1948): 6.

85 Jemnitz (1929a): 1.

86 Jemnitz (1947): 52–53.

87 A rádió statisztikái nem támasztják alá Jemnitz állítását, 1929-ben az összes rádió-előfizetőnek mindössze 13 százalékát tette ki a „különféle munkásság". Ez az arányszám 1932-ig nagyjából változatlan maradt, a gazdasági világválság végén pedig jelentős mértékben csökkent. Frank (1975): 90. „A rádióelőfizetők megoszlása Magyarországon foglalkozás szerint." című táblázat. Összevetésként érdemes idézni egy vidéki nagyváros (Szeged) ugyanebből az évből származó statisztikáját: 1929-ben Szegeden 440 ipari munkás előfizetője volt a rádiónak, ez az akkori összes szegedi előfizető 8,6 százaléka volt. A statisztikát közli: Kiss (1985): 97.

88 Jemnitz (1929a): 1.

89 Uo.

90 Uo.

91 Az első adás dátuma: 1932. november 23. [Név nélkül] (1932d).

zúra persze továbbra is jelen volt a rádióban, a munkáskórusok műsorát időnként kemény cenzúrának vetették alá, ami ellen fel is szólalt a *Népszava* zenei rovata.[92]

Szintén az egyoldalúság ellen tiltakozott Jemnitz a zenés műsorok összeállítása kapcsán: elismerte ugyan, hogy a külföldi hallgatóság leginkább a cigányzenét érzi jellegzetesen magyarnak, tehát van létjogosultsága a magyar rádió nagyszámú cigányzenei műsorának, azonban felemelte a szavát a cigányzene túlzott aránya ellen.

> „Nem szabad, hogy ennek a monopolizált, jól menő exportnak otthon mi igyuk meg a levét és hogy belefulladjunk cigánymuzsikánk külföldre hömpölygő árjába! Ha Budapest rádiója erre az exportra rendezkedik be, akkor nyisson egy külön külföldi leadóállomást, amilyent Berlin, Páris, London és Moszkva létesitett, onnan aztán napestig onthatja kifelé a cigányzenét. De mi egyebet is szeretnénk hallani!"[93]

Azt azonban, hogy mi az az „egyéb", amit hallani szeretne, sajnos nem részletezte – feltételezhetően az igényes kortárs műzenére gondolhatott. Cikkében ehelyett inkább az előadók kiválasztását kritizálta: „Egyre-másra oly szereplők bukkannak föl itt, akiket még hirből sem ismerünk s akiknél alig bántuk volna, ha továbbra is ismeretlenek maradnak".[94] Jemnitz felvetette, hogy ha a rádió nem tud értékes előadókat szerződtetni, akkor inkább vegyen át értékes külföldi közvetítéseket.

Alig három év múltával már úgy érezte, hogy meddő próbálkozás szót emelni a műsor jellegével szemben.[95] Újabb, a Népszava-rádió mellékletben megjelent hosszabb írásában – némi iróniával megállapítva, hogy az üzleti szempontú műsor-összeállításban mindent összedobálnak, ennek köszönhetően legalább némi jó is vegyül a sok rossz közé – már kimondottan az előadók kiválasztását tette szóvá. Érvelési metódusára jellemző, hogy immár azt sem kifogásolta, hogy olyan előadókat szerepeltet a rádió, akiknek a nevével a koncertpódiumon nem találkozhat a közönség, sőt maga is elismerte: „gyakorlati példák igazolják, hogy művészpályák a rádió mikrofonja mellől indulhatnak ki".[96] Ugyanakkor a budapesti rádió műsorán fellépő előadókban nem találta meg azt a minőséget, amit akár egy kezdőtől is elvárt volna, s addigi finomabb fogalmazásmódja egyre keményebb kritikába, sőt gúnyba vált át:

> „a mostanában egyre gyakrabban bemutatkozó többé-kevésbé bájos ismeretlenek tulnyomó része nem alkalmas a »fölfedezésre« s jobban tenné, ha továbbra is az ismeretlenség homályában maradna. (…) Nem szabadna, hogy véres laikusok, ugyszólván botfülü emberek is a fejüket rázzák egy-egy repedtfazék-hangu énekes vagy énekesnő hallatára s hogy analfabéta zenebarátok egy-egy zongorista vagy hegedüs játéka köz-

92 1936-ban tudósít arról a *Népszava* zenei rovata, hogy a munkáskórusok rádiószereplései alkalmával a rádió műsor-összeállító bizottsága cenzúrázza az előadni kívánt műsorszámokat. Bár nem Jemnitz aláírásával jelent meg a cikk, nyilvánvalóan lehetett köze hozzá, nem kizárható, hogy ő írta: „a műsorellenő[r]zőbizottság ne cenzurázzon ki – néha egészen nevetséges indokolással – a munkásdalosok műsorából minden olyan számot, amely valamilyen szabadabb gondolatot fejez ki és ne töröljön még olyan műveket is a munkásdalárdák műsorából, amelyeket a polgári dalárdák szabadon énekelhetnek a rádióban". [Név nélkül] (1936): 22.

93 Jemnitz (1929a): 1.

94 Uo.

95 Jemnitz (1932b): 1.

96 Uo.

> ben büszkén mondogathassák, hogy ezt vagy amazt a sulyos gikszert »még ők is« észrevették!"[97]

Jemnitz tehát a fellépő művészek átgondoltabb kiválasztását várta el a rádiótól:

> „Lelkiismeretesebb rostálást, éberebb ellenőrzést követelünk az előadóművészek megválogatása körül. A rádió nem lehet a zenei rokkantak menhelye, sem a tehetségteleneké, akiknek vigasztaló biztosságot nyújt a tudat, hogy a Studio zárt ajtai mögött elérhetetlenek a záptojások és a rothadt almák számára."[98]

3.2. Jemnitz a rádiós zenei közvetítésekről – médiaspecifikus meglátások

Szintén a rádiókritika műfajához tartozhatnak Jemnitz alábbi gondolatai, azonban ezek egészen más irányból közelítenek a rádióműsorokhoz, mint a fentebb ismertetett megállapításai. 1940 karácsonyán egy összefoglaló jellegű cikket szentelt a munkáskórusok rádiófellépéseinek, kiemelve, hogy mivel egy-egy konkrét fellépés sajtóvisszhangjába csak a zenekritika fér bele, ezért ezúttal átfogóan írja le tapasztalatait ezekről a rádióműsorokról.[99] Nem általános rádiókritikát fogalmazott tehát meg, hanem specifikusan a munkáskórusok és a rádióközvetítés viszonyáról értekezett írásában. Kiindulópontja egy lényeges, jól körülírt médiaspecifikus jelenség: a kizárólag az audiotérben létrejövő rádióközvetítés és az audiovizuális élő koncert közti éles határvonal. A látvány nélküli koncertélmény másféle zenehallgatást eredményez: a vizualitás hiánya felnagyítja a hibákat.

> „Láthatatlan hangforrások iránt ösztönösen élesedik a hallásunk, még könnyebben vesszük észre a hangadás ingadozásait, pontatlanságait s egyúttal felfokozottabban, bántóbban érzékeljük is azokat! Csekély elvétések, élőszóban elsikkadó zavarok úgyszólván felnagyítva jelentkeznek a rádióközvetítések vételénél."[100]

Ez a jelenség hosszabb távon némileg bizalmatlanná is tette Jemnitzet a rádióval szemben, amiben nyilvánvalóan szerepet játszott saját több évtizednyi opera- és hangversenykritikusi tevékenysége. Még 1947-ben is úgy vélekedett, hogy

> „a »láthatatlan színház« áthidalhatatlan ellentmondást foglal magában, merő abszurdum, amikor a drámának és a zenedrámának – szemben a lírával és epikával – éppen a láthatóvátétel a legsajátosabb kifejezőeszköze! De hiányos még a »láthatatlan hangverseny« is. Én legalább is nem mernék magamnak végső véleményt alkotni az olyan előadóművészről, akit szemtől-szembe még nem láttam."[101]

---

97 Uo.
98 Uo.
99 Jemnitz (1940d): 12.
100 Uo.
101 Jemnitz (1947): 52–53.

Jemnitz nem 1940 decemberében tette először szóvá azt, hogy a rádión történő zenehallgatás felnagyítja a hibákat. Már ugyanezen év januárjában így írt egy rádióhangversenyről: „A rádió könyörtelen hűséggel továbbítja a legcsekélyebb ingadozást; a homályos vagy piszkos akkordokat effajta vételben még a gyengébb fülű hallgató is észreveszi, aki a hangversenyteremben esetleg átsiklanék fölöttük…"[102] Véleménye szerint ezért két fontos feladata van a rádióban szereplő előadóművésznek – bár ő elsősorban munkáskórusokról írt, de meglátásai általános érvényűeknek mondhatók –: a megfelelő felkészülés, valamint a technikai körülményekhez való alkalmazkodás.

Míg a megfelelő felkészülés elsősorban zenei, előadóművészeti jellegű kérdés – Jemnitz a tökéletes intonációt, az érthető szövegkiejtést, valamint a kórusmű eszmei és érzelmi tartalmát közvetítő hangulatos előadást említi, továbbá egy néhány évvel későbbi cikkében a megfelelő darabválasztást is hangsúlyozza[103] –, a technikai körülményekhez való alkalmazkodás – azaz a stúdiómunka – egyértelműen a médiumról való ismeretekre épülő feladat. Jemnitz szövegéből átérződik, hogy bőséges tapasztalatokat szerzett már e téren. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezek az ismeretek nem minősültek az 1940-es évek elején általánosnak, sem a rádióban szereplő énekkarok, sem a rádió munkatársai nem fordítottak rá – legalábbis Jemnitz igényének megfelelő mértékben – figyelmet.

A legfontosabb probléma, amire Jemnitz felhívta a figyelmet, az énekkar elhelyezkedése a mikrofonhoz képest: „A sikeres leadás szempontjából nagyon sok függ attól, vajjon helyesen csoportosult-e a dalkar a mikrofón előtt?! Sajnos, erre a számottevő kérdésre általában alig fordítanak méltó gondot."[104] Mint megállapította, rendszerint valamilyen átlagos távolságba helyezték el az énekkar tagjait a mikrofon körül, ami azonban nem jó megoldás. A helyes távolság „függ a dalkör számszerű nagyságától és hangerősségétől; függ attól, hogy tenórjaiban vagy basszusaiban rejlik-e a dalkör ereje – amennyiben egynemű férfikórusról van szó". Jemnitz szerint alapvető fontosságú, hogy kik állnak közel a mikrofonhoz, kik távolabb, a széphangú énekesek álljanak előrébb, a szólistákat különítsék el, akár a mikrofonhoz közelebb, dobogóra állítva őket.

Egy megjegyzése arról is árulkodik, hogy a stúdióban szerzett tapasztalatait összevetette a rádióközvetítés során keletkező hangzással, és az utóbbit hallgatva olyan jelenségekre lett figyelmes, amelyeket szerinte megfelelő hangmérnöki munkával ki lehetett volna küszöbölni. Megállapította például, hogy vegyeskarok esetében a női hang élesebben jön át a mikrofonon és rádión, mint a férfihang, a mély férfihangok pedig hajlamosak arra, hogy a közvetítés során tompábban szóljanak, mint valójában. „S ezt az átható élességet [ti. a női hang élességét] más alkotó tényezők okozzák, mint például a basszus morajló tompaságát."[105] Véleménye szerint a rádió hangmérnökeinek az lenne a teendője, hogy ezeket az „alkotó tényezőket", amelyek valójában a felhangok, illetve azoknak a mikrofon miatti módosulása, kiszűrjék, vagy legalábbis ellensúlyozzák.

Jemnitz azonban úgy vélte, hogy nemcsak a hangmérnök felel az énekkar rádiós hangzásáért, hanem a karnagy is. Éppen ezért hangsúlyozta, hogy szükséges, hogy a karnagy

---

102 Jemnitz (1940b): 8.

103 „Rádióban nem ajánlatos a kockázat. Inkább könnyebbet jól, mintsem nehezet bizonytalanul!" Jemnitz (1943c): 6.

104 Jemnitz (1940d): 12.

105 Uo.

'lehallgató próbát' kérjen. A próba során pedig saját maga győződhet meg arról, hogy vajon a lehető legjobban szól-e a kórusa, azaz jól helyezték-e el a mikrofon körül az énekeseket.[106] A 'lehallgató próba' igénye nemcsak Jemnitz elvárásairól, hanem a magyarországi rádiózás történetének egy fontos jelenségéről is tanúskodik. A Magyar Rádió első nagy stúdióját – korabeli szóhasználattal: a „nagy leadót" – 1928 októberében avatták fel, s ennek kialakításakor még gondoltak a Jemnitz által említett problémára. Mint azt Ujházy László a stúdió történetét bemutató cikksorozatában ismertette, a stúdió egyik fala mentén építettek egy akusztikailag szigetelt fülkét, a stúdió felé tekintő ablakkal. A fülkében volt egy hangszóró, amely már a mikrofon által továbbított hangot sugározta. Ha tehát a karmester ebből a fülkéből irányította a rádióközvetítés során az együttesét, akkor a műsort már a hallgató fülével tudta hallgatni, s ennek megfelelően tudta kézjeleivel instruálni az énekkart vagy zenekart.[107] Ugyanakkor a fülke bár 1945-ig létezett, maga a stúdió csak 1928 és 1935 között volt a zenei műsorok első számú helyszíne.[108] A Jemnitz által recenzeált közvetítéseknek inkább az 1935-ben átadott 6-os stúdió, a rádió első, kifejezetten zenei műsorokra épített stúdiója adott otthont.[109] A 6-os stúdióban pedig valóban szükség lehetett arra, hogy a karnagy 'kívülről' is meggyőződjön a hangátvitel minőségéről, hiszen a kiváló akusztikájú teremben az amatőr énekkaroknak – ahogy azt Jemnitz szóvá is tette – minden hiányosságát felerősítette a mikrofon.

4. Gépzene és élőzene – Jemnitz Sándor szerint

Jemnitz azon zenefogyasztók közé tartozott, akik nehezményezték, hogy a gépzene kiszorítja az otthonokból az élő zenét, a házi muzsikát. Több cikkében bírálta emiatt mind a gramofont, mind pedig a rádiót. 1932-ben még onnan közelítette meg a problémát, hogy szerinte a műkedvelők zenefogyasztásában feltétlenül jelen kell, hogy legyen valamilyen aktív részvétel: „nem elég kizáróan csak hallgatni a zenét, mert az emberben bizonyos cselekvési ösztönök szunnyadnak, amelyek természetes kiélésre vágynak".[110] Ezt a véleményét néhány hónappal később részletesebben is kifejtette:

> „Minden műkedvelő zenekari tag vagy kardalos tapasztalatból tudja, hogy a kiadós próbák fáradtsága s a személyes közreműködés hevülete olyan boldog kielégülést nyújt, amilyet sem a gramofonfogantyú tucatnyi fölcsavargatása, sem a rádiókereső-gomb óraszámra menő forgatása után nem érez. A zenehallgatás *passzív* élvezetével szemben áll a zeneművelés *aktív* gyönyörűsége. Arról kellett tehát gondoskodni, hogy ez utóbbi az előbbinek kényelem biztosította előnyeivel szemben ne szoruljon túlságosan a háttérbe."[111]

106 Uo.

107 A karmesteri fülkének nyilvánvaló akusztikai előnyei mellett – mint arra Ujházy is felhívja a figyelmet – hátránya is volt: a szeparált elhelyezés miatt megszakadt a karmester és az együttes közti közvetlen kapcsolat, ami okozhatott problémákat a zenei irányításban. Ujházy (2018): 10.

108 Ujházy (2018): 9.

109 Ujházy (2015): 64.

110 Jemnitz (1932a): 6.

111 Jemnitz (1932c): 73.

Míg 1932-ben – a gazdasági világválság által megtépázott rádió- és gramofonipar legnehezebb évében[112] – talán valóban érezhette úgy, hogy a gépzene fölött még diadalmaskodhat az élőzene az otthoni zenefogyasztásban,[113] az évtized második felére ez a reménye teljesen szertefoszlani látszott. 1937-ben már múlt időt használva jelentette ki: a gépzene „leszoktatta" a zenefogyasztókat az élőzenéről: „A *gramofón* és *rádió* egyik legkárosabb visszahatása, hogy leszoktatta a közönség széles rétegeit erről az aktív zenei ténykedésről; kényelmesen házhozszállítja a mesterművek mesteri előadóit és eltespeszti, elaltatja a házimuzsikálásban mederhez jutó, tevékeny zeneszeretetet".[114] 1939-ben a zeneakadémiai tanévnyitóról beszámolva a zongora tanszakra jelentkezett hallgatók csekély létszámáért is a gépzene terjedését okolta:

> „a grammofón és a rádió is lényegesen hozzájárult ennek a hasznos és értékes típusnak [a zongorázó műkedvelőknek] kipusztításához, elvégre a zongorázó műkedvelőkből került ki az előző korszakok legjobban hozzáértő zenebarátja, a művelt zenei közönség. Ismeretes, hogy a »gépzene«, vagyis a grammofón és rádió és az általuk nyujtott kényelem mennyire megtizedelte a hangszerrel bánni tudók sorait."[115]

Tíz évvel később azonban, a második világháború utáni újrakezdés optimizmusában mégis csak úgy vélte, hogy felcsillan némi remény az élőzene számára. Hollandiai tapasztalatairól beszámolva megemlítette, hogy a munkáscsaládok otthonában bár mindenütt látott rádiót, de „átlag minden második házban zongorát [is]. Nem pianinót, hanem zongorát! S ez nemcsak szobadísz volt, hanem használati tárgy."[116] Nyilván ő maga is látta, hogy a holland munkáscsaládok zongoráin nem kizárólag Bach, Mozart és Beethoven kottái sorakoznak, de úgy vélte, hogy ez eleinte nem is baj, „a közönségnevelést nem a ráerőszakolással, hanem az odaszoktatással kell elkezdeni".[117] Végül bizakodva állapította meg, hogy

> „a rádió olyan kultúrált országban, mint Hollandia, nem szorította ki a nem gépi hangszereket, mint ahogy ez sokak szerint félő volt. Feltehető, hogy a »házi zene« az első időkben valamennyire itt is visszamaradt, de az emberiség természetadta egészséges aktiv ösztöne nem satnyult el náluk egészen, mint ahogy nálunk is számos előjel szerint újraéledőben van. S ezt sokban elősegíti a gépzene közvetítő szerepe."[118]

---

112 A világválság utolsó évében csökkent a leginkább drámai mértékben a magyarországi rádió-előfizetők száma. Lásd: „A rádióelőfizetők megoszlása Magyarországon foglalkozás szerint." című táblázatot: Frank (1975): 90. Szintén a gazdasági világválság vetett véget a húszas évek végén indult budapesti gramofon- és lemezcég, az Eternola Mechanikai Rt. működésének. Lásd erről: Szabó (2024).

113 Nem sokkal az említett cikkét megelőzően, 1932 novemberében Jemnitz előadást tartott „A mai zene irányelvei" címmel a Vajda János Társaságban. Ebben az előadásában is úgy vélekedett, hogy bár a mechanikus hangszerek – gramofon, rádió, elektromos hangszerek – kultúrája tért hódít, azonban ez figyelemre méltó aktivizálódásra készteti a laikusokat. Példaként a magyarországi házi zenélésről szerzett tapasztalatait, valamint a németországi amatőr zenei mozgalmakat (pl. Laienchor) említette. [Név nélkül] (1932c).

114 Jemnitz (1937): 14–15.

115 Jemnitz (1939b): 4.

116 Jemnitz (1947): 53.

117 Uo.

118 Uo.

Források és irodalom

Levéltári források

HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, MKCS-C-I.107/125/3 (Palasovszky-gyűjtemény).
HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, MKCS-C-I.107/125/4 (Palasovszky-gyűjtemény).
HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, MKCS-C-I.107/459/1 (Palasovszky-gyűjtemény).
HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, MKCS-C-I.107/484/3 (Palasovszky-gyűjtemény).
HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet, Adattár, MKCS-C-I.107/484/2 (Palasovszky-gyűjtemény).

Feldolgozások, források

Bánki–Rózsa (1981) = Bánki Ilona – Rózsa T. Endre: A Zöld Szamár és társai. Beszélgetés Palasovszky Ödönnel 1979-ben. *Kritika,* 1981/június. 3.

Bartoš (1931) = Bartoš, Josef (szerk.). *Quatrième congrès international de la ctirique. tenu à Prague du 19 au 23 septembre 1930. Procès-verbaux et documents publiés par le comité d'organisation du congrès.* Prague: Imprimerie d'état à Prague, 1931.

Braunfels (1925) = Walter Braunfels: [Mechanisierung der Musik]. *Pult und Taktstock,* 1925/február–március. 36.

Cocteau (1923) = Jean Cocteau: Az Eiffel-torony násznépe. Fordította: Illés [sic] Gyula. *MA,* 1923/július. 80–85.

Elste (2016) = Martin Elste: Hindemiths Versuche »grammophonplatteneigener Stücke« im Kontext einer Ideengeschichte der Mechanischen Musik im 20. Jahrhundert. In: Marion Saxer (szerk.): *Spiel (mit) der Maschine. Musikalische Medienpraxis in der Frühzeit von Phonographie, Selbstspielklavier, Film und Radio.* Bielefeld, Transcript Verlag, 2016. 347–366.

F. Á. (1933) = F. Á.: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1933. szeptember 5., 4.

F. Á. (1936) = F. Á.: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1936. április 5., 21.

Frank (1975) = Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. 1925–1945.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975.

Gál (1925) = Hans Gál: Zur Mechanisierung. *Pult und Taktstock,* 1925/június. 105.

gy. m. (1928) = (gy. m.): Második cik-cak-est [sic]. *Népszava,* 1928. március 22., 11.

H. K. (1925) = H. K.: Mechanisierung der Musik? *Pult und Taktstock,* 1925/február–március. 36–37.

Jemnitz (1921a) = Alexander Jemnitz [Jemnitz Sándor]: Aus den Konzertberichten des Musikkritikers Nepomuk Mitläufer. *Musikblätter des Anbruch,* 1921/június. 203–204.
Jemnitz (1921b) = Jemnitz Sándor: Igazodó János zenereferens hangversenykritikáiból. *Magyar Írás,* 1921/október. 179.
Jemnitz (1925) = Alexander Jemnitz [Jemnitz Sándor]: Probleme des Grammophons. *Pult und Taktstock,* 1925/4. 60–61.
Jemnitz (1926a) = js. [Jemnitz Sándor]: Rádió és surolókefe. *Népszava,* 1926. október 31., 22.
Jemnitz (1926b) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Hangversenyek. *Népszava,* 1926. november 14., 9.
Jemnitz (1927a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Thomas Edna. *Népszava,* 1927. január 23., 10.
Jemnitz (1927b) = Jemnitz Sándor: A grammofón problémái. *Dokumentum,* 1927/május. 10.
Jemnitz (1928a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Fleta dalestje. *Népszava,* 1928. január 21., 8.
Jemnitz (1928b) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Cik-cak-est [sic]. *Népszava,* 1928. március 1., 6.
Jemnitz (1928c) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Rendkivüli Szinpad. *Népszava,* 1928. október 31., 9.
Jemnitz (1929a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: A magyar munkásság és a magyar rádió. *Népszava,* 1929. november 30., Rádiómelléklet, 1.
Jemnitz (1929b) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: A Fantom-Zenekar. *Népszava,* 1929. december 28., 6.
Jemnitz (1930a) = Jemnitz Sándor: Kritikusok nemzetközi kongresszusa Prágában. *Népszava,* 1930. szeptember 26., 10.
Jemnitz (1930b) = Jemnitz Sándor: Rádiókritika. *Népszava,* 1930. október 11., Rádiómelléklet, 1.
Jemnitz (1932a) = J. S. [Jemnitz Sándor]: A laikus kötelességei. *Népszava,* 1932. augusztus 5., 6.
Jemnitz (1932b) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Vissza a tehetségtelenekkel! *Népszava,* 1932. szeptember 10., Rádiómelléklet, 1.
Jemnitz (1932c) = Jemnitz Sándor: A botflóta (Blockflöte) reneszánsza. *A Zene,* 1932. december 1., 73–74.
Jemnitz (1933) = Jemnitz Sándor: Mosszolov [sic]: „A vasöntőde". *Népszava,* 1933. január 31., 6.
Jemnitz (1935) = Jemnitz Sándor: Hunyadi-film az Operaházban. *Népszava,* 1935. október 8., 6.
Jemnitz (1936) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Erna Sack. *Népszava,* 1936. február 25., 4.
Jemnitz (1937) = Jemnitz Sándor: Munkás-zeneiskolát! *Munkások dal- és zeneközlönye,* 1937/február. 14–15.
Jemnitz (1938a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Éterhangszer-hangversenyt. *Népszava,* 1938. január 19., 4.
Jemnitz (1938b) = Jemnitz Sándor: „Vágyak." *Népszava,* 1938. szeptember 28., 9.
Jemnitz (1938c) = Jemnitz Sándor: „Bulu, a fehér tigris." *Népszava,* 1938. október 7., 10.
Jemnitz (1939a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1939. október 1., 6.
Jemnitz (1939b) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Hangszerek sorsa… *Népszava,* 1939. október 10., 4.
Jemnitz (1940a) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Az új rádiójelzés. *Népszava,* 1940. január 6., 8.
Jemnitz (1940b) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1940. január 6., 8.
Jemnitz (1940c) = Jemnitz Sándor: Szemtől szemben. Kálmán Kata második fényképeskönyve. *Népszava,* 1940. november 10., 8.
Jemnitz (1940d) = Jemnitz Sándor: Munkásdalosok a mikrofón előtt. *Népszava,* 1940. december 25., 12.

Jemnitz (1941) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Egy vidám tragédia. *Népszava,* 1941. augusztus 2., 9.
Jemnitz (1942) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1942. augusztus 18., 6.
Jemnitz (1943a) = Jemnitz Sándor: A film őskora és hőskora. *Népszava,* 1943. május 28., 6.
Jemnitz (1943b) = J. [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1943. június 27., 10.
Jemnitz (1943c) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1943. szeptember 7., 6.
Jemnitz (1943d) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1943. szeptember 11., 6.
Jemnitz (1944) = (J. S.) [Jemnitz Sándor]: A Magyar Rádió népzenekiadványai. *Népszava,* 1944. január 23., 8.
Jemnitz (1945a) = J. S. [Jemnitz Sándor]: „Élőzene – Gépzene – Hangátvitel". *Népszava,* 1945. június 10., 6.
Jemnitz (1945b) = J. S. [Jemnitz Sándor]: A vidám fickó. *Népszava,* 1945. június 29., 7.
Jemnitz (1945c) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Új angol zene. *Népszava,* 1945. december 25., 4.
Jemnitz (1946a) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Reflexiók. *Világosság,* 1946. október 6., 8.
Jemnitz (1946b) = J. S. [Jemnitz Sándor]: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1946. december 1., 4.
Jemnitz (1947) = Jemnitz Sándor: A gépzenéről. *Alkotás,* 1947/július–augusztus. 52–53.
Jemnitz (1948a) = Jemnitz Sándor: Zenekritikai széljegyzetek. [I.] *Népszava,* 1948. október 31., 8.
Jemnitz (1948b) = Jemnitz Sándor: Zenekritikai széljegyzetek. II. *Népszava,* 1948. december 5., 6.

Katz (2010) = Mark Katz: The Rise and Fall of Grammophonmusik. In: Uő.: *Capturing Sound. How Technology Has Changed Music. Revised Edition.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2010. 109–123.
Kilián (1939) = Kilián Zoltán: A közönség a műsorról. In: Uő.: *Rádióesztétika.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939. 51–59.
Kiss (1985) = Kiss Tamás: Népművelési tendenciák Magyarországon 1922–1935 között. (A szegedi modell). I. rész. *Kultúra és Közösség,* 1985/4. 95–112.
Krenek (1925) = Ernst Krenek: [Mechanisierung der Musik]. *Pult und Taktstock,* 1925/február–március. 37.

Lampert (1973) = Lampert Vera (szerk.): *Jemnitz* Sándor válogatott zenekritikái. Budapest, Zeneműkiadó, 1973.

Mácsai (1997) = Mácsai János: Az „egyiptomi hét csapás". Muzeális hangfelvételekről. In: Gupcsó Ágnes (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1995–1996.* Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1997. 349–356.

[Név nélkül] (1923) = [Név nélkül]: (Jemnitz, az uj zseni.) *Uj Nemzedék,* 1923. február 27., 7.
[Név nélkül] (1925) = [Név nélkül]: Bevezetésül. *Népszava,* 1925. február 15., 17.
[Név nélkül] (1927a) = [Név nélkül]: Nemzetközi Munkás Rádió Szövetség. *Népszava,* 1927. augusztus 14., 21.
[Név nélkül] (1927b) = [Név nélkül]: Nemzetközi Munkásrádióklub. *Népszava,* 1927. november 27., 22.

[Név nélkül] (1928a) = [Név nélkül]: Uj kisfrekvencia-transzformátor. *Rádió Amatőr,* 1928. június 1., 371.
[Név nélkül] (1928b) = [Név nélkül]: Gramofonlemezek bemutatója. *Népszava,* 1928. december 12., 9.
[Név nélkül] (1932a) = [Név nélkül]: A mai zene helyzetképe. *Népszava,* 1932. január 28., 6.
[Név nélkül] (1932b) = [Név nélkül]: Előadás a zsidó zenéről. *Győri Hirlap,* 1932. május 25. Sajtókivágat a HUN-REN BTK ZTI MZA Jemnitz-gyűjteményében.
[Név nélkül] (1932c) = (–): A mai zene irányelvei. *Népszava,* 1932. november 18., 6.
[Név nélkül] (1932d) = [Név nélkül]: Munkásfélóra a rádióban. *Magyarság,* 1932. november 18., 9.
[Név nélkül] (1934a) = [Név nélkül]: Grammofónlemezek modern, sőt legmodernebb zenével – Hollandiában. *Népszava,* 1934. július 10., 4.
[Név nélkül] (1934b) = [Név nélkül]: A Természetbarátok hírei. *Népszava,* 1934. november 29., 13.
[Név nélkül] (1936) = [Név nélkül]: A rádiócenzúra és a munkásdalosok. *Népszava,* 1936. április 26., 22.
[Név nélkül] (1939) = [Név nélkül]: A Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségében. *Népszava,* 1939. december 15., 9.
[Név nélkül] (1948) = [Név nélkül]: A rádiókritika problémái. *Népszava,* 1948. november 11. 6.

Pajor (1935) = Pajor Oszkár: Hanglemezes előadás Beethoven IX. szimfóniájáról. *Munkások Dal- és Zeneközlönye,* 1935/január. 7–8.
Palasovszky (1980) = Palasovszky Ödön: *A lényegretörő színház.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.

Rufer (1925) = Josef Rufer: Zur Mechanisierung. *Pult und Taktstock,* 1925/június. 103–104.

Salamon (1999) = Salamon István: A magyar rádiózás történetének főbb állomásai. In: Uő. (szerk.): *Rádiótörténeti szöveggyűjtemény.* Budapest, Magyar Rádió Rt., 1999. 167–170.
Simon (2018) = Simon Géza Gábor: *Ha a budapesti jazzmozgalom naplót írt volna. 1919–1950.* Budapest, Jazz Oktatási és Kutatási Alapítvány, 2018.
Spur (1929a) = Spur Endre: Elektromos hangforrások. Az aerofon és a dinafon. *A Zene,* 1929. január 15., 117–120.
Spur (1929b) = Spur Endre: A magyar aerofon. *Rádió Amatőr,* 1929/május. 303–305.
Stein (1925) = Erwin Stein: Realisierung der Musik. *Pult und Taktstock,* 1925/február–március. 28–31.
Stuckenschmidt (1925) = H[ans]. H[einz]. Stuckenschmidt: Die Mechanisierung der Musik. *Pult und Taktstock,* 1925/január. 1–8.
Stuckenschmidt (1926a) = H[ans]. H[einz]. Stuckenschmidt: Mechanische Musik. *Auftakt,* 1926/szeptember. 170–173.
Stuckenschmidt (1926b) = H[ans]. H[einz]. Stuckenschmidt: Mechanisierung. *Musikblätter des Anbruch,* 1926/október–november. 345–346.

Szabó (2024) = Szabó Ferenc János: Edison Bell in Hungary. Eternola Mechanikai Rt. In: Pekka Gronow – Christiane Hofer – Mathias Böhm (szerk.): *Contributions to the*

History of the Record Industry. Beiträge zur Geschichte der Schallplattenindustrie. Vol. 13. Wien, Gesellschaft für Historische Tonträger, 2024. 84–93.

Tiessen (1925) = Heinz Tiessen: Zur Mechanisierung der Musik. *Pult und Taktstock,*1925/április. 61–62.

Ujházy (2015) = Ujházy László: A Magyar Rádió 6-os stúdiója – nyolcvan év a magyar zenekultúra szolgálatában. *Gramofon,* 2015/nyár. 62–64.

Ujházy (2018) = Ujházy László: Kilencvenéves a Magyar Rádió 1-es stúdiója. 1. rész. *Gramofon,* 2018/tél. 8–11.

Vincze (2015) = Vincze Gabriella: *A magyar mozdulatművészet története és néhány motívumának nemzetközi párhuzama.* Doktori értekezés. ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, 2015.

W. L. (1935) = W. L.: Munkásdalosok a rádióban. *Népszava,* 1935. január 29., 4.

Wiesengrund-Adorno (1925) = Theodor Wiesengrund-Adorno: Zum Problem der Reproduktion. Fragmente. *Pult und Taktstock,* 1925/április. 51–55.

Zwarg (2018) = Christian Zwarg: *Speeds & Keys. A Survey of Recording Speeds, Musical Keys, and Pitch Standards found on „78rpm" Records. Volume 1. Gramophone Co. (1898–1921).* Berlin, Truesound Transfers, 2018.

A „heavy metal királyai” a vasfüggöny mögött

Az Iron Maiden Magyarországon az 1980-as években

Turbucz Dávid*

A Kádár János nevével fémjelzett politikai hatalom célja a diktatúra konszolidációját követően az volt, hogy a hatalom és a társadalom között kompromisszum jöjjön létre. A rendszer irányítói engedményeket tettek a társadalomnak.[1] Ennek volt egyik eszköze a könnyűzene, mert az nagymértékben hozzájárulhatott az állampolgárok komfortérzetének növekedéséhez, a rendszer társadalmi elfogadottságának megerősítéséhez.[2] A hatalom ezért engedélyezte – ha nem is rögtön, és nem is korlátok nélkül – a Nyugatról érkező könnyűzenei irányzatok térnyerését.[3] Az ún. ‘vasfüggöny’ (‘iron curtain’) politikai, gazdasági és társadalmi értelemben ugyan valós tartalommal bíró fogalom, de a valóságot nem írja le teljes mértékben. Kulturális értelemben ugyanis nem volt átjárhatatlan, így talán célszerűbb lenne – Péteri György nyomán – a ‘nylon curtain’, a ‘nylonfüggöny’ kifejezést használni.[4]

Az 1980-as évek elején az olajárrobanás begyűrűzése, az állami hitelfelvételek, tehát a romló gazdasági helyzet miatt a rendszer jelentősen veszített a tekintélyéből. Ennek eredményeként nemcsak a politikában, hanem a kulturális életben, így a könnyűzenei szférában is enyhülésre, az állami ellenőrzés lazulására került sor, amely idővel meg is szűnt.[5] Enyhülés ugyan már korábban is történt, igaz, csak átmenetileg, amit visszarendeződés követett, de a ’80-as években a politikai berendezkedés ezt már nem tudta féken tartani. Az állami ellenőrzés egyre inkább lazult.[6] Ráadásul olyan mértékben, hogy „[a] rendszerváltás sok tekin-

* Tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet. E-mail: turbucz.david@abtk.hu

1 „A hirtelen újra egypártrendszerré való visszarendeződésben azonban – mindamellett, hogy a szovjet Vörös Hadsereg és a KGB nyomást gyakorolt rá – a párt első titkárának, Kádár Jánosnak figyelembe kellett vennie a belpolitikai realitásokat. Be kellett látnia: a forradalom társadalmi hatása és következményei miatt Magyarországon a Rákosi-rendszerre jellemző politikai miliő nem állítható vissza, mint ami volt, még akkor sem, ha az alapvető hatalmi struktúra változatlan maradt. A hatalom régi-új birtokosai ugyanis attól tartottak, hogy ha ugyanott folytatják, ahol Rákosiék, újabb belpolitikai feszültségekre számíthatnak. Ezt a szovjet vezetés sem várta el feltétlenül tőlük, okulva a forradalom tapasztalataiból. Éppen ezért következhetett be a kommunista rendszer magyarországi »finomhangolása«, ott, ahol úgy érezték a hatalmon lévők, hogy nem sérülnek az alapvető pártállami érdekek, a Rákosi-érához képest némiképp engedtek a társadalmi igényeknek.” Csatári (2013): 3.

2 A Kádár-kori könnyűzenéhez lásd Csatári (2013): 3–19.; Csatári (2015a); Sebők (2002); Ignácz (2020).

3 Csatári (2015a): 12.

4 K. Horváth (2015): 107–109.

5 Csatári (2015a): 310–322.; Csatári (2007): 87–103.

6 Standeisky (2017): 297–307.; Csatári (2015b): 93–106.

tetben már a nyolcvanas évek közepén elkezdődött a könnyűzenei kultúra egyes területein".[7] Standeisky Éva erről így írt:

> „Az állampárt hatalommegtartási igyekezete (…) olyan jelenségeket produkált, amelyek egyre inkább saját önfelszámolásához vezettek, bár a cél éppen ellenkezője volt, csak ekkor már a hatalmi eszközök elégtelenek voltak ahhoz, hogy a bomlási folyamatot bármivel feltartóztathatták volna. S ha sejtik is az előbb-utóbb bekövetkező véget, akkor sem találhattak volna ki mást: a húzd meg – ereszd meg kultúrpolitikáját kellett tovább folytatniuk. (…) A hatalom képtelenné vált a kultúra egészének ellenőrzésére, irányítására, s megmaradt hívei is egyre népszerűtlenebbé váltak. (…) A pártállam kultúrájának irányítói döntötték el, hogy a hatalom távlatos és napi érdekeinek megfelelően mit sorolnak a tiltott és a tűrt kategóriába. Az államszocialista rendszer lassú bomlásával – úgy tűnik – különösen a populáris kultúrában nőtt a harmadik szegmensbe tartozó, támogatott alkotások és produkciók száma."[8]

Így foglalható össze a brit heavy metal Magyarországra való begyűrűzésének politikatörténeti kontextusa. Nyilvánvaló, hogy a magyar rockzenekarok működését a diktatúra sokkal inkább tudta befolyásolni, mint a nyugatiakét, azonban egy angol heavy metal zenekar fellépése nem volt függetleníthető a hatalom szándékaitól. Ahogyan az sem, hogy milyen mértékben lehetett hozzáférni az Iron Maiden zenéjéhez a boltokban, a rádióban vagy éppen a televízióban.[9] Ezzel kapcsolatban említhető a korabeli magyar sajtó nyugati zenéhez való viszonya is.[10] Az enyhülés a '80-as években ezeken a területeken is megtörtént: a 'Kelet' és 'Nyugat' közötti kulturális különbségek fokozatosan tűntek el. Az Iron Maiden első magyarországi koncertje ráadásul ebben a folyamatban mérföldkőnek tekinthető.[11]

1. A '80-as évek első fele (1980–1984)

Az 1980-as évek elején az Iron Maiden együttesről a magyar médiában kialakult kép kapcsán általánosságban megjegyzendő, hogy az újságírók közvetett forrásokat használtak fel a cikkeik elkészítésekor. Az újságírók ugyanis a német magazinok (például *Bravo*, *Popcorn*) cikkeire támaszkodtak. A német forrásból átvett információk, adatok azonban nagymértékben pontatlanok voltak. Sokkal hitelesebb lehetett volna a magyar sajtó a műfaj képviselőinek bemutatásakor, amennyiben hozzáértő, minőségi brit zenei lapok (*Sounds*, *Kerrang!*, *Melody Maker*, *Record Mirror*) alapján ismertette volna a brit heavy metal együttes karrierjét, különösen, mert az új zenei műfaj Magyarországon lényegében teljesen ismeretlen volt. Ebben az esetben közvetlenül a brit zenei színtérről szerezhették volna be ismereteiket.

---

7 Csatári (2007): 87.

8 Standeisky (2017): 305., 307.

9 A rádió egyik fő funkciója a nyugati zenei hatások, a nyugati rádiók zenés műsorainak ellensúlyozása volt. Ehhez lásd Csatári (2016); Csatári (2017); Csatári (2014).

10 A korabeli ifjúsági magazinokhoz, amelyekből a legtöbb, bár nem feltétlenül pontos és szakszerű információt lehetett összegyűjteni a nyugati rockzenekarokról, lásd Ignácz (2013); Horváth (2013): 81–82.; Buzinkay (2016).

11 Boldog (2014): 220–226., 261–262.; Csatári (2015a): 333–334.

A számos szakmai hiba okai között említendők a politikai enyhülés ellenére azok a keretek, játékszabályok is, amelyek között a magyar újságírók a munkájukat végezték. Szerepet játszhatott a negatív elfogultság, a szakmai igénytelenség is, de legyünk korrektek, a pontos és hiteles információkhoz való hozzáférés korlátozottsága volt a fő tényező. Végül utalni kell arra is, hogy néhány éves fáziskésés mutatható ki a nyugati és a magyar rockzene fejlődése között, ami nyilvánvaló módon a külföldi és a hazai sajtó között szintén fennállt.[12]

Érdekesség, bár a jugoszláv politikai helyzet, az ország Nyugat felé való nyitottsága fényében korántsem meglepő, hogy a vajdasági magyar sajtó sokkal többet foglalkozott a brit heavy metal zenével, így az Iron Maidennel is. A pontosság, megalapozottság tekintetében ugyanakkor nem járt előrébb, mint a magyar újságírás.[13]

A brit heavy metal együttes első említése a magyarországi nyomtatott sajtóban 1981. április 1-jén történt. Erre az *Ifjúsági Magazin*ban, a KISZ képes havilapjában a külföldi nagylemezek felsorolása részeként került sor.[14] Az év végén a Magyarországon is megjelenő nemzetközi ifjúsági magazin, a *Világ Ifjúsága* közölte le – egy rövid szöveg kíséretében – az első fényképet a zenekarról, egy kétoldalas poszter formájában.[15] A *Világ Ifjúság*ában 1981 novemberében szerepeltek először, mégpedig Demjén Ferencnek a belgrádi koncertjükről adott – finoman szólva sem szakszerű – értékelésében: „az Iron Maiden olyan monoton gitárverést produkált, hogy szabályszerűen hányingerem lett".[16] Érdemes megjegyezni, hogy az évtized során a *Világ Ifjúsága* szánta a legnagyobb felületet az Iron Maidennek a magyar sajtóban. 1981-ben még két említést lelhetünk fel az együttesről.[17]

Annak ellenére, hogy az 1982 márciusában megjelent *The Number Of The Beast* című albumával az Iron Maiden a heavy metal egyik „csúcsragadózójává" vált, a magyar sajtóban ez egyáltalán nem tükröződött.[18] Csupán néhány említés és rövid lemezkritika található róluk, ha végiglapozzuk a korabeli ifjúsági magazinokat.[19] Üdítő kivételnek tekinthető, hogy 1982. július 11-én a magyar rádióban Iron Maident lehetett hallgatni.[20] Az 1983-as esztendő sem hozott érdemi változást. Az, hogy a Maiden már a negyedik sikeres lemezét jelentette meg, sőt, az Amerikai Egyesült Államokban pályafutásuk során először főzenekarként turnéztak, a magyarországi megítélésüket nem befolyásolta.[21] Az együttes népszerűségének növekedése jól mutatta, hogy a *Világ Ifjúsága* az év elején meglehetősen tévesen értékelte a kemény rock helyzetét. Olyan állítás jelent meg ugyanis a magazinban, hogy egyes együttesek, mint az Iron Maiden és a Judas Priest, „nem jutottak az élmezőnybe".[22]

---

12 Jávorszky–Sebők (2006): 190.

13 Az Iron Maiden első magyarországi médiamegjelenéseihez lásd Polgár (2023): 4–9.

14 Új hullám (nagylemezek). *Ifjúsági Magazin,* 1981. április 1., 35. A KISZ ifjúsági magazinjaihoz lásd Csatári (2015a): 289–290., 302.; Csatári (2007): 82–83.

15 Iron Maiden. *Világ Ifjúsága,* 1981. december (12. sz.). 40., 44–45.; Polgár (2023): 4–5.

16 Kiruccanások. Rockfutam a lovaspályán. *Világ Ifjúsága,* 1981. november (11. sz.). 40.

17 Polgár (2023): 4.

18 Az együttes harmadik stúdióalbumához Wall (2010): 236–243.; Popoff (2018): 40–55.; Juras (2018a); Daniels (2016): 43–51.

19 Polgár (2023): 6.

20 Uo. 6–7.; Rádió és televízió műsor. *Magyar Nemzet,* 1982. július 2., 10.

21 A zenekar negyedik nagylemezéhez lásd Polgár (2023): 7.; Popoff (2018): 56–69.; Juras (2018b); Daniels (2016): 53–62., 70–72.; Wall (2010): 255–264.

22 Elég volt a kemény rockból! *Világ Ifjúsága,* 1983. január (1. sz.). 25.

Annak ellenére, hogy az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1984 júliusában még ideológiailag károsnak tartotta az angolszász zenei hatást,[23] a rádióban és a televízióban, tehát legális csatornákon keresztül hozzá lehetett férni az Iron Maiden albumaihoz, nem is beszélve az illegális megoldásokról. A Nyugatról becsempészett lemezek és kazetták ugyanis eljutottak a rajongókhoz, amelyekről másolatok készültek, és egymás között cserélgették. Az 1980-as évek első felében már kiskereskedők is árulhatták nyugati zenekarok albumait. A *Somogyi Néplap* egyik 1983. október 22-i cikkében arról lehetett olvasni, hogy egy ilyen üzletben Iron Maiden-lemezeket lehet borsos áron vásárolni.[24] A kádári hatalom az illegális lemezkereskedelem ellensúlyozása érdekében adott engedélyt arra, hogy a rádió (Lemezbörze helyett) és a televízió (Pulzus) különféle műsorai nyugati zenéket is sugározzanak.[25] A rádióban legelőször 1981. június 27-én, Komjáthy György Harminc perc beat című műsorában lehetett az Iron Maiden zenéjét hallani.[26] A Pulzus című műsor 1984. februári adásában a zenekar „Fligh Of Icarus" című számának klipjét adta le,[27] majd a tévé áprilisban a „The Number Of The Beast" klipjét mutatta be.[28] Március 17-én este a televízió 2. csatornája egy koncertfelvétel 30 perces részletét sugározta. A koncert 1983. december közepén Dortmundban, a Pop Rock fesztiválon volt. A felvételt a német ZDF televízió készítette.[29] Ennek a műsornak az a jelentősége, hogy a magyar tévé akkor sugárzott először Iron Maiden-koncertet.[30]

Erről a felvételről a *Világ Ifjúságá*ban külön cikk is megjelent („Egy tévéshow kulisszatitkai"), amely bepillantást ad a tévéműsor ürügyén a műfaj, elsősorban pedig az Iron Maiden világába. A cikk ismeretlen szerzője közölte a zenekart alkotó zenészek nevét (Bruce Dickinson [ének], Dave Murray [gitár], Adrian Smith [gitár], Steve Harris [basszusgitár], Nicko McBrain [dobok]), majd kitért arra, hogy az 1983-as World Piece Tour névre keresztelt turnéjuk során közel 200 koncertre került sor.[31] A Maident az újságíró, nem megalapozatlanul, az egyik legsikeresebb zenekarnak nevezte. Kitért arra, hogy a hard rock és a heavy metal az 1980-as évek elejére válságba jutott, ugyanis egyre kevésbé tudtak újat mutatni az addigi zenekarok (Deep Purple, Led Zeppelin, Black Sabbath). A punkzene elleni tiltakozás mellett ez az állapot eredményezte a brit heavy metal új hullámának megjelenését.[32] Ennek

---

23 Csatári (2015a): 275–277.

24 Berzeviczy Zsolt: Vivaldi és Ravel mellett megfér az Edda. *Somogyi Néplap,* 1983. október 22., 9.; Csatári (2015a): 290.

25 Csatári (2015a): 290., 293–294. A Göczey Zsuzsa által szerkesztett Lemezbörze helyett műsorhoz lásd rattle.hu/index.php/2020/04/lemezborze-helyett/

26 A nap programjából. *Esti Hírlap,* 1981. június 27., 6. Komjáthy szerepe a heavy metal magyarországi népszerűsítésében megkérdőjelezhetetlen. Polgár (2023): 4. Komjáthy Györgyről részletesebben Jávorszky–Sebők (2006): 105., 288–289.; Csatári (2016): 55., 79–89. rattle.hu/index.php/2020/05/komjathy-gyorgy-musorai/

27 Az adás megtekinthető: nava.hu/id/2020166/

28 Polgár (2023): 13.

29 A koncerthez lásd Newhouse (2016): 201–203.

30 Heti rádió és televízióműsor. *Népszava,* 1984. március 9., 9.; Rádió és televízióműsor. *Petőfi Népe,* 1984. március 10. 5.; A rádió és televízió műsorából. *Dunántúli Napló,* 1984. március 10. (69. sz.), 10., Heti rádió és televízióműsor. *Népújság,* 1984. március 17., 11. A koncertfelvétel sugárzásához lásd még rattle.hu/index.php/2020/04/pop-rock-festival-dortmund-westfalenhalle-1983-december-17-18/

31 Ezzel ellentétben a turné során kevesebb mint 150 koncertjük volt.

32 A válság azonban inkább a '70-es évek második felét, végét jellemezte, és nem a '80-as évek elejét. A brit heavy metal új hullámához, amelynek az angol rövidítése a NWOBHM, lásd Popoff (2013a); Popoff (2015a); Popoff (2015b).

egyik legfontosabb reprezentánsa volt a kelet-londoni Iron Maiden. A cikk szerzője ezután az 1983-as turnéval foglalkozott, azzal, hogyan néz ki egy ilyen turné, kik segítik a zenekart, mikor milyen feladata van a személyzetnek, a 'roadok'-nak a fellépések napján stb. Este nyolckor, írta, már „elviselhetetlenül feszült, robbanásveszélyes" a hangulat, a „csarnok most már valóban fortyogó katlan". Az újságíró végezetül jelezte – felidézve a zenekart ért sátánizmus vádját –, hogy „a Sátán öt földi helytartója" állt a színpadon, hogy magukkal ragadják „áldozataikat", akik nem érzik magukat annak, mert szerintük „ma az Iron Maiden a legjobb heavy metal banda a világon. Lelkük rajta."[33]

A *Világ Ifjúságá*ban toplisták is olvashatók voltak. Az augusztusi számban például, tehát az Iron Maiden első budapesti koncertjének idején az egyik nyugatnémet rockmagazin, a *Metal Hammer* adatai szerepeltek: eszerint az Iron Maiden volt a zenekarok között az első, az énekesek között Bruce Dickinson, míg a nagylemezek közt a *Piece Of Mind* szerepelt az első helyen. A gitárosoknál a második helyen végzett Dave Murray. A nagylemezek között a hatodik helyet mondhatta magáénak az 1982-es *The Number Of The Beast*.[34]

Összegzésképpen megállapítható, hogy az évtized első felében az érdemi információk a brit zenekarról az ifjúsági magazinokban szerepeltek. Az országos és helyi lapok a rádió- és televízió-műsorok alapján informálták az érdeklődőket.

2. A World Slavery Tour (1984–1985)

1984. szeptember 3-án jelent meg az Iron Maiden ötödik nagylemeze, a *Powerslave*, amely az ókori Egyiptom szimbolikáját idézte meg a borítón és a címadó nóta dalszövegében is.[35] A nagy sikerű albumról 1985 januárjában jelent meg az egyetlen magyarországi kritika a *Polifon* hasábjain.[36]

A *Powerslave* megjelenése előtt kezdődött a World Slavery Tour névre keresztelt világ körüli turné, amely az egyik legsikeresebb és legintenzívebb turné volt a brit zenekar történetében: 11 hónap alatt 28 országban közel 200 koncertet adtak.[37] A turné 1984. augusztus 9-én rajtolt Lengyelországban, majd az ottani koncertek után, augusztus 17-én Budapesten folytatódott.[38] A keleti blokkban akkor Jugoszláviában adott még koncertet a zenekar. Az együttes által kiadott *History of Iron Maiden* című dokumentumfilm második része és a *Behind the Iron Curtain* című önálló dokumentumfilm is kiemelte a turné jelentőségével kapcsolatban, hogy a banda 1984 során eljutott a keleti blokk egyes országaiba is.[39] Gyakran elhangzik, hogy az Iron Maiden akkor járt először a 'vasfüggönyön' túl, ráadásul az első igazán jelentős nyugati heavy metal zenekarként. Ez azonban nem helytálló, mert 1981 szeptemberében már adtak egy koncertet Jugoszlávia fővárosában, Belgrádban. Igaz, annak korántsem volt akkora hírértéke, mint az 1984-es lengyelországi, magyar és jugoszláv kon-

33 Egy tévéshow kulisszatitkai. *Világ Ifjúsága,* 1984. május (5. sz.). 38.
34 Heavy metal helyzetkép. *Világ Ifjúsága,* 1980. augusztus (8. sz.). 40.
35 Az Iron Maiden ötödik stúdióalbumához lásd Popoff (2018): 70–83.; Juras (2017); Wall (2010): 265–271.
36 Gurály László: Iron Maiden: Powerslave. *Polifon,* 1985. január (1. sz.). 14.
37 Daniels (2016): 63–69., 72–73.
38 Popoff (2013b): 91–101.; Turbucz (2018).
39 Polgár (2023): 10., 47.

certeknek.[40] Nem meglepő azonban, hogy 1984-ben az 'először a vasfüggöny mögött' szlogennel hirdette a zenekar menedzsmentje a turné első koncertjeit, mivel komoly reklámértékkel bírt.[41] Az viszont, hogy az első igazán jelentős nyugati (hard rock és/vagy) heavy metal együttes a 'vasfüggönyön' túl az Iron Maiden volt, minden kétséget kizáróan helytálló.[42]

Mindenesetre az együttes tagjainak meghatározó, nem túlzás, életre szóló élményt jelentettek az 1984 augusztusi koncertek. Bruce Dickinson, az együttes énekese külön fejezetet szentelt az önéletrajzában az első közép-kelet-európai koncerteknek. Nem véletlen, hogy a „Vasfüggöny" címet adta neki, hiszen a zenekarral akkor járt először a térségben, mivel 1981 kora őszén még nem ő volt az együttes frontembere. A budapesti fellépést viszont nem említi, csupán a lengyel koncertekkel kapcsolatos élményeit osztja meg az olvasókkal.[43]

Az Iron Maiden 1984 nyarán, mint láthattuk, nem volt ismeretlen Magyarországon, azonban ilyen jelentőségű koncertre ebben a műfajban addig nem került sor, nem is beszélve arról, hogy a heavy metal a hazai könnyűzenében akkor még igencsak gyerekcipőben járt. A koncert tehát meglehetősen fontos szerepet játszott a zenei stílus magyarországi népszerűsítésében.[44] Magyar heavy metal zenekar ugyan már volt – a Moby Dick és a Pokolgép –, ám lemezük még nem jelent meg. Elsőként a Pokolgép játszott heavy metalt nagy nyilvánosság előtt Magyarországon, mégpedig 1983-ban a Ki mit tud döntőjében.[45] A műfaj itthon éppen csak kezdett meghonosodni, ráadásul a '80-as évek első felében – számos okból kifolyólag – a rockzene Magyarországon válságos állapotban volt.[46]

A közép-kelet-európai koncertek ötlete nem Rod Smallwood, az együttes menedzsere részéről merült fel, hanem Hegedűs László, az 1982 óta – angol üzletemberek támogatásával – működő Multimedia Organisation Limited vezetője kereste meg az Iron Maident (Hegedűs akkor már az NSZK-ban élt).[47] Eleinte két budapesti koncertet terveztek (augusztus 16-án és 17-én), de amikor kiderült, hogy csak egy valósulhat meg, úgy döntöttek a szervezők, hogy nem a Budapest Sportcsarnokban, amely 12 500 nézőt tudott befogadni, hanem annak nagyobb parkolójában lesz az esemény. Nem helytálló tehát, hogy azért helyezték át a koncertet a parkolóba, mert a szervezők féltek, hogy a rajongók szétverik a BS-t.[48] Hegedűs egy interjúban elmondta, hogy

> „ötvenezer jegy is elment volna rájuk, így lehetett megoldani, hogy legalább harmincezren ott lehessenek. Tudni kell hozzá, hogy 1984 augusztusában az Iron Maiden-nel lengyel turnét is csináltam, öt elementáris erejű sportcsarnokos előadással, ahol rend-

40 Uo. 14.

41 „A nyugati bandák sokszor saját jól felfogott üzletpolitikai érdekükből jöttek a keleti blokk országaiba, mert az nekik reklámot jelentett, hogy a vasfüggöny mögött is felléptek" – mondta Pentz Zsolt, aki a Nemzetközi Koncert Igazgatóság egyik vezetőjeként komoly rálátással rendelkezett a korabeli koncertiparra. Életútinterjú Pentz Zsolttal. Készítette Csatári Bence. Lásd beatkorszak.hu/doc/Pentz_Zsolt.pdf

42 Az 1984 előtt a 'vasfüggönyön' túlra eljutó nyugati együttesek azért nem tekinthetők jelentős zenekarnak, mert már bőven túl voltak a népszerűségük csúcsán. Polgár (2023): 10.

43 Dickinson (2018): 155–160.

44 Jávorszky–Sebők (2015): 318–319.

45 A magyar heavy metalhoz lásd Jávorszky–Sebők (2006): 188–203.

46 A válságjelenségekről részletesen: Uo. 114–135.

47 Erdős Péter, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat popmenedzserének nyomására hagyta el Magyarországot. Erdős Péterhez lásd Jávorszky–Sebők (2005): 100.

48 Polgár (2023): 10–13. Ennek a történetnek e sorok írója is hitelt adott korábban. Turbucz (2018).

> szeresen háromszor annyian voltak a sportcsarnokokon kívül, mint belül. Nálunk is embertelen lett a nyomás, amikor felmerült, hogy jönnének. Lehel Lacival [a BS vezetője – T. D.] csak néztünk egymásra, napokra leblokkoltak a telefonvonalak, a jegypénztárak ostrom alá kerültek, mindenki Iron Maiden-jegyet akart venni. Pedig még el sem volt döntve, hogy lesz koncert. Akkor határoztuk el Lacival, hogy tegyük ki a parkolókba, ott három-négyszer annyian is elférnek. Hivatalosan harmincezren voltak, ennyi eladható jegy volt."[49]

A szervezésben fontos szerepet játszott a Nemzetközi Koncert Igazgatóság (NKI), közismert nevén az Interkoncert is, amely a magyar könnyűzenészek külföldi, és a nem hazai együttesek magyarországi fellépéseit irányította és felügyelte. 1986-ig a Multimedia Organisation Limitednek az NKI-n keresztül mindig meg kellett állapodnia az Országos Rendező Irodával vagy az Ifjúsági Rendező Irodával, mivel akkoriban csak ők rendelkeztek devizakerettel. Idővel a BS is kapott önálló rendezési jogot, tehát devizakeretet.[50] Hegedűs László ezért felvette a kapcsolatot a NKI Könnyűzenei Osztályának vezetőjével, Pentz Zsolttal.[51] Az NKI felé a Multimedia Organisation Limited mint koncertszervező ügynökség képviselte a brit együttest. A szerződést az NKI és Hegedűs László cége kötötte meg. Természetesen a hivatalos engedélyek miatt a koncerthelyszín vezetésével is egyeztetni kellett. Itt érdemes megemlíteni, hogy a '80-as évek közepétől az NKI monopóliuma kezdett gyengülni, Hegedűs László említett koncertszervező cége pedig mindinkább elfoglalta az NKI helyét.[52]

A szóban forgó koncertet illetően Pentz Zsolt 1984. július 11–16. között állapodott meg a részletekről a Budapest Sportcsarnokkal, személy szerint Tőrös Istvánnal, a BS sajtófőnökével.[53] Ezek közé az alábbiak tartoztak:

– 12 000 dollár alapgázsi, amelyen felül 25 000 jegy kibocsátása és 15 000 fizető néző esetén jegyenként 1 dollár járt a zenészeknek;

– értelemszerűen biztosítani kellett a számukra szállást és étkezést;

– fontosak voltak a technikai feltételek (a színpad mérete, hangosítás és világítás);

– a biztonsági intézkedésekre is ügyelni kellett, kordonokat kellett beszerezni, biztosítási tervet kellett készíteni, és megfelelő személyzetre volt szükség (ennek kapcsán együtt kellett működni a BRFK-val).

A megállapodásnak a koncertjegy ára is részét képezte. Az európai szervezők az NKI által meghatározott összeget (120 forint) alacsonynak tartották, azonban tudomásul vették, hogy ez a korabeli Magyarországon szociálpolitikai kérdés. A hiányzó összeget az állam pótolta ki.[54] Július 20-án kezdődött a jegyárusítás. A koncert népszerűsítését az NKI és a BS végezte a Multimedia Organisation Limiteden keresztül, az együttes menedzsmentjétől

---

49 Életútinterjú Hegedűs Lászlóval. Készítette Jávorszky Béla Szilárd. Lásd beatkorszak.hu/doc /HegedusLaszlo.pdf

50 A korabeli koncertszervezés aktoraihoz Hegedűs László életútinterjúja mellett lásd még Jávorszky–Sebők (2005): 106–107.; Jávorszky–Sebők (2006): 301–303.; Csatári (2015a): 10., 69–78., 118–124., 175–188., 249–267., 322–337.; Csatári (2023).

51 Pentz Zsolt és az NKI tevékenységéhez lásd a vele készített életútinterjút.

52 Csatári (2015a): 283–284., 327–329. Lásd még a Pentz Zsolttal készített életútinterjút.

53 A koncert megszervezéséhez lásd R. Székely Julianna: Vasszűz-akció. *Új Tükör,* 1984. szeptember 16., 6–8.

54 Hegedűs a koncertjegy ára kapcsán elmondta, hogy „a százhúsz forintos jegyárat a felvevőpiac kiéhezettségéhez és vásárlóerejéhez mérten rendkívül alacsonynak tartottam, ám elfogadtam, hogy ez szociálpolitikai kérdés".

kapott reklámanyagok felhasználásával.[55] A Budapest Sportcsarnok illetékesei kapcsolatba léptek a budapesti pártbizottsággal és a rendőrséggel az engedélyek beszerzése, illetve a biztonsági intézkedések miatt. A koncert napja a színpad előkészítésével és az utolsó eligazítással telt. Az Iron Maiden a Hilton Szállóból fél hat körül érkezett meg a helyszínre egy fehér Mercedesszel. Fél hatkor sajtótájékoztatóra került sor, amelyen három magyar újságíró[56] és egy amerikai filmes stáb vett részt, akik filmfelvételt készítettek a turnéról. A budapesti koncertről a *Behind The Iron Curtain* című dokumentumfilm tartalmaz egy kb. 10 perces részletet. A koncert a P. Box (Vikidál Gyula) fellépése után, fél 10-kor kezdődött.[57]

Az *Esti Hírlap* adott hírt elsőként a budapesti koncertről.[58] A hivatalos tájékoztatás július 17-én jelent meg az országos és megyei, regionális lapokban. Érdekesség, hogy a koncertről szóló információk néhány esetben nem önálló cikkbe kerültek – amelyek az eseményre vonatkozó figyelemfelkeltő címet kaptak –, hanem egyes lapok esetében a hírek közt jelentek meg. Emiatt azok, akik csak átfutották az érintett újságokat, elkerülhették a koncertre vonatkozó tudnivalókat.[59] A *Népszava* július 28-án adott hírt az augusztus 17-i budapesti Iron Maiden-koncertről.[60] A rövid cikkben hemzsegtek a pontatlanságok és valótlanságok. Az újságíró szerint például

> „[a] »vasszűzek« 1977-ben alakították meg zenekarukat, eleinte az akkor divatos punk stílus jegyében, majd áttértek a kemény fémzenére, a rock híveinek őszinte örömére. Először koncertfelvételek jelentek meg nagylemezen, majd a Metal for Muthas, a Killers, 1983-ban a Piece Of Mind és a The Trooper című kislemez – remek borítóval."

A fentiekkel szemben az együttes 1975-ben alakult meg, sosem játszottak punkzenét, így nem kellett stílust váltaniuk. Az sem igaz, hogy eleinte koncertfelvételeket jelentettek meg. A *Metal for Muthas* nem az Iron Maiden nagylemeze, hanem egy válogatásalbum, amelyen több – a brit heavy metal új hullámát képviselő – angol zenekar is hallható. Az írás vége felel tehát csak meg a valóságnak, bár további hibák is találhatók benne. A *Népszava* és a *Népújság* augusztus 17-én szintén közölt cikket az aznap esti eseményről.[61] A *Népújság* kiemelte, hogy „a világ legnagyobb színpadi fény- és látványshowját" mutatja be a Maiden.[62] A *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* július 17. és augusztus 25. között nem foglalkozott a koncerttel, miközben könnyűzenei témájú cikkek mindkét lapban megjelentek. A regionális lapok közül a *Délmagyarország*, a *Vas Népe* és a *Dunántúli Hírlap* informálta az olvasóit a koncertről.[63]

---

55 Mivel a *Powerslave* album a koncert időpontjában még nem jelent meg, így sem a plakátokon, sem a jegyen nem szerepelt az igen látványos egyiptomi szimbolika.

56 Baróti Éva, R. Székely Júlia és Hetesi P. P.

57 R. Székely (1984): 8.

58 Riskó Géza: Jön az Iron Maiden. Rockhangverseny a parkolóban. *Esti Hírlap,* 1984. július 13., 2.

59 Polgár (2023): 14.

60 Jön az Iron Maiden. *Népszava,* 1984. július 28., 16.

61 Popkoncertek a stadionnapokon. *Népszava,* 1984. augusztus 17., 16.

62 Stadionnapok: sporttal, bállal, zenével. *Népújság,* 1984. augusztus 17., 5.

63 Iron Maiden-koncert Budapesten. *Dunántúli Napló,* 1984. július 27., 4. A *Délmagyarország* és a *Dunántúli Hírlap* az MTI hivatalos közleményét közölte. A Budapest Sportcsarnok programjai. *Délmagyarország,* 1984. július 17., 7.; A Budapest Sportcsarnok programjai. *Vas Népe,* 1984. július 17., 6.

Az említett cikkek nem kevés pontatlanságot és valótlanságot közöltek a Magyarországra érkező brit együttesről. Kivételt a fővárosi rendezvényekről információkat közlő *Pesti Műsor* és egy társadalmi-politikai hetilap, az *Új Tükör* jelentett.

A *Pesti Műsor* augusztus közepén röviden bemutatta az együttest, közölte a zenészek nevét, majd megosztott néhány információt az ötödik nagylemezükről. Az ismeretlen cikkíró így jellemezte a rövidesen népszerűsége csúcsára jutó zenekart:

> „Ez a koncertutazás mindezidáig a legnagyobb szabású vállalkozás az együttes történetében, ugyanis 13 hónapig (!) tart, 25 országot érint, s közel 200 koncertet jelent.[64] A monstre turnéhoz monstre apparátust mozgósítanak: 120 ezer wattnyi hangafalat (Turbo Sound), s mintegy 700 reflektort, fejgépet és kandelábert. Akik láttak már videófölvételt a zenekarról, azok cseppet sem csodálkoznak ezen az irdatlan mennyiségen, hisz tudják, hogy az Iron Maiden egyike a világ legkolosszálisabb látványt produkáló csapatoknak."[65]

Az *Új Tükör*ben R. Székely Julianna háromoldalas írást közölt a koncertről, mindenekelőtt annak megszervezéséről. A „Vasszűz-Akció" című írás részletes áttekintést adott a történtekről. A szerző számos olyan információt gyűjtött össze, amelyekről máshol nem lehetett olvasni, sőt, neki köszönhetően ismerjük a szervezőmunka számos részletét. Nemcsak rajongókkal beszélt, hanem felvette a kapcsolatot a szervezőkkel, ráadásul publikálta az NKI és a BS közötti telexüzeneteket is. Nem meglepő, hogy a következő hónapokban két cikk szerzője is hivatkozott rá. Az éjfélig tartó koncertről R. Székely Julianna viszonylag rövid terjedelemben írt, tárgyilagos módon, anélkül, hogy a zenekarra és rajongóira negatív tartalmú megjegyzéseket tett volna. Így fogalmazott: „Fél tízkor, amikor a szuroksötétből hirtelen, petárdarobbanás és szárazjég füstjében, színes reflektorok lüktetésében, hogy a szemünk káprázik belé, velőtrázó üvöltés közepette dicsőségesen fölénk magasztosul és negyvenezer watt pörölyével lecsap az Iron Maiden".[66]

A KISZ hetilapjában, a *Magyar Ifjúság*ban jelent meg Nagy Győző cikke, amely a kívülálló érdeklődő szemszögéből mutatta be az eseményt, pontosabban mutatta volna be, mert nem jutott a társával a színpad közelébe.[67]

A *Világ Ifjúsága* októberi számában lelkes beszámolót közölt a koncertről, amelyen 25 000 fő vett részt. A cikk tartalmazta a zenekarral kapcsolatos alapvető információkat, amelyek népszerűségét, világhírét és sikereit jelezték. „Vagyis – állapította meg nagyjából helytállóan az ismeretlen szerző – ez a formáció ma vetélytársak nélkül birtokolja a heavy metal mennyországot.[68] Épp ezért meglepő, hogy általában meglehetősen keveset tudnak az együttesről, zenei, színpadi világukról." Kétségtelen, hogy Magyarországon 1984 előtt igen keveset lehetett tudni az Iron Maidenről, amelyről azonban a szerző is közölt valótlanságokat, ugyanis azt állította, hogy eleinte punkzenét játszottak, az alapítás évét pedig 1976-ra

64 A turné végül 11 hónapig tartott és 28 országba jutott el, azonban ezt 1984 nyarán a magyar újságíró még nem tudhatta.

65 Ünnepi stadionnapok a BS parkolóban. *Pesti Műsor,* 1984. augusztus 15., 43.

66 R. Székely (1984): 8.; Polgár (2023): 16–21., 24., 42.

67 Nagy Győző: Egy halhatatlan koncert. *Magyar Ifjúság,* 1984. október 12., 28–29.

68 A heavy metal színtéren akkoriban Ozzy Osbourne és a Judas Priest is igen népszerű volt.

tette. A cikkben található még néhány további pontatlanság, így például az első kislemezük megjelenési dátuma nem stimmel, ahogyan az sem, hogy Rod Smallwood, a menedzserük alkotta meg a már említett brit heavy metal új hulláma (NWOBHM) kifejezést. A zenekar történetének áttekintését követően az újságíró a zenekar sikerének okaival foglalkozott. A zenei stílus kapcsán vitatta, hogy eredeti lenne a muzsikájuk. Ez azonban nem állja meg a helyét, mert őket megelőzően senki sem játszott egyszerre agresszív és mégis dallamos zenét a műfajban. A továbbiakat illetően azonban helytálló megállapításokat tett. A sikerükhöz és népszerűségükhöz ugyanis hozzájárult a banda neve – magyarul Vasszűz –, amely egy középkori kínzóeszköz. A figyelemfelkeltő nevet ráadásul minden albumborítón és a reklámanyagokon egységesen tüntetették fel. A második tényezőként Eddie-re, a zenekar kabalafigurájára utalt, ami „azóta is elmaradhatatlanul áruvédjegye, márkajele a zenekarnak". Minden lemezborítón látható, és a budapesti koncerten is feltűnt az „Iron Maiden" című szám alatt. Harmadikként „az évek óta tartó horrorhullámról" írt az újságíró, amit elsősorban filmek és képregények jelentettek, és amelyet a zenekar jól lovagolt meg. Ezt jelképezi Eddie is. A misztikum, a horror és a véres történelmi események tehát a 'jó' és a 'rossz' küzdelmét – a saját szavaikkal – elmesélő Iron Maiden-mitológia központi elemeit alkotják. Ezután a professzionális előadásmódot említette a szerző: „Földbe döngölő, jól kevert hangerő, lámpák százai, megkoreografált látvány. (…) A közönség (…) meggyőződhetett arról, hogyan is szól egy igazi heavy metal együttes." A zenekar sikerének utolsó tényezőjeként a pénzt, a pénzt és a pénzt nevezte meg. Ez az oka, írta, hogy a magyar zenekarok „eddig legfeljebb e zenei stílus paródiájáig jutottak".[69] A *Világ Ifjúsága* ez év szeptemberében egyoldalas képet publikált Bruce Dickinsonról,[70] majd a következő hónapban információkat közölt a zajló turnéról. Eszerint a közel 300 koncert során körülbelül 3 millióan látják majd őket.[71]

A koncertről beszámolt a másnapi híradóban a magyar televízió.[72] A *Népszava* a koncert után csak röviden, néhány sorban foglalkozott az eseménnyel.[73] A többi lap pedig egyáltalán nem. A koncertről szóló beszámolók tehát az ifjúsági magazinokba szorultak.

Az említett biztonsági intézkedéseknek aktuális oka is volt: a pusztavacsi tömegoszlatás. Ezért kérte a koncert előtt az egyik szervező a kilátásba helyezte a rendezvény betiltását, amire a tömeg elkezdett tömegtől, hogy a koncerten rendbontásra ne kerüljön sor. A pusztavacsi Békefesztiválon augusztus 4–5-én, a P. Mobil koncertje előtt a rajongók ugyanis feljutottak a színpadra, a helyi rendőrkapitány emiatt sörösüvegeket dobálni. Ezt követően a rendőrség megkezdte könnygázzal, vízágyúval, gumilövedékekkel és kutyákkal a tömeg feloszlatását. Az Iron Maiden-koncert előtt néhányan „Mi történt Pusztavacson" címmel röplapot terjesztettek, amely személyes élmények révén számolt be a történtekről.[74] Ha más miatt nem, akkor emiatt a koncert minden bizonnyal felkeltette az állambiztonság figyelmét.

Az 1984. augusztus 17-i budapesti koncert a Kelet és Nyugat közötti kulturális különbségek eltűnésének folyamatába illeszthető be. Az Iron Maiden albumait már addig is hallgathatták az érdeklődők, a rádió és a televízió is foglalkozott velük, egyes számaikat su-

69 „Vasszűz" a parkolóban. *Világ Ifjúsága,* 1984. október (10. sz.). 37.
70 *Világ Ifjúsága*, 1984. szeptember (9. sz.). 41.
71 Rock rekordok. *Világ Ifjúsága,* 1984. november (11. sz.). 40. Valójában nem 300, hanem 200 koncertről volt szó.
72 Polgár (2023): 42.
73 Rock és kutyahangok. *Népszava,* 1984. augusztus 19., 13.
74 A pusztavacsi eseményekhez lásd Müller (2007); Csatári (2015a): 330–332.

gározták, viszont élő koncertjükre nem került még sor. Ráadásul a zenekar a keleti blokk országaiban az akkori turné teljes műsorát eljátszotta, erre korábban más nyugati együttes nem törekedett, ráadásul az ókori Egyiptomot felidéző díszletet is magukkal vitték, a zenekar kabalafigurájával, a múmiává változott Eddie-vel együtt, vagyis az akkori teljes show-t bemutatták a magyar fővárosban is. Ez látványos is volt, elsősorban az egyiptomi tematikájú díszlet miatt, de a többi showelem és a professzionális előadás is hozzájárult ehhez.

3. A Somewhere On Tour (1986–1987)

A Somewhere On Tour turné, amely az 1986. szeptember 29-én megjelent *Somewhere In Time* című albumot népszerűsítette, 1986. szeptember 10. és 1987. május 21. között zajlott. A díszletet és színpadképet, ahogyan a lemezborítót is, Ridley Scott *Szárnyas fejvadász* című klasszikus filmje ihlette. A program tehát futurisztikus, sci-fi témájú volt, és már nem az 1980 és 1983 között bemutatott vérszomjas szörnyekhez vagy az 1984–85-ös turnét meghatározó ókori Egyiptomhoz kapcsolódott. A látványhoz a világítástechnika is sokat hozzátett.[75]

A magyar sajtóban az *Ifjúsági Magazin*ban lehetett először az Iron Maiden újabb budapesti koncertjéről olvasni, bár erről júniusban még csak tárgyalások folytak.[76] Az augusztusi számban a német *Metal Hammer* magazinra hivatkozással már az szerepelt, hogy a brit heavy metal leganda a következő turnéját szintén Közép-Európában kezdi.[77] Rövidesen nyilvánosak lettek a konkrétumok: a Maiden szeptember 17-én lép fel az MTK Stadionban.[78] A helyszínen 28.000, bővítés után 35.000 néző fért el.[79]

Az évtized közepére tehát lényegében bevett gyakorlat lett, hogy neves nyugati zenekarok látogatnak Magyarországra. A koncertek lebonyolításához szükséges hivatalos engedélyeket azért kapták meg a szervezők, mert a hatalom úgy vélte, hogy „az emberek többek között éppen azért nem fogják szidni a rendszert, mert elhoztuk nekik a Queen együttest" – mondta Pentz Zsolt.[80] A Queen mellett természetesen sok más együttesre is emlékezhetünk, mivel a kádári hatalom a nyugati sztárok hazai fellépéseinek engedélyezését is felhasználta az állampolgárok lojalitásának megőrzéséhez.

A koncert felvezetéseként az Ifjúsági Rendező Iroda már önálló magazint is megjelentetett. A Queen (július 27-i)[81] és a Scorpions (augusztus 27-i) koncertje után a Budapesten másodszor fellépő Iron Maidenről egy hatoldalas, igényes összeállítást adott ki. Ez a Scorpionsról szóló résszel együtt jelent meg az említett magazinban.

---

75 A *Somewhere In Time* című stúdióalbumhoz és a turnéhoz lásd Popoff (2018): 84–97.; Juras (2016a); Popoff (2013b): 104–109.; Daniels (2016): 75 – 81., 88 – 89.; Wall (2010): 271–274.

76 Poptelex. *Ifjúsági magazin,* 1986. június 1., 35.

77 Poptelex. *Ifjúsági Magazin,* 1986. augusztus 1., 34.

78 Lásd például Slágersarok. *Népszava,* 1986. augusztus 15., 16.; Jön a Scorpions. *Népszava,* 1986. augusztus 26., 12.; Ismét jön az Iron Maiden. *Népszava,* 1986. szeptember 5., 16.; Ismét Budapesten vendégszerepel az Iron Maiden. *Népszabadság,* 1986. szeptember 5., 7.; Jön az Iron Maiden. *Népszabadság,* 1986. szeptember 13., 18–19.; Rendezvények. *Dunántúli Napló,* 1986. szeptember 10., 4.; Jön a „Vasszűz". *Magyar Hírlap,* 1986. szeptember 11., 4.; Holnap az MTK-pályán Iron Maiden koncert. *Esti Hírlap,* 1986. szeptember 16., 2.

79 Lásd a Hegedűs Lászlóval készített életútinterjút.

80 Lásd a Pentz Zsolttal készített életútinterjút.

81 A Queen koncertjéhez lásd Boldog (2014).

Mivel az Iron Maiden „a heavy metal klasszikusai" közé tartozik, olvashatjuk a szöveg elején, indokolt, hogy a koncert alkalmából „összefoglaló képet nyújtsunk az együttes nyolcvanas években kiteljesedő pályafutásáról, nemzetközi sikereiről, s részletes diszkográfiában gyűjtsük össze eddig megjelent kis- és nagylemezeiket". Kétségtelen, Magyarországon ez az összeállítás volt az első átfogó munka az együttesről. Ennek ellenére azonban a korábbi pontatlanságok közül nem mindet sikerült kigyomlálni, így például a zenekar megalapításának éve továbbra sem helyesen szerepelt a lapban. Steve Harris alapító basszusgitáros szerepét, eltökéltségét – amire különösen a punkzene által dominált '70-es évek második felében volt szükség – szakszerűen mutatta be a névtelen szerző. A korai időszak történetének bemutatásába becsúszott ugyan néhány további pontatlanság, ezek mindegyikének felsorolása itt nem indokolt, hiszen az írás színvonalasabb, mint a korábbiak túlnyomó többsége. Azonban az olyan hibák, mint a debütáló lemez helytelen megjelenési dátuma és a hivatalos brit slágerlistán elért imponáló helyezés pontatlansága nehezen érthetők.[82] Mindezek ellenére a cikkből jól kirajzolódik, hogy honnan indult az együttes, és hová jutott el a '80-as évek közepére: a kelet-londoni pubokból az európai, japán és észak-amerikai arénákig. Ezt a következőképp foglalta össze: az Iron Maiden

> „a nyolcvanas évek követelményeinek megfelelően egy menetrendszerűen dolgozó hatalmas gépezetté alakult át, amelynek működéséről 1984 őszén egyszer már a magyar rajongók is meggyőződhettek. (…) A kritikusok szerint az Iron Maiden erőssége a koncertezés, s ezt mi sem bizonyíthatja jobban, mint a tavaly megjelent és világszerte a legjobb koncertalbumok közé sorolt Live After Death című dupla lemez."

Az összeállítást néhány képpel illusztrálták. A szöveges bemutatást zenekari portrék, diszkográfia és népszerűségi mutatók egészítették ki. A koncertmagazin részét képezte két interjú is. Az egyik Steve Harrisszel készült az említett koncertlemez kapcsán. A másikban Bruce Dickinsontól tudhatunk meg további részleteket az Iron Maidenről.[83]

Az *Esti Hírlap* tudósítása elsősorban a színpadképre, a díszletre és a látványelemekre hívta fel a figyelmet, de azt is megjegyezte az újságíró, hogy „[a] zene igazi heavy metal volt, félelmetes hangzásokkal és rendkívüli hangerővel". Majd hozzátette: „A show (…) szinte híd a rockkoncert és a rockszínház között. Két év telt el az Iron Maiden első pesti szereplése óta, a két év elég volt, hogy tökéletesen újat nyújtsanak." Idézve a koncert előtti sajtótájékoztatón elhangzottakat kitért arra is, hogy az együttes zenéje és a showelemek ugyan agresszívek, de mégsem az erőszakot, a háborút, a pusztítást hirdetik, népszerűsítik, hanem pont az ellenkezője a céljük, arra kívánják felhívni – a közönséget sokkolva – a figyelmet, hogy az erőszak nem old meg semmit.[84]

A *Magyar Ifjúság* koncertbeszámolója is meglehetősen lelkes hangnemet üt meg, és segíti az olvasót abban, hogy képet alkosson a show-ról, amihez a koncertről közölt fotók nagyban hozzájárulnak. A tudósítás mellett a sajtótájékoztatón készült interjú is elolvasható.

---

82 A szöveg szerint márciusban jelent meg a bemutatkozó nagylemez, és a 9. helyig jutott a listán. Ezzel szemben április 14-én került kereskedelmi forgalomba, és a 4. helyet szerezte meg. A harmadik, negyedik és ötödik album adatai már pontosan szerepeltek. A második esetében szintén becsúszott néhány pontatlanság.

83 *Scorpions – Iron Maiden koncertmagazin*. Ifjúsági Rendező Iroda, Budapest, 1986. 7–12.

84 Koncert a pusztítás ellen. *Esti Hírlap,* 1986. szeptember 20., 2.

Ebből érdemes idézni a „mit jelent nektek az erőszak" kérdésre adott választ, mivel az *Esti Hírlap*ban és *A Jövő Mérnöké*ben megjelent beszámoló szintén utalt erre:

> „Mindenekelőtt így túlságosan kiemeltek ezek a szavak a szövegből [a kérdésben az újságíró a tűz, bűn, erőszak, halál és gyilkosság szavakat említette – T. D.] és nem kívánjuk, hogy a közönség ezek hatására cselekedjen. Másrészt dalaink jelentős része történelmi eseményeket dolgoz fel, és szinte mindig a jó és a rossz küzdelmét. És ezek a szavak hozzátartoznak a küzdelemhez. Ilyen volt az angol történelem – megénekeltük a normann hódítást –, és minden bizonnyal a magyar is. Végül pedig nem lehet ilyen kemény gitár-dobzenével virágokról, színes élményekről énekelni."[85]

*A Jövő Mérnöké*ben, a Budapesti Műszaki Egyetem lapjában közölt tudósítás szerzője ugyancsak kiemelte a színpadképet, azonban inkább csalódottan értékelte a koncertet. Annyira elégedetlen volt, hogy az előzenekar és a főbanda fellépése között lejátszott Deep Purple- és Uriah Heep-számokat tekintette az est fénypontjának. Nem a díszlettel volt problémája – elismerte, hogy az fantasztikus lett, utalt a világítás- és hangtechnikára, a látványelemekre is, és párhuzamot vont a Queen budapesti koncertjével –, hanem a zenével. Az új albumot, amelynek a címét a cikk szerzője rosszul tudta, „gyenge zenei anyag"-ként jellemezte, ráadásul hozzátette, hogy az együttestől egyáltalán nem idegen az okkultizmus és a sátánizmus.

> „Az Iron Maiden világképétől nem idegen az okkultizmushoz, sátánizmushoz való vonzódás, nem véletlen jelkép Szörny Eddie sem. Saját bevallásuk szerint az erőszak, mely horrorisztikus dalszövegeikből árad, pusztán a jó és a rossz állandó párharcát mutatja, mely a világot fennállása óta jellemzi. (…) Az együttes véleménye szerint, bármennyire is az erőszak körül forog a mondanivaló, szó sincs arról, hogy a hallgatóságot agresszivitásra buzdítanák a dalok."[86]

A Hazafias Népfront lapjának, a *Képes Újság*nak a cikkírója sem dicsérte a Maident, produkciójukat „érdektelen"-nek nevezte, viszont a színpadkép kapcsán elismerte, hogy „pazar volt a látvány". Az írás „Éjszaka a sátánnal" címmel jelent meg, ami a szerzőnek azzal az előfeltevésével magyarázható, hogy a heavy metal és a sátánizmus között szoros kapcsolat létezik.[87] Ez a téma, mint fentebb utaltam rá, már 1983-ban és 1984-ben is előkerült a sajtóban, és különösen érdekelte az újságírókat.[88] A könnyen bulvárosítható témát a Hazafias Népfront képes családi heti magazinjában, a *Képes 7*-ben még az év tavaszán Széky János járta körül. Írása az amerikai Parents Music Resource Centre névre keresztelt bizottság tevékenységéből indult ki. A PMRC-t 1985 májusában szenátorfeleségek alapították, akik a

---

85 Zétényi Zoltán: Vasszűz piros szíve. *Magyar Ifjúság,* 1986. október 10., 30–31.

86 Vasszűz az MTK-pályán. Szörny Eddie űrhajózik. *A Jövő Mérnöke,* 1986. október 3., 4.

87 Ligeti Nagy Tamás: Éjszaka a Sátánnal. *Képes Újság,* 1986. október 11., 15.

88 Érdekesség, hogy az egyházi sajtó *(Új Ember*, *Reformátusok Lapja*, *Evangélikus Élet)* érdemben nem reflekált a '80-as években a heavy metal magyarországi megjelenésére. Egyedül a katolikus *Új Ember*ben található ezzel összefüggésben írás, nem meglepő módon a rockzene és a sátánizmus kapcsolatáról. Sinkó Ferenc: Mit kell tudni a sátánimádás új hullámáról? *Új Ember,* 1988. január 10., 4. Erre a cikkre két piarista diák válaszolt. S. Gy. – T. S.: Nem minden rockzenész sátánista… *Új Ember,* 1988. január 31., 2.

gyermekek és fiatalok védelmére hivatkozva indítottak boszorkányüldözést a könnyűzene, így több heavy metal zenekar ellen. Az általuk megfogalmazott vádak között szerepelt a túlzott szexualitásra ösztönzés, ahogyan az okkultizmus, sátánizmus iránti elkötelezettség is. Széky több példát is említett az utóbbi vonatkozásában, így az Iron Maident, elemzése azonban felületes maradt, és arra már nem vette a fáradságot, hogy a dalszövegeket megfelelően értelmezze. Az előítételek rabja maradt ő is. A képet azért árnyalja az egyik a megjegyzése: „Furcsa módon ma, Amerikában épp olyan sületlen érvekkel támadják a rockot, mint első megjelenése idején, vagy mondjuk két évtizede Magyarországon". A vádak közül kiemelte, hogy a rockzene sokak véleménye szerint „erkölcsromboló, alattomos, fülsüketítő, a szervezet működését károsító, agylágyuláshoz vezető rikoltozás".[89] Itt nincsen mód a heavy metallal kapcsolatos vádpontok értékelésére, de azt szükséges leszögezni, hogy ez a zenei stílus ugyan nem független a sátánizmustól, az okkultizmustól, de az esetek túlnyomó többségében ez a vád minden alapot nélkülöz.[90]

A '80-as évek közepén Magyarországra is eljutó nyugati rock- és metalzenekarok iránti érdeklődésre válaszul a Zeneműkiadó Vállalat Csillag-könyvek sorozatában 1987-ben megjelent a *Heavy metal* című kiadvány. Ez 64 színes oldalon adott átfogó képet a műfajról, tárgyalja az alstílusokat, a főbb zenekarokat, zenészeket, sztárokat, azonban nem kevés pontatlan adattal (diszkográfia, slágerlistás eredmények, a legjobb stúdióalbumukról, zenészekről készített listák stb.). A kötethez, amelyből az Iron Maiden sem hiányzott, posztermelléklet (14 képpel) is tartozott.[91]

A rádióban a '80-as évek második felében is lehetett Iron Maident hallgatni. A műsorújság tanúsága szerint három alkalommal szerepelt a brit zenekar a rádióban.[92] 1986-ban egyszer,[93] 1988-ban – *A heavy metal kedvelőinek* műsorban[94] – pedig két alkalommal.[95] Utóbbi kettő közül az 1988. július 7-i adás emelhető ki, abban ugyanis – a Bartók adón – kora délután leadták az együttes *Seventh Son Of A Seventh Son* című nagylemezét.[96]

4. A Seventh Tour Of A Seventh Tour (1988)

Az Iron Maiden következő stúdióalbuma, a *Seventh Son Of A Seventh Son* 1988 áprilisában jelent meg. A lemezt népszerűsítő turné 1988. május 13. és december 12. között zajlott. A borító, amelyhez a díszlet is kapcsolódott, sarkvidéki tájat és az együttes kabalafiguráját ábrázolja. Meglehetősen misztikus alkotásról van szó, ami nemcsak a képre, hanem a dal-

89 Széky János: Zene vagy sátáni praktika. *Képes 7,* 1986. április 12., 56.

90 A heavy metal és az okkultizmus, sátánizmus témájához lásd McParland (2018); Walser (1993); Weinstein (2009).

91 Tánczene – pop – rock. *Szabad Föld,* 1987. június 5., 20.; Csörgő et al. (1987).

92 Mivel a rádióműsor nem említette minden esetben, hogy a zenés programok során milyen zenekartól lesznek dalok hallhatók, így ez a szám könnyen lehet, hogy valójában magasabb.

93 Rádióműsor. *Magyar Nemzet,* 1986. január 2., 7.

94 A műsorhoz, amelyet Gurály László szerkesztett, lásd rattle.hu/index.php/2020/06/guraly-laszlo-es-tuza-zsolt-sorozatai/

95 Mai műsor. *Petőfi Népe,* 1988. január 22., 7.

96 A rádió műsora. Új Tükör, 1988. július 3., 32.

szövegekre is vonatkozik. A korongon hallható dalok a 'jó' és a 'rossz' közötti küzdelemről mesélnek egy történetet.[97]

Az 1988-as koncertről nemcsak az ifjúsági magazinok, hanem az országos és helyi, regionális sajtó is hírt adott. A *Dolgozók Lapja* például a következőt írta: „Aligha kell bemutatni a fiataloknak az angol Iron Maident, amely immár harmadszor lép fel nálunk. A Maiden misztikus témájú, bravúros technikájú, kemény muzsikát játszik, és fellépéseiket látványos fényshow-kkal kísérik. Jelképük Eddie, a szörny, az óriás elektronikus bábu."[98] Az augusztus 31-i koncert a Monsters Of Rock-fesztiválturné részét képezte, amely akkor jutott el első alkalommal Magyarországra. Az előzenekar egy magyar heavy metal együttes, az Ossian volt.[99] A fesztiválturné részeként a Kiss és a Metallica is fellépett Budapesten, ők szeptember 2-án és 11-én adtak koncertet.[100] A három koncertre 50 ezer jegyet adtak el.[101]

Az Iron Maiden fellépéséről az 1984-es és az 1986-ashoz képest csak három beszámoló jelent meg. Ez mindenképpen visszaesés, az oka nem állapítható meg. Megkockáztatható, hogy nem politikai indoka volt, mivel 1988-ban a rendszernek nem állt érdekében a sajtót 'letiltani' a témáról. A *Magyar Ifjúság*, az *Ifjúsági Magazin* és a *Világ Ifjúsága* 1988-ban is olyan aktív volt, mint korábban, így az esetleges hiányuk sem eredményezhette ezt. Könnyen lehet, hogy a harmadik fellépés már nem váltott ki akkora érdeklődést, mint az első kettő.

Az első beszámolót a *Magyar Rendőr*, a Belügyminisztérium képes hetilapja közölte, így nem meglepő, hogy abban a koncerttel összefüggő biztonsági intézkedésekről lehetett olvasni. „A rendezők és a biztosításért felelős rendőri vezetők egybehangzó véleménye szerint a legalaposabb előkészítő munkát a kemény fémzenét játszó együttesek közönsége igényli, mert az agresszív zene gyakran hasonló indulatokat kelt a közönség egy részében." A korabeli magyar könnyűzenével foglalkozó szakirodalomban bőven lehet olvasni a koncertek előtti, alatti és utáni rendőri beavatkozásokról, amelyek hátterében gyakran a politikai hatalom akarata húzódott meg. Erre a '80-as évek végén már ritkán került sor,[102] ennek megfelelően így folytatódik a szöveg:

> „Számos koncerten szerzett tapasztalatunk alapján mégis úgy véljük, hogy a jelen lévő fiatalok – viseljenek akár szegecses farmerdzsekit vagy viseltesnek látszó ruhát – csak a valódi műsort tekintik szórakozásnak, így egyre kevesebb összetűzésre kerül sor a rendfenntartó erőkkel. (…) Az Iron Maiden együttes ezen az estén sem keltett csalódást kedvelői körében, hiszen legújabb nagylemezük zenei anyagával érkeztek hazánkba.

---

97 A stúdiólemezhez lásd Popoff (2018): 98–111.; Juras (2016b); Popoff (2013b): 110–115.; Daniels (2016): 78 – 89.; Wall (2010): 275–284.

98 Szörnyek fesztiválja. *Dolgozók Lapja,* 1988. augusztus 23., 4.

99 A Moby Dick és a Pokolgép mellett az Ossian is a magyar heavy metal meghonosítói közé sorolható.

100 Jönnek a rockszörnyetegek. *Népszava,* 1988. augusztus 5., 16.; Rockfesztivál Budapesten. *Esti Hírlap,* 1988. augusztus 6., 8.; Rockfesztivál Budapesten. *Dunántúli Napló,* 1988. augusztus 7., 4.; Rockfesztivál Budapesten. *Csongrád Megyei Hírlap,* 1988. augusztus 8., 8.; Napló. *Magyar Nemzet,* 1988. augusztus 10., 4.; Kiss, Iron Maiden, Metallica. *Déli Hírlap,* 1988. augusztus 22., 2. A lapok többsége az MTI közleményét publikálta.

101 Vastaps a fémzenének. *Esti Hírlap*, 1988. szeptember 14., 2.

102 Csatári (2015a): 271–341.

> Félelmetes színpadi látvány, dobhártyát szaggató hangerő, csápolás és közös éneklés. Minden együtt volt, ami egy sikeres rockkoncert kelléke."[103]

A második beszámoló, amelyben a Metallica és a Kiss koncertjéről is szó volt, a *Pesti Műsor*ban jelent meg. Ennek konklúziója szerint „a külföldiek azt a produkciót nyújtották, amelyet vártak tőlük, vagyis a technikai felkészültséget, a virtuóz hangszerszólókat. Ehhez járult – különösen az Iron Maiden esetében – a látványos, fényeffektusokkal »megbolondított« színpadkép. A legegységesebb teljesítményt is talán ők nyújtották."[104]

A harmadik tudósítás a *Magyar Ifjúság* szeptember végi számában volt olvasható. A szerző, Göbölyös N. László a Monsters Of Rock magyarországi eseményeiről számolt be, hangsúlyozva, hogy az Iron Maiden nyújtotta a számára a „legnagyobb élményt". Ennek egyik oka az új lemez, amelyet „a műfaj történetének egyik legigényesebb albuma"-ként jellemzett, a másik a magas színvonalú koncertteljesítmény, végül pedig a színpadi látványvilág.

> „Szín- és fényorgiájuk, a lézergömbök, »Szörny-Eddie« jövendőmondóként és élő szívet áldozó istenségként való megjelenése, a kő- és jégkorszakot idéző díszletek, a rohanó, színes felhők, a hirtelen kigyúló tüzek, a pergő tűzijátékok, a zöld fényfüggönyök, valamint az előadás végén felbukkanó próféta- és hegyiszellem-szobrok lenyűgöző egységbe forrtak a zenével."

A cikkíró méltatta az együttes tagjait, elsősorban a frontembert, de a többiekről sem feledkezett meg. Mivel az Iron Maiden- és a Metallica-koncert előtt már magyar metalegyüttesek melegíthették be a közönséget, röviden róluk is írt a szerző, lényegében azt üzenve, hogy a magyar heavy metal érezhetően fejlődik. A Metallica előtt – a Judas Priest által kijelölt ösvényen haladó, már két nagylemezzel rendelkező – Pokolgép jutott fellépési lehetőséghez. Az Ossian, amelynek 1988 tavaszán jelent meg a debütáló albuma, inkább az Iron Maiden-féle irányvonalat képviselte.[105]

5. Összegzés

Ugyan jelen tanulmány az Iron Maiden magyarországi médiamegjelenéseit elemzi a '80-as évekre vonatkozóan, a kutatás során világossá vált – bár ezt további vizsgálódásokkal szükséges alátámasztani –, hogy a külföldi zenekarok iránti érdeklődés a sajtóban a magyarországi fellépéseik idején nőtt meg. Az évtized végéig magyar nyelvű hard rock és heavy metal magazin, tehát szaklap nem létezett, az ifjúsági magazinok, a helyi, regionális és országos lapok pedig akkor foglalkoztak egy zenekarral, ha az Magyarországra látogatott. A későbbi szaklapokkal ellentétben nem volt ahhoz kompetenciájuk, idejük és energiájuk, hogy egy nyugati együttes pályafutását nyomon kövessék, és arról az érdeklődő rajongókat folyamatosan, ráadásul az eseményekkel egyidőben tájékoztassák.

---

103 Somogyi Gábor: A rockvarázs hátterében. *Magyar Rendőr,* 1988. szeptember 17., 16.

104 Intermetál, magyar fémszilánkokkal. *Pesti műsor,* 1988. szeptember 28., 46.

105 Göbölyös N. László: Dübörögtek az óriások. Monsters Of Rock. *Magyar Ifjúság,* 1988. szeptember 30., 47.

Az alábbi grafikonon az látható, hogy az Iron Maiden 1980. január 1. és 1989. december 31. között milyen mértékben volt jelen a magyar nyomtatott sajtóban. A grafikonon, amely az Arcanum Digitális Tudománytárban lefutatott keresés alapján készült 2023 végén, az együttes nevének minden említése fel van tüntetve.[106] Ebből következően a rádióműsorok esetében ugyanaz a műsor többször is szerepel. Azért ezt a megoldást választottam, mert így jobban látszik, hogy a zenekar milyen gyakran szerepelt a sajtóban, mintha kiszűrtem volna az ismétlődéseket.

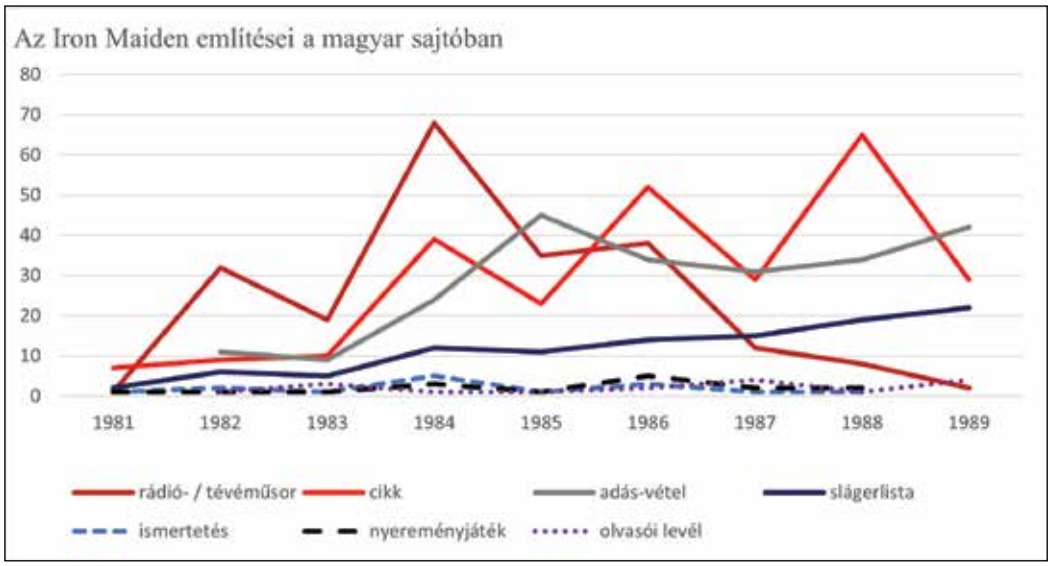

Az együttes neve a grafikon alapján tehát előfordult a rádió- és tévéműsorokban. Az évtized első felében gyakrabban, majd a ’80-as évek végében ritkábban. Azoknak a cikkeknek a száma viszont, amelyek kifejezetten az együttesről vagy a heavy metal műfajról szóltak, és az Iron Maidenről is érdemi információ szerepelt bennük, nőtt az országos, regionális lapokban, ahogyan az ifjúsági magazinokban is.[107] Közéjük soroltam a koncerteket beharangozó rövid írásokat, híreket is. Az adás-vétel kategória szintén népszerű volt, a rajongók bizonyos lemezeket, zenekaros (merchandise) termékeket kerestek vagy cseréltek el. Nem hiányoztak a slágerlisták sem. Eleinte nyugati listák közreadásáról volt szó, idővel aztán a főként az ifjúságot megcélzó magazinok saját listákat is készítettek. A lemezismertetések, kritikák és az olvasói levelek ritkultak, ahogyan a nyereményjáték is. (A nyereményjátékok során a magazin szerkesztősége zenekaros relikviákat adott a szerencsés nyerteseknek.) Az egyes kategóriákra vonatkozó adatok elemzése után arra kell még felhívni a figyelmet, ami egyáltalán nem meglepő, hogy az a három év emelkedik ki a többi közül, amelyekben az Iron Maiden Magyarországon járt: 1984, 1986 és 1988. Igaz, ez a tendencia kifejezetten a cikkekre és a slágerlistákra vonatkozik, a rádió- és tévéműsorokra csak részben. Az adás-vétel kategória pedig alapvetően független volt a budapesti koncertektől.

106 adt.arcanum.com/hu/

107 Érdemi információ alatt nem pontos, szakszerű adatokat és megállapításokat értek, hanem mindent, ami összefügg a zenekarral.

Az Iron Maiden 1986-os és 1988-os koncertjeiről a média az 1984-es első fellépéshez hasonló keretek között számolt be. Nemcsak a koncertekről, hanem az együttesről és magáról a heavy metal műfajról is képet lehetett alkotni, bár a cikkekben sokszor pontatlan, valótlan információk szerepeltek. A Maiden volt az első nyugati (heavy metalt játszó) sztárzenekar, szuperprodukció, amely eljutott a 'vasfüggöny' mögé, és ugyan nem szándékosan, de tovább mérsékelte a zenei életben a Kelet és Nyugat között kimutatható különbségeket.[108] Ehhez persze kellett, hogy a hatalom erre lehetőséget adjon. A koncertek, ahogyan más együttesek fellépései is, nemcsak népszerűsítették a kemény zenei műfajt, hanem lökést adtak annak magyarországi megjelenéséhez is, az első fémzenét játszó zenekarok megalapításához, a magyar heavy metal kialakulásához. Az Iron Maiden elhozta azt a látványvilágot, amely koncertjeiket jellemezte, így bepillantást engedtek abba a közegbe, amelyben évek óta mozogtak a világ nyugati felén. Fogalmazhatunk úgy is, hogy amit a színpadon produkáltak, fényévekre állt attól, amihez a magyar rockerek hozzászoktak, nem is beszélve a szárnyaikat bontogató bandákról. A zenei stílus hazai megjelenése a korabeli sajtót, rádiót és televíziót sem hagyta érintetlenül. Eleinte a meglévő ifjúsági magazinok, politikai napilapok, az országos és a helyi sajtó foglalkozott a fémzenével, tudósított, értékelt, megpróbálta azt elhelyezni a létező szocializmus keretei között. Idővel aztán megjelent a kifejezetten a hard rock és heavy metal zenére szakosodott sajtó. 1986 novemberében készült el a *Metallica Hungarica* bemutatkozó száma, amiből aztán kinőtt a ma is működő *Hammerworld* magazin.[109]

A rendszerváltozás politikai téren ugyan később következett be, és 1986-ban, de még 1988-ban sem lehetett pontosan látni a bekövetkeztét, utólag mégis elmondható, hogy a kultúrában, így a könnyűzenében is az átalakulás folyamata már jóval 1989 előtt megkezdődött.

---

108 Nem állja meg a helyét, hogy ez a Queen zenekar 1986. július 27-én a Népstadionban adott koncertjéről mondható el. Az erről az eseményről kiváló elemzést publikáló Boldog Dalma megállapításai közül tehát pontosításra szorul, hogy az volt „a nyolcvanas évek első nyugati szuperprodukciója", ami „elsőként mosta el a határokat Kelet és Nyugat között, és szimbolikusan ledöntötte a vasfüggönyt". Tehát nem a Queen „volt az első, amely nyugatról bemerészkedett a vasfüggöny mögé". Szintén árnyalni kellene, hogy a szerző szerint „[o]rszágunkba még kevés külföldi előadó jöhetett, de ilyen nagynevű, ekkora technikai apparátussal rendelkező, sajátos látványvilágot prezentáló zenekar azelőtt nem lépett fel Magyarországon". Boldog (2014): 217., 224., 242. Az Iron Maiden és a Queen természetesen nem azonos zenei stílust képviselt. Amennyiben általánosságban, a műfajtól eltekintve beszélünk nyugati zenekarokról, akkor az Iron Maiden elsőbbsége nem vitatható. Ha kifejezetten a mainstream zenére (pop, rock stb.) helyezzük a hangsúlyt, akkor abba az Iron Maiden nem illeszthető be.

109 „Ma még széllel szemben járunk, de szívből reméljük, a szél iránya változik majd s belekap vitorlánkba, röpítve a hajót, aminek oldalán két szó áll: heavy metal" – olvasható a *Metallica Hungarica* első számának szerkesztőségi cikkében, amely elindította az első magyar hard rock és heavy metal zenei szaklapot. Cselőtei László – Lénárd László: Rajongók, érdeklődök, kocametalosok, közömbösek. *Metallica Hungarica*, 1986. november (1. sz.). 3.

Források és irodalom

Periodikák

Csongrád Megyei Hírlap, *Déli Hírlap, Délmagyarország*, *Dolgozók Lapja, Dunántúli Hírlap, Dunántúli Napló, Esti Hírlap, Ifjúsági Magazin*, *A Jövő Mérnöke, Képes 7, Képes Újság, Magyar Hírlap, Magyar Ifjúság*, *Magyar Nemzet, Magyar Rendőr, Metallica Hungarica, Népújság, Népszabadság, Népszava, Pesti Műsor, Petőfi Népe, Polifon, Somogyi Néplap, Szabad Föld, Új Ember, Új Tükör, Vas Népe, Világ Ifjúság*

Feldolgozások

Boldog (2014) = Boldog Dalma: Szárnyashajóval a vasfüggöny mögé. A Kádár-korszak első szuperkoncertje és annak emlékezete. *Múltunk*, 2014/2. 217–262.

Buzinkay (2016) = Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

Csatári (2007) = Csatári Bence: A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk*, 2007/3. 67–103.

Csatári (2013) = Csatári Bence: A pártállam és a könnyűzene. *Metszetek*, 2013/4. 3–19.

Csatári (2014) = Csatári Bence: Szemelvények a könnyűzenei rádiózás állambiztonsági megfigyeléséről. *Betekintő*, 2014/1. betekinto.hu/sites/default/files /betekinto-szamok/2014_1_csatari.pdf

Csatári (2015a) = Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Budapest, Jaffa, 2015.

Csatári (2015b) = Csatári Bence: Az MSZMP irányító szerepe a „könnyűzenei” életben (1957–1989). In: Ignácz Ádám (szerk.): *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2015. 93–106.

Csatári (2016) = Csatári Bence: *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2016.

Csatári (2017) = Csatári Bence: A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben. In: Ignácz Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2017. 75–91.

Csatári (2023) = Csatári Bence: Mercedes van, világsztár nincs. A Nemzetközi Koncert Igazgatóság tevékenységének hatása a könnyűzenei exportra a Kádár-rendszerben. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila – Szilágyi Gábor – Szőts Zoltán Oszkár (szerk.): *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023. 696–706.

Csörgő et al. (1987) = Csörgő Anikó et al.: *Heavy Metal*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1987.

Daniels (2016) = Neil Daniels: *Iron Maiden. The Ultimate Unauthorized History of the Beast*. Minneapolis, Voyageur Press, 2016.

Dickinson (2016) = Bruce Dickinson: *Mire való ez a gomb? Önéletrajz*. Fordította: Pritz Péter. Budapest, Helikon, 2018.

Horváth (2013) = Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013.

Ignácz (2013) = Ignácz Ádám: A populáris zene megítélésének változásai a kádári Magyarország ifjúsági sajtójában. Az első 15 év (1957–1972). *Médiakutató*, 2013/4. 7–17.
Ignácz (2020) = Ignácz Ádám: Visszatér a múlt. Populáris zene és nosztalgia a késő Kádár-korszakban. *Replika*, 115–116. 151–173.

Jávorszky–Sebők (2005) = Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarock* története 1. köt. A beatkezdetektől a kemény rockig. Budapest, Népszabadság, 2005.
Jávorszky–Sebők (2006) = Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A magyarock* története. 2. köt. Az újhullámtól az elektronikáig. Budapest, Népszabadság, 2006.
Jávorszky–Sebők (2015) = Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János: *A rock története. 3. köt. '80-as évek*. Budapest, Kossuth, 2015.
Juras (2016a) = Stjepan Juras: *Somewhere In Time*. Zágráb, Magánkiadás, 2016.
Juras (2016b) = Stjepan Juras: *Seventh Son of a Seventh Son*. Zágráb, Magánkiadás, 2016.
Juras (2017) = Stjepan Juras: *Powerslave*. Zágráb, Magánkiadás, 2017.
Juras (2018a) = Stjepan Juras: *The Number of the Beast*. Zágráb, Magánkiadás, 2018.
Juras (2018b) = Stjepan Juras: *Piece of Mind*. Zágráb, Magánkiadás, 2018.

K. Horváth (2015) = K. Horváth Zsolt: Brit szellem és külvárosi dzsungaság. A Nyugat-kép felhajtóereje a magyar populáris zene korai történetében. In: Ignácz Ádám (szerk.): *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2015. 107–122.

McParland (2018) = Robert McParland: *Myth and Magic in Heavy Metal Music*. Jefferson, McFarland, 2018.
Müller (2007) = Müller Rolf: Béke/harc. Fényképfelvételek a pusztavacsi tömegoszlatásról. *Betekintő*, 2007/4. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_4_muller.pdf

Newhouse (2016) = Steve 'Loopy' Newhouse: *Loopyworld. Dir frühen Tage von Iron Maiden*. I.P. Berlin, Verlag Jeske, 2016.

Polgár (2023) = Polgár Péter: *Iron Maiden Antológia. Maiden Hungary, 1981–1985*. Budapest, Magánkiadás, 2023.
Popoff (2013a) = Martin Popoff: *Smokin' Values: A Headbanger's Guide To 900 NWOBHM Records*. Bedford, Wymer Publishing, 2013.
Popoff (2013b) = Martin Popoff: *2 Minutes to Midnight. An Iron Maiden day-by-day*. Milwaukee, Backbeat Books, 2013.
Popoff (2015a) = Martin Popoff: *Wheels Of Steel: The Explosive Years of the NWOBHM*. Bedford, Wymer Publishing, 2015.
Popoff (2015b) = Martin Popoff: *This Means War. The Sunset Years of the NWOBHM*. Bedford, Wymer Publishing, 2015.

Popoff (2018) = Martin Popoff: *Iron Maiden*. *Album by album*. Minneapolis, Yoyageur Press, 2018.

Sebők (2002) = Sebők János: *Rock a vasfüggöny mögött. Hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban*. Budapest, GM & Társai Kiadó, 2002.

Standeisky (2017) = Standeisky Éva: Hatalom és kultúra Magyarországon (1945–1990). In: Ignácz Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa Kiadó, 2017. 297–307.

Turbucz (2018) = Turbucz Dávid: A Vasszűz első éjszakája a Vasfüggöny mögött. Az Iron Maiden első budapesti koncertje. *Múlt-kor*, 2018/nyár. 134–139.

Wall (2010) = Mick Wall: *Iron Maiden. Run to the Hills*. Fordította: Maurics András – Szántai Zsolt. Budapest, Cartaphilus Könyvkiadó, 2010.

Walser (1993) = Robert Walser: *Running with the Devil. Power, Gender and Madness in Heavy Metal Music*. Middletown, Wesleyan University Press, 1993.

Weinstein (2009) = Deena Weinstein: *Heavy Metal. The Music and its Culture*. New York, Hachette Books, 2009.

Tabuk a gyakorlatban

Lehetett-e nyilvánossága az állambiztonságnak az államszocialista Magyarországon?

Takács Róbert*

1. Bevezetés

> „Igen-igen magas rangú rendőr elvtárs odamegy a lángossütőhöz. Mondja neki a lángossütő: Erőt, egészséget, ezredes elvtárs! Maga engem honnan ismer? Jelentem, tisztelettel, nyugdíjas BM-es vagyok. Nyugdíj mellé egy kis lángossütés, ugye, jól jön, tetszik tudni. Sok sikert! Köszönöm szépen. Megy tovább, öt-hat méter, ott áll egy vak koldus. Erőt, egészséget, ezredes elvtárs. Ne vicceljen már, maga honnan ismer? Csak nem maga is nyugdíjas BM-es? Nem, én még aktív vagyok."[1]

Ezt a viccet Hofi Géza a *Hofélia* 1986-os előadásain mesélte a Mikroszkóp Színpadon, és abban az előadásban nem ez volt az egyetlen utalás az állambiztonság tevékenységére. A fentinél is plasztikusabb az az epizód, amelyben a „rendszert szidó" beszólásokat megengedő baráti társaságban Hofi leszól a fürdőkádon át, hogy hol van már a sörük, mire a nemsokára megérkező pincérhölgy sírva szolgálja fel az alkoholt, azt szipogva, hogy pár perces késés miatt nem kellett volna szólni a főhadnagy elvtársnak. Vagyis az állambiztonságnak – és nemcsak a falnak, de még a lefolyónak is – füle van.

Hofi Géza szövegei e tekintetben is messzebb merészkedtek humoristatársaiénál, de mindenképpen jellemző az is, hogy ezeket az utalásokat csak az 1980-as évek második felében építette be műsorába. Ugyanakkor az is a korszak nyilvánosságának működéséről árulkodik, hogy a talán sokak emlékezetébe is bevéső sorok politikai kabarében jelentek meg, egy olyan műfajban, amelyet az irodalom egyfajta levezető szelepnek tekint, olyan nyilvános térnek, amely az egyébként – nem teljesen, de bizonyos aspektusaiban – tabusított valóság megnevezésével a társadalomban meglévő feszültséget hivatott oldani. Ezáltal pedig a rendszer legitimációjához járul hozzá.

Nem véletlen az sem, hogy a rendszerváltás időszaka, 1989–1990 a tényirodalom (nonfiction) hatalmas felfutását hozta Magyarországon és az államszocialista országokban. Mindez aligha lehetett meglepő a nyilvánosság több évtizednyi kontrollált működése, cenzúrázottsága után. Miután sokszor még a rendszer alapkérdéseit nem érintő politikai szenzációk közlése sem kapott zöld utat, a politikai és történelmi riportoknak nemcsak jelentős piaca volt, de – hol többé, hol kevésbé tisztességes módon – a múlttal való társadalmi szembenézést is szolgálták.

---

* Tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet. E-mail: takrobi78@gmail.com

1 Hofi Géza: *Hofélia.*

1990 nyarának ilyen szenzációja volt a Horváth József tábornok, a Belügyminisztérium III/III-as – azaz belső reakció elhárításáért felelős – Csoportfőnökségének korábbi vezetője által néhány hónap alatt összeállított könyv, *A tábornok vallomása*.[2] Az önvallomás publicisztikai értékét jelzi, hogy a *Népszabadság* az augusztusi „uborkaszezonban" – afféle beharangozó reklámként is – szemlézni kezdte Horváth írását,[3] amelynek nyomán sajtóvita is kialakult a nyugdíjazott tábornok és az egykori ellenzéki, a könyv megjelenésének idején már az SZDSZ színeiben mandátumot nyert, az országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottságában is helyet foglaló és a korábban szamizdatként megjelent *Beszélő*t szerkesztő Kőszeg Ferenc között.[4]

Ráadásul nem is ez volt az első állambiztonsági szenzáció abban az évben, noha a korábban, áprilisban megjelent kötet szerzőjének messze nem volt olyan rálátása a III. Főcsoportfőnökség működésére, mint a korábbi csoportfőnöknek. Azonban Zólyomi Tamás egykori zászlós *Árnyékvilág* című önvallomásának megjelenését is a titkosság misztikumára építő marketingakció övezte.[5] A könyvbemutató résztvevőit két fekete ballonkabátos tinédzser vezette a Blaha Lujza téren egy buszhoz „kérem, feltűnés nélkül kövessenek" felszólítással, majd húszpercnyi bolyongás után – eljátszva a követők lerázását – a „technikai okok miatt zárva" felirat mögötti BKV-múzeumhoz érkeztek a Deák téren. Ott a kezükbe papírzacskóban fánkot nyomtak, mondván, ezt ették anno a belügyi „követők" is.[6] A könyvesbolti terjesztés megkezdése előtt pedig „fekete kalapos, sötét napszemüveges" titkos (könyv) ügynökök árusították a kötetet a budapesti aluljárókban, amelyek látképéhez ekkor szervesen hozzátartoztak a könyvesstandok.[7]

Legalább ekkora feltűnést keltett azonban két évvel korábban, 1988 nyarán, amikor a Belügyminisztérium akkori állambiztonsági miniszterhelyettese, vagyis a III. Főcsoportfőnökség vezetője a nyilvánosság elé lépett, és interjút adott a *Képes 7* című hetilapnak.[8] Látszólag minden előzmény nélkül beszélt, s úgy tűnt különösebb béklyók nélkül kérdezték. Működésének lényegéből eredően természetesen az állambiztonsági szervek működése a demokratikus társadalmi rendszerekben sem kap teljes nyilvánosságot. Miért csodálkoznánk, ha ez a Kádár-korban is ritkán említett kérdéskör volt, és III/III-ról, operatív tisztekről, F-dossziékról, lehallgatott telefonbeszélgetésekről nem lehetett olvasni, politikai okból elutasított útlevelekről, megtagadott hazatérésről vagy rossz befolyás alá kerülő fiatalokról is csak bizonyos módon, helyen és mértékben.

A fent említett 1988-as interjú újdonságából kiindulva az alábbi tanulmány annak jár utána, miképp jelent, miképp jelenhetett meg az állambiztonsági szolgálatok működése a Kádár-kori nyilvánosságban, milyen helyet kapott a szélesebb értelemben vett belügyi tájékoztatásban és propagandában. Milyen mértékben lehetett tisztában a közvélemény a

---

2 Horváth József (1990).

3 Horváth József: A tábornok vallomása. 1. Rákosi és a fekete könyv. *Népszabadság,* 1990. augusztus 14. 7.

4 L. Zs.: Beépült-e bárki a Beszélőbe? *Népszabadság*, 1990. augusztus 16.; Horváth József: Nyílt levél Kőszeg Ferencnek. *Beszélő,* 1990. szeptember 1. 2.; [-szeg] (1990): Már megbocsásson, vezérőrnagy úr! *Beszélő,* 1990. szeptember 1., 2.

5 Zólyomi (1990).

6 eszes: Csak az áram nem volt beszervezve. *Mai Nap,* 1990. április 12.; Kéri J. Tibor: Demszky Gábor: Féltem az ellenzéket. *Népszabadság,* 1990. április 12.

7 *Magyar Nemzet,* 1990. április 12.

8 Szilágyi János: Egy titokzatos szakma. *Képes 7,* 1988. július 9., 10–13.

III. Főcsoportfőnökség – és mindenekelőtt a belső reakció elhárításáért felelős III/III. Csoportfőnökség – tevékenységével, és ebben történt-e – s ha igen, milyen – változás bő három évtized alatt.

2. A belügyi nyilvánosság kérdései a pártvezetés előtt

Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) 1969 októberében tárgyalta a Belügyminisztérium – közte az állambiztonsági szolgálatok – munkáját, majd a rendszer szempontjából kulcsfontosságú területet értékelő jelentés a következő hónapban a párt Központi Bizottságának napirendjére is felkerült. Az anyag csak egy ponton érintette a Belügyminisztérium munkájának nyilvánosságát, ám azt olyan értelemben, hogy a fegyveres testület tevékenységéről szóló információk mennyiségét növelni, minőségén pedig javítani kell: „A lakossággal való kapcsolat erősítése, a belügyi munka még fellelhető misztifikációjának eloszlatása céljából javítsák a BM tevékenységéről szóló tájékoztatást a sajtóban, rádióban, televízióban, könyvkiadásban, filmgyártásban".[9]

A kérdést nem sokkal később a párt Központi Bizottsága (KB) is tárgyalta, és a vitában két aspektusból is felmerült, hogy a belügyi, illetve a pártnyilvánosságban túl nagy hangsúlyt kapnak az államvédelem kérdései – Szénási Géza legfőbb ügyész szerint a tárgyalt anyag háromnegyede ezt taglalta. Benkei András belügyminiszter e kritikát visszaverte, mondván, az összbűnözésen belül a politikai bűncselekmények talán csak 0,5%-ot tesznek ki, ám a jelentés „tükrözi a nagyságrendjét munkánknak és ha szabad úgy fogalmaznom elvtársak, ha talán többet is szóltunk az állambiztonsági munkáról, a politikai bűncselekményekről, az országunk belső biztonságát, szilárdságát mindig alapvetően a politikai bűnözés határozza meg".[10] A szóvá tett, bár korántsem akkora aránytalanságok ellenére a hozzászólások – a PB plénumán Nemes György és Biszku Béla, a KB ülésén Szénási Géza tért ki arra, miképp foglalkozik a sajtó a Belügyminisztériumhoz tartozó ügyekkel – egyáltalán nem érintették az állambiztonsági szolgálatok munkájának nyilvánosságát. Mindhárom felszólaló, illetve Benkei miniszter válasza is a belügyi propaganda egyetlen aspektusát tekintette lényegesnek, a – köztörvényes – büntetőügyekről való tájékoztatást. Méghozzá abból a szempontból tartották ezt fontosnak, hogy a médiában megjelenő bűnügyi tudósítások a már lezárt ügyekről szóljanak.

Mindez pedig teljes összhangban volt a pártállam általános, a kontroll- és agitációs funkciókat a közvélemény információs igényei elé helyező alapállásával. „A tájékoztatás nem cél, hanem eszköz. Tájékoztatásunk (...) szolgálja rendszerünk érdekeit, formálja az emberek tudatát, magatartását" – szögezte le a Politikai Bizottság 1977 szeptemberében elfogadott tájékoztatási határozata.[11] Benkei András – a lezáratlan nyomozásokról és bírósági tárgyalásokról szóló tudósításokat kifogásolókkal egyetértve – lényegében a fenti követelményt fogalmazta meg a bűnügyi tudósításokkal kapcsolatban. „Ekkor [a bírósági ítélet után] kell a mi sajtónknak bekapcsolódni, ekkor kell az ügyről írni úgy, hogy az ne csak a tények rövidítése legyen,

9 Jelentés az MSZMP Politikai Bizottsága részére az MNK Belügyminisztériuma munkájáról. MNL OL M–KS 288. f. 5/501. ő. e.

10 Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1969. november 26–28-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 4/102–103. ő. e.

11 Vass (1983): 544–550.

hanem megfelelő módon segítsen, neveljen és a meglévő okoknak a feltárásában a megelőző tevékenységét is elősegítse."[12] Az ülésen felemlített két konkrét példa a hatályos jogszabályok alapján nem büntethető „telekspekulációról", illetve a *Kék fény* című tv-műsor egy az állami és tanácsi hivatalnokokat általánosságban rossz színben – korruptként – láttató riportjáról szólt. Igaz, ezzel együtt az 1965 decemberében indult, „a különböző belügyi szervek – rendőrség, tűzoltóság, határőrség – munkáját" riportokkal, sőt dokumentumfilmekkel bemutató,[13] akkor szenzációs újdonságnak számító televízió-műsor munkáját pozitívan értékelték.

Mintegy egy évvel azt megelőzően került sor az 1965-ös tájékoztatási határozat áttekintésére. Ennek során az egyes szerkesztőségek vezetői is beszámoltak a tapasztalataikról. Mihályfi Ernő, a *Magyar Nemzet*et vezető volt tájékoztatásügyi és külügyminiszter a Belügyminisztérium tájékoztatási gyakorlatát mint rossz példát emelte ki, mivel bármely rendőri hírt a rendőrség és a Belügyminisztérium Sajtóosztályán is be kellett mutatniuk, ami – hangsúlyozta a tekintélyes főszerkesztő – egyet jelent az „előzetes cenzúra" bevezetésével.[14] Az 1965-ös – és az 1968-as – tájékoztatási PB-határozat ugyanakkor egy olyan reformidőszak kezdetén készült, amely még egyértelműen elfogadta a tájékoztatás, a nyilvánosság szélesítésének szükségességét. E határozatok – felismerve azt, hogy az adott, nyugati médiát is magában foglaló tájékoztatási környezetben nem létezik „tájékoztatási vákuum" – megfogalmazták a követelményt, hogy ne legyen olyan kérdés, amelyről valamilyen fórumon ne volna tájékoztatás. Igaz, ez a fórum nem feltétlenül a médiát jelentette, hanem történhetett szóbeli módon, párt- vagy egyéb vonalon is.[15]

A Belügyminisztérium vezetője ugyanakkor már az ominózus PB-ülés előtt több mint fél évvel interjút adott a *Népszabadság*nak – ezzel is a tárcája munkája körüli „misztifikációt" oldandó, és amelyben a *Kék fény* adását is vezető Szabó László állambiztonsági témákról is kérdezte. Az összesen egyoldalnyi anyag mintegy harmada foglalkozott a III. Főcsoportfőnökséghez tartozó ügyekkel, hosszabban a „politikai bűncselekményekkel", s rövidebben a nyugati hatalmak speciális ügynökségeinek törekvéseivel. Benkei általános helyzetértékelése az 1956 utáni hatalmi konszolidációt nyugtázza: „Rendszerünknek vannak még belső ellenségei és ezek esetenként megpróbálnak befolyásolni egyes embereket. Körük azonban mindinkább szűkül, mert mind nyilvánvalóbbá válik előttük a szocialista rendszer elleni harc kilátástalansága."[16] Kiemelten szólt az államvédelmi munkában mindig is hangsúlyos ifjúságvédelemről, az ifjúságról mint az „ellenséges propagandának" hatványozottan kitett csoportról. Említette a politikai bűncselekmények és a hidegháborús szembenállás összefüggéseit, utalt két konkrét – röplapszórásos – ügyre, majd általánosságoknál maradva, újra csak az ifjúságvédelem összefüggésében a megelőzés fontosságát emelte ki. A külföldiek („imperialisták") által elkövetett bűncselekményekről a növekvő idegenforgalom kapcsán tett említést, ismertetve az 1968. évi kiutasítások és megvont tartózkodási engedélyek konkrét számát és fő indokait.

---

12 Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1969. november 26–28-i üléséről. MNL OL M–KS 288. f. 4/102–103. ő. e.

13 A *Kék fény* indulásakor a „Húsz év bűnügyei" sorozat keretében mutattak be bűnügyi dokumentumfilmeket. Vilcsek Anna: A Televízió műsorából. *Magyar Nemzet,* 1965. december 15.

14 Mihályfi Ernő feljegyzése a tájékoztatás megjavításáról (1968. szeptember 30.). MNL OL MK–S 288. f. 22/1968/17. ő. e.

15 Takács (2012): 43–44.

16 Szabó László: A közrendről és a közbiztonságról. *Népszabadság,* 1969. február 16.

Benkei közlései tehát általános síkon mozogtak, de az interjújában érintett témakörök alapvetően jól mutatják az állambiztonsági területről szóló tájékoztatás egyik irányát, a politikai bűncselekményekről szóló rövid bírósági tudósításokat. Az 1969 elején ismertként említett két ügynek azonban csak az egyike került valóban a szélesebb nyilvánosság elé, a londoni és philadelphiai „megbízóik" utasítására cselekvő, 1968 szeptemberében turistaként érkező és – a szűkszavú tájékoztatás alapján – a Felszabadulás térnél a Varsói Szerződés csehszlovákiai beavatkozását elítélő röplapokat osztogató öt külföldi fiatal elleni, kiutasítással végződő eljárás.[17] Nagy László és társainak ügyét, amely az egyik állambiztonsági sztereotípia mentén a köztörvényes bűnözéstől az államellenes cselekedetekig megrajzolt ívet kínálta fel, a belső terjesztésű[18] *Magyar Rendőr* riportozta ki a miniszteri interjú után.[19]

Ahogy az 1969. szeptemberi esetről kiadott MTI-hírről is elmondható, ezek a tudósítások „nem hangsúlyozták", hogy efféle esetekben a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége alá tartozó állambiztonsági kérdésekről van szó. Így bár a sajtó időnként beszámolt ilyen és hasonló – izgatás kategóriájába tartozó – vagy az ifjúságvédelem területéhez sorolt ügyekről,[20] e bűncselekmények esetében természetesen nem lehetett szó az államvédelmi háttér kifejtéséről. 1970-ben például a lapok – a PB és a KB 1969 őszi elvárása szerint a bírósági tárgyaláshoz kapcsolódóan – számoltak be az ún. „Nagyfa" galeri ügyéről. Előzetesen csak a galeri kialakulását és bűnlajstromát ismertették, a rendőrséget – s nem a belső elhárítást – csak egy alkalommal, a csoport Szabadság téri oszlatása kapcsán említve.[21] Az ítélethirdetés után pedig a vallomásokból szemlézve igyekeztek levonni a tanulságot, miszerint a hosszú hajjal és farmernadrággal kezdődő hippiskedés és a hangadók követése veszélyes útra visz.[22]

Az 1970-es évek sajtóirányítására jellemző, hogy szisztematikusan kereste a korábban le nem fedett területeket, és – e bürokratikus szakszerűsödési folyamatban – újabb és újabb lapcsoportok, rovatok munkáját igyekezett megszervezni, lefedni, túllépni az ad hoc informálás és instruálás szintjén. Ennek jegyében alakították meg 1970-ben a Tájékoztatási Hivatal Honvédelmi Propaganda Osztályát, a két állami szerv megállapodása nyomán a sajtóirányító szerv két munkatársa került e feladatra a Honvédelmi Minisztérum Politikai Főcsoportfőnökségére.[23] Az évtized közepére megszerveződött a jog-, a honvédelmi propaganda, valamint a bűnügyi tudósítók koordinációja.[24] A Tájékoztatási Hivatal és az Igazság-

---

17 Illegális röpcédula-osztogatás miatt öt külföldit vettek őrizetbe. *Népszabadság,* 1968. szeptember 26.; Befejeződött a vizsgálat a napokban őrizetbe vett külföldi állampolgárok ügyében. *Népszabadság,* 1968. szeptember 29.

18 Az 1947 januárjától megjelenő *Magyar Rendőr*t egy másik belső terjesztésű „szakmai" lap, a *Magyar Sajtó* úgy jellemezte 1972-ben, mint fontos összekötő kapocs a Belügyminisztérium vezetése és – több tízezres – személyi állománya között. „Sokan járatják a belügyi társszervek dolgozói közül is, és ezrével az önkéntes rendőrök, a munkásőrök, a polgári fegyveres őrök, a mezőőrök és az üzemrendészek." K. J.: 25 éves a „Magyar Rendőr". *Magyar Sajtó,* 1972/1. 18.

19 Dr. Martinkó Károly: Kerékpárlopástól a röpcéduláig. *Magyar Rendőr,* 1969/24. 7.

20 A „galerikről" és az „ifjúságvédelem" kérdéseiről lásd: Horváth Sándor (2009).

21 Kedden megkezdődött a „Nagyfa" galeri bírósági tárgyalása. *Népszabadság,* 1970. február 4.

22 „A többiek, ha nem figyelünk rájuk, folytatják a hippi életet, és a hosszú haj, a farmer és a kereszt jelmeze alatt olyan gondolatok is megteremhetnek, amelyek fertőzőbbek mindenfajta ragálynál." (zsigovits): A Nagyfa galeri naivjai. *Magyar Nemzet*, 1970. február 17.; Bedecs Éva: A „Nagyfák" sem nőnek az égig. *Magyar Ifjúság,* 1970. február 20., 4–5.

23 Emlékeztető a Tájékoztatási Hivatal Honvédelmi Propaganda Osztályának létrehozásáról (1971. október 19.). MNL OL XIX-A-24b 83. doboz

24 Takács (2012): 115., 134.

ügyminisztérium 1976-ban a vidéki média – megyei lapok, körzeti rádióstúdiók – bűnügyi tudósítói felé is nyitott: „A belügyi beszámolóban szóltunk állam- és közbiztonsági, határőrizeti és tűzrendészeti feladatainkról, a velük kapcsolatos publikációs lehetőségekről".[25] Hogy milyen megállapítások hangoztak el az állambiztonsági kérdésekkel kapcsolatban, a résztvevők között maradt, a *Magyar Sajtó* csak a bűnügyi, közrendvédelmi propaganda ügyét taglalta. A jogvégzett Babus Endre, aki az 1970-es évek második felében a *Pest Megyei Hírlap* bűnügyi tudósítója volt, a Pest megyei Bíróság épületében – az erre kijelölt helységben – áttanulmányozhatta az ott tárgyalt büntetőperek aktáit, amelyek alapján heti egy nagyobb és egy kisebb lélegzetű anyagot készített saját szerkesztősége számára. Választásába többnyire sem a rovatvezetője, sem a bíróság vezetése nem szólt bele, egy-egy nagy horderejű ügyről kifejezetten kértek anyagot.[26] Viszont a politikai pereket – mint például a Szabad Európa Rádió túl hangos hallgatásáért elítélt fiatal esetét – saját elhatározásból mellőzte.[27]

3. Állambiztonsági tevékenységekről a nyilvánosságban

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy az állambiztonsági szolgálatok tevékenységét nem sűrűn és csak bizonyos megközelítésekben tárgyalták a médiában. Ezzel együtt az „állambiztonsági" kifejezés nem csupán kivételes esetekben került nyomtatásba a sajtóban – állambiztonság formában annál ritkábban –, viszont a magyar állambiztonsági szolgálatok működését nem gyakran érintették. A *Népszabadság* hasábjain 1960 és 1988 között e kifejezések évente legalább[28] 20 alkalommal megjelentek, ugyanakkor az írások elenyésző része említette azokat magyar kontextusban. Az „állambiztonsági" kifejezésre kapott – szűk három évtized alatti – 552 találatnak mindössze 3,3%-a, vagyis 18 esetben utaltak magyarországi szervezetre, eseményekre. Az „állambiztonság" kifejezés a párt központi lapjában 53 találatot eredményezett, amelyek közül a szovjet blokk országait érintő említések többnyire protokollhírekben fordultak elő, s mindössze kettő olyan írás akadt, amely a magyar szakszolgálatok tevékenységéhez kapcsolódott, ráadásul mindkettő a belügyminiszterrel készült interjú volt. A minisztériumot 1963 és 1980 között vezető Benkei András második interjúját 1978-ban adta a *Népszabadság*nak, s ez utóbbi megszólalásában az állambiztonság kérdései az 1968-asnál kevésbé hangsúlyosan szerepeltek. A belső elhárítással kapcsolatos kérdések közül az útlevélkérelmek elutasítását, a politikai természetű bűncselekmények alacsony (0,2%-os) arányát, csekély „társadalmi veszélyességét" és a megelőzés jelentőségét emelte ki tömören. A III/III működésére mindössze ez a kijelentés utalt a sorok között: „Biztonsági szerveink – e politika jegyében – nem is engedik meg, hogy ellenséges kezdeményezések ki-

25 Dr. Pásztor György: Belügyi propaganda a megyei lapokban és a vidéki rádióstúdiókban. *Magyar Sajtó*, 1976/8. 236.

26 Lásd az alábbi rendőrgyilkosság ügyét: Babus Endre: Bíróság előtt a rendőrgyilkosok. *Pest Megyei Hírlap,* 1980. április 29.

27 A szerző interjúja Babus Endre újságíróval (2023. augusztus 15.).

28 A statisztikai adatok forrása az Arcanum digitális adattár *Népszabadság* archívuma, a médiumra jellemző tipikus hibalehetőségekkel (előforduló hiányzó lapszámok, digitalizálás során keletkező olvasási hibák), összességében mégis a tendenciákat pontosan érzékeltetve.

fejlődjenek, így aztán az esetleg el is követett, de idejében megakadályozott cselekmények döntő többségének is elenyésző a társadalmi veszélyessége".[29]

1. táblázat: **Az állambiztonság említése a *Népszabadság* 1960 és 1988 közötti cikkeiben (Forrás: A szerző saját számításai)**

	„állambiztonság" említése			**„állambiztonsági" említése**		
	N	magyar	%	N	magyar	%
1960–1969	16	1	6,3	195	6	3,1
1970–1979	17	1	5,9	125	2	1,6
1980–1988	20	0	0	232	10	4,3
Összesen	53	2	3,8	552	18	3,3

Mik voltak a további találatok esetében az „állambiztonság" említésének tipikus kontextusai? A központi pártlapban valamivel több mint félszázszor megjelenő „állambiztonság" kifejezés legtöbbször, de nem kiugró mértékben a szovjet blokk országaival kapcsolatban került nyomtatásba. A 23 említés közül kiemelkedik a szovjet állambiztonsággal kapcsolatos 10 találat, ám ezek nemegyszer olyan kontextusban szerepeltek, amely azt hangsúlyozta, hogy a szovjet emberek széles jogokat élveznek, amelyek gyakorlása során csak bizonyos magától értetődő szempontot – többek közt az állambiztonság érdekét – kell figyelembe venni. Ilyen kitétel szerepel például Brezsnyev 1973 októberében Moszkvában, a Béke Világkongresszuson elmondott beszédében,[30] vagy az 1978 decemberében a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elé kerülő állampolgársági törvény kapcsán.[31] Ezzel szemben a szatellitállamok esetében feltűnő, hogy az állambiztonságot válsághelyzetekben említik. Így a lengyel kontextusban három esetben említett „állambiztonság" egyaránt az 1981-es válsághelyzethez kapcsolódott, illetve a két csehszlovák eset is a prágai tavasz elfojtása utáni ún. „normalizáció" időszakára vonatkozott (1969, 1972).

Ugyanakkor az „állambiztonsági" kifejezés, amelyet a nyilvánosságban jóval gyakrabban említettek, számos esetben párt- és állami rendezvényeken elhangzott beszédekben, állambiztonsági szervek különböző fontos s kevésbé fontos[32] találkozóiról közzétett protokoll-

29 Szabó László: A közbiztonságról. – Népszabadság interjú Benkei András belügyminiszterrel. *Népszabadság,* 1978. november 25.

30 „Ez pedig teljesen megfelel az emberi jogokról szóló, a Szovjetunió által ratifikált nemzetközi megállapodásoknak, amelyek kimondják, hogy a bennük foglalt jogok »nem képezhetik semmiféle korlátozás tárgyát, kivéve a törvény által előírt, az állambiztonság, a társadalmi rend, a lakosság egészsége és erkölcsisége, illetve a mások jogai és szabadsága védelmét szolgáló korlátozásokat". Szélesítsük és erősítsük tovább a nemzetközi enyhülés folyamatát. *Népszabadság,* 1973. október 27.

31 „Elutasítható az állampolgárságból való elbocsátás, ha az ellentétes más állampolgárok, állami vagy társadalmi szervezetek lényeges érdekeivel vagy az állambiztonság érdekeivel." Új állampolgársági törvény a Szovjetunióban. *Népszabadság,* 1978. december 2.

32 Egy példa a kevésbé fontos találkozókra: a szocialista országok belügyi és állambiztonsági minisztériumai sportszerveinek 1971. májusi mongóliai naptáregyeztető konferenciája. *Népszabadság,* 1971. május 18.

hírekben szerepelt. Vagyis ezek az előfordulások nem adtak betekintést az állambiztonsági szervek konkrét feladataiba, működésébe.

Az időnként megjelenő, fentebb néhány példán keresztül bemutatott konkrét és körülhatárolt politikai bűncselekményekről szóló tudósítások – és az általánosságokban mozgó belügyi publicisztika –, vagyis a *belügyi újságírás* mellett az állambiztonság működésének kérdései alapvetően két műfajban jelentek meg: a fikcióban (és a fikcióról szóló kritikában), valamint a belügyi népszerűsítésben. Előbbi kategóriába tartoztak a – Latinovits Zoltán nélkül szinte elképzelhetetlen – „kémfilmek", illetve „kémregények", amelyek – ellentétben a Rákosi-kor külső és belső ellenségképet prospektusszerűen ábrázoló munkáival – nem az ún. „belső reakció" kívülről támogatott ármánykodásait mutatták be, hanem magától értetődő módon használták fel a hidegháborús hátteret a krimi műfajához. A filmes példáknál maradva, 1963-ban készült a *Foto Haber*, amelynek egyik forgatókönyvírója az 1950-es letartóztatásáig az Államvédelmi Hatóság tisztjeként – majd 1954 és 1959 között újra a Belügyminisztérium állományában – szolgáló Radványi Dezső volt.[33] Radványi messze nem az egyetlen olyan író, aki hosszabb-rövidebb ideig az állambiztonsági szolgálatok alkalmazásában állt. A *Foto Haber*t két évvel követte a *Fény a redőny mögött*, illetve ugyanebben az évben mutatták be a *Sellő a pecsétgyűrűn* című filmet,[34] amely egy másik – az 1960-as évek nyilvánosságában és állambiztonsági tevékenységében előtérbe kerülő – vonulatra, a náci és nyilasperekre, illetve azok kontinuitására reflektált a művészet nyelvén.[35]

A belügyi népszerűsítésnek kiemelt példájaként a Belügyminisztérium által szervezett „állambiztonsági kiállításokat", illetve oktatófilmeket említhetjük. Ilyen kiállításokra került sor 1966-ban, illetve 1970-ben. Az 1966-os *Védjük szocializmust építő államunk biztonságát* című, a Népköztársaság útja 55. szám alatt, majd több vidéki városban – tehát nem az ÁVH egykori székházában – megnyílt tárlat a *Népszabadság* beszámolója szerint az „imperialista aknamunkával, a nyugati hírszerzés és a belső ellenség tevékenységével, állambiztonsági szerveink harcával" ismertette meg a látogatót. Az ideológiai és pedagógiai hatás mellett a tárlat kémfilmeket idéző izgalmas látnivalót is kínált, „vegyszerekről, titkosírásokról, hamisított okmányokról, rejtekhelyekről, mikrofilmekről".[36] Az 1970-ben megnyílt – jubileumi, *Huszonöt év a dolgozó nép szolgálatában* című – kiállítás régi és modern(ebb) eszközök bemutatása mellett a rendszer változó külső és belső ellenségképeit is felmutatta: „Egykori fotókon láthatók 25 év leghírhedtebb bűnözői, kémek, diverzánsok, ellenforradalmárok".[37] Az országosak mellett hasonló jellegű kiállítások vidéken is készültek, így a Pécsett 1978-ban bemutatott, 23 tablóból álló, *Védjük hazánk biztonságát!* című anyag.[38] A fiatalabbak számára a táborok jelenthettek vonzerőt, ahol állambiztonsági témákkal is találkoztak. 1978-ban rendezte meg először a BM a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel és a Honvédelmi Minisztériummal közösen a Münnich Ferenc belügyi pályára irányító tábort, ahol – a 17 éves tiszakécskei résztvevő elmondása alapján – a hírszerzés és kémelhárítás izgalmainál nagyobb

33 Radványi Dezső. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::NO::P5_PRS_ID:626239

34 Lásd: A szocialista krimi. *Film.hu*. magyar.film.hu/filmhu/magazin/a-szocialista-krimi-kult-feature

35 Zombori Máté kutatásai mutattak rá, hogy a volt náci és nyilas felelősök tevékenységének feltárása nem az 1961-es Eichmann-perrel vett lendületet, hanem Eichmann elfogása és pere egy az 1950-es évek közepén már meginduló folyamat fontos állomása volt. Zombori (2022): 13–57.

36 F. G.: Állambiztonsági kiállítás nyílt a nagyközönség számára. *Népszabadság,* 1966. június 8.

37 Huszonöt év a dolgozó nép szolgálatában. *Népszabadság,* 1970. április 9.

38 Nemeshegyi Beatrix: Állambiztonsági kiállítás Pécsett. *Magyar Rendőr,* 1978/3. 2.

élményeket kínált a honvédségi helikopter, a tűzoltókocsi, a karatebemutató vagy a valódi rendőrökkel való járőrözés.[39]

4. Az állambiztonság vezetői

Láttuk tehát a *Népszabadság* példáján, hogy az állambiztonsági terület említése esetén rendkívül alacsony volt a magyar kontextusban leírt közlések aránya. A Belügyminiszter III. Főcsoportfőnökségének tevékenysége pedig nyilvánvalóan a tabusított témák közé tartozott, maga a főcsoportfőnökség kifejezés rendre a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnökségeként volt olvasható. 1988 előttre vonatkozóan nem merész állítás, hogy egy átlagos magyar újságolvasó nem volt tisztában sem a Belügyminisztérium pontos felépítésével, sem azzal, hogy ki vezeti az állambiztonsági szolgálatokat, illetve utóbbi részeként a „belső ellenség" elleni harccal megbízott területet.

Ennek ellenére az állambiztonsági vezetők neve időnként felbukkant a sajtóban. Igaz, ezek szinte kizárólag protokollhírek voltak, amelyek kinevezésekről, nyugdíjba vonulásokról, kitüntetésekről, hivatalos eseményekről tudósítottak. Mit mondhatunk el részletesebben az állambiztosági vezetés efféle szerepléséről? Az alábbiakban a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének két vezető pozícióját viselő személyek sajtóbeli említéseit tekintjük át az 1960-as évek elejétől 1985-ig. Az egyik az állambiztonsági miniszterhelyettesi pozíció, amely egyet jelentett a III. Főcsoportfőnökség vezetésével. Ezt a tisztséget 1962 és 1989 között hatan töltötték be:

- 1962 és 1966 között Galambos József (1921–1979), aki a forradalom után került a pártközpontból a Belügyminisztériumhoz, és volt az állambiztonság újjáépítésének egyik kívülről érkező kádere;[40]
- 1966 és 1970 között Rácz Sándor (1925–?),[41] aki szintén a forradalom után, 1958-ban a pártközpontból került a belső reakció elleni elhárítás egyik vezető pozíciójába;
- az 1970 és 1974 közötti főcsoportfőnök, Rácz Pál (1928–1986) hosszú külügyi karrier után, a Külügyminisztérium vezetéséből került át a Belügyminisztériumhoz miniszterhelyettesnek;[42]
- 1974 és 1982 között Karasz Lajos (1924–1999), aki ugyan szintén pártvonalon kezdte karrierjét, de kinevezésekor már több mint egy évtizedes vezetői múltat tudott felmutatni a III. Főcsoportfőnökségen;[43]
- 1982 és 1985 között Földesi Jenő (1928–), aki a pártiskola elvégzése után 1962-ben a Határőrségtől érkezett a Belügyminisztériumhoz, s töltött be számos – leghosszabban személyzeti – területen vezető pozíciót;[44]
- 1985-ben Harangozó Szilveszter (1929–2011) vette át a terület irányítását, aki kivételesen hosszú, 36 éves, politikai viharokat és átszervezéseket átvészelő állambiztonsági szolgálat után került a Főcsoportfőnökség élére, és aki a fenti állambizton-

39 Polgár György: Ismerkedés a belügyi pályával. *Népszabadság,* 1983. július 14.
40 Galambos József. Forrás: www.nevpont.hu/palyakep/galambos-jozsef-083c0
41 Rácz Sándor. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:8468880686202::NO::P5_PRS_ID:960399
42 Rácz Pál. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13:961374685206
43 Karasz Lajos. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:7312595142993::NO::P5_PRS_ID:24459
44 Földesi Jenő. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:5838877884349::NO::P5_PRS_ID:62958

sági miniszterhelyettesek közül egyedüliként nem 1956 után érkezett a belügyhöz, és azt megelőzőleg még rövid életű párt- vagy egyéb állami karrierje sem volt.

Mivel a miniszterhelyettesi tisztség politikai pozíciónak számított, amellyel különböző reprezentatív feladatok is jártak, természetesnek tekinthetjük, hogy az állambiztonsági miniszterhelyettesek, ha nem is gyakran, de rendszeresen szerepeltek a sajtóban. Már csak azért is, mert az államszocialista sajtóban a protokollközlemények – pontos – megjelentetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak. Annak ellenére, hogy a Politikai Bizottság már 1965-ben tárgyalta a protokollbeszámolók rövidítésének és a háttérbe szoruló tartalmi információk közlésének kérdését,[45] a „protokollgörcs" kérdése visszatérően szerepelt az újságírók belső fórumain is, így a *Magyar Sajtó* című havilapban, és bár történt bizonyos változás a téren, e közlemények szívósan tartották magukat.[46]

2. táblázat: **Az állambiztonsági miniszterhelyettesek említései a Népszabadság közleményeiben (1962–1985)**

	összes említés	említés / év	kinevezés, kitüntetés	ünnepség	látogatás, fogadás	egyéb
Galambos József	6	1,5	4	1	1	0
Rácz Sándor	14	3,5	2	7	3	2
Rácz Pál	7	3,3	2	2	3	0
Karasz Lajos	23	2,8	3	16	3	1
Földesi Jenő	20	7,7	3	9	8	0

A fenti táblázat is arról tanúskodik, hogy az állambiztonsági miniszterhelyettesek alapvetően csupán olyan események kapcsán lettek megnevezve szereplőkként, amelyek protokolláris alkalomnak számítottak. Ezekbe természetesen beletartozott a kinevezésük és a megbízatás megszűntét bejelentő közlemény, illetve – ha erre az időszakra esett – előléptetésük. A legtöbb említés – ötük esetében 35 (vagyis az említések fele) – arról tudósított, hogy valamely ünnepélyes eseményen (tisztavatáson, kitüntetések átadásán, emléktábla felavatásán, koszorúzáson stb.) képviselték a Belügyminisztériumot. A második leggyakoribb esetben a lap arról számolt be, hogy a belügyi vezető megyei látogatáson, nagyköveti fogadáson vett részt (26%). Ezt az értéket azonban Földesi Jenő 1982 és 1985 között mutatott aktivitása emeli meg. Ugyanakkor felvethető az is, hogy e mögött a protokolltájékoztatás 1980-as évekbeli változó gyakorlata húzódik meg, hiszen a *Népszabadság* – a „baráti országokkal" szervezett találkozók mellett – beszámolt megyei parancsnoki értekezletek, munkásőr-egységgyűlés, sőt az Újpesti Dózsa közgyűlése kapcsán is Földesi részvételéről. Karasz Lajos esetében csak egyszer, egy munkásőr-egységgyűlésről, 1982-ből.

Szembetűnően kevés ugyanakkor a fenti protokollkategóriákba nem sorolható „egyéb" említések száma. Rácz Sándor nevével az újságolvasók két politikai tárgyú híradás-

[45] A magyar és külföldi küldöttségek utazásáról és érkezéséről, valamint egyéb belföldi jellegű eseményekről szóló kommünikék egyszerűsítése. MNL OL MK–S 288. f. 5/372. ő. e

[46] A protokollhírek kezelésének kérdéséről lásd: Takács (2012): 232–236.

ban is találkozhattak. 1967 decemberében részt vett az Országgyűlés honvédelmi bizottságának ülésén, ahol a Belügyminisztérium képviseletében a tárca következő évi költségvetéséről tartott tájékoztatót.[47] 1970 márciusában az új útlevélszabályok kiadása utáni belügyminisztériumi sajtótájékoztatón vett részt, igaz az érdemi információkat Benkei András miniszter ismertette.[48] Karasz Lajos 1981-es szereplését pedig az 1980-as évek jelenségei között tárgyaljuk.

A III/III-as csoportfőnöki posztot ugyanebben az időszakban négyen töltötték be, ami alapvetően Harangozó Szilveszter rendkívül hosszúnak számító, tizenöt éves csoportfőnökségének tudható be. Előzetesen feltételezhetjük, hogy a nem politikai pozíciót betöltő, a belső elhárítás irányítását végző vezető neve a miniszterhelyettesnél is ritkábban, illetve szűkebb körben jelent meg az állampárti nyilvánosságban.

Eperjesi László (1928–2000), aki sportvezetőként – 1948 és 1950 között a Magyar Labdarúgó Szövetség titkára, 1960 és 1962 között a Magyar Testnevelési és Sporttanács elnökhelyettese, illetve a Magyar Olimpiai Bizottság alelnöke volt – gyakran szerepelt a sajtóban, 1962 februárjában került a Belügyminisztérium akkori II/2. osztályára, majd az átszervezés után hamarosan a III/III. Csoportfőnökség élére. Eperjesi neve ebben az időszakban azonban csak belső kiadványokban bukkant fel. Publikált a *Belügyi Szemle* című kiadványban,[49] illetve ifjúságvédelmi tárgyú esszéjét *A Hazáért* című belső terjesztésű karhatalmi képes magazin méltatta: „Részletesen elemzi az ifjúság körében felbukkanó ellenséges nézetek forrásait – nyugati hatás, baráti kör, ellenséges szülők, a klerikális reakció szervező tevékenysége, a nem megfelelő iskolai nevelés –, s jellemző példákat is hoz, bizonyítva, hogy ezek a nézetek, bár szűk körben hatnak, társadalmilag mégis veszélyesek".[50]

Eperjesit – aki 1967-től SZT-állományba került[51] – a hároméves SZKP pártiskolát végzett, korábban Hajdú-Bihar megyei első titkár – Baranyai György (1927–1998) váltotta fel.[52] Így természetes, hogy 1966 májusáig rendszeresen szerepelt a *Hajdú-Bihari Napló*ban és az országos sajtóban is. Majd 1970 decemberétől újra „sajtónyilvános" pozícióba kerül Budapest rendőrfőkapitányaként. 1966 és 1970 között azonban „eltűnt" a magyar médiából, leszámítva 1968-as kitüntetését, amikor a Vörös Csillag Érdemrendet elnyerők felsorolásában Baranyai György „rendőr ezredes" is szerepelt.[53] A tulajdonképpen felfelé bukó Baranyai, akit nemcsak vezérőrnaggyá neveztek ki, hanem – már új pozíciója jegyében, de még mint a „BM főcsoporthelyettesé"-t – a budapesti pártvezetésbe is beválasztották,[54] az év végén a fővárosi napilapnak, az *Esti Hírlap*nak immár rendőrfőkapitányként adott interjút, amelyben állambiztonsági múltját természetesen nem említették.[55] Az interjúból állambiztonsági tapasztalatokra csak a sorok közötti olvasást felsőfokon űzők következtethettek,

---

47 Az országgyűlés honvédelmi és kulturális bizottságainak ülése. *Népszabadság,* 1967. december 15.

48 Mit tartalmaznak az új útlevél-szabályok? *Népszabadság,* 1970. március 4.

49 Eperjesi László: Az MSZMP Központi Bizottsága 1965. november 18-20-i és december 8-i ülésének határozataiból adódó belügyi feladatok: az általános belügyi feladatokról. *Belügyi Szemle,* 1966/2. 5–10.; Eperjesi László: Ellenséges hatások érvényesülése az ifjúság körében. *Belügyi Szemle,* 1966/8. 10–17.

50 A Belügyi Szemle augusztusi száma. *A Hazáért,* 1966/35. 13.

51 Eperjesi László, dr. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:2120000538986809::NO::P5_PRS_ID:932808

52 Baranyai György. www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:12821891305686::NO::P5_PRS_ID:661487

53 Kitüntetések november 7. alkalmából. *Népszabadság,* 1968. november 7.

54 Véget ért a budapesti pártértekezlet. *Esti Hírlap,* 1970. november 2.

55 Balogh László: Beszélgetés a főkapitánnyal. *Esti Hírlap*, 1970. december 31.

amikor Baranyai az ifjúsági bűnözésről, az 1970-ben felszámolt 130 galeriről, a pornográf tartalmak, krimik, szexuális szabadosság mellett a „különféle zavaros szemléletek" negatív hatásáról tett említést.

Harangozó Szilveszter 1970 decemberétől előbb megbízott csoportfőnökként vette át a III/III-as Csoportfőnökség vezetését, majd a következő év nyarán véglegesítették e pozícióban. Vezetésének első évtizedében nem tapasztalunk a korábbi évektől elütő mintát nyilvános megjelenéseiben. 1972 novemberében vezérőrnagyi kinevezése kapcsán került a neve nyomtatásba, rendfokozata mellett a közleményben annyi szerepelt, hogy „eredményes munkája" révén szolgált rá az előléptetésre,[56] majd 1976-ban a Vörös Csillag Érdemrendet is megkapta.[57] Ebben az időszakban az egyetlen „meglepő" felbukkanása egy üzemi lapban lelhető fel, miután Harangozó Szilveszter – mint zsűritag – részt vett az Elekromos Művek és a Belügyminisztérium KISZ-szervezeteinek közös, az oroszországi forradalom 60. évfordulójára rendezett vetélkedőjének döntőjén.[58]

A nem nyílt terjesztésű belügyi és újságírói folyóiratokban ugyanakkor már a hetvenes években is rendszeresen beszámoltak szerepléseiről, így a Borbély Sándor KB-tag vezette csepeli pártküldöttség számára tartott állambiztonsági tárgyú előadásáról, amelyben a tudósítás szerint a fellazítás és a csepeli ipar miatt kiemelt feladatot jelentő titokvédelem kérdéseit állította középpontba. Sőt, Harangozó a *Magyar Rendőr* egy fotóján is látható, amint egy Lenin-festmény előtt állva magyaráz a pártmunkásoknak.[59] Szintén közölték az 1975 őszén a Bács-Kiskun megyei főkapitányságon tartott értekezleten,[60] illetve az 1977. júniusi országos parancsoki értekezleten készült fotóját.[61] 1978 áprilisában a *Magyar Sajtó* szerkesztősége a rövid hírek közé beillesztett egy szakosztályi háttértájékoztatóról szóló információt, amely szerint Harangozó Szilveszter a MÚOSZ honvédelmi szakosztályának vendégeként tartott előadást.[62]

Az 1980-as évek első felében ugyanakkor már több alkalommal nyilvános sajtótermékben is feltűnt Harangozó neve különböző helyi – megyei – eseményekről szóló tudósításokban: parancsnoki értekezlet Nyíregyházán, látogatás a miskolci Forradalmi Rendőr Ezrednél, párt VB-ülés Győr-Sopron megyében.[63] Ezekben egyrészt közös, hogy megyei rendezvényekről készült protokollbeszámolók voltak, az eseményeken Harangozó a Belügyminisztériumot, illetve utóbbi esetben – akárcsak az ELMŰ vetélkedőjén – annak pártszervezetét képviselte. Ezenfelül minisztériumi beosztását is megadták, azt természetesen nem, hogy állambiztonsági egységet vezet csoportfőnökként. Ráadásul 1984 októberében a *Kisalföld* tévesen „megelőlegezte" számára a miniszterhelyettességet. (Harangozó korábbi pozíciójába 1985-ben Horváth Józsefet nevezték ki.)

Mindebből két következtetést is levonhatunk. Egyrészt Harangozó mint a belügyi állami és minisztériumi pártvezetés régi tagja az 1970-es évek végétől – immár mint a főcso-

56 Ünnepségek, kitüntetések. *Népszabadság*, 1972. november 4.

57 Kitüntetések november 7. alkalmából. *Népszabadság,* 1976. november 7.

58 Hajdú Anna: Vetélkedő. *Elektromos Híradó,* 1977/11. 9.

59 Csongrádi János: Csepeli pártmunkás küldöttség. *Magyar Rendőr,* 1973. november 1., 3.

60 Békési József: Tovább a megkezdett úton. *Magyar Rendőr,* 1975. november 27., 3.

61 T. T.: A káder- és személyzeti munkáról. *Határőr*, 1977. július 1. 2–3.

62 Az újságíróélet hírei. *Magyar Sajtó,* 1978/4–5. 161.

63 Parancsnoki értekezlet a megyei rendőr-főkapitányságon. *Kelet-Magyarország*, 1982. február 26.; (felföldi): Helytállásaikra számítani lehet. *Déli Hírlap,* 1984. május 31.; Ülést tartott a megyei párt-vb. *Kisalföld,* 1984. október 3.

portfőnök első helyettese – időnként sajtónyilvános protokolleseményeken is fellépett. Másrészt viszont azt is feltételezhetjük, hogy az ilyen jellegű protokolleseményekkel kapcsolatban a nyilvánosságbeli közléshatárok óvatosan tágultak, s a helyi jellegű eseményekről a helyi sajtó röviden beszámolhatott a szélesebb közönség számára is. Mindez azonban alapvetően érintetlenül hagyta azt a szabályt, hogy az állambiztonsági szolgálatok vezetőjét a nyilvánosságban nem említették együtt tényleges pozíciójával, feladatkörével, illetve e vezetők nem nyilatkoztak meg – sem hivatali idejük alatt, sem azután – állambiztonsági kérdésekben.

5. Változás és változatlanság az 1980-as években

1981. június 8-án este fél nyolckor a Magyar Rádió egy sokakat érdeklő adást sugárzott. A Holakovszky István belpolitikai szerkesztő által jegyzett „Nyilvános Sajtókonferencia" című műsorban – Rapcsányi László riporter mellett – az országos és megyei lapok stúdióban ülő újságíróin keresztül a hallgatók is feltehették kérdéseiket. A műsor beharangozója szerint ez már a minisztereket, államtitkárokat s más vezetőket, országos hatáskörű szervek elnökeit, megyei vezetőket stb. is megszólaltató sorozat 127. adása volt.

Hasonló, döntéshozókat mikrofon elé állító műsorok ekkor már nem voltak példa nélküliek a hazai nyilvánosságban. A Magyar Televízió 1977 novemberében indította el a „Megkérdezzük a minisztert" című gazdaságpolitikai interjúsorozatát. A műsor első vendége Trethon Ferenc munkaügyi miniszter volt, aki élő műsorban válaszolt betelefonálók kérdéseire.[64] A következő hónapokban Sághy Vilmos belkereskedelmi, Keserű Jánosné könnyűipari, Romány Pál mezőgazdasági és élelmezésügyi, valamint Faluvégi Lajos pénzügyminiszter is sorra került, majd az év második felében már a nem gazdasági tárcák vezetői, így Markója Imre igazságügyminiszter és Puja Frigyes külügyminiszter is kamerák elé ült. A műsorban a belügyminiszter szereplésére nem került sor.

Az élő politikai műsorok hazai úttörője a Magyar Televízió „Fórum" című külpolitikai vitaműsora volt, amelynek első adására egy igen feszült pillanatban, a Varsói Szerződés csehszlovákiai beavatkozása után egy hónappal, 1968 szeptemberében került sor.[65] Az 1976-ban már negyvenedik adásánál járó műsor azonban nem politikusokat szólaltatott meg, hanem vezető külpolitikai újságírók vállalták a szereplést. A kínos helyzeteket megelőzendő a szóba jöhető „kényes kérdéseket" és az azokkal kapcsolatos közléspolitikai határokat a Központi Bizottság illetékeseivel adás előtt átbeszélték.[66] Az 1971-ben indított, hasonló jellegű „Trybuna Obywatelska" (Néptribunus) című lengyel televízió-műsorban viszont párt- és állami vezetők nyilatkoztak. Az első adásban Jan Szydlak KB-titkár mellett más politikai vezetők, köztük az építésügyi miniszter is a stúdióban ült, s válaszolt a nézői kérdésekre. Ahogy a magyar, úgy a lengyel médiában is komoly dilemmát okozott, hogy a párt- és állami vezetők többsége nem volt felkészülve az ilyen jellegű szereplésre,[67] és még az Agitációs és

64 Kamerával a miniszternél. *Délmagyarország,* 1977. november 26.

65 Vilcsek Anna: Kimentünk a Fórumra. *Magyar Nemzet,* 1968. szeptember 22.

66 Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a Magyar Televízió Fórum című műsoráról (1976. április 10.). MNL OL MK–S 288. f. 41/261. ő. e.

67 A varsói nagykövetség jelentése a lengyel Fórum első adásáról (1971. június 7.) MNL OL MK–S 288. f. 41/261. ő. e.

Propaganda Osztály, de a Tájékoztatási Hivatal által szervezett főszerkesztői értekezleteken, illetve tematikus sajtótájékoztatókon sem érezték magukat igazán otthonosan. A kormánytagok – így a belügyminiszter – sajtóval kapcsolatos találkozóit szervező Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala tervezeteiben rendszeresek voltak a halasztások, egyes érdemi döntések elhúzódása esetén például a miniszterek nem szívesen vállalták, hogy az adott területtel kapcsolatosan felelős nyilatkozatot tegyenek. Először 1978-ban tett a Tájékoztatási Hivatal kísérletet arra, hogy a dolgok logikáját megváltoztassa, és felmérje a médiumok konkrét igényeit a vezető politikusok megszólalására és megszólaltatására, így az azévi II. féléves munkatervbe – a korábbi 8-10 helyett – mintegy 40 cikk és interjú került listázásra.[68]

Visszatérve az 1981. júniusi rádióműsorra, arról a *Magyar Rendőr* csak egy szűkszavú fényképes tudósítást közölt, amelyből szintén kiérződött, hogy a „vállalkozással" a belügy nyilvános megítélésének javítása is a minisztériumi vezetés célja volt: „ne egyoldalúan mint bűnüldöző hatóságot ismerje meg, hanem képet kapjon arról az intézményrendszerről, amely az állampolgárok védelmében és érdekében is lát el feladatokat".[69] Tegyük hozzá, pozitív képet.

Az adásról ugyanakkor beszámolt legalább egy megyei lap is, a *Békés Megyei Népújság*. A rádiós szemle felvezetése szintén azt a törekvését fejezte ki a sajtóirányításnak, hogy megvalósítsák a „mindenről való tájékoztatás" akkor már jó másfél évtizedes követelményét. „Ma már senki sem hiszi nálunk, hogy amiről nem beszélünk, az nincs is. Egyre több őszinte szó esik az újságokban, a rádióban, a tévében gondjainkról, s a gondok őszinte feltárása mindig közelebb visz bennünket egy lépéssel a megoldáshoz."[70] A műsorban megemlítették a „disszidálás" kérdését, a nem teljesen tabusított, de kényes témaként kezelt[71] kábítószerfogyasztás és prostitúció problémáját, kifejezetten állambiztonsági témaként a kémkedést, valamint a külföldiek által elkövetett bűncselekmények kérdéskörét.

A műsor az állambiztonság működésének nyilvánossága szempontjából abban mindenképpen áttörést jelentett, hogy először szólalt meg – ráadásul élőben, főműsoridőben, nagy nyilvánosság előtt – a magyar médiában az állambiztonsági szolgálatok hivatalban lévő vezetője. Mivel az adás hanganyaga az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának anyagában – is – megőrződött, nemcsak azt tudjuk, konkrétan milyen, az állambiztonság munkájával kapcsolatos kérdések kerültek szóba az egyórás műsorban, de azt is szétszálazhatjuk, mely kérdéseket címezhették a riporterek a csak „miniszterhelyettes"-ként bemutatott Karasz Lajosnak, és mely kérdéseket „vette magához" Horváth István. Természetesen a fő megszólaló utóbbi volt, míg a közbiztonsági helyzet kapcsán Ladvánszky Károly belügyminiszter-helyettes, országos rendőrfőkapitány volt hivatva megnyugtatni a közvéleményt. Ráadásul Horváth személyében 1970 júniusától egy „képernyőképes", jól riposztozó politikus került a minisztérium élére, aki például így kommentálta a Magyar Televízió „A Hét" című műsorában a magyarországi közbiztonság helyzetét: „Nálunk nyugodtan járhatnak az emberek az utcán, és nyugodtan térhetnek haza a házaikba. Nálunk John Lennon is békében élhetett volna."[72]

---

68 A Tájékoztatási Hivatal feljegyzése a kormány sajtótájékoztatóról. MNL OL XIX-A-24b 122. doboz.

69 Sajtókonferencia. *Magyar Rendőr,* 1981. június 13.

70 -gubucz-: Sajtókonferencia a BM-ről. *Békés Megyei Népújság,* 1981. június 11.

71 Lásd erről: Bajzáth–Rácz–Tóth (2014).

72 Bráz János: Mit mérlegeljünk? *Veszprémi Napló,* 1980. december 31.

Karasz Lajos a műsor során három kérdést válaszolt meg. Az első az államtitkok védelmére vonatkozott, s bár a témát felvető Szabó László nyilván tudatában volt annak, hogy a hivatalos céllal külföldre utazó magyar állampolgárok részt kellett vegyenek hasonló célú elbeszélgetésen, azt olyan nyugati gyakorlatként vezette be, amelyre Magyarországon is szükség volna. Karasz miniszterhelyettes pedig válaszában nem a magyar gyakorlatról beszélt, hanem a nyugati hírszerzési törekvések létezéséről, a beszervezési kísérletekről – és arról, hogy azok alkalmanként sikerrel járnak. Mindezt pedig alapvetően bürokratikus nyelven ismertette: „ellenségeink, ellenfeleink [… törekednek] szocializmust építő dolgozó népünk ellenére olyat megtudni, ami (…) hasznos az imperializmusnak". Válaszát azzal zárta, hogy a nyugatiak „válságaik közepette" a kémhisztériát is felhasználják a propagandájukban.[73]

A Karasz Lajoshoz intézett második kérdés a „lengyel események" magyarországi hatásaira, vagyis a politikai ellenzékre vonatkozott. Karasz a kiterjedt magyar és lengyel ellenzéki kapcsolatokkal nem foglalkozott,[74] csupán a pont ebben az időszakban jelentősebb hatókört kialakító, szamizdatirodalmat megjelentető, repülőegyetemeket szervező ellenzéki mozgalom komolyan vehetőségének cáfolatára szorítkozott. „Vannak Magyarországon is olyan személyek, akik helyzetértékelésükben elrugaszkodnak a valóságtól, egyesek természetesen szereplési vágytól a valóságtól elrugaszkodva gondolkodva megpróbálnak zavarokat kelteni; nem jelentős ez a szám." A harmadik kérdés pedig egy konkrét ügy kapcsán merült fel, feltehetően egy anya szeretett volna a legmagasabb szintről bizonyságot kapni, hogy az NSZK-ba – jogellenesen távozott – húszéves fia hazatérhet Magyarországra. A belügyminiszter igyekezett megnyugtatni őt azzal, hogy a magyar törvényeknek nem célja az állampolgárok büntetése – hanem eszköze –, így vélhetően pénzbírsággal és néhány évnyi utazási tilalommal lezárható az ügy.[75]

A többi állambiztonsági vonatkozású kérdést viszont Horváth István miniszter válaszolta meg, így ő beszélt általában a nyugati kémtevékenységgel kapcsolatos felvetésről, ő ismertette a politikai jellegű bűncselekmények jellegét és gyakoriságát, valamint a kábítószerfogyasztás és az ifjúsági bűnözés sajátosságait.

A rádióműsort megelőzően, 1981 februárjában a *Népszabadság*nak szintén Horváth István adott a magyar emigráció figyelmét is felkeltő[76] interjút, amelyben – akárcsak korábban elődje, Benkei András – az állambiztonság kérdéseit is tárgyalta. Azonban a Helsinki záróokmány aláírása utáni években megélénkülő ellenzéki aktivitásnak – vagyis a tényleges állambiztonsági prioritásoknak – megfelelően elsősorban a belső ellenzéki csoportok tevékenységéről, törekvéseiről, módszereiről beszélt, ám megmaradva az általánosságok szintjén. Ekképp említve a „valóságos és állítólagos" hibák felnagyítását, „rosszindulatú kritikáját", határon túli magyarok, „szociális támogatásra szorulók" és más csoportok érdekeinek képviseletét, konfliktushelyzetek keresését, nyugati titkosszolgálatokkal való kapcsolataikat. Horváth két helyen alig burkoltan, egy további ponton pedig talán szándékolatlanul utalt a III/III. működésére. „Az enyhébb súlyú esetekben általában nevelőjellegű szankciókra került sor" – amely gyakran nem is közvetlenül az állambiztonsági állomány munkatársai által, hanem

73 A Magyar Rádió 127. Sajtókonferenciája a BM-ből. ÁBTL 4.9. H-7/1 V-159604/op (1981).
74 Lásd erről: Mitrovits (2022): 173–200.; Danyi (2023).
75 A Magyar Rádió 127. Sajtókonferenciája a BM-ből.
76 Gereben István: Még mindig hazudnak, rendületlenül! *New Yorki Magyar Élet,* 1981. május 9., 1., 3.

például a munkahelyi, egyetemi vezető által közvetített figyelmeztető beszélgetésekre utalt. „Mi nem gyártunk konfliktusokat, nem akarunk »ellenséget csinálni«, sőt azt szeretnénk, hogy minél kevesebb esetben kelljen eljárni" – jelezte szintén az állambiztonsági szerveknek azon törekvését, hogy ún. „operatív eszközökkel" – a figyelmeztetésen túl például bomlasztással – érjen célt. Míg az a megjegyzése, miszerint a BM előtt „jól ismert és bizonyított, hogy e terminológiák, érvek, módszerek forrásai különféle nyugati speciális szolgálatoknál találhatók", a titkos információszerzés létezésére vonatkozott.[77]

Július végén – előzetes tervek alapján – az *Esti Hírlap* „Folytatjuk a sajtókonferenciát" címmel háromrészes sorozatot indított, amelyben a sajtókonferenciáról kimaradó olvasói kérésekre válaszoltak.[78] A kérdések érintettek olyan – egyébként már a műsorban is tárgyalt – területeket, amelyeken az állambiztonsági szolgálatok is cselekvően léptek fel: aluljáróban „csövező fiatalok" és rájuk rossz hatással lévő hangadók, útlevélügyek, valamint a „disszidálás" és hazatérés különböző aspektusai – e kérdések taglalásakor az állambiztonsági szervet nem említették.

A politikai nyilvánosság 1970-es évek második felétől láthatóan változó jellege ugyanakkor nem hozott alapvető változást a hazai tájékoztatáspolitikában. Egyrészt bár megjelentek a fent bemutatott, politikai vezetőket is megszólaltató rádiós és televíziós műsorok, s olyan nagy népszerűségnek örvendő politikai műsorok kerültek hétről hétre adásba, mint „A Hét" vagy a „168 óra", az továbbra is alapvető elvárás maradt, hogy az újságíró és a politikus viszonya partneri legyen, vagyis az újságíró elsődleges kliense a politika legyen, tehát mindketten ugyanazt az ügyet szolgálják a maguk területén. Természetesen ez a fajta „partnerség" a szerkesztőket, vezető újságírókat nagyobb mértékben kötelezte,[79] és az újságíró-társadalmon belüli generációs – egyben szemléleti – törésvonalakat egy, az 1980-as évek elején a Tömegkommunikációs Kutatóközpont égisze alatt megjelent szociológiai felmérés is kimutatta.[80] Az 1980-as évek elején – az elsősorban értelmiségi közegben – tapasztalható erjedést pedig a hatalom is érzékelte, amit nemcsak az 1982-ben az Agitációs és Propaganda Osztály élén történt változás jelzett, hanem a következő években a legfontosabb országos médiumok élén levezényelt személycserék is.[81]

E feltételek közepette nem került sor a sajtópolitikai elvek átírására. 1977 után nem született új tájékoztatáspolitikai párthatározat, az agitációról szóló 1981. április 28-i PB-határozat elsődleges motivációja az volt, hogy a párt az 1945 – és 1956 – után szocializálódottakkal megerősítse, újraalkossa a meggyengült társadalmi alkut, amelynek alapjául a múlt, illetve a szocialista fejlődés évtizedeinek egységesebb szemléletét tekintették.[82] A további személycseréket megelőlegező 1982. decemberi PB-határozat pedig nem a tájékoztatásról, hanem hatalmi kérdésekről rendelkezett. A média irányításának javítása a kontroll erősítését kódolta.[83] Bár 1983-tól – hosszú éveken át – készült a sajtótörvény, lényegében a korábbi állapotot foglalta a legmagasabb szintű jogszabályba, közte azt a Kállay Gyula által a Minisz-

77 Szabó László: A lakossággal karöltve. *Népszabadság,* 1981. február 15.

78 Körzeti megbízottak, rendőr-utánpótlás. *Esti Hírlap,* 1981. július 23.; Közrend, biztonság, kapuk, aluljárók. *Esti Hírlap,* 1981. július 23.

79 Hegedűs (2001).

80 Angelusz–Békés–Nagy–Tímár (1982).

81 Murányi (1992).

82 A Politikai Bizottság 1981. április 28-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M–KS 288. f. 5/825. ő. e.

83 A Politikai Bizottság 1982. december 7-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M–KS 288. f. 5/868. ő. e.

tertanács tagjai és a szerkesztőségek vezetői között kimunkált kompromisszumot, amelynek lényegét aztán az 1014/1963. számú minisztertanácsi határozat öntötte jogszabályba.[84] A sajtótörvény ugyan kimondta: „A hiteles, pontos és gyors tájékoztatást az állami szervek, a társadalmi szervezetek és az egyesületek a saját kezdeményezéseikkel, továbbá a szükséges felvilágosításoknak és adatoknak a sajtó rendelkezésére bocsátásával kötelesek elősegíteni". Ám ez alól – állami, szolgálati, üzemi (üzleti) vagy magántitkok védelmének címén – széles körű felmentést is adott.[85] A törvényi szabályozás tehát egyrészt hivatkozási alapot jelentett a nyilvánosságban dolgozók számára, másrészt alapot adott az állami szerveknek az információk visszatartására is. És semmiképpen nem írta elő a párt-, az állami vagy a vállalati vezetők számára, hogy a média rendelkezésére álljanak.

Az 1980-as évek közepének egyik fő „médiaeseményét" sem egy miniszter nyilatkozata jelentette, hanem egy országos vezető nyilatkozatának a hiánya, amikor a Magyar Televízió adásában Mester Ákos szerkesztő-riporter egy üres széket mutatott be, ahova Tóth Illést, a Magyar Posta vezérigazgatóját várta hiába. Az eset után ugyanakkor Mester nem kapott teljes szilenciumot, sőt szeptemberben a párt feltörekvő vezetőjével, Grósz Károllyal készített életútinterjút a Magyar Rádió számára.[86] A következő évben megjelent, *Ki ül a székbe?* című interjúkötetének címlapján – amelyben az a bő egy órás Grósz-interjú is helyet kapott – a riporter egy üres szék előtt pózolt,[87] vagyis a könyvet a posta-vezérigazgatóval történt afférra való utalással igyekeztek reklámozni.

Ugyanebben az évben, 1986 májusában jelent meg egy beszámoló egy műegyetemi rendezvényről, amelynek vendége a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének vezetője, Horváth József volt. *A Jövő Mérnöke* című hetilap, amely hírt adott a belső reakcióelhárításért felelős állambiztonsági tiszt és a diákok találkozójáról, a nyilvánosság sajátos szeleteként működött: mint más egyetemi fórumok, így az ott működő színházak, két olyan tényezővel is számolhattak, amely jelentősen kitolta a közléshatárokat. Egyrészt azzal, hogy közönségük fiatal – leendő – értelmiségiekből állt, vagyis jelentősen kritikusabb, nyíltabb hangvételt igényelt, másrészt azzal, hogy ezt ezen csatornák korlátozott, szűkebb elérhetősége is elősegítette. Maga az eseményt szervező Vásárhelyi Pál Szakkollégium pedig az 1980-as évek során egyre inkább politikai jelentőségre szert tevő szakkollégiumok egyike volt, ám az állambiztonság – a beszélgetésen részt vevő Horváth 1987-ben szignált jelentése szerint – a műszaki felsőoktatásban tanulókat nem ítélte a rendszerre kiemelten veszélyesnek. Az értékelés szerint rájuk inkább a politikai passzivitás, illetve a „látens ellenzékiség" volt jellemző, akiket leginkább a környezetvédelmi ügyekkel – mint a bős-nagymarosi vízlépcső – lehet megszólítani, s akik ugyan maguk nem szervezkednek, nem keresik aktívan a kapcsolatot az ellenzék tagjaival, de adott alkalommal mozgósíthatók.[88]

Ilyen alkalom volt március 15., amely az 1972-es és 1973-as utcai megmozdulások nyomán az ifjúságvédelem kiemelt feladatai közé került, és amely több mint egy évtized

84 Takács (2012): 107–108.

85 1986. évi II. törvény a sajtóról, egységes szerkezetben a végrehajtásáról szóló 12/1986. (IV. 22.) MT rendelettel. www.okm.gov.hu/letolt/elektronikus_ugyintezes/1986evi2tv.pdf

86 V. Zs.: Sorshelyzetek A történelem a tényeket minősíti. *Népszava,* 1986. szeptember 10.

87 Dési (2021): 111.

88 Jelentés a Belügyminisztérium miniszterhelyettesi értekezlete számára az ifjúságvédelem területén a felsőoktatás kiemelt objektumai hálózati operatív védelmének helyzetéről és feladatairól. 1987. február. ÁBTL 1.11.1.25. doboz.

után újra olyan horderejű tüntetéssé duzzadt, hogy a résztvevőket erőszakos rendőri közbeavatkozással tudták csak feloszlatni. Az eseményt a pesti köznyelv már másnaptól – talán a Szabad Európa Rádió híradása nyomán – „lánchídi csataként" emlegette, mivel a tömeget a Lánchídra terelték, ahol a felvonulókat gumibotozták, igazoltatták, személyi igazolványokat vettek el. Ezt követően a pártvezetés úgy döntött, hogy többre van szükség, mint a résztvevőkkel szembeni fellépésre.

Az MSZMP Titkársága 1986. április 28-án jóváhagyta, hogy a korábbi belügyminiszter, az 1985 és 1987 között a KB adminisztratív – vagyis a BM és az állambiztonság munkájáért is felelő – osztályát vezető Horváth István másnap az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Karának hallgatói fórumán vegyen részt. Alapvetően ez egy rutinszerű eljárásnak számított, a vezető pártszervek rendre jóváhagyták legfelsőbb vezetőik nyilvános szerepléseit. A Titkárság ugyanakkor azt is kimondta, hogy „erről hír nem jelenik meg". Az *Egyetemi Lapok* tudósítása nem árult el részleteket az ankétról, amelyen Horváth a program szerint nem a március 15-i tüntetéssel foglalkozott, hanem „A jogászság társadalmi szerepe és megbecsülése" címmel tartott vitaindító előadást, és amelyhez dr. Kun László igazságügyminiszter-helyettes és dr. Nyíri Sándor, a legfőbb ügyész helyettese szólt hozzá.[89]

A fenti rendezvénynek tehát alapvetően nem volt a célja, hogy a március 15-i tüntetések kapcsán jobb belátásra bírja a résztvevőket, szemben azzal a műegyetemi beszélgetéssel, amelyre Horváth Józsefet hívták meg, és amelyről az egyetemi újság be is számolt. Hódos Ferenc riportjában plasztikusan és egyértelműen körülírja Horváth feladatkörét, anélkül, hogy nyíltan kimondaná, hogy az állambiztonság vezetője, illetve azon beül a belső reakció elhárítását irányítja. A vendéget úgy mutatta be, mint a „Belügyminisztérium magasrangú képviselője", akinek „évek óta munkaköri kötelezettségei közé tartozik a március 15-i rendezvények »biztosítása«"; „a rádiótelefonok, K-vonalak és bizalmas jelentések címzettje, az *arcnélkülinek tartott szervezet* egyik vezetője".[90]

Horváth feladata az volt, hogy a politikai klub közönsége – és közvetve az egyetemi diákság egésze – előtt azt az álláspontot képviselje, hogy a rendőrség (és az állambiztonság) március 15-i fellépése alapvetően indokolt és elkerülhetetlen volt. Miközben hosszan ismertette a történéseket, közte az ellenséges jelszavak kiabálását, a „kolduláért" letartóztatott – valójában szamizdatkiadás céljaira gyűjtő – Diószegi Olga ügyét, a lánchídi oszlatást,[91] Horváth azt is hangsúlyozta, hogy nem mindenkivel szemben jártak el megfelelően: a „Belügyminisztérium magasrangú tisztviselője sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy embereknek ok nélkül kellett elszenvedniük kellemetlenségeket".[92]

Ugyanakkor az oszlatás kapcsán Horváth azt a taktikát képviselte, hogy a politikairól szakmai síkra tolja az értékelést: „Függetlenül attól, hogy a tömeg mit énekelt, vagy kiabált, hogy mit mutatott a naptár, a rendőrségnek este kilenckor mindenképpen meg kellett szüntetnie a közrendet, közlekedést akadályozó csoportosulást". E tekintetben a tudósító is erősen

89 Az EL jelenti. *Egyetemi Lapok,* 1986. május 12., 1.

90 Hodos Ferenc: Mi történt március 15-én? *A Jövő Mérnöke,* 1986. május 9., 3. (Kiemelés a szerzőtől.)

91 „[H]ol van egy hajdani feketevágás, ahhoz képest, hogy valaki az utcán agitál, egy politikai magatartása miatt elmarasztalt ember mellett? Az ötvenes években ezért néhány évet lehetett kapni, most néhány ejnye-bejnyét, sőt, a pakliba még az is belefér, hogy az illető hölgy alaposan összerugdossa az őt bekísérő rendőröket..." – adta vissza Horváth szavait Hodos. Uo.

92 Uo.

hajlott a „megértésre": „Bármennyire furcsán is hangzik, a tömeg szétoszlatása mégiscsak szakmai feladat, és az sem lehet kétséges, hogy a tömeg reakciói nagyon könnyen válhatnak irracionálissá, a tömeget alkotó emberek józan véleményével ellentétessé".[93]

A beszélgetés során tehát Horváth Józsefet a kompromisszumkeresés jellemezte. Ugyan kitartott amellett, hogy a résztvevők többségének „nemes szándékát" bizonyos „hangadók" „eltorzították", állást foglalt amellett, hogy „[a] fiataloknak nem kell beletörődniük, hogy formalizmusba süllyedjenek az ünnepek, hogy kihasználatlanok maradjanak a fiatalokban szunnyadó alkotó energiák". Persze a realitások keretei között. Horváth József visszaemlékezésében maga is felidézte a fenti sajtómegjelenést, illetve a „lánchídi csatát", amelynek kapcsán leginkább azt hangsúlyozza, hogy Harangozó egyértelmű utasítást adott az oszlatásra, ám feltételezi, hogy őt is felülről utasították erre.[94]

6. Szemtől szemben a magyar állambiztonság irányítójával

Annak az interjúnak azonban, amely 1988 júliusában jelent meg a *Képes 7* hetilapban, nem volt az 1986-os szerepléshez hasonló konkrét előzménye, nem politikai krízis „utókezeléseként" került rá sor. A riporter, Szilágyi János bevezetőjében természetesen a cikk szenzációértékét igyekszik azzal emelni, hogy minimálisra szűkíti annak az esélyét, ami megtörtént, vagyis hogy a Belügyminisztérium állambiztonsági szolgálatokért felelős miniszterhelyettese interjút adott egy hazai sajtóorgánumnak.

> „Ez lehetetlen. Egyszerűen nem hiszem el, hogy itt vagyok. Amikor ugyanis felmerült bennem az ötlet, hogy a magyar »kémfőnököt« egy beszélgetésbe »beszervezzem«, egy csöppnyi esélyt sem adtam magamnak. Csupán a rend kedvéért, mindössze a lelkiismeretem megnyugtatásáért nyúltam a telefonhoz, hogy azt mondhassam: én megpróbáltam."[95]

Azt, hogy Szilágyi „kémfőnöknek" nevezi az 1985-ig, miniszterhelyettesi kinevezéséig egész addigi pályafutását a belső reakció elleni elhárítás területén töltő Harangozót, afféle öncenzúrának is tekinthetjük. Maga a beszélgetés is főleg ezen a vonalon haladt, elsőként a hírszerzés és a kémelhárítás kérdései, a szovjet blokk országainak állambiztonsági együttműködése került szóba. Természetesen Harangozó egyrészt kellően semmitmondó és általános válaszokat adott, nevezetesen, hogy a hírszerzésnek és az elhárításnak „nélkülözhetetlen együttműködési kötelezettségei vannak", hogy a szövetséges államok állambiztonsági szolgálataival „szoros együttműködésben" dolgoznak és információt cserélnek (például a lengyeleket értesítik, ha észlelik, hogy amerikaiak kémkednek utánuk), illetve hogy a magyar titkosszolgálatoknak vannak emberei Nyugaton. Más esetben inkább dezinformál, mint például amikor határozottan cáfolja, hogy a hírszerzés területén lenne bármiféle szakosodás a Varsói Szerződésen belül, hogy a megküldött információkon felüli egyeztetés „teljesen fö-

93 Uo.
94 Horváth József (1990): 219.
95 Szilágyi János: i. m., 11.

lösleges", vagy hogy „a szocialista országok egymás ellen nem dolgoznak, még a kritikus időkben sem".[96]

Látszólag mélyebben megnyílt a nyugati titkosszolgálatok tevékenységének bemutatása kapcsán, kijelentve, hogy „hangyaszorgalommal gyűjtik az olyan információkat, amelyek például a társadalmunkban meglévő szovjetellenességre vonatkoznak, vagy a politikai vezetésen belül feltételezett nézetkülönbséget, megosztottságot" és a tájékoztatáspolitika hibáit jelzik. A riporteri kérdésben megbújó állítást megerősítve Harangozó azt hangoztatja, hogy a Szabad Európa Rádió műsorait a nyugati hírszerzés felhasználja „felforgató, fellazító" céljaira.[97] E ponton a riporter a szóhasználat miatt közbe is kérdezett – „ilyen mondatokat legalább húsz éve nem hallottam" –, amelynek nyomán a riportalany ugyan árnyaltabb megfogalmazásra váltott, de az epizód megmaradhatott a nyomtatott anyagban. Válaszában a miniszterhelyettes évtizedes közhelyeket sorolt, még ha indirekt módon olyan politikai tabukra is utalt, mint a szovjetellenesség vagy az egységesnek tételezett pártvezetésen belüli ellentétek ténye. Az interjúalany a hitelességét emelendő egy konkrét esetet is említett, miszerint a magyar hírszerzés szállította a kádári vezetésnek azt az információt, hogy az Egyesült Államok végleg eldöntötte, hogy kilép az UNESCO szervezetéből, ami a hosszú vita alapján nem volt váratlan fejlemény.[98]

A belső elhárítás tevékenységére a beszélgetés csak néhány ponton tért ki, ám nem a „megszokott" – a politikai jellegű bűncselekményeket vagy a fiatalkorúak veszélyeztetését taglaló – formában. Szilágyi ugyanis – bár virágnyelven („bizonyos csoportosulások egyes tagjait" említve) – az ellenzék elleni konkrét intézkedéseket, a behívatásokat, figyelmeztetéseket „kéri számon" Harangozón, aki e ponton is dezinformál, az állambiztonsági szervek tisztességes szándékáról és nyílt kártyáiról beszél: „sokkal tisztességesebb eljárásnak tartom, mintha valakiről csak szorgalmasan gyűjtenénk az információkat, hízlalnánk az ügyiratokat".[99] S kitartott eme álláspont mellett akkor is, amikor Szilágyi János az eljárást nyíltan fenyegetésként értelmezte. Másik konkrét kérdése a telefonlehallgatásokra vonatkozott, amit a miniszterhelyettes állítása szerint csak „bűncselekmény alapos gyanúja esetén" alkalmaznak a nyomozók. Szilágyi ezúttal is határozottan – kétszer – visszakérdezett, konkrétan a határon túli beszélgetések lehallgatásának ellenőrzésére.[100]

---

96 Utóbbi teljesen félrevezető információ, még ha tökéletesen érthető is, hogy Harangozó nemhogy nem terítette az erre vonatkozó információkat, hanem a lehetőségét is tagadta. Ugyanakkor a magyar állambiztonság legkésőbb 1982-re felismerte a román hírszerzés Magyarországra irányuló szervezett tevékenységét, és ennek nyomán megszervezték a Románia és Jugoszlávia felől speciális szervei elleni védekezést. – Bottoni (2013): 10–11. – Az állambiztonsági nyelven X-es területeken folytatott elhárító munka legintenzívebben a román (X-300) és jugoszláv (X-200) vonalon folyt, de „ellenséges" barátnak számított Albánia (X-400), Kína (X-700) és Észak-Kora (X-800) is. Jelentés az X-es területeken folytatott elhárító munka tapasztalatairól és a további feladatokról (1984. május 24.). ÁBTL 1.11.1. 23. doboz.

97 Szilágyi János: i. m., 10–11.

98 Uo. 11. – Az USA 1984-ben függesztette fel tagdíjfizetését, majd tagságát az UNESCO-ban, ennek előzménye a nemzetközi kommunikációs hatalmi viszonyokat bíráló MacBride-jelentés körüli vita volt, amely mögött elsősorban a nyugati centrumországok és a harmadik világ országai közti ellentét húzódott. 1985-ben az Egyesült Királyság is elhagyta az UNESCO szervezetét. Hudecz (2016): 21.

99 Szilágyi János: i. m., 12.

100 A második kérdésváltás is beszédes. Szilágyi: Ha mégis ezt a gyakorlatot követnék, akkor ezt most megmondta volna nekem? – Harangozó: Nem. És emiatt lenne némi lelkiismeret-furdalásom, így viszont nincs. Uo. 13.

Az állambiztonsági szolgálatok a társadalmat leginkább érintő tevékenységéről tehát csak két kérdés hangzott el, ugyanakkor ezek konkrét, az ellenzék működésével kapcsolatos területeket érintettek. Ugyan az ellenzéket, az ekkor már létező, de törvényi keretek híján nem pártként működő szervezeteket a riporter nem nevezte meg, ám a miniszter kitérő válaszait nem hagyta annyiban, ami a korábbi években elképzelhetetlen lett volna, ahogy az is, hogy egy ilyen párbeszéd benne maradjon a nyomtatásban is megjelenő változatban. Szilágyi szintén megkérdőjelezte a miniszterhelyettes narratíváját, amikor a külföldi utazások alkalmával kötelező „beszélgetések", „felvilágosítások" folyamatát „beszervezésként" nevezi meg.

Ezen kérdések tárgyalásánál hangsúlyt kapott Harangozó két fontos, az interjú üzenetének is tekinthető állításának az egyike, miszerint az állambiztonsági szolgálatok a törvényes kereteket betartva, mi több, jogszabályok által szabályozott módon működnek. Így lehallgatásokat csak „a büntető eljárási jogszabályok által meghatározott módon" végeznek.[101] Egy korábbi kérdésre pedig Harangozó a III. Csoportfőnökség tevékenységének jogszabályi hátterét is igyekezett felvázolni.

A miniszterhelyettes másik meghatározó állítása – amelynek továbbításában a riporter is partnernek bizonyult – az volt, hogy az állambiztonsági tevékenység is egy szakma. Ezt az üzenetet, amely a szervezet megítélését a politikaiból a professzionális térbe helyezi, már maga a cím – „Egy titokzatos szakma" – is kifejezte. Egy ponton pedig Szilágyi rátért arra a kérdésre, hogyan válhat valakiből a Belügyminisztérium állambiztonsági munkatársa. Harangozó itt egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a minisztérium nyílt pályázatot is hirdet, ahol – ismét a professzionalizáció momentumát hangsúlyozva – elvárás a felsőfokú végzettség. A kizáró okok között pedig a káros szenvedélyeket említi, továbbá sorolja az egészségügyi-mentális elvárásokat (így például a stressztűrő képességet), és egyetlen politikai szempontként a nem „megkérdőjelezhető" ismerősi környezetet is szóba hozza.

Miért egyezett bele a minisztériumi vezetés ebbe az interjúba 1988 nyarán? Harangozó ezzel kapcsolatban személyes attitűdjére és a politikai nyilvánosság változó követelményeire utalt. Állítását, miszerint „a foglalkozásom ellenére is – rendkívül ellenszenvesnek tartom a titkolódzást", joggal kérdőjelezzük meg egy olyan személy esetében, akit közvetlen környezete is kifejezetten zárkózott embernek tartott,[102] és a rendszerváltást követően – mikor annak szabályait már nem irányíthatta – közvetlen beosztottjával, Horváth Józseffel ellentétben teljes mértékben kerülte a nyilvánosságot. Ily módon az alábbi megállapításokat tekinthetjük hitelesebbnek: „Ez a szolgálat sem vonhatja ki magát a mostani társadalmi igények alól. És ebben nagyon fontos szerepet játszik a nyilvánosság. Ha megfigyelte, a Belügyminisztérium munkájáról egyre többet olvashat, hallhat, aminek én nagyon örülök."[103]

Ha a riportalany őszinte örömét kétségbe is vonhatjuk, a nyilvánosság kérdése 1987 tavaszától a viták középpontjában volt. Ekkor készült el – döntően gazdasági újságírók és kommunikációs szakemberek munkája révén – a *Javaslat a nyilvánosság reformjára* című dolgozat, amely az akkori politikai viszonyoknak megfelelően „önkorlátozó" módon, a párt „hegemón" szerepét nem vitatva, de a tájékoztatási rendszer átalakítását, az informális beavatkozási lehetőségek kiiktatását, a teljes és egyértelmű jogi szabályozottságot, a társadalmi érdektagoltság érvényesülését – vagyis virágnyelven valamiféle pluralizmus megteremtését – követelte. Az anyag

101 Uo.

102 Ungváry (2007).

103 Szilágyi János: i. m., 11.

a tekintetben is változást javasolt, hogy a sajtó ne a politikát, hanem egyértelműen a közönséget tekintse kliensének,[104] ami azt az elvárást is megfogalmazta, hogy a minisztériumok – közte a Belügyminisztérium – munkája szintén átláthatóbbá váljon.

Bár a pártvezetésen belüli küzdelmek lehetetlenné tették a javaslat hazai publikálását[105] – miközben a gazdasági tárgyú, de a nyilvánosság működésének megváltoztatását is tartalmazó *Fordulat és reform* megjelenhetett a *Közgazdasági Szemle*ben –, kisebb hatósugarú legális vitafórumokon szerepelt, s átdolgozott változatban, immár a párt hegemón szerepének megkötése nélkül 1988 tavaszán a *Medvetánc* mellékleteként nyomtatásban is megjelent.

A Harangozó-interjú időpontjában ugyanakkor már lezajlott az országos pártértekezlet, amely kimondta a nyilvánosság kiszélesítésének szükségességét is:

> „A szocialista demokrácia kiteljesítésének fontos része a társadalmi nyilvánosság, amely jó lehetőségeket teremt a közéleti tájékozódáshoz, az érdekek különbözőségének és azonosságának felismeréséhez, a közmegegyezés létrehozásához, a társadalmi ellenőrzéshez. A politikai nyilvánosság terjedjen ki a párt-, az állami, a társadalmi életre, az állampolgári jogokra és a gyakorlásuk módjára."[106]

Grósz Károly ezt követően a *Jel-Kép* című folyóiratban is megszólalt a nyilvánosság kérdésében. A szöveg alapvetően elvi, általános szinten mozog, és óvatosan, egyensúlyozva fogalmaz. Kimondja például a sajtóirányítás átalakításának szükségességét: „a sajtóirányítás módszereit a műhelyek, intézmények, szerkesztőségek – remélhetően szintén korszerűsödő – működési mechanizmusaihoz [kell igazítani]", ami egyúttal azt az igényt is kifejezi, hogy a pártvezetés a sajtó feletti irányítás megőrzéséből indul ki. A sajtó korlátlan szabadságának követelésével pedig több kijelentésében is szembeszállt: „Ugyanakkor a nyilvánosság nem az állandó és mindenről fecsegés szabadsága. Fejlesztése címén sem kívánunk feleslegesen locsogni és öncélúan kitárulkozni." „Az[t kívánjuk elérni], amikor a »mit szabad« helyébe a »mi szükséges, és reálisan mi lehetséges« kérdése kerül."[107]

Már a Harangozó-interjú megjelenése előtt az Agitációs és Propaganda Bizottság (APB) elé került *A tömegkommunikációs rendszer hosszútávú fejlesztéséről* című anyag, amely a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban készült, Szecskő Tamás mellett ugyanakkor Barabás János is szignálta, és amely a tájékoztatási rendszer keretfeltételei kapcsán extrém negatív forgatókönyvként egy „centralizációs »rendteremtés«-kísérleté"-vel, leginkább valószínű pozitív forgatókönyvként pedig az ún. „változtatási variáns"-sal, vagyis a párt és kormány funkcióinak és hatáskörének fokozottabb elkülönülésével, a lokalitás szerepének növekedésével, a centralizáció és a monopóliumok oldásával számolt.[108] Június végén pedig az APB saját változó szerepéről és lehetőségeiről tárgyalt, javaslatai előrevetítették a sajtóirányítást végző pártszervek, az APB és az Agitációs és Propaganda Osztály átalakítását.[109]

---

104 Gálik (2020): 35–36.

105 Közölte viszont a párizsi *Irodalmi Újság* és a *Szabad Európa Rádió* is.

106 Grósz (1988): 6.

107 Uo. 8.

108 Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1988. június 5-i üléséről. MNL OL 288. f. 41/509. ő. e.

109 Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1988. június 5-i üléséről. MNL OL 288. f. 41/510. ő. e.

A *Képes 7*-ben megjelenő szöveg ebben a politikai környezetben született, amikor a pártvezetés a reformagenda részeként a nyilvánosság, illetve a nyilvánosság irányításának fokozatos, korlátozott és végig kézben tartott reformjában gondolkodott. Ebben az időszakban – 1988 augusztusának elején – jelent meg Harangozó felettesének, Horváth Istvánnak az interjúja a *Népszabadság*ban, amely az 1968-as és az 1979-es után a harmadik nagyinterjú volt a belügyminiszterrel. Az interjú készítője továbbra is Szabó László volt, a beszélgetés keretezése, felvezetése azonban a reformfolyamatot helyezte a középpontba.[110] A reform, átalakulás, változás fogalmai minden érintett témakört áthatottak.

Jelentős eltérés a korábbi időszakok átfogó belügyi interjúihoz képest, hogy a közbiztonság és a bűnözés azokban meghatározó kérdései háttérbe szorultak, összhangban azzal a törekvéssel, hogy a Belügyminisztériumot ne „rendőrminisztériumként" pozicionálják. Nagy teret kapott, az interjú egyharmadát töltötte ki a tanácsok, a helyi autonómiák, a decentralizáció kérdése, és hasonló terjedelemben taglalta Horváth István az állambiztonsággal összefüggő kérdéseket. A hangsúlyt az interjú e téren is a változásokra helyezte, míg a kontinuitást, illetve a korábbi nyelvi panelek használatát a bevezető mondatok hordozták: „Politikai intézményrendszerünk, államunk biztonságán, a törvényességen nyugvó stabilitáson őrködnünk kell. E tekintetben nem tompulhat a hatalom védekező reflexe és az állam biztonságának fenntartásán őrködni hivatott erőszakszervezetek ébersége." Szilágyival ellentétben Szabó László nem igyekezett konkrét kérdéssel „beszorítani" riportalanyát, így Horváth is megelégedhetett annyival, hogy a kádári évtizedeket szembeállítsa a Rákosi-korral: „ez a törvénytelen gyakorlat már évtizedekkel ezelőtt nemcsak kiigazításra, hanem végső kiiktatásra is került".[111] Szabó ezenfelül az 1956-os cselekményekért elítéltek joghátrányait, valamint a külső és belső ellenségkép változását vetette fel a lehetséges állambiztonsági témák közül. A válaszban pedig kémek és kémkedés helyett az együttműködés lehetséges területeit (lásd nemzetközi bűnözés), illetve a nagyhatalmak párbeszédét említette. A belső „ellenségképre" vonatkozó kérdésre nem állambiztonsági, hanem politikusi szemlélettel válaszolt, az ellenségkép kifejezést is kerülve:

> „Nemcsak elismerjük társadalmunkban a pluralizmust, az érdekek különbözőségét, hanem ezek kifejezésére és érvényesítésére alkalmas mechanizmusok és szervezetek kialakítására törekszünk. Ez magától értetődően sokféleséggel, másként gondolkodással és esetleg ellenzékiséggel jár. (…) Magyarországon nem foglalkozunk az ellenség kinevezésével, »ellenség« címkék ragasztásával. Rendszerünk tűrőképességének, toleranciájának javítására fordítjuk a legfőbb figyelmet."[112]

7. Összegzés

Magától értetődő, hogy az állambiztonsági szolgálatok működését, a politikai rendőrség tevékenységét a központilag ellenőrzött és irányított médiarendszerben nyilvánosan csak kivételesen tárgyalták. A hazai szolgálatokat még protokollhírekben sem gyakran említették,

110 Szabó László: Mi szorul reformra a Belügyminisztériumban? *Népszabadság*, 1988. augusztus 6.
111 Uo.
112 Uo.

illetve amikor egyes vezetőket – kitüntetések, rendezvények alkalmával – megneveztek, sosem említették őket hivatali pozíciójukkal együtt, s ha az „állambiztonság" szóba is került, az többnyire külföldi szolgálatokra utalt.

A tanulmány elsősorban a fenti kivételességre kérdez rá. Az 1980-as évekig ezt leginkább az évtizedes gyakorisággal megejtett belügyminiszteri interjúk jelentették, amelyek annak ellenére nem lettek sűrűbbek, hogy az 1960-as évek végén a a Politikai Bizottság a belügyi tájékoztatás javításáról is tárgyalt, illetve az 1970-es években a Magyar Televízió és a Magyar Rádió több – sikeres – kezdeményezést is tett a politikai vezetők közvetlen megszólaltatására. Ezek az interjúk irányított beszélgetések voltak, amelyekben a megszólaló kontrollálhatta a körülményeket. Így a kérdések – bár állambiztonsági vonatkozásokra is kitértek – az általánosság szintjén mozogtak, a „sztenderd" politikai bűncselekmények, az ifjúságvédelem, az útlevélügyek, a „disszidálás" témakörét érintették, ám az állambiztonsági tevékenységet jelentős részben a filmek, a belügyi kiállítások és más nyilvános médiumok által megjelenített kontextusban – a kémek, illetve a kémelhárítás világában – értelmezték.

Az 1980-as években ugyanakkor a nyilvánosság tágításának több mozzanatát is tetten érhetjük az állambiztonsági szolgálatok működése kapcsán. 1981-ben a belügyminiszter élő rádiós megszólalása egyrészt még beilleszthető a miniszterek megszólaltatásának trendjébe, ám az mindenképpen figyelemre méltó, hogy a minisztert elkísérte a stúdióba az állambiztonsági szolgálatok működéséért felelős helyettese is, vagyis a III. Főcsoportfőnökség hivatalban lévő vezetője első alkalommal vállalt nyilatkozatot. Egyúttal ez volt az első alkalom, hogy az állambiztonsági kérdések között az ellenzékre is történt utalás.

Az 1980-as évek második felében pedig már olyan nyilvános megszólalásokra is sor került, amikor az állambiztonsági szolgálatok vezetője volt a középpontban. Horváth József III/III-as csoportfőnök nyilvános szereplése az 1986. tavaszi helyzet, egy konkrét állambiztonsági fellépés utólagos politikai kezelését szolgálta, és a politikai vezetés is igyekezett a nyilvános tér korlátozottságát (egyetemi rendezvény, egyetemi lap) felhasználni a közléshatárok tágítása érdekében, mégis figyelemre méltó, hogy – első és utolsó alkalommal – úgy döntöttek, „a III/III." intézkedését a nyilvánosság felhasználásával kell „magyarázni".

Harangozó Szilveszter 1988-as nyilvános interjúja ugyanakkor nem konkrét helyzetre reflektált, hanem egy olyan politikai szituációra – amit a miniszter ugyanebben az időben készült *Népszabadság*-interjúja is jelez –, amelyben az állami működés nyilvánosságának bővítése a pártvezetés által követett reformfolyamatba illeszkedett. Folytatása azonban ennek a „nyitásnak" nem lett, amit az 1990 januárjában kirobbantott Dunagate-botrány tett nyilvánvalóvá.

Források és irodalom

Levéltárak

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Periodikák

A Hazáért, A Jövő Mérnöke, Belügyi Szemle, Beszélő, Békés Megyei Népújság, Déli Hírlap, Délmagyarország, Egyetemi Lapok, Elektromos Híradó, Esti Hírlap, Határőr, Képes 7, Kisalföld, Magyar Ifjúság, Magyar Nemzet, Magyar Rendőr, Magyar Sajtó, Mai Nap, New Yorki Magyar Élet, Népszabadság, Népszava, Pest Megyei Hírlap, Veszprémi Napló

Feldolgozások

Angelusz–Békés–Nagy–Tímár (1982) = Angelusz Róbert – Békés Ferenc – Nagy Márta – Tímár János: *Az újságírók társadalmi helyzete 1981-ben I–II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982.

Bajzáth–Rácz–Tóth (2014) = Bajzáth Sándor – Rácz József – Tóth Eszter Zsófia: *Repülök a gyógyszerrel. A kábítószerezés* története a szocialista Magyarországon. Budapest, L'Harmattan, 2014.

Bottoni (2013) = Stefano Bottoni: Vonakodó kémek. A magyar állambiztonság és Románia, 1975–1989. *Történelmi Szemle*, 2013/1. 79–117.

Danyi (2023) = Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.* Pécs, Kronosz, 2023.

Dési (2021) = Dési János: Zsoldosok. Esszé az újságírói attitűdök változásáról a rendszerváltástól az új cenzúráig. *Médiakutató,* 2021/3–4. 107–114.

Gálik (2020) = Gálik Mihály: Ütemkésésben. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont és a nyilvánosság reformja az 1980-as évek végén. *Jel-Kép*, 2020/3. 35–36.

Grósz (1988) = Grósz Károly: Nyilvánosság és demokrácia. *Jel-Kép*, 1988/3. 5–9.

Hegedűs (2001) = Hegedűs István: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató*, 2001/nyár, 45–60.

Horváth József (1990) = Horváth József: *A tábornok vallomása. Meztelenül a Duna-gate ügyben*. Budapest, Pallas-Pallwest, 1990.

Horváth Sándor (2009) = Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.

Hudecz (2016) = Hudecz Bálint: 70 éves az UNESCO: kezdeti remények és a politikai realitás. In: Hudecz Bálint (szerk.): *Az UNESCO fennállása 70. évfordulójának emlékére*. Budapest, Az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága, 2016.

Mitrovits (2022) = Mitrovits Miklós: Opposition in Hungary and Poland during the State-Socialist Period: An Attempt at Comparing and Mapping Relations. *Hungarian Studies Review*, 2022/2. 173–200. DOI: doi.org/10.5325/hungarianstud.49.2.0173

Murányi (1992) = Murányi Gábor: „Döntésre érett kádercserék". Főszerkesztők leváltása 1982-ben. *Beszélő*, 1992/2. 93–96.

Takács (2012) = Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár korban*. Budapest. Napvilág, 2012.

Ungváry (2007) = Ungváry Krisztián: Egyenes út a csúcsra. Harangozó Szilveszter. Egy állambiztonsági főcsoportfőnök karrierje. *Rubicon*, 2007/3. 29–35.

Vass (1983) = Vass Henrik (szerk): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest, Kossuth, 1983.

Zólyomi (1990) = Zólyomi Tamás: Árnyékvilág – Egy állambiztonsági figyelő emlékei. Budapest, Aura Kiadó, 1990.

Zombori (2022) = Zombori Máté: Antifasiszta olvasatok. Magyar történeti dokumentáció az Eichmann-ügyben. *Múltunk*, 2022/1. 13–57. DOI: doi.org/10.56944/multunk.2022.1.2

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011* (2012)
2. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011* (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: *Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban* (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai* (2012)
5. Koltay András (szerk.): *A médiaszabályozás két éve (2011–2012)* (2013)
6. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (2013)
7. Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején* (2013)
8. Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Összehasonlító médiajogi tanulmányok. A „közös európai minimum" azonosítása felé* (2014)
9. Dobos Ferenc – Megyeri Klára: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 2.* (2014)
10. Grad-Gyenge Anikó – Sarkady Ildikó: *Közös jogkezelés az audiovizuális médiában* (2014)
11. Apró István (szerk.): *Média és identitás* (2014)
12. Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra* (2014)
13. Kóczián Sándor: *Gyermekvédelem a médiajogban* (2014)
14. Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig* (2014)
15. Kiss Zoltán – Szivi Gabriella: *A közszolgálati médiaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete* (2015)
16. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014* (2015)
17. Grad-Gyenge Anikó: *Az audiovizuális archívumok szabályozási kerete – különös tekintettel a médiajogi és szerzői jogi rendelkezésekre* (2015)
18. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014/2* (2015)
19. Apró István (szerk.): *Média és identitás 2.* (2016)
20. Mezei Péter: *Jogkimerülés a szerzői jogban* (2016)
21. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative media law practice: media regulatory authorities in the Visegrad countries: Vol. 1. Czech Republic and Slovakia* (2016)
22. Koltay András – Andrej Školkay (szerk.): *Comparative media law practice: media regulatory authorities in the Visegrad countries: Vol. 2. Poland and Hungary* (2016)
23. Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt* (2016)
24. Grad-Gyenge Anikó: Film és szerzői jog – *A megfilmesítési szerződés* (2016)
25. Kőhidi Ákos: *Fájlcsere és felelősség* (2016)
26. Hajdú Dóra: *A törvény által előírt közös jogkezelés a magyar és a francia szerzői jogban* (2016)
27. Tóth J. Zoltán: *A büntetőjogi rágalmazás és becsületsértés* (2017)
28. Kelemen Roland: *Az első világháború sajtójogi forrásai – Sajtójog a kivételes hatalom árnyékában* (2017)
29. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar médiumok 2016* (2017)
30. Klein Tamás (szerk.): *Tanulmányok a technológia- és cyberjog néhány aktuális kérdéséről* (2018)

31. Kiss Zoltán Károly: *A kulturális tevékenységekre, valamint a médiaszolgáltatásra vonatkozó közteherviselési és jogdíjfizetési szabályok* (2018)
32. Merkovity Norbert: *A figyelemalapú politika a közösségi média korában* (2018)
33. Csapody Miklós: *Az „irányított nyilvánosság" és a „szerkezet megváltoztatása" Magyarországon* (2018)
34. Apró István (szerk.): *Média és identitás 3.* (2019)
35. Mák Ferenc: *Sajtó a Birodalom határán. Hírlapok és a nemzeti újjászületés a kiegyezés utáni Délvidéken* (2019)
36. Paál Vince: *Tanulmányok a magyar sajtószabadság történetéhez 1867–1944* (2019)
37. Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: *A vizuális művészetek és a jog – 1. A képzőművészet szabályozása* (2019)
38. Gálik Mihály – Csordás Tamás (szerk.): *A média gazdaságtanának kézikönyve* (2020)
39. Klestenitz Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből* (2020)
40. Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2020* (2020)
41. Apró István (szerk.): *Média és identitás 4.* (2021)
42. Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása* (2021)
43. Apró István (szerk.): *Magyar médiaműhelyek a Kárpát-medencében* (2021)
44. Grad-Gyenge Anikó: *Egy modern szerzői jog* (2022) (Online kiadvány!)
45. Szadai Károly (szerk.): *VV10 – Egy valóságshow valósága* (2022)
46. Dobos Ferenc: *Isaurától az 5G-ig. A médiahasználat változása 2001 és 2021 között a határon túli magyarság körében* (2022)
47. Gyulay Dániel: *Becsület csorbításának vizsgálata a tényállásszerű és jogellenességet nélkülöző cselekmények körében* (2023)
48. Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti mozaikok 2022* (2023)
49. Kiss Zoltán Károly: *A vizuális és az audiovizuális alkotók díjazása* (2023)
50. Farkas Ádám – Kelemen Roland: *Nemzeti biztonság és kibertér* (2024)
51. Szadai Károly (szerk.): *Szabályozott valóságkonstrukció – szerepek, normák, stratégiák a ValóVilág 11-ben* (2024)
52. Apró István (szerk.): *Média és identitás 5.* (2024)
53. Lendvai Gergely Ferenc – Papp János Tamás (szerk.): *Digitális Dilemmák – Fiatal kutatók válogatott tanulmányai a közösségi média egyes szabályozási kérdéseiről* (2025)
54. Borvendég Zsuzsanna – Paál Vince (szerk.): *A nyílt cenzúrától a szabadság illúziójáig – Propagandisták, ügynökök és ellenzékiek a Kádár-rendszer sajtóéletében* (2025)
55. Andok Mónika – Nyakas Levente (szerk.): *„A közvélemény vizsgálódását tehát azzal kell kezdenünk…" Emlékkötet Walter Lippmann: Public Opinion című művének centenáriumára* (2025)
56. Tóth András – Koltay András (szerk.): *Influenszerek jogi kézikönyve* (2025)

Médiatudományi Intézet, Budapest
A kiadásért felel Nyakas Levente
Tördelő: Varga Ákos
Megjelent 23,75 (B/5) ív terjedelemben, 300 példányban
Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222
Médiatudományi Könyvtár 57.: ISBN 978-615-5302-52-7